

BIBLIOTHECA INDICA

BIBLIOTHECA INDICA
No. 23

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES — Nos 858, 866, 875, 883, 991.

THE TATTVA-CHINTĀMAṆI

BY

GANGESA UPADHYAYA,

Part IV
PART-IV, VOLUME I

SAVDA KHANḌA

FROM SAVDA (PRĀMĀṆYAVĀDA TO UCHCHHĪRĀṆVA-
PIRACHHĪRĀṆAVĀDA

FROM THE COMMENTARIES OF

MATHUREĀ NĀTHA TARKA VĀGEṢA

EDITED BY

PANDIT KAMĀKĪRĀ NĀTHA TARKA VĀGEṢA

Professor, Sanskrit College, Calcutta

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1897

तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डं ।

शब्दाप्रामाण्यवादादि उच्छ्वन्न-प्रच्छन्नवादान्ते ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीसयुरासाय-तर्कवागीशविरचित-रहस्यज्ञासकटीकामहितं

आसियाटोक-सोसाइटी-समाजानुमत्या

मंसूतविद्यालयाध्यापक-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिमोदितं ।

कलिकाताराजधान्यां

वापतिष्ठ मिशनसन्ने मुद्रित ।

शकाब्दा १८२८ । ई० १८९७ ।

ॐ नमः शिवाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डम् ।

अथ शब्दो निरूप्यते । प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-
जन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्यम् ।

न्यायाम्बुधिहतमेतुं हेतुं श्रीराममखिलसम्पत्तेः ।

तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरावत्वा ॥१॥

श्रीमता मधुरानाय(१) तर्कवागीशधीमता ।

विषदीक्षत्य दर्शन्ते तुरीयमणिफक्षिकाः ॥२॥

शान्तीचिकीपण्डितमण्डलीपु

सन्ताण्डवैरघथनं विनापि ।

मदुक्तमेतत् परिचिन्त्य धीरा-

निःशङ्कमध्यायनमातनुध्वम् ॥३॥

प्रत्यवादिप्रमाणत्रयं निरूपितमिदानीं चरमप्रमाणं शब्दः(२)

(१) श्रीनश्रीमधुरानायेति ख० ।

(२) इदानीं शब्द इति ख० ।

निरूपणीयोऽतः शिष्यावधानाय प्रतिजानीते^(१) 'अथेत्यादिना,
 'अथ' उपमाननिरूपणानन्तररक्षणनिष्ठं, 'शब्दः' शाब्दप्रमाकरणं,
 यथाश्रुते अथे प्रमाणशब्दस्य लक्षणकरणे अर्थान्तरतापत्तेः । 'निरू-
 प्यत इत्यथ निरूपणं लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिभिर्ज्ञापनं, लक्षण-
 स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुक्कूलो व्यापार इति यावत्,
 आख्यातस्य च विषयत्वमर्थः, तथाचोपमानविशेषक-लक्षण-स्वरूप-
 प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुक्कूलव्यापारानन्तररक्षणनिष्ठाभिन्नो यो-
 लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुक्कूलव्यापारसद्विषयः प्रमाणं
 शब्दः इत्यन्वयः । 'अथपदस्य सुप्रद्वितीयाविभक्तिकस्य निरूपण-
 क्रियाविशेषणतया श्लोकं पचतौत्यादाविवाभेदस्य समर्गमर्थ्यादावल-
 लभ्यत्वात्, नाद्यः क्रियाविशेषणत्वमूले अभेदान्वयबोधस्यैव साकाङ्क्ष-
 त्वात्, व्यापारस्य शब्दप्रयोग एव तद्विषयता, यथापारानुबन्धिनी^(२)
 तेन शब्दस्य निर्विषयकत्वेऽपि न चतिः ।

(१) अथरहितोत्तरकोशकर्मत्वप्रकारक-शिष्यसमनेतबोधानुक्कूलव्यापार-
 प्रतिज्ञापदार्थं, न च अथेत्यादि निरूप्यत इत्यन्तं वाक्यं, निरूप्यत-
 इत्यथ वर्तमानसामीप्यार्थकलट्प्रत्ययस्य वर्तमानकालाव्यवहितोत्तर-
 कारणकत्वेन अथेत्यादिवाक्यस्य निरुक्तप्रतिज्ञात्वं, अथेत्यादिना इत्यत्र
 अभेदे द्वितीया तथाच अथेत्यादिवाक्याभिन्नप्रतिज्ञानुक्कूलरूपतिमान्
 मसिकार इति शाब्दबोधः ।

(२) व्यापारानुबन्धिनी व्यापारप्रयोग्या, तथाच शब्दप्रयोगस्य निर्विषयक-
 त्वेऽपि अचित्तमग्रन्यायात् तन्न्यद्भाररूपव्यापारविषयत्वेन तद्वि-
 षयत्वनिर्वाह इति भावः ।

केचित्तु । अथशब्दस्य ध्वंसाधिकरणवृत्तित्वरूपानन्तरवृत्तित्वात्प्रये^(१) धर्मिणि न शक्तिरपि तु अनन्तरवृत्तित्वे धर्म-
 एव शक्तिः अनन्तरवृत्तित्वत्वरूपेणानन्तरवृत्तित्वस्य शक्यता-
 वच्छेदकत्वमपेक्ष्यानन्तरवृत्तित्वत्वस्य कैवल्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वे
 साधवात् तथाचाशयाश्रयिभावसम्बन्धेनैवान्वयबोधः अभेदसम्बन्धे-
 नान्वयबोधे अथपदस्य धर्मिणि लक्षणापत्तेः, अतएव चाशया-
 तिरिक्ततादः क्रियाविशेषणत्वस्य एव अभेदसंमर्गकान्वयबोध-
 नियमोऽश्यातिरिक्तस्य एव धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयबुद्ध्याभाव-
 नियमस्य, अन्यथा अथादिपदस्य धर्मिणि लक्षणापत्तेः । वस्तुतस्तु
 'अथादिपदस्यानन्तरवृत्तित्वेऽपि न शक्तिः अपि त्वनन्तरत्व एव
 शक्तिः, अनन्तरत्वञ्च ध्वंस एव, तथाच 'अथपदोत्तरं सप्तमीलोपात्
 लुप्तसप्तम्यर्थं समानकालीनत्वे 'अथपदार्थस्योपमाननिरूपणध्वंस-
 स्थान्वयः^(२) न तु धात्वर्थं, धात्वर्थं च सप्तम्यर्थस्थान्वय इति प्राङ्गः ।
 तदसत्, 'अथादिपदस्य साधवात् अनन्तरवृत्तित्वे अनन्तरत्वे
 वा शक्तावपि प्रकृते उपमाननिरूपणोपस्थापकपदाभावेनोपमाननि-
 रूपणानन्तरवृत्तित्वस्य उपमाननिरूपणानन्तरत्वस्य वा विशेषतो
 साभार्यं लक्षणाया आवश्यकत्वेनाभेदान्वयबोधपक्षस्यापि सम्यक्-
 त्वादिति ।

(१) 'अथशब्दस्य ध्वंसाधिकरणवृत्तित्वात्प्रये इति ख० ।

(२) यमि त्वनन्तरत्व एव शक्ति अनन्तरत्वञ्च अधिकरणतया ध्वंस-
 विशिष्टत्वं तथाचाशपदोत्तरसप्तमीलोपात् लुप्तसप्तम्यर्थनिरूपणध्वंस-
 स्थान्वय इति ख० ।

अत्र च उपजीवकत्वमेव महत्तिरयं गवयपदवाच्य इत्युपमित्या-
 त्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य शब्दधीकरणतया शब्दस्वातिदेश-
 वाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकत्वादिति भावः । ननु उपमित्या-
 त्मकशब्दप्रमाणस्य अतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकत्वव-
 दतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्यापि अतिदेशवाक्यज्ञानात्मक-
 शब्दोपजीवकत्वेनोपजीव्योपजीवकभावाविशेषादुपमानमेवादौ कुतो
 निरूपितं शब्दस्य पञ्चाङ्गिरूप्यते विनिगमकाभावात् । अथोपमाने
 शब्दोपजीवकत्वमेव नास्ति यत्र कीदृग्गवय इति प्रश्नानन्तरं
 चिचलेखादिना तादृशपिण्डप्रदर्शनं तत्रातिदेशवाक्यं विनापि
 सादृश्यज्ञानात्मकोपमानोत्पत्तिः । न च चिचलेखादिना गोसदृशो-
 पस्थितावपि तत्र गवयपदवाच्यत्वानुपस्थितेः तदुपस्थित्यर्थमभिप्राय-
 विषयः शब्दस्तत्रापि कल्पनीय इति वाच्यम् । चिचलेखाद्युपस्थिते
 गोसदृशे प्रश्रवाक्यस्यगवयपदोपस्थापितस्य गवयपदवाच्यत्वस्य मन-
 मेव बोधोपपत्तेः आभिप्रायिकशब्दकल्पनाया अन्यावश्यकत्वात् । न
 च प्रष्टुवाङ्घ्रि तज्जन्यशब्दबोधे वा इच्छामत्वात् तद्विषयसम्पादनाय
 शब्दोऽवगमं कल्पनीय इति वाच्यम् । यदा प्रष्टुशानिमात्रे इच्छा तदा
 शब्दकल्पनाभावादिति चेत्, तर्हि, शब्दस्यापि नोपमानोपजीवकत्वं
 स्यात् व्यवहारादिनापि शक्तिप्रहात्मकशब्दोदयात् काचित्कोप-
 जीवकत्वस्य तुल्यमिति, मैवं, मानतावच्छेदकधर्मव्यापकोपजीव्यता-
 निरूपिता या स्वल्पोपजीवकता^(१) तस्या एव प्रमाणान्तराभिधाने

(१) मरूपत उपजीवकतेति तत् ।

प्रयोजकत्वात् । माश्रतावच्छेदकधर्मश्च इन्द्रियत्व-व्याप्तिज्ञानत्व-वर्ण-
 ज्ञानत्व-सादृश्यज्ञानत्वान्यतमधर्माः, सा च^(१) शब्द एव वर्तते न
 त्वपमाने सादृश्यज्ञानमात्रस्यैव उपमित्यात्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य
 शाब्दधीकरणतया शब्दस्य उपजीव्यत्वात् शब्दमात्रस्य च उपमानं
 प्रत्यनुपजीव्यत्वात्, उपजीव्यता च स्वरूपयोग्यता बोधा तेन
 निखिलसादृश्यज्ञानस्य शक्तिपदविषयकोपमित्यनुपधायकत्वेऽपि न
 चतिः उपमितित्वेन सादृश्यज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावात् सादृश्य-
 ज्ञानमात्रस्यैव शक्तिपदविषयकोपमितिस्वरूपयोग्यत्वात् । उपजीव-
 कता च प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्ना बोधा तेना-
 तिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्य वर्णज्ञानत्वावच्छिन्नोपजीव्यता-
 निरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यताश्रयत्वेऽपि न चतिः शब्दत्वस्य उप-
 मितिकरणत्वानियतत्वात् साक्षात्कारत्व-चातुषत्वादिकञ्च^(२) अनु-
 मितिकरणत्वानियतं तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्कालानुमितित्वेन ज्ञानत्वेन
 अनुमितित्वेन वा^(३) कार्य-कारणभावात् तेन प्रत्यचोपजीवकत्व-

(१) सा च उपजीवकता चेत्यर्थः ।

(२) साक्षात्कारत्वं चातुषत्वञ्चेति ख० ।

(३) श्रान्त्येग अनुमितित्वेन तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्कालानुमितित्वेन वा इति
 ख० घ० चिह्नितपुस्तकपाठे ईदृशपाठे तु वाकारस्यानास्यारूपत्वात्वेन
 पूर्वकल्प एव निर्भरः, परामर्शविशेषस्य अनुमितिविशेष प्रति कार-
 यत्वव्यवस्थामनेनैवातिप्रसङ्गमद्वात् परामर्शस्य दारतारक्षार्थमेव
 ज्ञानत्वेन अनुमितित्वेन कार्य-कारणभावो न तु ध्यात्मिज्ञानत्वेनानु-
 मितित्वेन न वा तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्कालानुमितित्वेनेत्यवधेयम् ।

सङ्ख्या न प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणानुपपत्तिः^(१) । न च यत्र
 का श्रौषधी च्चरं हन्तीति प्रथे दशभूलमदृशौषधी च्चरं हन्ती-
 त्युत्तरे उपमित्या च्चरहरणकार्य-कारणभावग्रहः तत्रोपमितेः
 शक्तिपदाविषयकत्वेन शब्दधीकरणत्वाभावादुपमितित्वमपि प्रमाण-
 विभाजकशब्दधीकरणत्वानियतमिति वाच्यम् । उपमितेः शक्ति-
 मात्रविषयकत्वनियमेन^(२) तत्रानुमानादिनैव कार्य-कारणभाव-
 ग्रहादिति । एतेनोपमानफलस्योपमितेरतिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्द-
 फलस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य उपजीवकतया फलतः शब्दोपजीव-
 कत्वस्योपमाने सत्त्वात् शब्दनिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणापत्ति-
 रित्यपि प्रत्युक्तं, निरुक्तस्वरूपोपजीवकताया एव प्रमाणान्तराभि-
 धाने प्रयोजकतया फलत उपजीवकत्वस्य तदप्रयोजकत्वात्, यद्-
 नन्तरं चन्निरूपण तन्निष्ठतदुपजीवकताया एव लाघवात् तत्र
 प्रयोजकतया फलनिष्ठफलनिरूपितोपजीवकतायाः कारणानन्तरं
 कारणाभिधाने प्रयोजकत्वामश्रवाच्च, फलनिष्ठफलोपजीवकतायाः
 कारणनिष्ठत्व-कारणनिरूपितत्वाभावात् तस्या अपि परम्पराम्ब-
 न्धेन कारणनिष्ठत्व-कारणनिरूपितत्वामुपगमेऽतिप्रसङ्गात् गौरवाच्च ।
 अतएवानुमानदीधितौ फलत इति विहाय स्वरूपतद्येत्युक्तमिति
 सम्यदायः ।

अथानु उपजीव्योपजीवकभावयोस्तुन्यत्वेऽपि न क्षतिः श्रान-

(१) श्रानत्वेन अनुमितित्वेन कार्यकारणत्वात् प्रत्यक्षत्वव्यापकोपजीव्यता-
 निरूपितोपजीवकत्वं अनुभावम्याक्षतमिति तात्पर्यम् ।

(२) शक्तिविषयकत्वनियमेनेति ख० ।

अर्थनियमे मङ्गतेरप्रयोजकत्वात् किन्तु स्वतन्त्रेच्छेति न्यायेन^(१)
इच्छेव क्रमनियामिका, मङ्गतिज्ञानन्तराभिधानस्यापकतायामुप-
युज्यते अन्यथा सादृशलिङ्गक-पदलिङ्गकात्मितेरपि लिङ्गज्ञान-
विधया ज्ञानमामान्यस्यानुमितिकरणतया वा अनुमानत्वेन तदुपजी-
व्यत्वस्य सादृशज्ञानत्व-पदज्ञानत्वावच्छेदेन सत्त्वात् उपमान-शब्दयोः
पूर्वमनुमाननिरूपणेऽपि किं विनिगमकमिति प्राङ्गरिति संक्षेपः ।

लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वात् प्रथमतो लक्षणं
निरूपयति, 'प्रयोगेति 'प्रयोगहेतुभूतं' प्रयोगकारणीभूतं, 'यदर्थ-
तत्त्वज्ञानं' यत् अर्थविषयकतत्त्वज्ञानं, तज्जन्यः 'प्रमाणं शब्दः' इत्य-
श्वयः, 'प्रमाण शब्दः' इति लक्षणनिर्देशः, अन्यथा 'शब्दपदस्य
लक्षणान्तर्गतत्वे प्रमाणमामान्यस्य लक्ष्यतापत्तौ अर्थान्तराव्याप्त्यो-
रापत्तेः^(२) । प्रथमतो येन केनापि प्रमाणेन वस्तुवाक्यार्थज्ञानं ततो
वाक्यार्थज्ञानज्ञानं ततः परस्य वाक्यार्थज्ञानं भवत्विति वाक्यार्थ-
ज्ञानेच्छा ततो वाक्यार्थज्ञानरूपेष्टमाधनताज्ञानात् वाक्ये इच्छा^(३)
ततो वाक्यरूपेष्टमाधनताज्ञानात् कृतिमाध्यताज्ञानमदकृतात्
कण्ठाभिघातादौ चिकीर्षां ततः कण्ठाभिघातादिमाधिका कण्ठा-

(१) स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुयोगानर्हत्वमिति न्यायेनेत्यर्थः ।

(२) अर्थान्तरं अनाकाङ्क्षिताभिधानं, प्रमाद्यसामान्यस्य लक्ष्यत्वे अनाका-
ङ्क्षितस्य शब्दातिरिक्तप्रमाद्यस्याभिधानापत्तिरिति भावः । प्रमाद्य-
सामान्यस्य लक्ष्यत्वे प्रमाद्यसामान्यान्तर्गतशब्दादौ प्रयोगहेतुभूतार्थ-
तत्त्वज्ञानजन्यशब्दत्वाभावादपत्तिरिति तात्पर्यम् ।

(३) कृतिमाध्यतापत्ते इच्छा इति ख० ।

द्युपादानकप्रवृत्तिः ततः कण्ठादिचेष्टाविभागादिक्रमेण कण्ठाभि-
घाताद्युत्पत्तिः ततो वाक्योत्पत्तिरिति प्रणाल्या प्राचां नये पर-
म्परया वक्तृवाक्यार्थबोधयिष्यापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रति वक्तृवाक्या-
र्थज्ञानस्य हेतुतया च सर्वत्र लक्षणं सङ्गमनीयम् । वङ्गिना मिश्रति
इत्यप्रमाणशब्देऽतिव्याप्तिवारणाय 'तत्त्वेति यथार्थेत्यर्थः । ननु
'प्रयोगहेतुभूतेति ज्ञानविशेषणं व्यर्थं, न हि प्रयोगाहेतुभूतेनापि
ज्ञानेन शब्दो जन्यते यदिदं व्यावर्त्तयेत्, शब्दाहेतुभूतं अथच शब्दं
जनयतीति^(१) वदतो व्याघातात् । न चार्थतत्त्वज्ञानादिजन्यसंस्कारा-
दिवारणाय तदिति वाच्यम् । तथापि प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-
जन्यसंस्कारादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । तद्वारणाय शब्दपदं लक्ष्य-
लक्षणयोरुभयत्रापि प्रवेशनीयमिति चेत्, कृतं तर्हि भूतान्तेन ।
किञ्च अर्थपदमपि व्यर्थं अर्थत्वस्य ज्ञानविषयत्वस्वरूपस्य केवला-
न्वयितया ज्ञानमात्रस्यैवार्थविषयकत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात् । न च
वाक्यार्थज्ञानद्वारा वक्तृपदार्थतत्त्वज्ञानजन्ये साक्षादीश्वरीयपदार्थ-
तत्त्वज्ञानजन्ये च वङ्गिना मिश्रतीत्यादिवाधितवाक्येऽतिव्याप्तिवार-
णायार्थपदं वाक्यार्थपरमिति गच्यम् । तथापि कण्ठताल्वाद्यभि-
घातादौ तद्वाक्यरूपेष्टसाधनतादिज्ञानात्मकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्य-
तया तादृगवाधितवाक्येऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् इष्टसाधनत्वादेरपि
यत्किञ्चिदाक्यार्थत्वात् । अथार्थपदं स्वार्थपरं स्वपदं प्रकृतवाक्यपर-
मिति चेत्, तथापि वङ्गिकरणकसेकानुकूलकृतिमानित्यादिप्रकृत-

(१) शब्दाहेतुभूतेन अथच शब्दोजन्यत इतीति क० । शब्दाहेतुभूतं
अथच शब्दोजन्यत इतीति ग० ।

वाक्यार्थज्ञानस्यापि अंशतः प्रमात्वात् तज्जन्यतया अतिव्याप्तिता-
 दवस्थान्त् स्वार्यत्वं स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वं तच्च पदार्थेऽप्यस्तीति
 वक्तुरीश्वरस्य वा पदार्थतत्त्वज्ञानमादायाप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च अतएव
 तत्त्वपदमपि व्यर्थं तदुपादानेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । उच्यते ।
 इदं हि न प्रमाणशब्दमामान्यलक्षणं शब्दमात्रस्यैव प्रमाणत्वेन साक्षा-
 द्ज्ञशब्दत्वस्य शब्दत्वस्य वा तद्व्यवहारात् वङ्गिना सिद्धतीत्यस्यापि
 क्वचिदर्थं प्रमाणत्वेनार्थतत्त्वेत्यादेर्यथापत्तेश्च किन्तु कस्मिन्नर्थे किं
 वाक्यं प्रमाणं तस्यैव लक्षणं, तथाच अर्थतत्त्वेत्यादेस्तद्विशेष्यक-तत्सं-
 सर्गक-तत्प्रकारकव्यथार्थज्ञानजन्यो यः स तद्विशेष्यक-तत्संसर्गक-
 तत्प्रकारकप्रमाणशब्द इत्यर्थः, एतद्भाभावैवार्थपदं, वङ्गिना सिद्ध-
 तीत्याद्ययोग्यवाक्यस्य सेने वङ्गिकरणकलांग्रे प्रमाणत्ववारणाय
 यथार्थेति, तादृशज्ञानजन्यसंस्कारेच्छादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोग-
 हेतुभूतेति जन्यविशेषणं, प्रयोगहेतुभूतत्वं च वर्णमामपीजन्यत्वं,
 'प्रयोगस्य' वर्णस्य, 'यो हेतुः' या सामग्री, 'ततो भूतः' तत उत्पन्न-
 इति द्युत्पत्तेः, तथाच वर्णमामपीजन्यत्वे सति निरुक्ततत्त्वज्ञान-
 जन्यत्वं निरुक्तप्रमाणशब्दत्वमिति लक्षणं फलितं । संस्कारेच्छादित्य
 न वर्णमामपीजन्यः इतरमामग्रा इतरवाजनकत्वादिति नाति-
 व्याप्तिः, ध्वनिवारणाय शब्दत्वमपहाय वर्णत्वेनोपादानं, वर्णत्वञ्च
 क्त्वादिव्यापक-शब्दत्वव्याप्य-ध्वनिव्यावृत्तजातिविशेषः । न च वर्ण-
 प्रागभावजन्यत्वे सतीत्येव मस्यक् किं कारणकलापात्प्रामाण्य-
 प्रयोगेनेति वाच्यम् । यत्र वर्णप्रागभावप्रत्यये वाक्यार्थोऽप्युपनीतो
 भासते तत्र वर्णप्रागभावप्रत्ययेऽतिप्रसङ्गान् तस्य वाक्यार्थविशेषण-

कतथा निरुक्तज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सन्नधात् । न च तथापि
वर्णने घनीयिष भन्वन् तावन्तैव सस्कारादेरुपनीतवाक्यार्थविषयक-
धर्मप्रागभावप्रत्यक्षस्य च वारणसन्नधादिति वाच्यम् । यथाघनि-
देशो वैयर्थ्याभावात् । एतच्च ज्ञायमानशब्दस्य प्रमाणत्वपक्षे, शब्द-
ज्ञानस्य प्रमाणत्वपक्षे तु तादृशजन्यविषयकज्ञानत्व लक्षणमवसेयम् ।

अनु मौनिश्लोकेऽप्यापि यदा कदाचित् येन केनचित् क्रम-
श्रुतक्रमोच्चरितानामेव तन्नात्पदाना मौनिना अर्थकक्षेणानुसन्धीय-
मानाना मौनिश्लोकत्वे तत्र च यस्मिन्नर्थे यदर्थाग्रे प्रमाणशब्दत्वं
तदर्धविशेषक तदर्धप्रकारकव्यर्थार्थज्ञानजन्यत्वं नास्ति तादृशज्ञान-
वता मौनिना अनुच्चरितत्वात् उच्चारकस्य च तादृशज्ञानाभा-
वादिति, एव यत्र वदन्ना यदर्धबुधोपधिषया वाक्यमुच्चरित श्रोत्रा
तात्पर्यभ्रमेण लक्षणादिना वा तदितरस्योग्यार्थोऽवगत तत्र श्रोत-
रवन्तार्थं तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिस्तद्विग्रह्यक तत्प्रकारकज्ञानजन्य-
त्वाभावात्, एव शक्याच्चरिते पयसा भिद्यतीत्यादिवाक्येऽप्यापि
शुकादेः प्रकृतवाक्यार्थानभिज्ञतया इदं वाक्यं सुखसाधनमिति
सुखसाधनताज्ञानादेव तेन तद्वाक्यप्रयोगादिति चेत्, न, तेषा-
मपीश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया लक्षणमन्वयात् । न चैवञ्चेत्
वदन्ना भिद्यतीत्याद्यस्योग्यवाक्यस्यापि करणत्वे वदन्ने प्रमाणत्वा-
पत्तिः, एवमौश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया घटमानयेत्याद्युदासीन-
वाक्यस्यापि करणत्वे वदन्ने प्रमाणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । वदन्ति-
नेति भागम्^(१) तदग्रे प्रमाणत्वख्येष्टत्वात् भिद्यतीतिभागस्य

(१) वदन्नेति भागे इति ख० ।

घटमानयेत्युदासीनवाक्यस्यापि च लक्षणया करणत्वविशेषक-
 वल्लिप्रमाजननसमर्थत्वेन लक्ष्यत्वस्येष्टत्वात् तादृशप्रमास्वरूपयोग्यत्वेव
 लक्ष्यत्वात् अतएव कचिदासन्तिभ्रमेण अनासन्नादपि अन्वयबोध-
 इति स्वरूपयोग्यतया अनासन्नोऽपि लक्ष्य एव । न च निरा-
 काङ्क्ष घटः कर्मत्वमानयनं क्षतिरित्यादेरपि कर्मत्वविशेषक-
 घटप्रकारकयथार्थज्ञानजन्यतया कर्मत्वे घटांग्रे प्रमाणत्वं स्यादिति
 वाच्यम् । घटपद-कर्मत्वादिपदस्य लक्षणया घटः कर्मत्वमिति
 समुदितवाक्ये घटवत्कर्मत्वरूपविशिष्टे शक्तिभ्रमाच्च घटवत्कर्मत्व-
 विषयकशब्दधीजननसमर्थत्वेन घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्ष-
 स्यापि तादृशप्रमास्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यत्वात् । न चैवमेतल्लक्षणस्य
 व्यावर्त्याभाव इति वाच्यम् । वल्लिना सिद्धतीत्यादेः सेके वल्लि-
 करणकतांग्रे प्रमाणत्वमात्रस्य^(१) व्यवच्छेद्यत्वात् । एतेन व्यकृवाक्या-
 र्थज्ञानं न वाक्यहेतुः वाक्यार्थज्ञानं विनापि शुक-वालकादिभिः^(२)
 वाक्यप्रयोगात् । न च वाक्यार्थज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्रापीशरीय-
 वाक्यार्थज्ञानमस्तीति वाच्यम् । तथापि विभवादिशुकादिवाक्ये
 व्यभिचारात् । न च व्यकृवाक्यार्थबुबोधयिषापूर्वकवाक्यलावच्छिन्नं
 प्रति व्यकृवाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
 मानाभावात् । न च वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य साक्षाद्हेतुत्वेऽपि
 उक्तप्रणाल्या व्यकृवाक्यार्थबुबोधयिषापूर्वकवाक्यलावच्छिन्नं प्रति
 स्वविषयवेच्छादिद्वारा वाक्यार्थज्ञानं हेतुरावश्यक इति वाच्यम् ।

(१) प्रमाणत्वस्येति उ० ।

(२) शुकादिभिरिति उ० ।

सकृदप्यस्या वाक्यार्थज्ञानस्य परस्परस्या तादृशवाक्योपयोगित्वेऽपि वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात्, वाक्यार्थज्ञानं विनापि तद्विशेषक-तन्मकारकज्ञानरूपेण श्राव्यवाक्यानुमानादिना वाक्यार्थज्ञानज्ञानात् वाक्यार्थज्ञाने इच्छामभवात् सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रत्येव विषयस्य हेतुत्वात् यत्र च वाक्यार्थज्ञानस्य सौक्तिकसाक्षात्कारादेव तत्रेच्छा तत्रापि वाक्यार्थज्ञानस्य तद्वहेतुत्वे मानाभावः कण्ठाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वात्, अतएव वाक्यार्थज्ञानज्ञानमपि न हेतुः कण्ठाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वात् अन्यथा जलाहरणादेरप्युक्तप्रशस्या कपालसंयोगादिमाधकप्रवृत्तिद्वारा घटादिहेतुत्वापत्तेरिति न्ययमते लक्षणमिदमसम्भवि पद्यसा सिञ्चतीति वाक्ये निरुक्तार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वविरहादित्यपि निरस्तम् । ज्ञानत्वेन ईश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतामादायैव सर्वत्र लक्षणमन्वयात् । न चैवं नत्वमद्वैतस्यै अयोधे तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य इश्वरीयस्याभावात् वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाजनकत्वादिति वाच्यम् । वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानत्वेनाजनकत्वेऽपि ज्ञानत्वेन कालत्वेन च जनकत्वात् । अस्तु वा जन्यत्वमत्र समानकालीनत्वमात्रं लाघवात् तेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन कालत्वेन च कार्य-कारणभावासत्त्वेऽपि न हतिः^(१) ।

(१) तथाच यदिशेषयोः कार्य-कारणभाव तत्त्वामान्ययोरपीति नियमे मतान्तरमेव कार्यविशेष्यं प्रति कारणविशेषस्य ज्ञानविशेषस्य च कारणत्वेऽपि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कालसामान्यस्य ज्ञानसामान्यस्य च हेतुत्वे मानाभाव इति भावः ।

केचित्तु वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यहेतुत्वेऽपि वक्तुरानुपूर्वीज्ञानं हेतुरेव तथाच तत्त्वपदानुपादाने बाधितवाक्यानुपूर्वी-बाधित-वाक्यार्थाभयविषयकसमूहालम्बनजन्ये बाधितवाक्ये^(१) अतिव्याप्तिः आनुपूर्वीज्ञानविधया तत्र वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् न ह्यर्थज्ञान-त्वेन जनकत्वं विवक्षितं येन नोक्तदोषः स्यादित्याहुः । तदस्मत्, वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्वीज्ञानस्यापि वाक्यहेतुत्वे मानाभावात्^(२) वाक्याद्यभिघातजन्ये करणापाटवजन्ये च वाक्ये व्यभिचारात् । न चैवं घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीमविदुषोऽपि मूर्खादिः तादृशानुपूर्वीक-वाक्यप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । आनुपूर्वीज्ञानं विना कण्ठाभि-घातादौ तादृशवाक्यरूपेऽसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवात् । खोद्देशक-कृतिमाध्यवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यानुपूर्वीज्ञानस्य परम्परयोपयोगित्वे-ऽपि कारणत्वे मानाभावात् कण्ठाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वाच्च अन्यथा स्वर्गादिज्ञानस्यापि यागादिमाध्यकप्रवृत्तिद्वारा यागादि-जन्यस्वर्गहेतुत्वापत्तेरिति ।

केचित्तु, प्रयोगो हेतुभूतो यस्येति व्युत्पत्त्या प्रयोगाद्धेतोः भूतमुत्पन्नमिति व्युत्पत्त्या वा प्रयोगहेतुभूतपदं शाब्दत्वरूपजाति-विशेषविशिष्टपरं, तादृशं यदर्थतत्त्वज्ञानं तदेव जन्यं यस्येति रीत्या शाब्दप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवसितं, अर्थपदञ्च स्वरूपकथनं । न चैवं लक्ष्यतावच्छेदक-लक्षणयोरभेद इति वाच्यम् । लक्ष्यप्रविष्टस्य विल्ल-

(१) विसंवादिवाक्ये इति ख० ।

(२) वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्वीज्ञानमपि न वाक्यहेतुः मानामावादि इति ख० ।

ननु शब्दो न प्रमाणं तथाहि करणविशेषः प्रमाणं,

लक्षणप्रमाकरणत्वस्य^(१) लक्षणेऽनिवेशात् तयोरभेदेऽपि सतिविर-
हाच्च^(२) । प्रमात्वञ्च पूर्ववत् तत्त्वसमर्गक-तत्त्वत्पदार्थघटित बोध्य-
मिति प्राञ्जरिति सत्त्वेप ॥

लक्षणमुक्तमिदानीं प्रामाण्य व्यवस्थापयितुं प्रथमतो बौद्धमत-
माशङ्क्य निराकरोति, 'नन्वित्यादिना, 'न प्रमाण' न प्रमितिकरण,
करणत्वञ्च फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्व फलोपधायकत्वमिति यावत्,
न तु व्यापारवत्त्वे सति कारणत्व, प्रमायोगव्यवच्छेदाभावस्य वच्छ-
माणहेतोरप्रयोजकत्वापत्तेः । नच स्वप्रत्यय-^(३)खलिङ्गकानुमित्युपधा-
यकत्वात् बाध इति वाच्यम् । शब्दाविषयकानुमितिभिन्नप्रमित्युप-
धायकान्यत्वस्य^(४) साध्यत्वात् । पक्षे च शब्दपद शब्दज्ञानपर, अन्यथा
न्यायनयेऽपि शब्दज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात् सिद्धसाधनापत्तेः ज्ञायमान-
शब्दस्य कारणत्वपक्षे तु यथाश्रुतमेव साधु । न च तथापि अजनित-
शब्दबोधके शब्दज्ञाने तादृशशब्दे वा अश्रुत सिद्धसाधन एव
शब्दो गुण इति शब्दे तज्ज्ञाने वा अश्रुत सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।

(१) लक्षणप्रविष्टविलक्षणप्रमात्वस्येति क०, ग० ।

(२) तथापि वस्तुगत्या लक्ष्यतावच्छेदक लक्षणयोरभेदेऽपि लक्ष्यतानुप-
हितभेदात् लक्ष्यतावच्छेदक लक्षणभावसङ्कतिरिति भावः ।

(३) अत्र प्रत्ययपद लौकिकप्रत्ययक्षपरम् ।

(४) अत्र शब्दाविषयकेति प्रमितिविशेषण तथाच शब्दविषयताशून्या
अनुमितिभिन्ना या प्रमिति तदुपधायकान्यत्वस्यैवार्थः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्^(१) । न चैतदनुमान-
खण्ड एव 'नाप्रत्यक्षं प्रमाणं' इति वाग्भङ्गाशङ्कितं तत् किमर्थं
पुनराशङ्कते, इति वाच्यम् । तत्र हि अनुमानं यदि न प्रमाणं
तदा तेन शक्तिपक्षे एव शब्दः प्रमाणं भविष्यतीति शब्दोऽपि न
प्रमाणमित्याशयः इह तु अस्त्वनुमानप्रामाण्यं तथापि फलव्यभि-
चारेण करणत्वाभावात् स न प्रमाणमित्याशयः । न च शब्दस्य
प्रमोपधायकत्वानभ्युपगमे शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवः कथं
स्यादिति वाच्यम् । एतन्मते शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवस्यैवा-
सिद्धेः किन्तु पदार्थापस्थितिसादसंसर्गाग्रहमात्रम् । यदा^(२) शब्देन
प्रत्येकं तत्तत्पदार्थापस्थितौ मनसैव सर्वत्र साक्षात्कारात्मको विशि-
ष्टानुभवः इत्यभिप्राय इति न काप्यनुपपत्तिः । अत्र च शब्दः
तज्ज्ञानं वा शब्दाविषयकानुमितिभिन्नप्रमित्युपधायकं न वेति
विप्रतिपत्तिः, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेः पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन च निषेधस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वात् नाजनितशब्दबोधके
शब्दे शब्दो गुण इति शब्दे च विधिकोटावंगतो बाधोनिषेध-
कोटावंगतः सिद्धसाधनमिति ।

केचित्तु, शब्दत्वं तज्ज्ञानत्वं वा तादृशप्रमित्युपधायकवृत्ति न
वेति विप्रतिपत्तिर्नातोऽंगतो बाधाद्यवकाशः, शब्दत्वन्तु शब्दपद-

(१) तदाप्यावच्छेदावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धेरप्रति-
बन्धकत्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः ।

(२) ननु विशिष्टमतेरानुभविकत्वात् ध्यनुमनापलाप इत्यस्तरसादाह
यद्वेति ।

करणञ्च तत् यस्मिन् सति क्रिया भवत्येव ।

न च शब्दे सति प्रमा भवत्येवेति नायं शब्दः
प्रमाणं^(१) । न च शब्दो न प्रमाणमिति^(२) वाक्यस्य
प्रामाण्याप्रमाण्यायोर्ब्याघातः, अस्याप्रामाण्येऽपि एत-

प्रवृत्तिनिमित्तमुभयवादिभिर्द्वमेव केवलं जातिरूपले अतद्भाववृत्ति-
रूपले च विवाद इत्याहुः^(३) ।

कुतो न प्रमाणं तत्र हेतुमाह, 'तथाहीति, 'करणविशेषः'
प्रमायाः करणं, 'क्रिया भवत्येव' कार्यमुत्पद्यत एवेत्यर्थः, तथाच
कार्योपधायकत्वं करणत्वमिति भावः, 'प्रमा भवत्येव' अवश्यं प्रमा
भवति, आकाङ्क्षादिज्ञानविरहदृशायां पदार्थस्मरणादिव्यापार-
विरहदृशायाञ्च शब्दान् प्रमातृत्वत्तेरिति भावः । तथाच प्रमोप-
धायकत्वात्यन्ताभावो हेतुः, प्रमा च शब्दाविषयकत्वेन अनुमिति-
भिचलेन च विशेषणीया तेन स्वलिङ्गकानुमिति स्वप्रत्यक्षज्ञादाय
न स्वरूपाभिद्धिः । न च साध्याविशेषः, तादृशप्रमोपधायकान्यत्वस्य
साध्यतया अन्योन्याभावात्यन्ताभावभेदेन भेदादिति हृदयम् ।
'वाक्यस्य' भवदुक्तवाक्यस्य, 'प्रामाण्याप्रामाण्ययोः' प्रमोपधायकत्वे

(१) नायं प्रमाणमिति क० ।

(२) न च न शब्दः प्रमाणमिति क० ।

(३) शब्दत्वस्य जातिरूपत्वे मुख्यगतशान्धनङ्गीकर्मपरमते विवादः शब्दत्वस्य
अतद्वृत्तिरूपत्वे अखण्डोपाधिरूपत्वे शब्दत्वस्य जातित्वाङ्गीकार-
समते विवाद इति समुदिततात्पर्यम् ।

दुत्याप्यमानाविसंवादादिति^(१) चेत्, न, आकाङ्क्षादिमतः

अप्रमोपधायकत्वे च, 'व्याघातः' शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वव्याघातः, प्रमोपधायकत्वे आघातं शब्दस्य साक्षादेव प्रमोपधायकत्व, अप्रमोपधायकत्वे हि अप्रमोपधायकत्वं अप्रमोपधायकत्वं, प्रमित्यनुपधायकत्वं वा, आद्ये आघातं शब्दमात्रस्यैव प्रमोपधायकत्वं, विषयवाधेनैव प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्^(२) । अन्ये शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानाभावः भवदुक्तवाक्यस्यैव तत्र मानत्वादिति भावः^(३) । 'अप्रामाण्येऽपि' प्रमित्यनुपधायकत्वेऽपि, 'एतदुत्याप्यमानेति एतन्न्यपदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाग्रहप्रकृतमनस इत्यर्थः, 'अविसंवादात्' अविसंवादिज्ञानजनकत्वात् शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वविषयकप्रमाजनकत्वादिति यावत्, तथाच मन एव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानं, हेतुनिर्देशश्च अप्रामाण्यशङ्काव्युदासायेति भावः । क्वचिच्च 'एतदुत्याप्यानुमानाविसंवादादिति पाठः तत्रैतन्न्यसाध्य-साधनादिरूपदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाग्रहजन्यानुमानस्य शब्दप्रमोपधायकान्यत्वप्रमाजनकत्वादित्यर्थः, तथाचानुमानमेव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानमिति भावः । न च चाब्बाकिणानुमानस्यापि प्रामाण्यानुप-

(१) एतदुत्याप्यानुमानाविसंवादादित्येति क० ।

(२) 'प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य' शब्दो न प्रमाणमिति वाक्यजन्यज्ञानस्य, 'भ्रमत्वात्' बाधितविषयकत्वादित्यर्थः ।

(३) तथाच यदि 'शब्द न प्रमाण' इति भवदुक्तवाक्यं प्रमित्यनुपधायकं तदा शब्दमात्रस्य प्रमित्यनुपधायकत्वं निष्प्रमायकमिति भावः ।

पदार्थस्मरणादिव्यापारवतः प्रमाणत्वेन तथाभूतात्
प्रमोत्यन्तेरावश्यकत्वात् अतथाभूतत्वे च फलाजनक-

गमादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । एतत्पाठपक्षे भौगतमात्रस्य पूर्व-
पक्षिलादिति हृदयम् । स्वमते भागासिद्धिमाह, 'आकाङ्क्षादीति
आकाङ्क्षाजानादिविशिष्टस्येत्यर्थः, 'आदिना योग्यताजानासत्तिज्ञान-
वृत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धकाभावपरिग्रहः^(१), 'पदार्थ-
स्मरणादीति पदार्थस्मरणादिरूपव्यापारविशिष्टस्येत्यर्थः, 'आदिना
अवान्तरवाक्यार्थबोधपरिग्रहः, आकाङ्क्षाज्ञानन्तु न पदज्ञानव्यापारः
अनुमानादिना तन्त्रानेऽपि शाब्दोदयादिति तस्य पृथङ्निर्द्देशः,
'प्रमाणत्वेन' प्रमासामर्थीविशिष्टत्वेन, 'आवश्यकत्वादिति, तथाच
सर्वत्र शब्दे नोभयवादिभिद्धौ हेतुरिति भावः^(२) ।

नन्वाकाङ्क्षादिज्ञानविशिष्टशब्देऽप्याकाङ्क्षादिज्ञानरूपसामर्थीविर-
हदशायां प्रमोपधायकत्वाभावसत्त्वाभ्युपगत इति न भागासिद्धिरित्य-
क्षेपेराह, 'अतथाभूतत्वं इति इतरसामर्थ्यमवधानं इत्यर्थः, 'चकारः
'साम्यादित्यनन्तरं योज्यः, 'फलाजनकत्वस्य' प्रमाफलोपधायकत्वा-
भावस्य, 'करणान्तरेति करणान्तरे चतुरादावपि सत्त्वाच्चेत्यर्थः,
तथाच चतुरादौ व्यभिचार इति भावः । अन्योन्याभावस्य व्याप्य-

(१) आदिना योग्यताजानासत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धका-
भावपरिग्रह इति ख० ।

(२) तथाच अक्षेपतावच्छेदकसामानाधिकरण्यात् हेतुभावात् भागासिद्धि-
रिति भावः ।

वृत्तिनियमेन तत्र साध्यमत्तान् प्रमाफलोपधायकत्वात्प्रत्याभावात्
साध्यत्वे सिद्धसाधनादिति भावः ।

अत्र केचित् शब्दस्य स्वप्रत्यक्षात्मितिभिन्नप्रमाजनकत्वे माना-
भावः । न चेवं वाक्यश्रवणानन्तरं वाक्यार्थबोधः कथं स्यादिति
वाच्यम् । वाक्यघटकीभूततत्तापदेभ्यस्तत्तापदार्थापस्थितौ मनसै-
वोपनौतमानात्मकवाक्यार्थबोधसम्भवात् । न च तथापि वाक्यश्रवण-
नन्तरं शाब्दलजातिविशेषविशिष्टवाक्यार्थबोधः कथं स्यात्तादृशजात्य-
वच्छिन्नबीधस्यापि पदार्थापस्थितिमहकृतमनोभावहेतुकत्वे मानसल-
विशिष्टसाक्षात्कारमात्रस्यैव शाब्दत्वापत्तिरिति वाच्यम् । शाब्दलह-
पातिरिक्तजातौ मानाभावात् शाब्दलस्यातिरिक्तजातेरभ्युपगमे तद-
वच्छिन्नोत्पत्तिनियामकतया^(१) वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थित्यादेर्हेतु-
ताया अवश्यकल्पनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गाच्चेत्याहुः । तदसत्, असुमर्थ
शाब्दयामि अयमर्थः शाब्दित इत्याद्यनुभवसिद्धायाः शाब्दलजाते-
रपहोतुमशक्यत्वात् । अतएव तदवच्छिन्नं प्रति वृत्त्या पदजन्यपदा-
र्थापस्थित्यादेः कारणत्वकल्पनागौरवमपि प्रामाणिकत्वाच्च दोषाय ।
वस्तुतस्तु असुमर्थं शृणोमि श्रुतनेवेदं पुराणादिभ्य इत्याकारानु-
भवसिद्धैव शाब्दलजातिः । न च श्रुधातोः आवणप्रत्यय एव शक्तेः
शाब्दलजातिः कथं तादृशानुभवविषय इति वाच्यम् । श्रुवोना-
नार्थत्वात् “आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुतौ^(२) मया
अयमर्थः श्रुत इत्यादिलौकिकवाक्ये च शाब्दबोधेऽपि प्रयोगात् ।

(१) तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामिकाया इति ख०, ग० ।

(२) “आत्मा वाऽरे नैत्रेपि श्रोतव्य ” इत्यादिश्रुताविति ख०, ग० ।

न च तत्र शाब्दे सञ्चयेति वाच्यम् । श्रुवः प्रत्यये सञ्चयेत्यस्यापि^(१) सञ्चयत्वात् । अथास्तु शाब्दत्वं जातिरस्तु वा तदवच्छिन्नं प्रति पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यादेर्हेतुत्वं, तथापि सा जातिर्मानसत्व-
व्याप्यैव तथाच चक्षुरादिवच्छब्दोऽपि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गत एव न तु प्रमाणान्तरं । न च तस्य मानसत्वव्याप्यत्वे यागादेः शाब्दबोधानन्तरं धारणं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः तत्र इदं नानुमितं न वा साक्षात्कृतं किन्तु श्रुतमेवेदं पदेभ्य इत्यनुव्यवसायाभावापत्तिश्चेति^(२) वाच्यम् । लौकिकविषयतास्वरूप^(३)साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयत्व-
तदभावयोस्तद्विषयत्वात्^(४) । अन्यथा सुरभि चन्दनं इत्युपनीतभाना-
नन्तरं घौरभं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तेः घौरभं न साक्षात्करो-
मीत्यनुव्यवसायाभावापत्तेश्च^(५) । न च तस्य मानसत्वव्याप्यत्वे उच्छृङ्ख-
लोपस्थितघटादीनामपि^(६) यागादिशाब्दबोधे उपनीतभानापत्तिः
तथाच यागादिकं शृणोमीत्यनुव्यवसायवत् घटादिकं शृणोमीत्यनु-
व्यवसायः स्यादिति वाच्यम् । शाब्दत्वावच्छिन्नविषयतायास्तत्राभावेन

(१) शाब्दे शक्तिं धावणप्रत्यये सञ्चयेत्यस्यापीति ख०, ग० ।

(२) इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्चेतीति ख०, ग० ।

(३) लौकिकविषयतात्मकेति ख०, ग० ।

(४) तथाचैतन्मते शाब्दस्य मानसोपनीतभानात्मकतया लौकिकविषयत्वा-
भावात् यागादेः शाब्दबोधानन्तरं न धारणं साक्षात् करोमीत्यनुव्यव-
सायापत्तिर्न वा इदं न साक्षात्कृतमित्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति
भावः ।

(५) इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्चेति ख०, ग० ।

(६) पदाजन्योपस्थितघटादीनामपीत्यर्थः ।

त्वस्य करणान्तरसाम्यात्^(१) । तथापि शब्दो न प्रमा-

तत आकाङ्क्षा-योग्यतादिममूहालम्बनं ततो यागादेः शब्दबोधः तत्र शब्दबोधममये उच्छृङ्खल्लोपस्थितघटादेरपि मानमापत्तिः । न चेष्टा-पत्तिः, शब्दबोधानन्तरं घटं जानामीत्यनुभवसायापत्तेः, अपि च योग्यतासंग्रहग्रथामपि शब्दप्रवणानन्तरं वाक्यार्थनिश्चयोऽनुभव-सिद्धः स कथं स्यात् योग्यतासंग्रहे मति मानससंग्रहनामपीमत्वा-दर्थसंग्रहोत्पत्त्यापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वस्य योग्यतात्वादिति हतं पञ्चवितेन ।

इदानीं वैशेषिकमतमाशङ्कते, 'तथापीति आकाङ्क्षादिज्ञान-विशिष्टस्य शब्दस्य शब्दाविषयकप्रमोपधायकत्वेऽपीत्यर्थः, 'न प्रमा-णान्तरमिति, ननु प्रमाणान्तरत्वं यदि स्वभिन्नप्रमाणत्वं तदा तद-भावे साध्ये सिद्धसाधनं^(२) । अथ प्रत्यक्षादनुमानभिन्नप्रमाणत्वं तदा तन्न्यते अपसिद्धिः तेनोपमानानभ्युपगमात्, अनुमानभिन्नत्वज्ञेत् तदा तदभावे साध्ये सिद्धसाधनं नैयायिकैरपि शब्दभिन्नकानुमितौ शब्दस्य करणत्वस्वीकारादिति चेत्, न, प्रमाणान्तरत्वं हि अनु-मितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणत्वं, तदभावः साध्यः स्वविषयक-प्रत्यक्षकरणतया बाधवारणाय शब्दाविषयकेति । न च प्रत्यक्ष-करणत्वमेव नास्ति व्यापाराभावादिति वाच्यम् । स्वविशिष्टबुद्धौ

(१) करणान्तरसाम्यादिति श्ल० ।

(२) तथापि मस्मिन् स्वभिन्नप्रमाणात्त्वाभावस्य सर्वत्रादिसम्भन्तत्वमिति मात्र ।

खान्तरं पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः^(१)। तथाहि

करणत्वसंभवात् निर्विकल्पकस्यैव व्यापारत्वात्। न चैवं शब्दविषयक-
शब्दकरणे शब्दोगुण इति शब्दे नैयायिकानां अंगतः सिद्धसाधनं
इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्तद्वि-
भवेन वा पक्षत्वात्^(२)। यद्वा 'न प्रमाणान्तरं' क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतं,
प्रत्यचानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यतावच्छेदकानुभववृत्तिस्रजन्यतात्वकमिति
यावत्, इदमिन्द्रियादावेव प्रसिद्धं, ध्वंसादेरपीन्द्रियादिजन्यतया
अप्रसिद्धिवारणाय अनुभववृत्तीति, स्रतेरप्यनुमानजन्यतया अनु-
मानस्य क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतत्वसम्पादनाय ज्ञानत्वं विहायानुभवत्वेनो-
पादानं^(३)। एतच्च ज्ञायमानशब्दकरणतापक्षे, शब्दज्ञानकरणतापक्षे
तु शब्दज्ञानं पक्षोबोध्यः, तत्र हेतुमाह, 'पदार्थसंसर्गस्येति, 'अनु-
मानत एव सिद्धेः' अनुमितिधामपौत एव यद्वात्, अनुमिति-

(१) अनुमानत एव सिद्धेरिति ख०, चयमेव पाठः टीकाकारसम्मत इति।

(२) तादृशशब्दभिन्नशब्दस्य पक्षत्वादित्यर्थः।

(३) 'अनुभवत्वेनोपादानमित्यनन्तरं' 'शब्देन्द्रियसाधारणत्वापामावात् तदन-
न्तर्गतत्वेन तादृशजन्यतात्वकत्वमात्रविवक्षणे साध्याप्रसिद्धिः कालादि-
निरुत्जनकतातिरूपितजन्यताया अपि अनुभववृत्तित्वात् तद्वृत्तजन्य-
तात्वस्य घटादिजन्यतायामपि सत्त्वात् तादृशजन्यतात्वस्य व्याप्यताव-
च्छेदकत्वाभावात् सामानाधिकरण्यासम्बन्धेनानुभववृत्तित्वविशिष्टजन्य-
तात्वस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकत्वे त्वनुमानवैफल्यं तादृशजन्यतावच्छेदेन
तादृशजन्यतरत्वव्याप्यत्वसिद्धावेवोद्देश्यस्यापि सिद्धेरिति पूर्वकल्प एव
सम्बन्धित ध्येयं' इत्यधिकः पाठः क-पिञ्जितपुस्तके वर्धते।

सामयौभिन्नसामय्या अघटादिति यावत्, एवञ्च अनुमितिसामंयौ-
 भिन्नसामयौजन्यशब्दाविषयकज्ञानाकरणत्वादिति हेतुरिति भावः ।
 नन्वयं हेतुः स्वरूपासिद्धः 'घटमानयेत्यादिशब्दजन्यज्ञानस्यानुमिति-
 सामयौभिन्नसामयौजन्यत्वादित्यतश्चाह, 'तथाहीति । यदा अनुमिति-
 सामयौभिन्नसामयौजन्यशब्दाविषयकज्ञानाकरणत्वादिति हेतुरुद्धः,
 नन्वयं हेतुः स्वरूपासिद्धः तादृशसामयौजन्यशब्दाविषयकज्ञानं
 पदार्थसंसर्गज्ञानमेव तस्यैव करणत्वात् शब्दस्येत्यतश्चाह, 'पदार्थसंसर्ग-
 स्येति, 'सिद्धेः' यद्वात्, तथाच तादृशसामयौजन्यत्वमेव पदार्थसंसर्ग-
 ज्ञाने नास्तीति भावः । अनुमानेन सिद्धिप्रकारमेवाह, 'तथाहीति,
 यद्यपि क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतत्वे साधे नायं हेतुः सम्भवति अतीन्द्रिये
 परमाण्णादौ व्यभिचारात् तथापि तस्मिन् साधे 'अनुमानतः' अनु-
 मानविधया, 'सिद्धेः' साधकत्वादित्यर्थः, तथाच पदार्थसंसर्गात्तुमाप-
 कत्वादिति हेतुरिति भावः । पदार्थसंसर्गात्तुमापकत्वमेव कथं
 तदाह, 'तथाहीति ।

केचित्तु 'शब्दो न प्रमाणान्तरं' इत्यस्य शब्दत्वं तज्ज्ञानत्वं
 वा अनुभवत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताव-
 च्छेदकं नेत्यर्थः, तत्रै साधकाभावादिति हेतुरुद्धः । ननु शब्दस्यैव
 प्रमाणान्तरं तदा घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगानन्तरं^(१) पदार्थसंसर्ग-
 बोधः कथं स्यादित्यतश्चाह, 'पदार्थेति, अनुमानतः सिद्धिप्रकार-
 मेव विवृणोति, 'तथाहीतीत्याहुः ।

(१) घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगानन्तरमिति ख०, ग० ।

गामभ्याज दण्डेनेति^(१) पदानि वैदिकपदानि
वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि

पदश्रवणानन्तरं पदार्थोपस्थितिस्तदनन्तरं पदानि पक्षीकृत्य
पदार्थान् पक्षीकृत्य वा पदार्थसंसर्गः शोचानुमीयते न तु पदार्थ-
संसर्गस्य शब्दबोधः इति वैशेषिकमतं तत्रादौ पदपक्षकानुमानप्रकारं
दर्शयति, 'दण्डेनेति, पदार्थपक्षकन्त्ये वक्ष्यते, गुरुनये लौकिकः
शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतनिरासार्थं वैदिकपदानि
पक्षीकृत्य वैदिकशब्देष्वनुमानात् पदार्थसंसर्गसिद्धिप्रकारं दर्शयति,
'वैदिकेति, अत्र वैदिकशब्दत्वेन न पक्षता किन्तु स्वर्गकामोऽग्निष्टो-
मेन यजेतेत्यादिक्रमेण अन्यथा पदार्थादिर्विशिष्टज्ञानासम्भवादिति
बोध्यं । 'तात्पर्यविषयेति तात्पर्यविषयीभूतस्यः स्मारितपदार्थसंसर्गः
तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः' । न च तात्पर्यविषयीभूतोयः संसर्गस्तज्ज्ञान-
पूर्वकाणीत्येव सम्यक् किं स्मारितपदार्थत्वेनेनेति वाच्यम् । दण्डेन
गामभ्याजेति प्रयोगानन्तरं गोपदार्थान्पदार्थादिविषयकज्ञानमनु-
भवसिद्धं अनुमानेनापि तादृक्ज्ञानं करणीयं-अन्यथा तद्विषयक-
ज्ञानार्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरतस्तदुपादानात् । न च
तथापि कर्मत्वे गोसमर्गावगाहिज्ञानं कर्मत्वं गोमन्न वेति संशय-
निवर्त्तकं तच्च एतदनुमानान्न दृत्त तेन शब्दोऽवश्यं प्रमाणान्तर-
मह्वीकार्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयः स्मारितपदार्थसंसर्गो
यत्र तज्ज्ञानपूर्वकाणीतिव्युत्पत्त्या तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग-

(१) दण्डेन गामभ्याजेतीति ख०, एतत्पाठस्यैव टीकाकारसम्मतत्वमिति ।

वत्पदार्थज्ञानपूर्वकाणीति^(१) माध्यार्थः^(२) । न च स्मारितेति अर्थः, तदनुपादाने यथा पदार्थत्वरूपेण गोसंसर्गवत्कर्म्मत्वज्ञानपूर्वकत्वं सिद्धति तथा पदार्थत्वरूपेण घटादिसंसर्गवत्कर्म्मत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धापत्तेः । न च तत्संसर्गस्य तात्पर्यविषयतया कथं तत्संसर्गवत्कर्म्मत्वज्ञानपूर्वकत्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । यदा पदार्थसंसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः अथ च गवादिपदेन न स्मारितस्तदा तत्सिद्धापत्तेः । न च प्रकृतपदे तज्ज्ञानपूर्वकत्वस्य बाधादेव न सिद्धिरिति वाच्यम् । यदा तज्ज्ञानमपि वक्तुं पूर्वमस्ति तदा बाधाभावात्, स्मारितलोपादाने तु तस्य तदानौमस्मारिततया न तत्संसर्गवत्ज्ञानपूर्वकत्वमिद्धिः । न च तत्सिद्धावपि न चतिः उद्देश्यस्य कर्म्मत्वे गोसंसर्गाविगाहिज्ञानस्य वृत्तत्वादधिकन्तु प्रविष्टमिति न्यायादिति वाच्यम् । तथा मति दण्डेनेत्यादिप्रयोगानन्तरं घटाद्यविषयकज्ञानमनुभवमिद्धं अनुमानेन च तच्च वृत्तमिति तदर्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरतापत्ते एवं सर्वत्र बोध्यं^(३) । न च घटादिरपि

(१) न च तथापि तत्सम्बन्धेन गोमत्तनिसस्यस्यैव विरोधित्वात् तस्याति-
व्याप्तात् तदोपतादवस्थापिति वाच्यं । तत्सम्बन्धेन तज्ज्ञानस्यैव
तत्र तत्प्रयोजकतत्सम्बन्धवत्त्वज्ञानस्यापि विरोधित्वादिति भावः ।

(२) साध्यत्वादिति क० ।

(३) ' एवं सर्वत्र बोध्यं ' इत्यनन्तरं ' न च तथाप्यनुमितौ ज्ञानपूर्वकत्व-
स्याधिकस्य भावात् शाब्दान्यूनानतिरिक्तविषयत्वमनुमितेरिति सिद्धमिति
वाच्यं । ज्ञानपूर्वकत्वाद्यतिरिक्तशाब्दविषयविशेष्यप्रकारकसंसर्गाति-
रिक्तविशेष्यप्रकारसंसर्गाविषयत्वमन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं तच्च ता-
दृशपूर्वकभावेऽपि तादृशानुमिनावच्छेदगुमित्याभिप्रायादिति ध्येयं'
इत्यधिकं पाठः क-विद्वितपुस्तके वर्तते इति ।

घटादिपदेन स्मारित एवेति वाच्यम् । स्मारितपदार्थत्वस्य हि प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः^(१) प्रकृतपदस्मारितत्वं द्वितीयपदार्थेऽपि विशेषणं देयं अन्यथा यदा^(२) करणत्व-कर्म्मत्वोभयनिष्ठसंसर्ग एव तात्पर्यं वर्त्तते अथ चाम्पदेन करणत्वं न स्मारितं तदा तात्पर्यविषयप्रकृत-गोपदस्मारितार्थसंसर्गवत्पदार्थत्वरूपेण करणत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्ध्यापत्तेः नत्सिद्धौ च तदानौ करणत्वाविषयकज्ञानस्यानुभवसिद्ध-स्यानुमानादनिर्वाहात्^(३) तदर्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरतापत्तेः, इत्यञ्च तात्पर्यविषयो य एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गस्तद्दान् यः एतदम्पद-स्मारितार्थज्ञानपूर्वकाणि एवं तात्पर्यविषयौभृतौ च एतद्दण्ड-पदस्मारितार्थसंसर्गस्तद्दान् य एतद्वापदस्मारितार्थज्ञानपूर्वकाणी-त्यादिक्रमेण नानैव सार्थं समूहात्त्वानुमितिः । न च यदा दण्डे-नेत्यादिप्रयुक्तेन गोपदेन सम्बन्धिविधया आकाशमपि स्मारितं कर्म्मत्वनिष्ठतत्संसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः तदा एतद्गोपदस्मारितत्वरूपेण-काशादिसंसर्गवत्कर्म्मत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वृत्त्या^(४) एतद्गोपदस्मारितत्वस्य विवक्षितत्वात् एवमम्पदस्य स्मारि-तत्वमपि वृत्त्या विवक्षणीयं, अन्यथा यदान्पदेन यथाकथञ्चित्

(१) प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थ्यादिति क० ।

(२) करणत्वाविषयकज्ञानस्यानुमानादनिर्वाहादिति ख०, ग० ।

(३) अत्र वृत्तित्वं शक्ति-शब्दान्यतरसम्बन्धत्वं, तथाच सम्बन्धत्वेन तादृ-शान्यतरसम्बन्धज्ञानजन्यपदस्मारितत्वं अत्र विवक्षणीयं, अत उक्तस्थाने आकाशस्य जनकत्वत्वेन जनकत्वरूपसम्बन्धज्ञानजन्यपद-स्मारितत्वेऽपि न वृत्त्या पदस्मारितत्वमिति ।

सम्बन्धेन करणत्वमपि स्मारितं तन्निष्ठगोसंसर्गोऽपि तात्पर्यविषयः
 तदा तस्यापि सिद्धापत्तेः, तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणञ्च^(१) यदाम्-
 पदार्थकर्मनिष्ठगोपदार्थस्य समवायरूपसंसर्गतात्पर्येण दण्डेनेत्यादि-
 वाक्यं प्रयुक्तं तदा एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गत्वरूपेण एककालीनत्वा-
 दिसंसर्गवत्कर्मत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिवारणाय । तात्पर्यविषय-
 त्वञ्च एतत्पुरुषीया एतत्कालीना या एतद्वाक्यजन्यप्रतीतीच्छा
 तद्विषयत्वं, यदा एककालीनत्वादौ समवाये च तात्पर्येण दण्डेने-
 त्यादिवाक्यं प्रयुक्तं तदा तात्पर्यविषयीभूतैतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गत्वं
 रूपेण एककालीनत्वादिसंसर्गवत्कर्मत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिः
 स्यादित्याकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देयं,^(२) आकाङ्क्षानि-
 रूपकत्वञ्च एतद्गोपदनिरूपितेतदमुपदनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकत्वं, अन्यथा
 एककालीनत्वादेरपि कुत्रचिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन तद्दोषतादव-
 श्यात् । न च वैशेषिकैः शाब्दत्वजातेरनभ्युपगमात् तन्नये आकाङ्क्षानि-
 रूपकत्वं^(३) दुर्बलमिति वाच्यम् । तैरपि शाब्दत्वजातिरभ्युपेयत-
 एव परन्तु सा जातिरुक्तात्मितिवृत्तिरनुमितित्वव्याप्येत्येवाभ्युप-
 गमात्, अमु वा तत्तत्संसर्गभिन्नसंसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकत्वं,^(४) एवं
 यदा गवि कर्मत्वे च तात्पर्येण दण्डेनेत्यादिकं वाक्यं प्रयुक्तं अथ

(१) संसर्गविशेषणत्वस्यैवमर्थस्य धारिणेण सिद्धिवारणायेत्यनेन सहान्वयः ।

(२) आकाङ्क्षानिरूपकत्वस्यापि संसर्गविशेषणत्वमिति ख०, ग० ।

(३) शाब्दबोधालुक्कालुपूर्वमित्यस्याकाङ्क्षानिरूपकत्वस्य शाब्दत्वघटित-
 त्वेन तादृशतायनभ्युपगमे तस्य दुर्बलत्वमिति तात्पर्यम् ।

(४) आकाङ्क्षानिरूपकत्वसम्बन्धत्वमिति क० ।

आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् घटमानयेतिवत् ।

च गोपदेन लक्षण्या . घटादिरपि स्मारितः अम्पदेन लक्षण्या
 करणत्वमपि स्मारितं तयोः संसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः एतदुभयन्तु
 न तात्पर्यविषयः तदा एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतदम्पदार्थत्व-
 रूपेण घटादिसंसर्गवत्करणलक्षणपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिः स्यादिति
 गोपदस्मारितार्थऽम्पदस्मारितार्थं च तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं ।
 ननु गोपदार्थाम्पदार्थघटितमध्ये संसर्गं तात्पर्यविषयत्वविशेषणं व्यर्थं
 तात्पर्यविषयीभूतैककालीनत्वादिसंसर्गस्य प्रकृतस्थले आकाङ्क्षाया-
 अनिरूपकत्वादेवान्निन्देः इति चेत्, मत्तं, तदुभयघटितमध्ये न
 देयमेव तत्, किन्तु यथाभ्याजपदमपि पक्षीकृतं तच्च चातुकुलत्व-
 विषयत्वाख्यसम्बन्धद्वयमेवाकाङ्क्षानिरूपकं तदभिप्रायेण मूले तदु-
 पादानमिति सर्वं रमणीयं । 'आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वादिति
 गोपदाकाङ्क्षादिमदम्पदत्वात् दण्डपदाकाङ्क्षादिमहापदत्वादित्यर्थः,
 समूहालम्बनश्च परामर्शः, 'आकाङ्क्षादीत्यादिना योग्यतापरिग्रहः,
 यत्पदाकाङ्क्षायोग्यतावद्यत्पदं भवति^(१) तत् तत्तात्पर्यविषयीभूतो
 यः वृत्त्या तत्पदस्मारिततात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्याकाङ्क्षानिरूपक-
 संसर्गः तदान् यो वृत्त्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थः
 तज्ज्ञानपूर्वकमिति सामान्यमुखी व्याप्तिः^(२) विशेषव्याप्तौ 'घटमान-

(१) यद् यत्पदाकाङ्क्षायोग्यतावद्यत्पदं भवतीति ख० ।

(२) अत्रेदं चिन्त्यं यत्तज्ज्ञा सामान्यत्वं उदाहरणवाक्याधीनसामान्यव्याप्ति-
 लाभं ततो विशेषहेतुपरामर्शं, अथ वा तावृशोदाहरणानन्तरं

येति दृष्टान्तासङ्गतेः । एवञ्च वङ्गिणा सिञ्चतीत्यादौ टापदाकाङ्क्षा-
दिमत्सिद्धिर्पदे व्यभिचारः सिद्धपदार्थस्य एतद्वापदोपस्थापितार्थ-
संसर्गवत्त्वाभावादतो यत्पदयोग्यतावत्त्वं हेतावुपात्तं, तदर्थञ्च न
यत्पदार्थाबाधितार्थकत्वं, तथाभूति यत्पदद्वयेन पदार्था नोपस्थापितः
परस्परमबाधितार्थकत्वं भवति तत्रैव व्यभिचारापत्तेः तदुभयपद-
स्मारितस्यैवार्थस्याप्रसिद्धेरपि तु वृत्त्या यत्पदस्मारितार्थाबाधितार्थस्य
वृत्त्या स्मारकत्वं तत्, अकार्यद्वय एव तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं,
अन्यथा तात्पर्यं विनैव यत्पदद्वयं प्रयुक्तं अथ च वृत्त्या स्मारितार्थकं
परस्परमबाधितार्थकञ्च भवति तत्रैव व्यभिचारापत्तेः तात्पर्य-
विषयीभूतस्यैव तदर्थस्याप्रसिद्धे, अबाधितवन्तु तात्पर्यविषयसंसर्गण
बोधं अन्यथा पदार्थमात्रे तात्पर्येण यत्पदद्वयं प्रयुक्तं तत्संसर्गं
तात्पर्यं नास्ति किन्तु पदार्थापस्थापकत्वं अबाधितार्थकत्वं वृत्तं
तत्रैव व्यभिचारापत्तेस्तात्पर्यविषयतत्पदार्थसंसर्गस्यैवाप्रसिद्धेः । न च

सामान्यहेतौ ध्यातिघ्नानं ततोऽस्मादेव ध्यातिविशिश्यविशेषहेतौ-
पक्षधर्मताघ्नानात् विशेषरूपेणैव साध्यसिद्धिरिति वक्तव्यमिति सामा-
न्यध्यातिघ्नानापकसामान्योदाहरणस्थाने कार्य-कारणभाव तथाच
यत्पदाकाङ्क्षा योग्यतावदुपपत्तदं भवति तत् तात्पर्यविषयीभूतो
य वृत्त्या तत्पदस्मारिततात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य आकाङ्क्षानिरू-
पकसंसर्गः, तद्वान् भो वृत्त्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थः
तन्घ्नानपूर्वकमभवति इत्युदाहरणानन्तरं सामान्यहेतौ ध्यातिघ्नानात्
यत्पददं गोमत्कर्मताघ्नानपूर्वकं गोपदाकाङ्क्षावदुपपदत्वादिति
प्रमेय हेतुषु ध्याति-पक्षधर्मताघ्नानात् समूहात्मनात्मकात् तत्त-
द्वृत्तिसमूहात्मनात्मकानुमितिभविष्यतीति ।

योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात् तत्पर-

तदारणाय संसर्गतात्पर्यकत्वे सतीत्येव विशेषमुपादीयतामिति वाच्यम् । तथापि यदा घट-कर्मत्वयोरभेदसंभर्गे तात्पर्येण घटमिति प्रयुक्तं वृत्तिलसंभर्गे तात्पर्यं नास्ति तदा तदम्पदे व्यभिचारापत्तेः । अम्पदोपस्थापितार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतसंभर्गवत्त्वाभावात् यतस्तात्पर्यविषयीभूतो घटतादात्म्यसंभर्गानाम्पदार्थनिष्ठः अम्पदार्थनिष्ठ-घटवृत्तिलसंभर्गश्च न तात्पर्यविषय इति, यदा साधाराधेयभावसम्बन्धे तात्पर्येण घटः कर्मत्वमिति प्रयुक्तं तदा तत्कर्मत्वपदे (१) व्यभिचारः कर्मत्वपदार्थं घटपदार्थस्याकाङ्क्षानिरूपकाभेदसंभर्गवत्त्वाभावात् अतो यत्पदाकाङ्क्षावत्त्वं विशेषणं । न च तथापि स दोषस्तदवस्यः कर्मत्वपदस्यापि तादात्म्यसम्बन्धेनावयवबोधजनने घटपदाकाङ्क्षावत्त्वादिति वाच्यं । आकाङ्क्षानिरूपकसंभर्गेणाबाधितत्वस्य योग्यताघटकत्वलाभाय तदुपादानात् तदर्थं निर्गलितहेत्वर्थः 'वृत्त्या यत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थतात्पर्यविषयाकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धेनावधितस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य वृत्त्या सारकं यत्पदं भवतीति सर्वं सुखम् ।

प्रकृतसाध्ये लीलावतीकारौक्यहेतुद्वयं दूषयति, 'योग्यतेति, ननु संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थसंभर्गवान् योऽपरपदार्थस्तत्प्रतीतौच्छयोच्चरितत्वं, तथाच योग्यतोपादानं व्यर्थं विभवादिवाक्यस्यलेऽपरपदार्थस्यैकपदार्थसंभर्गवत्त्वाभावाद्भूत्वभावेनैव व्यभिचारस्य बाधित-

(१) तद्घट-तत्कर्मत्वपदे इति क० ।

सन्निधिमत्त्वादिति न हेतुः, संसृष्टो हि योऽर्थस्तत्परत्वं
तत्परसन्निधिमत्त्वं वा असिद्धं संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

त्वादिति चेत्, न, संसृष्टार्थपरत्वं हि एकपदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वं एवञ्च विसंवादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्य-
तोपादानं, योग्यमतात्पर्येण वाक्येन च पदार्थस्मरणं न जनि-
तञ्च व्यभिचारवारणायामन्तिमत्त्वे सतीति स्मारकत्वार्थकं, 'तत्परेति
संसृष्टार्थपरेत्यर्थः, तथाचैकपदार्थोऽप्युपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वे सति आसन्तिमत्त्वादित्यर्थः, अत्रापि योग्यतानुपपन्ननीया । न
च हेतोरभेद इति वाच्यं । विग्रेह्य-विग्रेषणभावभेदेन^(१) भेदात् ।

केचित्तु अत्र योग्यता न प्रवेशनीया । न चात्र योग्यताया-
अप्रवेशोऽयोग्यवाक्ये व्यभिचार इति वाच्यं । एतद्दोषस्थानासौक-
ट्यादिना भयमेशाये वक्ष्यमाणत्वात् इति प्राडः ।

यथाश्रुते दूषणमाह, 'संसृष्टो हीति एकपदार्थसंसर्गवान्
योऽपरपदार्थस्तत्परत्वमित्यर्थः, 'तत्परेति तत्परत्वे सति सन्निधि-
मत्त्वमित्यर्थः, 'वाकारत्यर्थः, 'असिद्धं' प्रकृतानुमानात् पूर्वमज्ञातं,
विग्रेह्यज्ञाने विग्रेषणज्ञानं हेतुमाह, 'संसर्गमेति एकपदार्थसंसर्ग-
वत्त्वपरपदार्थं प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । न चैवं भवतामपि माध्या-
प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यत्तद्वा सामान्यतोव्याप्तिस्थलेऽप्रसिद्धस्यैव
माध्यम्य पक्षधर्मतावन्मात् सिद्धहेतुप्रसिद्धियावग्रमपेक्षितेति भावः ।
इदमुपपन्नं पूर्वोक्तमेक योग्यताविग्रेषणमपि व्यर्थमित्यपि बोध्यं ।

(१) विग्रेह्य विग्रेषणभावभेदेनेति सूत्रं, १० ।

संस्पृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकप्रतीतिपरस-
न्निधिमत्त्वं वा अनाप्तोक्ते निराकाङ्क्षे च व्यभिचारि ।

नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं संस्पृष्टार्थपरत्वं तादृ-
शोच्चरितत्वे मति मधिधिमत्त्वं तत्परसन्निधिमत्त्वमित्यत आह,
'संस्पृष्टत्वप्रकारकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंस्पृष्टत्वप्रकारकेत्यर्थः, अत्र
प्रकारकत्वं विषयकत्वमात्रं अन्यथा स्वरूपासिद्धं स्यात्, 'अनाप्तोक्त-
इति अयोग्य इत्यर्थः । न चैतदयुक्तं योग्यताया हेतुघटकत्वादिति
वाच्यम् । 'अनाप्तोक्तपदस्य स्थिरजलाभिप्रायेण पयसा सिञ्चतीत्या-
द्यनाप्तोक्तविशेषपरत्वात् । न च तत्रापि न व्यभिचारः तस्यप्य-
योग्यत्वादिति वाच्यम् । लीलावतीकारमते हि अन्वयप्रयोजक-
रूपवत्त्वं योग्यता सा च तत्र वर्तते एव जलत्वस्य सेककरणत्वान्वय-
प्रयोजकरूपत्वेन तस्य करकार्या सत्त्वात्, केपाक्षितमते 'अनाप्तोक्त-
इति द्वितीयहेतौ दूषणं तत्र योग्यताया अनिवेगात्, 'निराकाङ्क्षे
चेति हेतुद्वये दूषणमिति धेयं । 'निराकाङ्क्षे चेति घटः कर्मत्व-
मानयनं हतिरित्यादावित्यर्थः, घटपदार्थं कर्मत्वपदार्थस्याकाङ्क्षा-
निरूपकसंसर्गाप्रसिद्धा साध्यासत्त्वादिति भावः ।

ननु यदाभ्याजधात्वर्थाख्यातार्थयोर्विषयत्वरूपसंसर्गे तात्पर्येण
दण्डेनेत्यादिवाक्यं प्रयुक्तं अनुकूलत्वसंसर्गं च तात्पर्यं नास्ति तदा तद्वा-
क्यजन्यज्ञाने न्यायनयेऽनुकूलत्वसंसर्गो न भासते भवन्मते च तदानीन्-
भ्याजपदार्थसंसर्गत्वरूपेण तदपि सिद्धोदित्यत आह, 'संसर्गस्येति अभ्या-
जधात्वर्थाख्यातार्थयोः संसर्गस्येत्यर्थः, 'वज्रप्रकारकत्वेऽपीति अनेक-

संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेऽपि नानभिमतसंसर्गसिद्धिस्तस्य तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्यभिमतान्वयबोधो न स्यात्^(१) । अतएव विशेषण-विशेष्यभाववदर्थकानि तद्बोधपूर्वकाणि वेति^(२) न स्याद्यं ।

यत् स्मारितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थश्च

रूपत्वेऽपीत्यर्थं, 'अनभिमतेति दण्डेनेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयतया नैयायिकानभिमतेत्यर्थः, 'तस्य' अनभिमतसंसर्गस्य, तथाचैतदर्थमेव मया तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणमुपात्तमिति भावः । 'अन्यथा' तस्य तात्पर्यविषयत्वे, 'शब्दात्' दण्डेनेत्यादिवाक्यात्, न्यायनये इति शेषः, 'अभिमतान्वयबोधः' अभिमतोयोऽन्वयबोधः एकसंसर्गमात्रविषयकशब्दबोध इति^(३) यावत् स न स्यादित्यर्थः, 'अतएव' अनभिमतसंसर्गसिद्धिप्रसङ्गादेव, 'विशेषण-विशेष्येत्यादि, स्मार्यकानीत्येतावन्नाचोक्तौ संसर्गस्य न सिद्धिरित्यतो 'विशेषण-विशेष्यभाववदिति विशेषणता-विशेष्यतान्यतरवदित्यर्थः, विशेषणत्वमपरपदार्थनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतियोगितया भागमानत्वं, विशेष्यत्वञ्चापरपदार्थप्रतियोगिकवैशिष्ट्यानुयोगितया भागमानत्वमिति भावः । 'तद्बोधेति तादृशाश्वयबोधेत्यर्थः ।

आचार्य्यैः साध्यमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्तित्यादिना, अत्रापि तात्पर्यविषयौभूतो यो वृत्त्या एतत्पदस्मारिततात्पर्यविषयार्थस्य

(१) अनभिमतसंसर्गसिद्धिर्न स्यादित्येति क० ।

(२) तद्बोधपूर्वकाणीति वेति क० ।

(३) संसर्गमात्रविषयकशब्दबोध इतीति ख० ।

लिङ्गतया ज्ञापकत्वं । न चान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वा-

संसर्गस्तद्वत्त्वमिति साधार्यः, एवं प्रत्येकं तत्तत्पदमादाय नानैव
साध्यं प्रत्येकमपदादिकमेव पक्षः हेतुश्च पूर्वोक्त एव समूहा-
लम्बनौ त्वनुमिति-परामर्शाविति बोध्यम् । नन्वत्र मतर्थः कः
सम्बन्धः^(१) संयोग-समवायादेः पक्षे बाधितत्वादित्यत आह, 'मतर्थ-
येति, 'लिङ्गतयेति, 'लिङ्गपदं पक्षपर, अन्यथा पदानां लिङ्ग-
त्वाभावेन बाधापत्तेः, शब्द एव तादात्म्यसम्बन्धेन लिङ्गमित्याशयेन
वा, 'ज्ञापकत्वं' कारुणीभूतज्ञानावच्छेदकत्वं^(२) । ननु 'लिङ्गतयेति
किमर्थं ज्ञापकत्वमात्रस्यैव सम्बन्धत्वे दोषाभावात् । न चैवं नैया-
यिकैः सिद्धसाधनमुद्गावनीयं तैरपि शब्दस्य ज्ञापकत्वस्वीका-
रादिति वाच्यम् । न हि नैयायिकैः सह विवादे इदमनुमानं
किन्तु वाक्यश्रोतुर्वैशिष्टिकनये यथा रीत्या अनुमानविधया शब्दात्
संसर्गधीः सा रीतिरूपदर्शते तत्र च नैयायिकैः सिद्धसाधनोद्गा-
वनप्रसङ्गाभावात् अन्यथा 'लिङ्गतयेत्युक्तावपि सिद्धसाधनोद्गा-
वनमभवात् नैयायिकैः शब्दस्य लिङ्गतयापि ज्ञापकत्वस्वीकारात्
पूर्वोक्तसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमाने तदापत्तेयं नैयायिकैरपि तदङ्गी-
कारादिति चेत्, न, वैशेषिकनये पदानां लिङ्गविधयैव ज्ञापकत्वेन
तस्य स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् सम्बन्धस्तु ज्ञापकत्वमात्रमेवेति टिक् ।
'न चेति, पक्षे ज्ञापकत्वसंसर्गेषु एतादृशसंसर्गसिद्धौ तद्वृत्तान्तेन

(१) क सम्बन्धो मतर्थ इति ख०, ग० ।

(२) ज्ञाननिष्ठाया कारुण्यताया विषयविधयावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

नुमितिहेतुत्वेन^(१) अनादित्वात् । तन्न । ज्ञापकत्व-
मात्रेणार्थासिद्धेः । प्रमापकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशममर्गसिद्धिः । दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन
एतादृशममर्गसिद्धावेव पक्षे ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशममर्गसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयः, अन्योन्याश्रयाभावे हेतुमाह, 'पूर्वपूर्वेति पूर्व-
पूर्वाणां वाक्यानां उत्तरोत्तरवाक्ये तादृशममर्गानुमितौ दृष्टान्त-
विधया प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः', 'अनादित्वादिति पक्षीयमाध्यमिद्धेर्दृष्टा-
न्तीयमाध्यमिद्धेरादावनपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु 'हेतुत्वेनेत्यनन्तरं हेतुः', तथाच 'हेतुत्वेनेत्यनामन्योन्या-
श्रयाभावे हेतुः', अयं तु पूर्ववत् । नन्वेवमनवस्येत्यत आह, 'अनादि-
त्वादिति वीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यर्थः', तथाच प्रामाणिकी अन-
वस्था न दोषायेति भाव इत्याहुः । तदसत् । पञ्चम्यन्तेनैव मुख्य-
हेतुप्रयोगनिपमात् तृतीयाया अमद्गतत्वापक्षेरिति श्रेयम् ।

'ज्ञापकत्वमात्रेण' ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, स्मारितपदार्थसंमर्गस्य मा-
ध्यत्वे इति शेषः, 'अयंति एकपदार्थं अपरपदार्थममर्गानुमितेरित्यर्थः',
प्रवर्तकश्च तथा ज्ञानमिति भावः । ननु स्मारितपदार्थममर्गवन्तीति
न माध्यं करणीयं किन्त्वेकपदार्थममर्गवत्यपरपदार्थं यदेकपदार्थ-
संमर्गज्ञान तज्जनकानीति साधनीयं तथाच नोपदोष इत्यत आह,
'प्रमापकत्व इति एकपदार्थममर्गवत्यपरपदार्थं यदेकपदार्थममर्गज्ञानं
तज्जनकत्व इत्यर्थः', माध्य इति शेषः, 'तेनैव' अनाप्तोक्तेनैव, कर-

(१) पूर्वपूर्वतत्तदनुमितिहेतुत्वेनेति श० ।

काभिप्रायप्रयुक्तपयसा सिद्धतीत्यादिवाक्येनैवेति यावत्, एतदनु-
मानस्याचार्योपपत्तन्मते चान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वात्
योग्यतागर्भपूर्वोक्तहेतोरुक्तानपि सत्त्वादेकपदार्थसंसर्गवत्त्वस्यापरपदा-
र्थभावेन साध्यस्य चासत्त्वादिति भावः । बाधाभावरूपयोग्यताया-
हेतुविशेषणत्वे तु 'प्रमापकत्वं' प्रमोपधायकत्वं, प्रमास्वरूपयोग्यत्वं
वा, आद्येऽजनितशब्दबोधके शब्दे व्यभिचारः, अन्ये निराकाङ्क्षा-
देरपि स्वरूपयोग्यत्वेनाकाङ्क्षादिमत्त्वविशेषणं हेतौ व्यर्थं योग्यताव-
त्त्वस्यैव सम्यक्त्वात् यदि च साकाङ्क्षशब्दत्वेन स्वरूपयोग्यता तदा
आकाङ्क्षावत्त्वमेव सम्यक् योग्यतादिविशेषणं व्यर्थं इत्यादीनि दूष-
णान्ववशेष्यानि ।

केचित्तु 'ज्ञापकत्वमात्रेण' ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, साध्यत्व इति शेषः,
'अर्थेति, 'अर्थः' उद्देश्यः संसर्गानुमितिरिति यावत्, अस्त्वाभिद्धेरि-
त्यर्थः, अभावप्रतियोगितावच्छेदेन हि सम्बन्धेन साध्यं साधयत्य-
नुमानं ज्ञापकत्वञ्च नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वृत्त्यनियामकत्वा-
दिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसम्बन्ध एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
इत्यत आह, 'प्रमापकत्व इति धर्मिपरोनिर्द्देशः, प्रमा विशिष्टज्ञानं
तज्जनके सम्बन्धे वृत्तिनियामकसम्बन्धे इति यावत्, साध्यतावच्छेदके
इति शेषः, 'तेनैव' पदेनैव, 'व्यभिचारादिति' पदे वृत्तिनियाम-
कसम्बन्धेन पदार्थसंसर्गसत्त्वात् इत्याहुः ।

मित्याहुः यादिनस्तु, ननु 'स्मारितार्थसंसर्गवन्तीत्यत्र स्मारितप-
दार्थसंसर्गज्ञानजनकत्वमात्रं साध्यं एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति
यदपरपदार्थज्ञानं तज्जनकत्वं वा आद्ये आह, 'ज्ञापकत्वेति

ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गसिद्धिः ज्ञानज्ञानस्य तद्वि-
षयविषयकत्वनियमात् ।

ज्ञापकत्वसाध्यकानुमानमाद्येणेत्यर्थः, 'अर्थेति एकपदार्थेऽपरपदार्थ-
संसर्गासिद्धेरित्यर्थः, प्रवर्त्तकञ्च तज्ज्ञानमिति भावः । अन्ये आह,
'प्रसापकत्व इति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति यत्तज्ज्ञानं तज्जन-
कत्व इत्यर्थः, साध्य इति शेषः, 'तेनैव' अनाप्तोक्तेनैवेत्याहुः^(१) ।
तदसत्, अत्र संसर्गस्यैव साध्यत्वात् ज्ञापकत्वस्य च मत्वर्थतया
साध्यतावच्छेदसम्बन्धत्वात् ।

ननु भवदुक्तानुमानाद्ज्ञापकत्वेन गृहीतं संसर्गज्ञानं सिद्धत्वं
संसर्गस्य कथं सिद्धेत्तस्य व्यापकत्वेनागृहीतत्वादित्यत आह, 'जा-
नावच्छेदकतयेति परामर्गे ज्ञानांग्रे संसर्गस्य विशेषणतावच्छेदक-
तया वद्विज्ञानानुमितौ वद्विवदत्^(२) तद्विज्ञानमित्यर्थः । अनुमितेः
संसर्गविगाहने प्रमाण्यान्तरमाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति, 'तद्विषयेति
ज्ञानविषययावद्विषयकत्वादित्यर्थः, थावदित्यकरणे यत्किञ्चिद्विषय-
विषयकत्वसिद्धावपि संसर्गविषयकत्वासिद्धे' । मनु नायं नियमः
ज्ञानमितिपदजन्ये शाब्दज्ञाने आत्मा जानवान् इत्यनुमित्यादौ
च व्यभिचारात् । न च विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगाहि-
ज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकत्वमिति नियम इति वाच्यम् ।
घटः श्याम इति ज्ञानस्य घटज्ञानमित्यादिशब्दतो ज्ञाने

(१) धान्यप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेति भावः ।

(२) वद्विवदत्तेति क०, ग० ।

संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषकत्वात् ।

व्यभिचारात् । न च तज्ज्ञानविषयीभूतयावद्विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगाहिज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकत्वमिति नियम-
इति वाच्यम् । उक्तसंसर्गज्ञानानुमितेः संसर्गज्ञानविषयीभूतयावद्वि-
षयविशिष्टतया संसर्गज्ञानावगाहित्वस्यैवाप्रसिद्धेः तत्रैव विवादात् ।
न च तज्ज्ञानयावद्विषयोपस्थितेरव्यवहितोत्तरवर्तिं यत्तज्ज्ञान-
विषयकं ज्ञान तत्तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकमिति नियमः अनुव्यव-
सायादौ तथा दर्शनात् उक्तानुमित्यादौ च ज्ञानविषयस्य नोपस्थि-
तत्वं अनुव्यवसायादौ च व्यवसायादित एव तद्विषयस्योपस्थितत्वं प्रकृते
च पदार्थसंसर्गज्ञानानुमितिजनकीभूतपरामर्शेनैव पदार्थसंसर्गज्ञान-
यावद्विषयाणामुपस्थितत्वमिति वाच्यम् । तथाप्ययं घट इत्यादि-
ज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानवानित्यनुमित्यादौ^(१) व्यभिचारादिति । मैवं,
बाधकाभावे सति तज्ज्ञानविषयकं यज्ज्ञानं तत्तज्ज्ञानयावद्विषय-
विषयकमिति नियमात् उक्तस्थले कारणाभावादेरेव बाधकस्य
सत्त्वाच्च व्यभिचारः । नचेवमपि सम्बन्धिनः पदार्थस्य भानं कथं
स्यादित्यत्र आह, 'संसर्गे चेति व्यापकविशेषणविशेषणीभूतसंसर्गेश्चि-
चेत्यर्थः, 'सम्बन्धिनः' पदार्थस्य, 'विशेषकत्वादिति विशेष्यतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या परामर्शे विशेषणत्वादित्यर्थः । ननु तथापि गोत्वाभ्याज-
त्वादिरूपेण गवाभ्याजनादिसंसर्गसिद्धिः कथं स्यात् स्फारितपदार्थ-
त्वादिरूपेणैव व्यापकतायदात् प्रवर्त्तकञ्च तज्ज्ञानं^(२) अत आह,

(१) ज्ञानाव्यवहितोत्तरेत्यस्य अनुमित्यादादित्यनेन सह सम्बन्धः ।

(२) तथा ज्ञानमिति ख०, ग० ।

पक्षधर्मताबलात् व्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेष-
 यस्य सिद्धिः । अथैवं भ्रान्तिज्ञानमपि भ्रमः स्यात् । न
 चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः । इदं रजतमिति
 भ्रमादिव शुक्तौ रजतज्ञानवानयमिति भ्रमस्य ज्ञा-
 नात् भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

‘पक्षधर्मतेति, ‘व्यापकत्वेनेति ताद्रूप्येणेत्यादिः, ‘संसर्गविशेषस्येति
 गोलाभाजनत्वादिविशिष्टोपस्थितसंसर्गस्येत्यर्थः । असद्विषयक ज्ञानं
 भ्रम इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, ‘अथैवमिति, ‘एवं’ ज्ञानज्ञानस्येत्यादि-
 निघमे, ‘भ्रान्तीति भ्रमस्य ज्ञानमित्यर्थः, ‘भ्रमः स्यादिति उक्त-
 व्याप्तिबलाद्भ्रमविषयत्वावद्विषयकत्वेन तस्यापि भ्रमविषयीभूतासद्वै-
 शिष्यविषयकत्वादिति भावः । भ्रमस्येव तज्ज्ञानस्यापि भ्रमत्वे न
 कश्चिद्दोष इत्याशयवतः सग्रयं निराकरोति, ‘न चेति, ‘ईश्वर-
 स्येति, तस्य सर्वज्ञत्वेन सर्वभ्रमविषयकज्ञानवत्त्वादिति भावः । ननु
 बाधकाभावे सतीति विशेषणादेव नेश्वरज्ञानस्य भ्रमत्वं तस्य सन्नात्र-
 विषयकत्वेनैव धर्मिणाहकप्रमाणेन सिद्धेरित्यस्वरसादाह, ‘इदं रजत-
 मिति, ‘शुक्ताविति, ‘प्रवृत्त्यापत्तेरित्यनेनान्वित, ‘ज्ञानात्’ भ्रमादु-
 व्यवसायात्, ‘भ्रान्तिज्ञेति भ्रान्तिज्ञपुरुषस्येत्यर्थः । भ्रमविषयत्वाव-
 द्द्विषयकत्वेनोभयोरप्यविशेषादिति भावः । एतदप्यापातत, रजत-
 ज्ञानवानयमितिज्ञानेन रजतत्वविशिष्टेदंविषयकज्ञानवानयमिति
 ज्ञानं विवक्षितं, इदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं वा,
 अथै प्रवृत्त्याविष्टापत्तिरेव तस्यापि शुक्तौ रजतत्वप्रकारकत्वेन भवतापि

ततः प्रवृत्तिस्त्रीकारात्, अन्ये तस्य भ्रमविषययावद्विषयकत्वेऽपि इष्ट-
तावच्छेदक-प्रवृत्तिविषययोर्वैशिष्ट्यावगाहित्वेन मस्मत्त्वात् प्रवृत्त्यापादन-
ममङ्गलं । न चेष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषययोरसद्वैशिष्ट्यापि यावद-
न्तर्गतत्वेन तदवगाहितमस्यैवेति वाच्यम् । तथापि प्रवृत्तिविषये
इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वात्^(१) तस्मात् प्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तादृ-
शज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । अथ इष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वेन प्रवर्तकत्वमित्यभिमानेन प्रवृत्त्यापादनं, किञ्च उक्त्या-
स्यङ्गीकारे भ्रमानुव्यवसायेऽसद्वैशिष्ट्यमवगमं विषयः तच्च संसर्गमर्थ्या-
दयैव भविष्यति अस्यरूपेणसतो भ्रान्तानङ्गीकारात् तथाच प्रवृत्ति-
विषये इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वमस्यैवेति चेत् । न । तादृशव्याप्यन-
ङ्गीकर्तव्यतेऽपि तादृशभ्रसानुव्यवसायात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् वैशिष्ट्य-
विषयकत्वप्रयोजकव्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः सम्भवात् तन्मतेऽप्यवगम-
नुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वात् प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदकवि-
शिष्ट्युद्गृह्यवसायादिरूपसामग्रीमत्वेन प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदक-
प्रकारकत्वाच्च । न च शुक्तीरजतलाभाववतीतिबाधबुद्ध्युत्तरं भ्रमा-
नुव्यवसायात् प्रवृत्तिरपाद्यते. अस्मान्नाते तच्च प्रतिबन्धकमत्वेनानु-
व्यवसाये शुक्ती न रजतत्वं प्रकारः तन्मते ज्ञानज्ञानस्येति नियम-
मत्तेनावगमं रजतत्ववैशिष्ट्यं भ्रामते^(२) तच्च संसर्गमर्थ्यादया नान्यप्रका-
रेण सम्भवतीति तस्य प्रवृत्तिविषये रजतत्वप्रकारत्वादिति वाच्यम् ।
तन्मतेऽपि बाधकाभावे शन्तीति विगोपणमद्वायान्तच्च रजतत्ववैशि-

(१) इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वाभावादिति ३७, ग० ।

(२) रजतत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वमिति ३०, ग० ।

यत्तु भ्रमविषयविषयकत्वेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविषय
याणां^(२) सिद्धसिद्धिपराहतत्वात् इति, तत्र वक्ष्यामः ।

व्याविषयकत्वात् बाधबुद्धिरूपबाधकसङ्गात्, अतएव शक्तिविशेष-
यक-रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति शाब्दादिज्ञानात् प्रवृत्तिरा-
पाद्यते तत्रास्मन्मते शूक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्योपस्थापकपदाभावात् शूक्तौ
न रजतत्ववैशिष्ट्यं विषयः तन्मते च व्याप्तिबलेनावग्रं तस्य
विषयत्वादित्यपि परासं, तथापि कारणाभावरूपबाधकसङ्गात्-
दिति सङ्केपः ।

‘अथैवमिति पूर्वपक्षे अमद्विषयकत्वमेव भ्रमत्वमिति’ स्त्रीकुर्वतो
वैशेषिकैकदेशिनः सिद्धान्तमुपन्यस्य दूषयति,^(३) ‘यत्त्वित्यादिना,
अन्यथा ‘अथैवमिति पूर्वपक्षिणं प्रति यत्त्वित्यादिनाचेपे ‘तत्र वक्ष्याम-
इत्यस्थाननुगुणतापत्तेः ‘अथैवमिति पूर्वपक्षिणाऽप्ये सिद्धान्तानभि-
धानात् तदुपरि दोषाभिधाने तस्यैव सिद्धान्तकरणौचित्यादित्य-
वशेषम्^(४) । ‘भ्रमविषयविषयकत्वेन’ भ्रमविषययावद्विषयकत्वेन, ‘न
भ्रमत्वं’, आपादयितुं शक्यमिति शेषः, ‘सिद्धसिद्धीति भ्रमविष-
याणां यावतां सत्त्वामत्वाभ्यामित्यर्थः, ‘पराहतत्वादिति आपादनस्य
व्याहतत्वादित्यर्थः, भ्रमविषयाणां यावतां सत्त्वे तद्विषयकत्वेन कथं

(१) भ्रमविषयविषयकत्वेनाभ्रमत्वमिति क० ।

(२) भ्रमविषयस्येति ख० ।

(३) सिद्धान्त्येव दूषयतीति क० ।

(४) अन्यथेत्यादिरवमेयमित्यन्त पाठ ख०-ग० चिश्चित्तपुस्तकदये नास्ति ।

मैवं, असद्विषयकत्वेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविषयाणां

भ्रमत्वमापादनीयम् सन्नात्रविषयकत्व-भ्रमत्वयोर्विरोधात्, असत्त्व-
 ज्ञेत्तयापि असत् आपादकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन आपादक-
 तावच्छेदकप्रकारकापादकज्ञानाभावादापादनासम्भवात् असतः संस-
 र्गमर्यादयैव भानाङ्गीकारादिति भावः । यद्वा असत्त्वज्ञेत्तदा
 तद्विषयकत्वमप्यसदेव तथाच तेन कथमापादनीयं असति व्याप्त्य-
 भावेनापादकत्वस्यानुमापकत्वस्य वा असम्भवादिति भावः । 'तत्र'
 व्याघातरूपायां समाधानयुक्ता,^(२) 'वक्ष्याम इति दूषणमित्यादिः,
 'मैवमित्यादिना असद्विषयकत्वस्य भ्रमरूपतानिराकरणावसरेऽमु-
 पदमेवेत्यर्थः, एतत्समाधानं तदा सम्भवति यद्यसद्विषयकत्वं भ्रमत्वं
 भवति अन्यथा सन्नात्रविषयकत्व-व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपप्रमाल-
 भ्रमत्वयोः^(३) विरोधाभावेनैतत्समाधानासम्भवात् तच्चैव दूषणी-
 यत्वादिति भावः । 'असद्विषयकत्वेनेति, धान्येन धनवानित्यादा-
 विवाभेदे द्वितीया, 'भ्रमत्वं' भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच भ्रम-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तं नासद्विषयकत्वरूपमिति समुदितार्थः ।

केचित्तु 'भ्रमत्वं' भ्रमपदगक्यत्वं, द्वितीयायोऽवच्छिन्नत्वं, तथाच
 भ्रमपदगक्यत्वं नासद्विषयकत्वावच्छिन्नमिति समुदितार्थं इत्याहुः ।

'भ्रमविषयाणामिति, शक्ति-रजतत्व-तद्वैशिष्ट्यानां कर्षणां पार-

(१) असद्विषयकत्वेनास्रमत्वमिति ख० ।

(२) 'तत्र' व्याघातरूपायां समाधानयुक्ताविशेषं पाठः ख०-ग० चिह्नित-
 पुस्तकद्वये गार्हति ।

(३) सन्नात्रविषयकत्व-भ्रमत्वयोरिति ख०, ग० ।

सत्त्वात् किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन । न च भ्रमस्य
ज्ञाने व्यधिकरणं प्रकारः, रजतत्वप्रकारकत्वस्य
भ्रमेऽपि सत्त्वात् अन्यथा भ्रान्त्युच्छेदः^(१) प्रमाणाभा-

मार्यिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मदिपयकत्वेऽपि रजतत्वभ्रमस्य यथा
भ्रमत्वं तथा रजतत्वभ्रमविषयकज्ञानस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह,
'किन्त्विति, 'व्यधिकरणेति विशेष्यताव्यधिकरणत्वर्थः, अत्रापि
द्वितीया पूर्ववत् । ननु व्यधिकरणप्रकारकत्वे भ्रमत्व एव भ्रमस्य
ज्ञानं कथं न भ्रम इति तदस्मात्प्रज्ञायामाह, 'न चेति, 'व्यधिरणं
प्रकार इति । न च प्रतियोगिवाचकपदस्य^(२) अतुयोगिवाचकपद-
प्रमानलिङ्गकत्वनियमात् व्यधिकरणमित्यत्र नपुंसकलिङ्गकत्व-
मनुपपन्नं प्रकार इत्यस्य पुलिङ्गकत्वादिति वाच्यम् । अत्रापि
व्यधिकरणमित्येवानुयोगि व्यधिकरणमुद्दिश्य प्रकारभेदविधाना-
दतः सामान्यतो नपुंसकलिङ्गत्वमेवोचितं प्रकारशब्दस्य च अज्ञ-
हलिङ्गकत्वात् नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । 'रजतत्वप्रकारकत्वमेति
भ्रमस्य ज्ञाने प्रकारोभूतस्य रजतत्वप्रकारकत्वमेत्यर्थः, शुद्धिविशेष्यक-
त्वस्य चेत्यपि बोध्य, 'अन्यथा' रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमेऽप्यत्र,
'भ्रान्तीति रजतत्वाभावविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वाश्रय-
ज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणाभावादिति, 'प्रमाणं' प्रमा, तस्यां रज-

(१) भ्रमोच्छेद इति क० ।

(२) प्रतियोगित्वमनुयोगित्वान्यपरोधस्य अन्यपदभावे न च प्रकारमेति
भावे ।

वात् । ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः विशेषदर्शनेन
तत्र संसर्गज्ञानाभावात् । न च संसर्गमप्रतीत्य वाक्य-

तलाभाववद्विशेष्यकत्वाच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वाभावादित्यर्थः, भ्रम-
प्रमातिरिक्तं च विशिष्टज्ञानमप्रसिद्धमिति भावः^(१) ।

केचित्तु 'अन्यथा' भ्रमविषयकज्ञानमात्रे शुद्ध्यादौ रजतत्वा-
देर्यधिकरणस्य प्रकारत्वे, 'भ्रान्तीति' रजतत्वाभाववद्विशेष्यकरज-
तत्वप्रकारकज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणेति, तथा सति' भ्रम-
घाटकस्य सर्वस्यैव ज्ञानस्य शुद्ध्यादौ रजतत्वादिवैशिष्ट्यावगाहित्वेन
शुद्ध्यादौ तदभाववत्त्वावगाहनासम्भवेन रजतत्वाभावधत्ति शुद्ध्यादौ
रजतत्वप्रकारकत्वरूपभ्रान्तिलावगाहनासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

अन्ये तु 'अन्यथा' असद्वैशिष्ट्यविषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वे, 'भ्रान-
त्युच्छेदः' भ्रममात्रत्वोच्छेदः, 'प्रमाणेति, ज्ञानज्ञानस्येत्यादिव्याप्ति-
बलात् भ्रान्तिंघाटकस्य सर्वस्यैवासद्वैशिष्ट्यविषयकतया भ्रमत्वेन विष-
यासाधकत्वादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, शुक्तौ रजतत्वस्यासद्वैशि-
ष्ट्यविषयकत्वेऽपि भ्रमांशे भ्रमलांशे च प्रमात्वानपायादिति सङ्क्षेपः ।

'ननु प्रतारकेति वस्तुमत्या घटवति भूतले परप्रतारणेच्छ्या
प्रयुक्ते घटाभाववद्भूतलमिति विभक्त्यादिवाक्ये इत्यर्थः, तेन 'भ्रान्त-
प्रकारकवाक्ये च व्यभिचार इत्ययिमग्रन्थेन न भ्रान्तत्वमिति ध्येयं,
'विशेषेति प्रतारकस्य वस्तुर्घटवद्भूतलमिति स्वस्य निश्चयमत्वेने-
त्यर्थः, 'संसर्गेति घटाभाव-भूतलयोः संसर्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।

(१) विशिष्टत्वमेव निर्विकल्पकज्ञानव्यावृत्तिः, तथाच भ्रम प्रमातिरिक्तस्य
निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वमपि न क्षति ।

रचना न सम्भवतीत्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं सम्भव-
तीति^(१) वाच्यं । तावत्पदज्ञानादेव शुकस्येव वाक्यरच-

न च बाधाभावरूपयोग्यताविशेषितहेतौस्तथाभावात् कथं श्लि-
षार इति वाच्यम् । 'योग्यताविरहाच्चेत्यनेनास्य दोषस्यापि स्वय-
मेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

केचित्तु . 'अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता हेतौ प्रविष्टेति
श्लेषेणाशङ्कते, 'नन्विति, तथाच 'प्रतारकवाक्ये' इत्यस्य करका-
करणकोन श्लेष इति ज्ञानानेन परस्य करकाकरणकत्वेन श्लेष-
बोधो भवन्निति प्रतारणेच्छया प्रयुक्ते पद्यमा सिद्धतीति वाक्ये
इत्यर्थः, अत्रे च बाधाभावरूपयोग्यता हेतौ प्रविष्टेत्यभिप्रायेण
'योग्यताविरहाच्चेति समाधास्यत इत्याहुः ।

'संसर्ग' एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गं, 'वाक्यरचना' वाक्योद्देश्यक-
प्रवृत्तिः, 'आहार्येति, तस्याप्रतिबध्नादिति भावः । यद्यपि
आहार्यज्ञानमन्नेऽपि प्रमापूर्वकत्वपर्यन्तमायिसाध्यविरहाद्वाभिषार-
स्तदवश्य एव, तथापि स्पुटत्वात् तदुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह,
'तावत्पदेति सुगादिरूपेऽप्येवमाधनतया आनुपूर्वीज्ञानादेवेत्यर्थं,
वाक्यार्थज्ञान विभाषीति श्लेषः । ननु पद्यास्यतिरिक्तस्य वाक्या-
सुकृतादौ वाक्यार्थज्ञानरूपेऽप्येवमाधनताज्ञानमेव हेतुरिति स्ववि-
षयकज्ञानेच्छादारा प्रतारणामन्नेऽपि वाक्यार्थज्ञानमवश्यमपेक्षि-

(१) तस्य संसर्गस्य आत्मकोतीति ३० ।

नोपपत्तेः । अन्यत्रापि तस्यैव तन्त्रत्वादिति चेत्, न,
एतद्वाक्यमेतस्य पदार्थसंसर्गं बोधयिष्यतीत्याशयेन
वाक्यप्रयोगात् तस्यापि संसर्गज्ञानात् योग्यताविर-
हाच्च । अतएव विसम्वादिवाक्ये शुक्लवदुच्चरिते न

तमित्यत आह, 'अन्यत्रापि' पक्षि-पशुभिन्नस्य मूर्ख-बासकादे-
वांक्यानुकूलकृतावपीत्यर्थः, 'तस्यैव' - सुखादिरूपेष्टमाधनत्वेनानुपूर्वी-
ज्ञानस्यैव । 'आशयेनेति' इच्छयेत्यर्थः । अन्यथाज्ञातार्थस्यान्यथा-
बुबोधयिष्यायाः^(१) प्रतारणत्वादिति भावः । 'तस्यापि' प्रतारक-
स्यापि, 'संसर्गज्ञानादिति पदार्थानां'^(२) परस्परसंसर्गज्ञानादित्यर्थः,
संसर्गबोधनेच्छां प्रति संसर्गज्ञानज्ञानद्वारा संसर्गज्ञानस्यापेक्षितत्वात्
संसर्गज्ञानं विना प्रतारणाया अममत्वादिति भावः । न च
विशेषदर्शनसत्त्वात् कथं संसर्गज्ञानमिति वाच्यं । आहार्यसंसर्ग-
ज्ञानस्य यथाकथञ्चित् संसर्गज्ञानस्य^(३) च तत्सत्त्वैःपि ममत्वात् ।
न च तथापि संसर्गज्ञानजन्यत्वं नास्त्येवेति स्थितिर्वा इति वाच्यं ।
संसर्गज्ञानपूर्वकत्वमात्रस्य सार्थत्वादित्यभिप्रायात् । ननु तथापि
प्रमापर्यवसायिसाध्यविरहाद्बुद्धिर्वा एवेत्यस्वरसादाह, 'योग्यतेति,
बाधविरह एव योग्यता हेतौ प्रविष्टेति भावः । 'अतएव' हेतौ
बाधाभावरूपयोग्यताविशेषणादेव, 'शुक्लवदुच्चरित इति एकपदार्थ-

(१) एकप्रकारेण ज्ञातार्थस्य प्रकारान्तरेण ज्ञापनेच्छाया इत्यर्थः ।

(२) प्रकृतपदार्थानामिति क० ।

(३) लौकिकाप्रामाण्याश्रयस्येत्यर्थः ।

व्यभिचारः । शब्दात् संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात् ।
अथ संसर्गज्ञानं विना शुक्स्यान्यस्य वा सम्वादि-

परपदार्थसंसर्गज्ञानवदन्येनोच्चरित इत्यर्थः । यद्यपि तादृशयोग्य-
ताविशेषणानुपादाने प्रमापत्यवसायिसाध्यविरहिणि तत्तात्पर्यक-
विषमवादिवाक्यमात्र एव व्यभिचारो भवतीति शुक्वदुच्चरित-
त्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थं, तथापि तादृशवाक्ये एकपदार्थपर-
पदार्थज्ञानमात्रपूर्वकत्वमाद्येऽपि व्यभिचारः सम्भवतीति तात्पर्य-
न्यन्तानुधावनं । न च तथापि शुकोच्चरिते इत्यस्यैव सम्यक्त्वाच्छु-
क्वदिति व्यर्थमेवेति वाच्यम् । शुकोच्चरिते तात्पर्यगर्भहेत्वभावेन
व्यभिचारामभवात् पुंवचसि तु एकपदार्थपरपदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावेऽपि इदं वाक्यं सेक-वद्भिःकरणल-संसर्गाणां ज्ञान जनयत्विति
मामान्यतन्नात्पर्यमभवादिति भावः । ननु यदि तत्र न योग्यता
तर्हि कदाचित् कथं तत्र संसर्गप्रत्ययः हेत्वभावादित्यत आह,
'शब्दादिति, प्रयोजकत्वे पञ्चमी, 'योग्यताभ्रमादिति, हेतु-
भ्रमादनुमितिरिति भावः । 'संसर्गज्ञानं विनेति अपरपदार्थं
एकपदार्थसंसर्गज्ञानं' (१) विनेत्यर्थः, उच्चरिते इति शेषः । शुक्वाक्ये
तात्पर्यघटितहेत्वभावाद्द्व्यभिचारो न सम्भवतीत्यत आह, 'अन्यस्य
वेति, तथापि अपरपदार्थं एकपदार्थसंसर्गज्ञानाभावेऽपि इदं
वाक्यं भूतल-घट-संसर्गाणां ज्ञानं जनयत्विति मामान्यतन्ना-
त्पर्यं सम्भवतीति बोध्यम् । 'भ्रान्तेति वस्तुगत्या घटाभाववति
भूतले घटवद्भूतलमिति भ्रान्तेन प्रतारणेऽप्या प्रयुक्ते घटा-

(१) एकपदार्थपरपदार्थसंसर्गज्ञानमिति तत् ।

वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः कथं वा तत्र
संसर्गप्रमा वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति^(१) चेत् ।
न । यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यतेत्युक्तं ।

भावरदभृतलमिति वाक्ये इत्यर्थः, योग्यतावत्त्वलाभाय 'भ्रान्तेति,
'व्यभिचार इति प्रकृतैकपदार्थसंसर्गवत्प्रकृतापरपदार्थज्ञानपूर्वकला-
भावादिति भावः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये कथं व्यभिचारः
अन्यथा ज्ञातार्थस्यान्यथा बुबोधविषयात्मिकायाः^(२) प्रतारणायाः
संसर्गज्ञानजन्यत्वनियमेन प्रतारणान्यथानुपपत्त्या एकपदार्थसंसर्गवद्-
परपदार्थज्ञानम्याहार्यस्यापि विषयावाधात् प्रमाहूपस्थावशकत्वात्
सामान्यतन्मादृशपदार्थज्ञानपूर्वकत्वस्यैव साध्यत्वादिति वाच्यम् ।
साध्ये स्वारसिकज्ञानस्य प्रमात्वेन विपश्चितत्वात् काकतालीय-
सन्वाद्वादाहार्यज्ञानस्य प्रमाणान्तरफलत्वात् । यदा^(३) 'भ्रान्तप्रता-
रकवाक्ये इत्यस्य भ्रान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं इति व्युत्पत्त्या करणा-
पाटवजन्यवाक्य इत्यर्थादिति मन्तव्यं । 'तत्र' तेषु स्थलेषु, 'संसर्गप्रमा'
संसर्गज्ञानं, प्रमात्वपर्यन्तानुधावनस्य व्यर्थत्वात्, 'वक्तृज्ञानेति,
बाधादिति भावः । 'वेदतुल्यतेति वेदे यदा ईश्वरीयसंसर्गप्रमा-
पूर्वकत्वमादाय साध्यमत्वं तथा प्रकृतैःपीत्यर्थः, यदि न संसर्गप्रमा
तदा एतद्वाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्ध्या तात्पर्यघटितहेतुभावादेव न

(१) वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादित्येति क० ।

(२) अन्यार्थबुबोधविषयात्मिकाया इति उ० ।

(३) 'साध्य इत्यादि' पदेयत्वात् पाठः उ न-विहितप्रकाररूपे नास्ति ।

आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिश्च ज्ञातोपयुज्यते, अन्यथा
 'शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति । उच्यते । अर्थज्ञानं प्रवर्त्तकं

व्यभिचार इति भावः । 'उक्तमिति प्रत्यक्षखण्डे उत्पत्तिवादे
 इत्यर्थः । ननु आकाङ्क्षादिज्ञानं विनापि शब्दश्रवणानन्तरमनु-
 भवसिद्धः पदार्थसंसर्गबोधः 'स वैशेषिकमते कथं स्यात् हेतुविशेष-
 णीभूताकाङ्क्षादिज्ञानेनानुमानासम्भवात् अतः शब्दोऽवश्यं मानान्त-
 रमङ्गीकारार्थं इत्यत आह, 'आकाङ्क्षेति, भवन्मतेऽपि शाब्दबोधे
 इति शेषः । 'अन्यथेति यदि ताः स्वरूपमत्यः शाब्दधीकारणा-
 नीत्यर्थः',^(१) 'शाब्देति शाब्दबोधस्याकाङ्क्षादिभ्रमेणानुपपत्तिरित्यर्थः,
 स्वरूपमदाकाङ्क्षादेरभावादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न मद्गच्छते
 योग्यतायाः स्वरूपमदुपयोगित्वे शाब्दभ्रमानुपपत्तावपि आकाङ्क्षा-
 मन्वोः स्वरूपमदुपयोगित्वे तद्विरहात् वक्तिना सिद्धतीत्यादौ
 शाब्दभ्रमस्यनेऽपि स्वरूपमत्योक्तयोः मत्त्वादिति धेयम् । तस्माद्-
 नेनेन प्रकारेण सर्वत्र शब्दात् संसर्गबोधो भविष्यति किं शब्दस्य
 प्रमाणान्तरत्वेनेति वैशेषिकाणां पूर्वपक्षं तत्र गूढाभिमन्विः
 समाधानमाह, 'अर्थज्ञानमिति इदन्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन
 रजतप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकं' इदं रजतं न वेत्यादि-
 संशयाभावप्रयोजकं, 'तादृशसंशयप्रतिबन्धकमिति यावत्, यथाश्रु-
 तन्तु न मद्गच्छते रजतादिनिष्ठेष्टमाधनतादिज्ञानस्य उपादान-
 प्रत्यक्षविधया इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षस्य च प्रवृत्तिर्हेतुत्वेनेदं

(१) शाब्दधीकारणानीति शेष इति क० ।

न तु तज्ज्ञानज्ञानं गौरवात् व्यभिचाराच्च, अतो
रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्त्विद्
रजतमिति ज्ञानं, इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमिति

रजतमित्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधस्य कापि प्रवृत्त्यनुपधायकत्वात् ।
यदा 'प्रवर्त्तकं' तादात्म्यसम्बन्धेन रजतादिप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयो-
ग्यमित्यर्थः, तथाच प्राक्त्वये तदिग्रेथक-तत्संमर्गक-तत्प्रकारक-
प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशज्ञानत्वेन शब्दबोधादिमाधारणेन
सामान्यतः कार्य-कारणभावान्तराभ्युपगमाच्छब्दबोधोऽपि तादृश-
प्रवृत्तिस्वरूपयोग्य इति नासङ्गतिः, एवमप्येऽपि । 'न तु तज्ज्ञान-
ज्ञानमिति न तु तादृशज्ञानज्ञानमित्यर्थः, 'व्यभिचाराच्चेति
तादृशज्ञानज्ञानसत्त्वेऽप्युक्तसंगयोत्पादाच्चेत्यर्थः, यदाकल्पे इदं रजत-
मित्याद्यभेदप्रत्यक्षाज्जायमानायां प्रवृत्तौ व्यभिचाराच्चेत्यर्थः । सामा-
न्यत उक्तमर्थं^(१) प्रकृते योजयति, 'रजतज्ञानेति रजतपदार्थसंसर्ग-
वदिदमपदार्थज्ञानवानित्यानुमानिकं ज्ञानमित्यर्थः, ज्ञानवानयमि-
त्यभिधानन्तु आकाङ्क्षादिमहाकथप्रयोक्तृत्वलिङ्गकपुरुषपक्षकानुमाना-
भिप्रायेण, प्रकृते तु तादृशज्ञानपूर्वकमिदमिति बोध्यम्, 'इदं
रजतमिति इदं रजतमित्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः, अर्थज्ञानं प्रवर्त्त-
कमित्यवार्थज्ञानपदेन रजतविषयकं ज्ञानमुक्तमिति भ्रमेणागच्छते,
'इदमपीति, संमर्गविशेषणतया रजतपदार्थत्वरूपेण रजतस्यापि

(१) सामान्यत उच्येति ख०, ग० ।

किञ्च व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिरतः^(१) स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकारणीत्यनुमितिः स्यात् न तु

मिद्धिरिति, अतः किं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वेनेति श्रेयः, अन्यथा संसर्गमिद्धेरनपास्तत्वेनालप्रकतापातात्, 'परास्तमिति, इदं रजतं न वेति संशयप्रतिबन्धकज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यज्ञानस्य वा अतोऽसम्भवादिति भावः । ननु तथापि निरुक्तसंशयप्रतिबन्धकत्वं निरुक्तप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं वा न तावदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यक-तादात्म्यसंसर्गकरजतप्रकारकज्ञानत्वेन अपि तु इदन्त्वाश्रय-रजतयोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेन अथ सामान्यधर्मत्वेन लघुत्वादेत एव इदं-रजतयोरभेदः अथ रजताभेद इत्यादिज्ञानस्यापि तादृशसंशयप्रतिबन्धकत्वं तादृशप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वञ्चेति मन्यते तन्मते शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनर्थकमेव उक्तानुमानादपि तादृशज्ञाननिर्वाहादित्युपेराह, 'किञ्चेति, 'व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मप्रकारिकैवेत्यर्थः, 'स्मारितपदार्थेति एतद्रजतपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतदिदमप्यस्मारितार्थज्ञानपूर्वकारणीत्यर्थः, 'न तु रजतज्ञानेति न तु रजताभेदवदिदंज्ञानेत्यर्थः, तथाच येनेदन्त्वाश्रय-रजतयोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेनेदं रजतं न वेति संशयप्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं वा अभ्युपगम्यते तेनापि रजतांशे निरवच्छिन्नरजतत्वप्रकारितानिहूपिता अभेदसंसर्गांशे चाभेदत्वातिरिक्त-

(१) तत इति उ० ।

रजतज्ञानपूर्वकाणीति तस्मात् प्रवर्त्तकं ज्ञानं शब्दा-
देव । अतएव प्रवृत्त्यर्थमनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं^(१) ।

प्रकारित्वानिच्छुपिता चा इदं रजताभेदवदिति धौविपयिता धैवा-
वच्छेदककोटौ प्रवेशनीया, अन्यथा प्रमेयवत् पदार्थवत्प्रमेयसंभर्गवत्
पदार्थसंभर्गवत् रजतीयप्रमेयवत् रजतीयजातिमदित्यादिज्ञानस्याणुके
संग्रहे प्रतिबन्धकत्वापत्तेः प्रकृतानुमानाच्च तन्न वृत्तं रजतलक्षणेण
रजतस्याभेदत्वेन च अभेदस्याभानात् पदार्थत्वेनैव रजतस्य संभर्गत्वेनैव
चाभेदस्य भानादिति भावः । 'प्रवर्त्तकं ज्ञानमिति इदं रजतमिति
वाक्यश्रवणानन्तरमनुभवमिद्वच्छेदं रजतं न वेत्यादिमंग्रयाभावस्य
प्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः, यदा तादृशवाक्यश्रवणानन्तरमनुभवमिदं
तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यं ज्ञानमित्यर्थः, 'श-
ब्दादेवेति, उक्तानुमानव्यवच्छेदमात्रे तात्पर्यं नोक्तानुमानादित्यर्थः,
अतः शब्दो मानान्तरमिति शेषः । जरन्मौसांशकमतं निराकरोति,
'अत एवेति यत एवोक्तानुमाने स्मारितपदार्थत्वमेव प्रकारः न तु
रजतत्वादिकं अत एवेत्यर्थः, 'इति परास्तमित्यनेनान्वयः, 'प्रवृत्त्यर्थ'
इदं रजतमित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमिदं रजतं न वेत्यादिमंग्रया-
भावसम्बन्धस्य तदानीं तादृशमंग्रयप्रतिषन्धार्थमिति यावत्, यदा
तादृशवाक्यश्रवणानन्तरं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूप-
योग्यज्ञानार्थमित्यर्थः, उक्तरूपानुमानात्तदसम्भवादिति भावः । 'अनु-
वादकता शब्दस्येति उक्तरूपानुमानानन्तरं शब्दानुभवजनकता शब्द-
स्येत्यर्थः, सर्वोक्तानुमितिमामयीमग्निदेवीरूपानुमितेः प्रागुत्पाटा-

(१) अत्रापि 'परान्तमिति पाठान्तरं ।

शाब्दानुमित्योभिन्नप्रकारकत्वात् एकविषयत्वाभावेन

दिति भाव । तथाच शब्दो न प्रमाणमिति शेष । प्रमाकरणं हि प्रमाणं प्रमा च अगृहीतमात्रग्राह्यानुभवः गृहीतमात्रग्राहीतरानुभव- इति यावत्, पटो द्रव्यमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमानस्य घटो द्रव्य- मित्यादिज्ञानस्य प्रमात्वमप्यादनाय मात्रपद^(१), स्वसमानाधिकरण- स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयकेतुगानुभव इति फलितार्थः, शाब्दबोधश्च न तथा तस्योक्तानुमितिरूपतादृशनिश्चयाविषयाविष- यकत्वात्, सग्राह्योत्तरप्रत्यक्षानुमित्यो प्रमात्वमप्यादनाय निश्चयत्वेनो- पादानं, स्वत्वघटितत्वादननुगतत्ववारणाय^(२) चरमनिषेधद्वयोपादा- नमिति भावः । एतन्मते शब्दमात्रस्यैव गृहीतमात्रग्राह्यानुभवमात्र- जनकत्वेनाप्रमाणत्वं वक्ष्यमाणजरन्मौमामकमते तु लौकिकशब्दस्यैव तथात्वादप्रमाणत्वं वैदिकस्तु प्रमाणमिति न तेन सह पुनरुक्तिः । 'अतपवेत्यस्यार्थं विवृणोति, 'शाब्देति 'भिन्नेति शाब्दबोधे रजत- त्वादे प्रकाशत्वादानुमितौ च स्मारितपदार्थत्वस्य प्रकारत्वादित्यर्थः, 'एकविषयत्वाभावेनेति शाब्दबोधस्योक्तानुमितिर्विषयमात्रविषयक-

(१) तथाच तादृशज्ञानस्य गृहीतेतरघटग्राह्यत्वेन न गृहीतमात्रग्राह्यत्व- मिति भावः ।

(२) अनु स्वसमानाधिकरणं स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयकानुभव- प्रमा इत्यनेनैव सामान्ये निषेधद्वयोपादानं व्यर्थं भिन्नतया च, यवनु- गतत्ववारणाय चरमनिषेधद्वयोपादानमिति निषेधद्वयोपादानेन प्रतियोगित्वं सूचितं न त्वनुषंगित्वं तथाच स्वसमानाधिकरण- स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयको यो यः स्वसमानाधिकरण- स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयमन्वयेन स्वविशिष्टनिश्चयाविषयाविषयको यो य इति यावत्, तत्तदनुभवभेदकूटविशिष्टानुभव- प्रमा इति फलि- तार्थं शब्दपदभेदप्रतियोगानुभवपरमिति ।

अननुवादकत्वात् तस्यैव प्रमाणत्वात् । नन्वेते पदार्था-

न्नाभावेनेत्यर्थः, 'अननुवादकत्वादिति गृहीतमात्रघाहीतरत्वादित्यं-
र्थः, 'तस्यैव' तस्यापि शब्दस्यापीति यावत्, 'प्रमाणत्वादिति गृहीत-
मात्रघाहीतरानुभवकरणत्वादित्यर्थः, इदञ्च सुगमसमाधानत्वाद्दुक्तं ।

वस्तुतस्तु सर्वत्र शब्दबोधपूर्वसुक्तरूपासुमितिमामयीमत्वे मानाभा-
वेन यत्र प्रथमं नैतादृशानुमितिषामपी तत्रैव गृहीतमात्रघाही-
तरानुभवकरणत्वसम्भवः । किञ्च स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्व-
वर्तिनिश्चयाविषयाविषयकेतरानुभवत्वं न प्रमात्यं तथा सति
घटाः सत्तावानित्याद्यनुमितिः परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेनाप्रमा-
त्वापत्तेः, (१) परन्तु अगृहीतग्राहि-तद्विग्रेष्यक-तत्प्रकारकानुभवत्वं तत्र
तत्रमालं, अगृहीतग्राहिवच्च गृहीतग्राहीतरत्वं स्वसमानाधिकर-
ण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरत्वमिति
यावत्, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमा-
नाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्विग्रेष्यक-तत्प्रकारकानुभवत्वं तत्र
तत्रमालं, तादृशानुभवकरणत्वञ्च तत्र तत्प्रमाणत्वमिति फलितं,

(१) परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेन घटाः सत्ताव्याप्यवानिति परामर्शविषय-
मात्रविषयकत्वेनेत्यर्थः । न च पर्वतो वद्विध्याप्यवानिति परामर्शोत्तरं
जायमानायाः पर्वतो वद्विमानित्यनुमिते परामर्शविषयमात्रविषयक-
त्वेन प्रमात्वापत्तिसम्भवे प्रसिद्धस्यानपेक्षित्यामोनिर्वोच इति वाच्यं । पर्व-
तीयक्यैः प्रागनुभवत्वात् तादृशपरामर्शस्य वद्वित्वेन सञ्चानमोपवञ्जा-
दिविषयकत्वेन उक्तानुमितेस्तादृशपरामर्शाविषयपर्वतोपवद्विविषयक-
त्वेनाप्रमात्वासम्भवात् ।

स्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिभ्योपदसा-

स्वसमानाकारत्वञ्च स्वस्मिन् यादृशी तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रका-
रिता तादृशतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशास्त्रित्व, इत्यञ्चोक्ता-
नुमानस्य शाब्दबोधसमानाकारत्वमेव नास्ति शाब्दबोधे तावदे-
कपदार्थेऽपरपदार्थं प्रकार उक्तानुमाने च तत्समर्गइति भेदादिति
कुत शाब्दबोधस्याप्रमात्व । एतेन तात्पर्यज्ञान यदि शाब्दधीहे-
तुस्तदा शब्दमात्रस्यैव गृहीतमात्राद्गानुभवमात्रजनकत्वादप्रमाणत्व
तात्पर्यस्य तद्विशेष्यक तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वहूपमया तज्-
ज्ञान एव शाब्दबोधविषयीभूतस्य सर्वस्यैव प्रथम भावादित्यपि
निरस्तः । यथोक्ततात्पर्यज्ञानस्य शाब्दधीसमानाकारत्वाभावादिति
ध्येयम् । ननु मा भूदुक्तानुमानादिदन्त्वावच्छिन्ने रजतत्वादिप्रकारेण
रजतादिसमर्गज्ञान तथापि विशिष्य पदार्थपक्षकादीदृशानुमानाद्-
भवित्यतीत्याशयेनागङ्गते, 'नन्विति, 'एते पदार्था इति इदन्त्वा-
श्रयरजतादय इत्यर्थं, 'तात्पर्येति तात्पर्यविषयीभूतो य परस्म-
रसमर्गस्तदन्त इत्यर्थं, अत्र इदन्त्वाश्रयरजतादयस्तात्पर्यविषय-
समर्गवन्त इति साध्ये इदं रजत न वेत्यादिसमर्गनिवर्त्तकज्ञानस्य न
निर्वाह इदं रजतसमर्गवदित्याकारकनिश्चयस्यैव तादृशसमर्गनिवर्त्त-
कत्वादतो यत्र यस्य समर्गबोधो वस्तुतः शब्दाञ्जीयते त पक्षयि-
त्वा तात्पर्यविषयीभूततत्समर्गं साधनीय इति साभाय 'मिथ-
पद, तथाच इदं रजतमित्यादौ इदं रजतसमर्गवदित्यादिक्रमेण
साध्यं, रजतमानयेत्यादौ च कर्मत्व रजतसमर्गवदानयन रजतकर्म-

त्वसंसर्गवत्कृतिस्तात्पर्यविषयीभूतानयनसंसर्गवतीत्यादिक्रमेण नामैव
 साध्यं पक्षीऽपि नाना भ्रमूह्यालम्बना त्वनुमितिः, आनयेत्यत्र यदा-
 नयन-कृत्योरनुकूलत्वसंसर्गं तात्पर्यं तदा कृतिं पक्षीकृत्यानयन-
 संसर्गमाधने कृतौ आनयनस्य विषयत्वसंसर्गस्यापि सिद्धिर्मा भूदि-
 त्ति 'तात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणं । न च तस्मिद्धौ कृतिविरहः
 उद्देश्यस्थानुकूलत्वसंसर्गज्ञानस्य वृत्तत्वादधिकन्तु प्रविष्टमिति न्याया-
 दिति वाच्यम् । तर्हि तदानीं तद्विषयकबुद्धेरनुभवसिद्ध्याया अनु-
 मानाद्वृत्तत्वात्तदनुरोधेनैव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तेः । एवं सर्वत्र
 बोध्यं, तात्पर्यविषयत्वञ्च एतत्पुरुषीयैतत्कालीना या एतदुभय-
 पदजन्यसंसर्गप्रतीतीच्छा तद्विषयत्वं, तेन न संसर्गमात्रस्यैव पुरुषा-
 न्तरीय-कास्मान्तरीय-वाक्यान्तरजन्यप्रतीतीच्छाविषयत्वादर्थान्तर-
 तादवस्थ्यं । आकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देय, इतरथा
 यदा कृत्यानयनयोरनुकूलत्वे समानकालीनत्वे च संसर्गं तात्पर्यं
 तदा कृताधानयनस्य समानकालीनत्वसंसर्गस्यापि सिद्धिः स्यात् ।
 आकाङ्क्षानिरूपकत्वञ्च एतत्पददयाकाङ्क्षानिरूपकत्वं वाच्यम्,^(१)
 अन्यथा तस्यापि कुत्रचिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वात् । न च वैशेषिकैः
 शब्दत्वजातेरनभ्युपगमादाकाङ्क्षानिरूपकत्वं दुर्वचमिति वाच्यम् ।
 तैरपि शब्दत्वजातिरभ्युपेयत एव परन्तु सा जातिरुक्तानुमिति-
 वृत्तिरनुमितित्वव्याप्येत्येवाभ्युपगमात् । अस्तु वा तत्संसर्गभिन्न-
 संसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धत्वमिति न काण्यनुपपत्तिः । इदं
 रजतमित्यादौ इदंपक्षक-रजतसंसर्गमाध्यकानुमाने तु तात्पर्य-

(१) बोध्यमिति ख०, ग० ।

विषयत्वं संसर्गविशेषणमनुपादेयं इदं-रजतयोरभेदसंसर्गे समान-
 कालीनत्वसंसर्गे च तात्पर्यदशायां समानकालीनत्वसंसर्गसिद्धिवा-
 रणायावगमं आकाङ्क्षानिरूपकत्वेन संसर्गो विशेषणीयः, तथाच
 तत एवाभेदसंसर्गमात्रे तात्पर्यदशायामपि तात्पर्याविषयसंसर्गान्त-
 रसिद्धिवारणात् संसर्गान्तरस्य तत्राकाङ्क्षानिरूपकत्वविरहात्, एवं
 रजतमानधेत्यादावपि कर्मत्वपचक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तात्प-
 र्यविषयत्वं संसर्गविशेषणमनुपादेयम् रजत-कर्मत्वयोराधाराधेयभावे
 समानकालीनत्वे च संसर्गे तात्पर्यदशायां कर्मत्वे रजतस्य संस-
 र्गसिद्धिवारणायावगमाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन संसर्गो विशेषणीयः,
 तथाच रजत-कर्मत्वयोराधाराधेयभावसम्बन्धभावे तात्पर्यदशा-
 यामपि तत एव तात्पर्याविषयसमानकालीनत्वादिसंसर्गसिद्धेर्वा-
 रणादिति बोध्यम् । 'आकाङ्क्षादौति रजतपदाकाङ्क्षादिमत्पद-
 स्मारितत्वादित्यर्थः, आदिना योग्यतापरिषदः, अत्र स्मारितत्वमात्रं
 घट-पटयोरपीति रजतपदयोग्यतावत्पदस्मारितत्वमुक्तं, रजतपद-
 योग्यतावत्त्वं रजतपदार्थावाधितार्थकत्वं । न च रजतपदयोग्यता-
 वत्पदस्मारितत्वं रजतमानधेत्यचाम्पदोपस्थापिते कर्मत्वे वर्तते तच्चेदं
 रजतमित्यत्र यदिदम्पद-रजतपदे तदुभयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकतदु-
 भयतात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गो नास्तीति व्यभिचार इति वाच्यम् ।
 एतद्रजतपदार्थावाधितार्थकैतदिदम्पदस्मारितत्वस्य हेतुत्वात् यद्य-
 रजतपदार्थावाधितार्थकयत्पदस्मारितं भवति तत्तत्पदद्वयतात्पर्य-
 विषयीभूततत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंसर्गवद्भवति रजतेने-
 त्यादिवाक्यव्यट्यापदादिस्मारितरजतनिष्ठकरणत्वादिवदिति सामान्य-

सुखी व्याप्तिः । न च तथापि रजतपदार्थत्वं रजतपदजन्यस्रति-
विशेष्यत्वं तच्च लक्षणादिना घटादावपीति घटादिलाक्षणिकरजत-
पदघटितरजतमानयेत्यादिवाक्यस्याम्पदोपस्थापिते घटनिष्ठकर्मले
व्यभिचार इति वाच्यम् । रजतासत्तिमत्त्वेन रजतपदविशेषणात्,
रजतासत्तिय रजतान्यविशिष्यकस्रत्यनुपधायकत्वं । न च तथापि
रजतमानयेत्यत्राम्पदेन कर्मत्वलक्षणेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मले व्यभि-
चार इति वाच्यम् । रजतपदार्थाबाधितार्थकत्वपदेन रजतपदार्थ-
बाधितार्थापस्थापकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् घटनिष्ठकर्मत्वस्य रजत-
पदार्थे बाधितत्वात् । एवं च यद्रजतान्यविशेष्यकस्रत्यनुपधायकयद्र-
जतपदजन्यस्रतिविशेष्यबाधितार्थापस्थापकभिन्नयत्पदस्मारितं भवति
तत्तत्पदद्वयतात्पर्यविषयीभूततत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंस-
र्गवद्भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः फलिता । न च तथापि श्लोको-
दीरितेऽप्रत्यायके रजतमानयेत्यत्राम्पदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मले
व्यभिचारः तत्र तात्पर्यगर्भसाध्याप्रसिद्धेः तात्पर्यवत्त्वेन हेतुविशेषणेऽपि
रजत-कर्मत्वयोस्तादात्म्यसंसर्गतात्पर्यंके रजतमानयेत्यत्राम्पदोपस्था-
पिते रजतनिष्ठकर्मले व्यभिचारः तात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गस्य
रजततादात्म्यस्य रजतकर्मलेऽभावादिति वाच्यम् । इदं रजतमान-
येत्यादौ इदद्वयत्वलादिपक्षक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तात्पर्यविष-
यत्वस्य संसर्गविशेषणलाभावेन व्यभिचारविरहात्, यंच तु तात्पर्य-
घटितं साध्यमुपादीयते तत्र योग्यताघटकाबाधितत्वस्य तत्तत्पद-
द्वयतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गस्य विवक्षणीयत्वात् । आकाङ्क्षविशेषणो-
पादानञ्च रजतं कर्मत्वमित्यथ रजतपदार्थाबाधितार्थापस्थापककर्म-

त्वपदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मले रजतपद-कर्मत्वपदोभयनिष्ठाका-
 ङ्गानिरूपकरजतसंसर्गवत्त्वाभावेन व्यभिचारवारणाय, कर्मत्वपदस्य
 रजतपदाकाङ्गावत्त्वविरहात् । यद्यपि कर्मत्वपदेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन
 रजतपदाकाङ्गावत्त्वमस्यैव तथापि तत्तत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्गानिरूपक-
 सम्बन्धेनावधितत्वं योग्यताघटकं वाच्यमेतन्नाभायैव चाकाङ्गापद-
 मिति भावः । हेत्वन्तरदमाह, 'योग्यतेति एतद्रजतपदयोग्यतास-
 त्तिमत्त्वे सति रजतसंसर्गपरैतदम्पदस्मारितत्वादित्यर्थः, यद्यद्र-
 जतपदयोग्यतासत्तिमत्त्वे सति रजतसंसर्गपरयत्पदस्मारितं भवति
 तत्तत्पदद्वयतात्पर्यविधयौभूतसंसर्गवद्भवति रजतेनेत्यादिवाक्यस्यटा-
 पदादिस्मारितरजतनिष्ठकरणत्वादिर्वादिति सामान्यमुखौ व्याप्तिः
 अतोनाम्बयदृष्टान्तामिद्धिः, अत्र रजतमानयेत्यावाम्पदेन कर्मत्व-
 रूपेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मले व्यभिचारवारणाय रजतपदयोग्य-
 तावत्त्वं विशेषणं, रजतपदयोग्यता च रजतपदजन्यस्रतिविशेष्यावा-
 धितत्वं, तथापि वक्ता यत्र रजतसंसर्गप्रतीतीच्छ्रया रजतमानयेत्या-
 दिवाक्यं प्रयुक्तं श्रोत्रा च लक्षणया रजतपदेन घटः स्मारितः अम्-
 पदेन च घटनिष्ठकर्मत्वं स्मारितं तत्र घटनिष्ठकर्मले व्यभिचार-
 इति रजतपदामत्तिमत्त्वं विशेषणं, तदर्थस्य रजतपदजन्यरजतमा-
 चविशेष्यकस्रतिभ्रमानकालीनस्रतिगोचरत्वं, माचपदोपादानाद्यत्र
 रजतमानयेत्यादिवाक्यस्यरजतपदेन रजत घटोभयविशेष्यकस्रमूहा-
 क्षम्वनस्रतिर्जनिता तत्र घटनिष्ठकर्मले न व्यभिचारः, स्रतिद्वयाज-
 नकलेन च रजतपद विशेषणीयं नातः क्रमिकरजत-घटविशेष्यक-
 स्रतिद्वयमादाय तदोप्यतादवस्थं निष्ठात्पर्यक्तेण घटादिसंसर्गता-

रितत्वात् योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसर्गपरपदस्मारि-
तत्वाद्वा, अनाप्तोक्ते योग्यताविरहात् न व्यभि-
चारः, तत्र बाधकसत्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्

त्पर्य्यकेण वा रजतपदोत्तराभादिपदेन स्मारिते रजतकर्मत्व-कर-
णत्वादौ व्यभिचारवारणाय रजतसंसर्गपरत्वप्रवेशः^(१) । यद्यप्येवमपि
रजत-कर्मत्वयोः तादात्म्यसंसर्ग एव तात्पर्य्यदशायामाधाराधेयभावेन
रजतावाधिते रजतकरणत्वादौ व्यभिचारस्तथापि तात्पर्य्यविषय-
संसर्गणावाधितार्थकत्वविवक्षणात् व्यभिचार एतन्नाभाय तदुपादान-
मिति^(२) ध्येयं । ननु करकाभिप्रायेण प्रयुक्ते पयसा मिश्रतीति
वाक्ये व्यभिचार इत्यत आह, 'अनाप्तोक्त इति, योग्यताविरह एव
सुतन्नादाह, 'तत्रेति, 'बाधकसम्भवात्'^(३) बाधकमत्त्वात् । नन्वन्वय-
प्रयोजकरूपत्वमेव योग्यता सा च तत्रास्त्येवेत्यत आह, 'तज्जन्येति,
तथास्तान्वयप्रयोजकरूपत्वस्य योग्यतात्वे तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वं न
स्यात् योग्यताभ्रमस्य तत्रप्रयोजकस्याभावाद्गतो बाधविरह एव
योग्यतेति भावः । नन्वेवं द्रवीभूतजलाभिप्रायेण प्रयुक्तं पयसा
मिश्रतीति वाक्यमपि प्रमाणं न स्याद्योग्यत्वात् न ध्वेकाकारवा-

(१) रजतसंसर्गपरतीति ख०, ग० ।

(२) तात्पर्य्यविषयसंसर्गणावाधितत्वनाभाय तदुपादानमित्येति ख०, ग० ।

(३) टीकासूत्रा इदृशपाठधारणेन 'बाधकमत्त्वात्' इत्यत्र कुषादिभूलदुष्कृते
'बाधकसम्भवात्' इति पाठो वर्तते इत्यनुमीयते ।

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां योग्या-
योग्यत्वात् । अथ प्रतिपत्तुर्जिज्ञासां प्रति योग्यता
सा च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपा-
काङ्क्षा बाधकप्रमाविरहे योग्यता अव्यवहितसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः ताश्च स्वरूपसत्यो हेतवो न तु
ज्ञाताः गौरवात् तद्वोधं विनाऽन्वयानुभवे विलम्बा-
भावात् संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरवधारणत्वाच्चेति
न तानि लिङ्गविशेषणानीति चेत्, न, योग्यतादि-

क्यस्य योग्यत्वमयोग्यत्वञ्च सम्भवतीत्यत आह, 'एकाकारवाक्य-
स्येति, 'बाधकेति विषयबाधमत्वामत्वाभ्यामित्यर्थः । 'अथेति, यद्यपि
योग्यतादिज्ञानस्य कारणत्व व्यवस्थापितमेव तथापि संसर्गघटितत्वेन
दुर्यहत्वाच्च तासां ज्ञातानां शाब्दबोधोपयोगित्वमिति दूषणोद्घा-
राय पुनराशङ्क्यं । 'प्रतिपत्तुः' श्रोतुः, 'जिज्ञासां प्रति योग्यतेति,
अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधाद्योग्यतानुधावनं । योग्यतामेव विवृ-
णोति, 'तदुत्पाद्येति प्रकृतवाक्योत्पाद्येत्यर्थः, 'बाधकेति एकपदार्थ-
ऽपरपदार्थसंसर्गाभावनिययाभावा इत्यर्थः, 'अव्यवहितेति एकसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानाव्यवहितापरसंसर्गप्रतियोग्युपस्थितिरित्यर्थः, 'हेतवः'
अग्नस्रथे शाब्दधीहेतवः, 'न तानि लिङ्गविशेषणानीति,^(१) तासां

(१) न ता लिङ्गविशेषणानीतीति ख०, इत्येव पाठ खचिद्विदितमूलपुस्तके
वर्तते ।

शून्यत्वेऽपि तदभिमानेन संसर्गप्रत्ययादन्यथा शब्दा-
भासोच्छेदप्रसङ्गः । राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं वेति
संशये विपर्यये च वाक्यार्थधीप्रतिबन्धाच्च, योग्यता-

स्त्रिक्रविशेषणत्वे तासामज्ञानदशायामपि वाक्यार्थबोधो जायते स
न स्यादिति तदनुरोधेन शब्दस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तेरिति भावः ।
नन्विदमेवाचिद्धमित्यत आह, 'अन्ययेति, तदभिमानेन संसर्गप्रत्यय-
इत्यर्थः, 'शब्दाभासेति निराकाङ्क्षानासन्नायोग्यवाक्यात् शब्दा-
भासो न स्यादित्यर्थः, तथाच उक्तरूपा नाकाङ्क्षादयः किन्तु
तात्पर्यविशेष आकाङ्क्षा, पदाव्यवधानमासक्तिः,^(१) तदभावप्रमा-
विरहः यत्र यस्य येन सम्बन्धेनाश्वयः तत्र तेन संसर्गेण तदत्वं वा^(२)
योग्यता, हेतुनिविष्टमपीदमेव आकाङ्क्षादिकं, तज्ज्ञानञ्च न्याय-
मतेऽपि शब्दधीहेतुरिति भावः । आकाङ्क्षानिश्चयस्य हेतुत्वे
पुंत्वन्तरमाह, 'राजा पुत्रमिति राजा पुत्रविशेष्यकतात्पर्यप्रकारः
पुरुषविशेष्यकतात्पर्यप्रकारो वेत्यर्थः, 'विपर्यय इति राजा पुरुषं
नाकाङ्क्षतीति व्यतिरेकनिश्चय इत्यर्थः, 'वाक्यार्थधीति अयमेति
पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थ्यतामिति वाक्यात् पुरुषे राजाश्वयधी-
प्रतिबन्धाच्चेत्यर्थः । तथाच यत्संशय-व्यतिरेकनिश्चयौ यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकौ तच्चिश्चयस्तद्हेतुरिति नियमपत्तेन आकाङ्क्षानिश्चयः

(१) पदाव्यवधानमात्रमासक्तिरिति क० ।

(२) तदभावप्रमाविरहः यत्र यस्य येन सम्बन्धेनाश्वयधोः तत्र तस्य तत्सं-
सर्गत्वं तेन संसर्गेण तदत्वं वेति क० ।

याश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः, स्व-परबाधक-
प्रमाविरहः क्वचित् निश्चीयतेऽपि यथैह घटा नास्ती-
त्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि
घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामाव-

कारणमिति भावः । श्रव्यवधानसंग्रहे शाब्दबोधाभावात् तद्विपर्ययो-
ऽपि हेतुरिति बोध्यम्^(१) । ननु परप्रमाया अयोग्यत्वेन लिङ्ग-
विशेषणीभूतस्व-परसाधारणतदभावप्रमाविरहरूपयोग्यतायाः सर्वत्र
निश्चेतुमशक्यतया कथमनुमितिरित्यत आह, 'योग्यतायाच्चेति,
'हेतुः' अनुमितिहेतुः, भवन्मते यथा शाब्दबोध इति भावः ।
ननु संग्रहसाधारणमित्युक्तं तद्विपर्ययस्य क्वचिदप्यशक्यत्वेन^(२)
सर्वत्र तत्संग्रहस्यैव हेतुत्वादित्यत आह, 'स्व-परैति, 'बाधकप्रमा-
विरहः' तदभावप्रमाविरहः, 'अन्यस्यापीति, घटाभाववत्त्वेन हेतु-
नेति श्रेयः । ननु तथापि तदभावप्रमाविरहरूपाया योग्यतायाः
संग्रहसाधारणं ज्ञानमनुमितिहेतुरित्युक्तं तदभावप्रमाविरहसंग्र-
हद्वारात् तत्संग्रहानुमितेरशक्यत्वात्तदभावप्रमाविरहसंग्रहसामपी-
द्वारात् तत्तदभावोभयकोट्युपस्थिति-विशेषादर्शनादिसत्त्वेन तद-
भावसंग्रहसामग्र्या श्राव्यकत्वात्तदभावप्रमाविरहसंग्रहस्य तदभाव-
संग्रहात्मकत्वात्तदभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादित्यत आह,

(१) 'अथवापानेत्यादिः बोध्यमित्यन्ता पाठ क्व-सर्वचित्तितद्वत्त्वात्तद्वये नास्ति ।

(२) इतिपर्ययत्वात्तद्वेनेति च० ।

विरहसंशयेऽप्यन्वयबोधः बाधसंशयस्याद्रूपणत्वात्^(१) ।

‘शुचिदिति, ‘प्रमेति तदभावप्रमेत्यर्थः, ‘अन्वयबोधः’ तत्संशयानुमितिः, ‘बाधेति तदभावसंशयस्येत्यर्थः, तदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यद्यपि लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्यानुमितिहेतुतया योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानमनुमितिहेतुरित्युच्यते, तथाप्येतद्दोषस्य ‘वयन्वित्यादिना अन्यस्यैव वक्ष्यमाणत्वाभासङ्गतिः ।

केचित्तु लिङ्गतावच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयानुमितिहेतुः पर्वतवृत्तिरयमालोकोधूमो वा उभयथापि वक्ष्णिव्याप्य इत्यत्र वक्ष्णिव्याप्यवानुमिति परामर्शस्यले^(२) च व्यभिचारात् । किन्तु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयः स च प्रकृते लिङ्गतावच्छेदकयोग्यतायाः सन्देहेऽप्यस्येव । न चावच्छेदकसन्देहाद्याप्तिसन्देहो भवतीति वाच्यं । उक्तस्यैव एव व्यभिचारादिति^(३) भावः । इत्याहुः । तदसत् । अत्रैतदभिप्रायकले ‘वयन्वित्यादिना वक्ष्यमाणसमाधानासङ्गतेः अनया युक्त्वा लिङ्गविशेषणीभूतयोग्यताया अनिश्चयेऽपि अनुमितिषम्भवात् ।

(१) बाधसंशयस्याद्रूपणत्वादिति क० ।

(२) व्याप्तिसात्र साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा, साप्रकाशानाधिकारणस्य व्याप्तित्वे लिङ्गतावच्छेदकमानस्यवच्छेदकत्वात् अन्यथा धूमश्चापक्षवक्ष्णिसमानाधिकारणरासम्भवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः ।

(३) व्यभिचार इतीति ख० ।

किञ्च तवापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकं आप्तो-
क्तत्वस्य तथात्वे गौरवात् अनाप्तोक्तेऽपि संवादेन

न्यासु नन्वसु आकाङ्क्षादिज्ञानमेव न्यायनये शाब्दबोधहेतुः न
तु योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधे कारणं सम्भवति,^(१) परप्रमाया-
अयोग्यत्वेन • स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहरूपयास्तस्याः सर्वत्र
नियेतुमशक्यत्वादित्यत आह, 'योग्यतायाश्चेति, 'हेतुः' न्यायनये
शाब्दबोधे हेतुः, 'स्व-परेति पूर्ववत् । ननु तथापि संग्रहसाधारण-
मित्ययुक्तं संग्रहसाधारणं हि ज्ञानं तदा शाब्दधीहेतुः सम्भवति
यदि कश्चित्तसंग्रहः कारणं भवति, न चैव, एकपदार्थेऽपरपदार्था-
भावप्रमाविरहरूपबाधकप्रमाविरहसंग्रहस्य^(२) उक्तरूपेण याद्याभाव-
ज्ञानतया विशिष्टबुद्धिमात्रविरोधितादित्यत आह, 'कश्चित्तमेति,
'अन्वयबोधः' न्यायनये शाब्दबोधः, 'बाधेति याद्याभावेत्यर्थः, इति
सङ्गमयन्ति ।

प्रकारान्तरेणापि योग्यतादिज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति,
'किञ्चेत्यादिना 'तासां ज्ञानं हेतुरित्यन्तेन, 'तवापि' नैयायिक-
स्यापि,^(३) 'प्रामाण्ये प्रयोजकं' शाब्दप्रमायाः प्रयोजकं, 'आप्तोक्तत्व-
श्चेति भ्रम-प्रमाद-विप्रक्षिप्ता-करणापाटवात्मकदोषचतुष्टयाभाव-
बहुक्तत्वस्येत्यर्थः, 'तथात्वे' शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वे, 'अनाप्तोक्तेऽपीति
भ्रान्तप्रतारकवाक्ये करणापाटवजन्ये चेत्यर्थः, 'संवादेन' विषया-

(१) योग्यतायाश्च ज्ञानं कथं तन्नये शाब्दबोधहेतुरिति ख०, ग० ।

(२) एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावप्रमाविरहसंग्रहस्येति ख० ।

(३) नैयायिकस्य नयेऽपीति ख०, ग० ।

प्रामाण्याच्च । एवञ्च ज्ञायमानकरणे प्रामाण्यप्रयो-
जकतया ज्ञानमावश्यकमिति तासां ज्ञानं हेतुः, तच्च

वाधेन । न च तत्र ईश्वर एवाप्त इति वाच्यं । तथाप्याप्तोक्तत्वा-
भावात्, एतद्वाक्यस्य ईश्वरकण्ठ-ताज्वाद्यभिघातजन्यत्वाभावादिति
भावः । इदमुपलक्षणं विधत्वादिशुक्लवाक्येऽतिप्रसक्तेष्वेत्यपि बोध्यं ।
'एवञ्च' शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वे च, 'ज्ञायमानकरणे' इति सप्तम्यर्थानि-
ष्ठत्वं, अन्वयस्यास्य 'प्रयोजकैत्यनेन, 'प्रामाण्यप्रयोजकतया' (१) शाब्द-
प्रमाप्रयोजकतया, तथाच ज्ञायमानकरणशब्दनिष्ठत्वे सति शाब्द-
प्रमाप्रयोजकतयेत्यर्थः, 'ज्ञानमावश्यकमिति शाब्दबोधकारणीभूतं
ज्ञानं योग्यतादौ विषयतासम्बन्धेनावश्यकमित्यर्थः, ज्ञाननिष्ठशाब्द-
ज्ञानकरणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेनावश्यकमिति तु पाप्मि-
तोऽर्थः । यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्जातीयप्रमाप्रयोजकं
तत् ज्ञाननिष्ठतज्जातीयज्ञानकरणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकं
यथा प्रमाप्तुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमिति सामान्य-
मुखी व्याप्तिरिति भावः ।

केचित्तु 'ज्ञानमावश्यकमिति विषयतासम्बन्धेन शाब्दधीकरण-
ज्ञानवत्त्वमावश्यकमित्यर्थः, यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्जाती-
यप्रमाप्रयोजकं तत् विषयतासम्बन्धेन तज्जातीयज्ञानकरणज्ञानवत्
यथा प्रमाप्तुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमिति सामान्यतो-
व्याप्तिरिति भावः । इत्याहुः । तदसत् । भगवज्ज्ञानमादाय शाब्द-

(१) प्रामाण्यप्रयोजकरूपवक्ष्यया इति कस्यचिन्मूलप्रकृतकस्य पाठः ।

समभिव्याहारविशेषादिनेति । मैवं । यथ विमलं जलं

बुद्धिरूपयोग्यं काष्ठान्तरीयपदार्थस्मरणं दैवाद्योग्यतादिविष-
यकमादाय च सिद्धसाधनापत्तेः ।

अथ भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षं चतुरादिनिष्ठे पिप्ताद्यभावे च
प्रत्यक्षप्रमाप्रयोजकत्वमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, भूयोऽवय-
वेन्द्रियसन्निकर्षादियं न शायमानकरणनिष्ठः, चतुरादेशायमान-
करणत्वविरहात् । शायमानकरणत्वञ्च ज्ञानावच्छिन्नतज्जातीयप्रमा-
करणतावत्वं, अन्यथा चतुरादेरपि चतुरादिस्त्रिङ्गकानुमितिं प्रति
शायमानकरणतया तद्द्वैपतादवस्थ्यात् शायमानकरणधूमादिनिष्ठ-
रूपादौ प्रमानुमितिमादाय व्यभिचारवारणाय तज्जातीयप्रमाप्रयो-
जकमिति, तज्जातीयप्रमाप्रयोजकत्वञ्च तज्जातीयप्रमात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वं, तेनात्मस्त्रिङ्गकानुमितिमादाद्यात्म-भनःसंयोगबाधाभावादौ
न व्यभिचारः । शान्तिविशिष्टपक्षधर्मतावत्त्रिङ्गत्वेन प्रमानुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति चेतुतेति मतेनेदमनुमानमिति न दूष्टान्ताद्यङ्गतिः ।
न चैवमाकाङ्क्षास्योः स्वरूपासिद्धिः आवश्यकयोग्यतया अन्यथा-
सिद्धतया शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्यक्षप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । आका-
ङ्क्षासन्निविष्टयोग्यतात्वेन शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति प्रयोजकत्व-
मिति मतमाश्रित्य तदभिधानात्^(१) । प्रयोजकत्वञ्च कारण-का-
रणतावच्छेदकसाधारणं, तस्य कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथासिद्धि-

(१) प्रयोजकत्वमितिप्रतेनेतरभिधानादिति ख०, ग० ।

इत्यश्रुत्वैव नद्याः कच्छे महिपश्चरतीति शृणोति तत्रा-

चतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्तितं,^(१) अन्यथा प्रयोजकत्वं यदि
कारणतावच्छेदकत्वं तदा पूर्वपक्षिण्ये योग्यतादावसिद्धिः तेन
योग्यतादेः शब्दप्रमायां स्वरूपसञ्जनलक्ष्यैवाभ्युपगमात् । यदि च
जनकत्वं तदास्यचये स्वरूपासिद्धिवैशेषिकैर्योग्यतादेः स्वरूपसञ्जनक-
त्वानभ्युपगमात् । अथ सन्निकृकपरमार्थे व्यभिचारः तस्य प्रमानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् विषयतासम्बन्धेन ज्ञायमानसन्निकृकनिष्ठत्वाच्च ।
न च विषयतातिरिक्तसम्बन्धेनैव ज्ञायमानकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति
वाच्यं । तथापि आत्मसन्निकृकप्रमानुमितिकारूपीभूतसन्निकृकपरामर्शे
व्यभिचारादिति चेत् । न । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावच्छिन्नत्वेन
प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतावादिनये सन्निकृकपरामर्शत्वेन
प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मानाभावात् ज्ञानान्वले सति
चेत्यपि वा विशेषणीयं । न च प्रमानुमितित्वादेः कार्यतावच्छेद-
कत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । अस्य प्राचीनमतानुयायित्वादिति ।
कश्चित्तु 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवक्तयेति पाठः, तत्र ज्ञायमानकरणे

(१) न चात्र कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथासिद्धिसामान्याभावनिवेशेनैव
सामञ्जस्ये चतुष्टयपदं व्यर्थमिति वाच्यं । अन्यथासिद्धित्वस्यानुगतस्या-
भावात् तत्रान्यथासिद्धिभावशून्यनिवेशस्यावश्यकतया शून्यतास्यार्थमेव
तदुपादानात् । एतेन तादृशान्यथासिद्धिराहित्यमात्रकथनेनैव
सामञ्जस्ये नियतपूर्ववर्तित्वरूपविशेष्यदर्शनं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोप-
निरस्तः, अनियतपूर्ववर्तित्वगतान्यथासिद्धिभावघटितशून्यनिवेशे शून्य-
त्वस्य गुरुशरीरतया महागौरवापत्तिरिति विभावनीयं ।

समभिव्याहारविशेषादिनेति । मैवं । यष विमलं जलं

बुद्धिस्वरूपयोग्यं काष्ठान्तरीयपदार्थस्मरणं देवाद्योग्यतादिविष-
यकमादाय च सिद्धसाधनापत्तेः ।

अथ भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे चक्षुरादिनिष्ठे पित्ताद्यभावे च
प्रत्यक्षप्रमाप्रयोजकत्वमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, भूयोऽवय-
वेन्द्रियसन्निकर्षादिय न ज्ञायमानकरणनिष्ठः, चक्षुरादेर्ज्ञायमान-
करणत्वविरहात् । ज्ञायमानकरणत्वञ्च ज्ञानावच्छिन्नतज्ज्ञातीयप्रमा-
करणतावत्त्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि चक्षुरादिच्छिन्नकानुमितिं प्रति
ज्ञायमानकरणतया तद्दीपतादवस्थ्यात् ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठ-
रूपादौ प्रमानुमितिमादाय व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञातीयप्रमाप्रयो-
जकमिति, तज्ज्ञातीयप्रमाप्रयोजकत्वञ्च तज्ज्ञातीयप्रमात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वं, तेनात्मच्छिन्नकानुमितिमादायात्म-मन-संयोगबाधाभावादौ
न व्यभिचारः । शान्तिविशिष्टपक्षधर्मतावच्छिन्नत्वेन प्रमानुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति हेतुतेति मतेनेदमनुमानमिति न दृष्टान्ताद्यपत्तिः ।
न चैवमाकाङ्क्षास्योः स्वरूपासिद्धिः आदय्यकयोग्यतया अन्यथा-
सिद्धतया शाब्दप्रमात्वावच्छिन्न प्रत्यक्षप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । आका-
ङ्क्षासन्निविष्टियोग्यतात्वेन शाब्दप्रमात्वावच्छिन्न प्रति प्रयोजकत्व-
मिति मतमाश्रित्य तदभिधानात्^(१) । प्रयोजकत्वञ्च कारण-का-
रणतावच्छेदकसाधारण, तच्च कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथासिद्धि-

(१) प्रयोजकत्वमिति मतेनेदमभिधानादिति ख०, ग० ।

इत्यश्रुत्वैव नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति शृणोति तत्रा-

चतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वं,^(१) अन्यथा प्रयोजकत्वं यदि कारणतावच्छेदकत्वं तदा पूर्वपक्षिण्ये योग्यतादावसिद्धिः तेन योग्यतादेः शाब्दप्रमायां स्वरूपसञ्जनत्वस्यैवाभ्युपगमात् । यदि सञ्जनकत्वं तदासञ्जये स्वरूपसिद्धिर्वैग्रेपिकैर्योग्यतादेः स्वरूपसञ्जनकत्वानभ्युपगमात् । अथ सन्निकृकपरमार्थं अविचारः तस्य प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् विषयतासम्बन्धेन ज्ञायमानसिद्धनिष्ठत्वाच्च । न च विषयतातिरिक्तसम्बन्धेनैव ज्ञायमानकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं । तथापि आत्मसिद्धकप्रमानुमितिकाटुषीभूतसन्निकृकपरमार्थं अविचारादिति चेत् । न । यान्निविशिष्टपक्षधर्मतावसिद्धत्वेन प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादिन्ये सन्निकृकपरमार्थत्वेन प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मानाभावात् ज्ञानान्यत्वे सति चेत्त्यपि वा विग्रेषणीयं । न च प्रमानुमितित्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । अथ प्राचीनमतानुयायित्वादिति । कश्चित्तु 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तयेति पाठः, तत्र ज्ञायमानकरणे

(१) न चात्र कारणतावच्छेदकत्वात्तान्यथासिद्धिसामान्याभावनिवेशेनैव सामग्रस्ये चतुष्टयपरं धर्ममिति वाच्यं । अन्यथासिद्धित्वस्यानुगतस्याभावात् तत्तदन्यथासिद्धभावशून्यनिवेशस्यावश्यकतया शून्यताधर्मात्तैव तदुपादानात् । एतेन तादृशान्यथासिद्धिराहित्यमात्रकथनेनैव सामग्रस्ये नियतपूर्ववर्तित्वरूपविधेयदत्तं धर्ममिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः, अनियतपूर्ववर्तित्वतान्यथासिद्धभावघटितशून्यनिवेशे शून्यत्वस्य गुह्यघटीरतया मन्दागौरवपत्तिरिति विभावनीयं ।

काहादिकमस्ति। न च नदी-कच्छयोः संसर्ग इति, व्यभि-
चारात्। अत एव न तन्मात्रं प्रयोजकं^(१) प्रामाण्ये। अथ

शब्दे 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तया ज्ञानं' शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यता-
दिमत्त्वप्रकारेण ज्ञानं, 'श्राव्यकं' श्राव्यं कारणमिति तासां ज्ञानं
हेतुरित्यर्थः, तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे तज्ज्ञानस्य सुतरां हेतुता-
दिति भावः। तत्प्रकारकज्ञानस्यैवावयवं हेतुत्वमस्तु यज्ज्ञानावच्छिन्न-
यज्ज्ञातीयप्रमाकरणतावत् तत्तज्ज्ञातीयज्ञानकारणीभूतस्य तज्ज्ञा-
तीयप्रमाप्रयोजकरूपवत्त्वप्रकारकज्ञानस्य विषयः यथा सिद्धं ज्ञाना-
वच्छिन्नानुमितिप्रमाकरणतावद्भवति अनुमितिकारणीभूतं यदनु-
मितिप्रयोजकस्याग्निविशिष्टपञ्चधर्मतावत्त्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयोऽपि
भवतीति श्वाग्निरिति भावः। ननु उपायाभावात्तासां ज्ञानं कथं
स्यादित्यत आह, 'तच्चेति, 'समभिव्याहारविशेषः' आकाङ्क्षापाहकः,
'आदिशब्दादावृत्ति-योग्यतापाहकश्चोपाज्ञोपदेशपरिपहः। 'यच्चेति,
आकाङ्क्षासद्भावाद्यर्थे 'अश्रुत्वेत्युक्तं, तच्छ्रवणे 'जलमित्यनेन अनिता-
स्यबोधत्वादाकाङ्क्षा न स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु तच्छ्रवण्येऽपि यत्र
कारणान्तरविरहाद्य तेन सममन्वयबोधोजातस्तत्रापि व्यभिचारी-
बोध्यः, आकाङ्क्षादिमत्पदधारितत्वोपपत्तये^(२) 'दृष्टपोतोत्युक्तं, 'नदी-
कच्छयोः संसर्ग इति तात्पर्यविषय इति शेषः, अन्यथा वस्तुगत्या
नदी-कच्छयोः संसर्गसंभवादसम्भक्ततापत्तेः, 'व्यभिचारादिति कच्छे

(१) तन्मात्रं न प्रयोजकमिति ख० ।

(२) श्वाग्निरित्युपपत्तय इति ख०, ग० ।

यावत्समभिव्याहृतेत्यपि लिङ्गविशेषणं कतिपयपद-
स्मारिणस्तु संसर्गप्रत्ययोलिङ्गभिमानादिति चेत् । न ।
तत्सन्देहेऽपि वाक्यार्थावगमात् । तत्र संसर्गभ्रान्तिरिति

तात्पर्यविषयनदीसंसर्गाभावाद्ब्यभिचार इत्यर्थः । न च तयोः संसर्गं
वक्तुं तात्पर्याभावेऽपि ईश्वरीयतात्पर्यसत्त्वात् 'कथं व्यभिचार इति
'वाच्यं । अनेन वाक्येन प्रतीतेरजननादीश्वरतात्पर्यस्याप्यभावात् ।
यद्यप्येवं तात्पर्यविषयसंसर्गेण योग्यतावत्त्वस्य हेतौ प्रवेद्याह्यभिचारो-
ऽपि न सम्भवति । तथापि तात्पर्याघटितहेतुपक्षे इदं दूषणं द्रष्टव्यं ।
वस्तुतस्तु एतदखरसेनैव 'वयन्त्विति वक्ष्यतीति वाच्यं । नन्वेवमा-
काङ्क्षादिमन्त्रस्य तव मते प्रामाण्यप्रयोजकता न स्यात् तत्सन्देहेऽपि
यथोक्तमन्त्रे प्रमानुत्पादादित्यतश्चाह, 'अत एवेति आकाङ्क्षादि-
मन्त्रेऽपि प्रमानुत्पादादेवेत्यर्थः, 'तन्मात्रं' योग्यतादिमात्रं, किन्तु
तात्पर्यमपीति भावः । व्यभिचारोद्धाराय शङ्कते, 'अथेत्यादि,
'यावदिति श्रूयमाणयावत्समभिव्याहृतपदवेत्यर्थः, श्रूयमानानि याव-
त्समभिव्याहृतपदानि यस्येति वक्तुमीदृशिः, 'लिङ्गेति श्रूयमाणया-
वत्समभिव्याहृतपदकलभ्रमादित्यर्थः, 'तत्सन्देहेऽपीति श्रूयमाणयाव-
त्समभिव्याहृतपदकत्वसन्देहेऽपीत्यर्थः, तथाच न तस्य लिङ्गविशेषणत्वं
लिङ्गविशेषणस्य निश्चितसैवानुमापकलादिति भावः । इदं समाधि-
मौक्त्यादुक्तं । वस्तुतो यत्र समभिव्याहृतयावत्पदश्रवणेऽपि कार-
णान्तरविरहात् नदी-जलयोरन्वयबोधः तत्र कश्चि एवमपि व्यभि-
चारस्तदवश्य एवेत्यवधेयं । गूढाभिमतभिराह, 'तचेति, आश्रयम-

चेत् । न । अन्यकारणाभावेन^(१) पद्मेव भ्रान्तिजनकं
 तथाचादुष्टं सत्तदेवाभ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयं ।
 असंसर्गाग्रहस्तवेति चेत् । न । संसर्गे बाधकाभावात् ।
 अथाप्तोक्तत्वं लिङ्गविशेषणं तदेव वा लिङ्गं । न च
 नदी-कच्छयोः संसर्गे आप्तोक्तत्वं, आप्तोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये

विदानाह, 'अन्येति, विशेषणसन्देहे लिङ्गाभावादिति भावः ।
 'पद्मेवेति, स्नातग्व्येति, शेषः, 'अदुष्टमिति दोषाभावसहस्रत-
 मित्यर्थः, 'तदेव' पद्मेव, तथाच भ्रमं प्रति स्नाद्येन शब्दज्ञानत्वे-
 नैव पदज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादिति भावः । आप्त्यमुद्घाटयति,
 'असंसर्गेति, 'संसर्गं इति संसर्गग्रह इत्यर्थः । न च कारणबाध एव
 बाधक इति वाच्यं । तस्य कारणत्वे मानाभावादिति भावः ।
 यमिचारीद्वाराय पुनराग्रहते, 'अपेति, 'आप्तोक्तत्वं' आप्तोक्तपद-
 स्मारितत्वं, आप्तोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्याप्यंगोपरययाप्यंज्ञानवदुमुन्वीय-
 मागत्वं, तस्य शोक्तस्यले प्रकृतवाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्धा प्रकृतवाक्यायां-
 प्रसिद्धेः, तप्रसिद्धौ च भगवन्नात्पर्य्यमादाय तात्पर्य्यगभंसाथ्यस्यापि
 सत्तादिति भावः । एव तर्हि योग्यतादिविशेषणं व्यर्थमत आह,
 'तदेव वेति आप्तोक्तपदस्मारितत्वमेवेत्यर्थः, 'नदी-कच्छयोः संसर्गे'
 नदी-कच्छयोः संसर्गरूपप्रकृतवाक्यायांशे, 'आप्तोक्तत्वं' श्रूयमाण-
 यावत्समभिव्याहृतपदकत्वे मति यथाप्यंज्ञानवदुक्तत्वं, कच्छपदे इति
 शेषः । नचाप्तोक्तत्वस्य स्वरूपमत एव शब्दप्रमाजगत्वात्तदज्ञानदभा-

(१) अन्वकारणाभावे इति श्ल० ।

तन्त्रमिति तद्वत्तया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञान-
मावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य, तद्वगमश्च
लोके भ्रमाद्यमूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे स्मृतौ
चेति चेत् । न । यत्र कुत्रचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि सर्व-

यामपि मम वाक्यादनुभवसिद्धौ बोधः स भवन्मते कथं स्याद्विद्म-
विशेषणस्यानिश्चितत्वादित्यत आह, 'आप्तोक्तत्वञ्चेति, 'प्रमाणे' शब्दस्य
शब्दप्रमाजनकत्वे, 'इति' अतो हेतोः, 'तद्वत्तयेति आप्तोक्तत्व-
तया ज्ञायमानस्य पदस्य शब्दबोधहेतुत्वेन. तवाप्याप्तोक्तत्वज्ञानं
शब्दबोधात्पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, 'व्याप्तिमत्तयेति यथा व्याप्तिम-
त्तया ज्ञायमानस्य. लिङ्गस्यानुमितिहेतुत्वेन व्याप्तिज्ञानमनुमितेः
पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, । न च आप्तोक्तत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं पूर्वं
निराकृतमिति वाच्यं । भ्रमादिगुण्यत्वघटिताप्तोक्तत्वस्यैव गौरवादिना
प्रामाण्यप्रयोजकतानिराकरणादिति भावः । सत्त्वादिशुकादिवाक्येषुपि
तादृशधर्माद्यज्ञानवता परमेश्वरादिनाऽनुमन्वीयमानत्वसत्त्वेनाप्तोक्तत्व-
सत्त्वाच्च संभिचारः । नत्याप्तोक्तत्वज्ञानं कथं स्यादित्यत आह,
'तद्वगमश्चेति, 'लोके' लौकिकवाक्ये, 'भ्रमादीनि, 'आदिना-
प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटवपरिग्रहः, 'महाजनेति विशिष्टव्यव-
हियमाणार्थबोधकत्वेनेत्यर्थः । आप्तत्वं विकल्प्य आप्तोक्तत्वस्य
लिङ्गविशेषणत्वं दूषयति, 'यत्र कुत्रचिदिति, 'आप्तत्वं' धर्माद्यज्ञान-
वत्त्वं, 'अनाप्तस्यापि' प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानगुण्यस्यापि, तथा-

चेत् । न । अन्यकारणाभावेन^(१) पदमेव ध्वान्तिजनकं
 तथाचादुष्टं सत्तदेवाध्वान्तिं जनयत् केन वारणीयं ।
 असंसर्गाग्रहस्तत्रेति चेत् । न । संसर्गे बाधकाभावात् ।
 अथाप्तोक्तत्वं लिङ्गविशेषणं तदेव वा लिङ्गं । न च
 नदी-कच्छयोः संसर्गे आप्तोक्तत्वं, आप्तोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये

विद्वानाह, 'अथेति, विशेषणसन्देहे चिह्नाभावादिति भावः ।
 'पदमेवेति, स्त्रातन्व्येति, शेषः, 'अदुष्टमिति दोषाभावसहस्रत-
 मित्यर्थः, 'तदेव' पदमेव, तथाच भ्रमं प्रति स्थापनेन शब्दज्ञानत्वे-
 नैव पदज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादिति भावः । आशयमुदघाटयति,
 'असंसर्गेति, 'संसर्ग इति संसर्गग्रह इत्यर्थः । न च कारणबाध एव
 बाधक इति वाच्यं । तस्य कारणत्वे मानाभावादिति भावः ।
 व्यभिचारोद्धाराय पुनराशङ्कते, 'अथेति, 'आप्तोक्तत्वं' आप्तोक्तपद-
 स्मारितत्वं, आप्तोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदनुसन्धीय-
 मानत्वं, तच्च शोक्तव्यत्वे प्रकृतवाक्यजन्यप्रतीत्यप्रमिद्धा प्रकृतवाक्यार्था-
 प्रमिद्धेः, तत्प्रमिद्धौ च भगवत्तात्पर्यमादाय तात्पर्यगर्भमाध्यस्थापि
 सत्त्वादिति भावः । एव तर्हि योग्यतादिविशेषणं व्यर्थमत आह,
 'तदेव वेति आप्तोक्तपदस्मारितत्वमेवेत्यर्थः, 'नदी-कच्छयोः संसर्ग'
 नदी-कच्छयोः संसर्गस्य प्रकृतवाक्यार्थांशे, 'आप्तोक्तत्वं' श्रूयमाण-
 यावत्समभिधायकपदकत्वे मति यथार्थज्ञानवदुक्तत्वं, कच्छपदे इति
 शेषः । नचाप्तोक्तत्वस्य स्वरूपस्य एव शब्दप्रमाजनकत्वात्तदज्ञानदशा-

(१) अन्वयकारणाभावे इति ख० ।

तन्त्रमिति तद्वत्तया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञान-
 मावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य, तदवगमश्च
 लोके भ्रमाद्यमूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे स्मृतौ
 चेति चेत् । न । यत्र कुत्रचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि सर्व-

शास्त्रत्वमप्रमितं, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् प्रकृतवाक्यार्थ-
यथार्थज्ञानवत्त्वश्चास्त्रत्वं प्रथमं दुर्यहं, भ्रमाद्यमूलक-
त्वस्य प्रवृत्तिसंवादादेश्च तद्ग्राहकस्याज्ञानात् प्रवृत्तिय

चाव्यावर्त्तकतया आप्तोक्तत्वे लिङ्गविशेषणेष्युक्तव्यभिचारस्तदवस्थ-
इति भावः । 'सर्वत्रेति, सकलवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः,
'अप्रमितं' अप्रसिद्धं, अप्रसिद्धौ हेतुमाह, 'भ्रान्तेरिति, सकल-
वाक्यार्थगोचरज्ञानस्य यथार्थत्वे भ्रमोच्छेदात् भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वा-
नुपपत्तेरिति भावः । 'प्रथमं' वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं, 'दुर्यहं' दुर्निश्चयं,
निश्चेतुमशक्यस्य च न लिङ्गविशेषणत्वं लिङ्गविशेषणनिश्चयाभावेनानु-
मित्यसम्भवापत्तेरिति भावः । दुर्निश्चयत्वमेव उपपादयति, 'प्रवृत्ति-
सम्वादेति सम्वादिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेत्यर्थः, 'आदिपदात्मन्वादीच्छा-
प्रयोजकत्वपरिग्रहः', 'तद्ग्राहकस्येति आप्तत्वानुमापकलिङ्गविशेषण-
स्येत्यर्थः, अयं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यमूलकैतद्-
वाक्यप्रयोक्तृत्वात् सम्वादिप्रवृत्तिप्रयोजकैतद्वाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यादि-
क्रमेण यत्तद्वाग्नां सामान्यतोऽप्यास्या आप्तत्वस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
'अज्ञानादिति प्रकृतवाक्ये अज्ञानादित्यर्थं, प्रवृत्तिप्रमादस्य वा-
क्यार्थबोधाधीनपददुत्पत्तेरुत्तरकालमेव पाद्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
तदज्ञानात् तदज्ञाने च तेमेव हेतुमा भ्रमाद्यमूलकत्वस्यानुमेयतया
भ्रमाद्यमूलकत्वस्यापि ज्ञानासम्भवादिति भावः । नन्वेवन्तवापि कथं
शाब्दबोधः ज्ञायमानेत्यादित्याभिव्यञ्जनादाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य तथापि
शाब्दबोधहेतुमादित्यत आह, 'प्रवृत्तियेति शब्दस्य प्रवृत्तियेत्यर्थः,

सन्देहादपि । किञ्च प्रकृतसंसर्गे अयमभ्रान्तो यद्यार्थ-
ज्ञानवान्वेति संसर्गमप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यं वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वात् । वयन्तु द्रूमः बाधकप्रमाणाभावो योग्यता

प्रवृत्तित्वं फलजननं शाब्दबोधजनकत्वमिति यावत्, 'सन्देहादपि'
आप्तोक्तत्वसन्देहादपि, ज्ञानावच्छिन्नेत्यादिव्याप्तौ निश्चयत्वस्य गौरवेण
साध्यकोटावप्रवेशान्तद्वाप्तिवलेनाप्तोक्तत्वज्ञानसाक्षर्यैव शाब्दधीहेतु-
त्वात् तत्र च सिद्धविशेषणतया तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु यदि प्रवृत्तेरुत्तरकालमेव प्रवृत्तिसम्बाद्धयः तदा
सम्बाद्धिप्रवृत्तिजनकत्वहेतुना प्रामाण्यनिश्चयेऽन्योन्याश्रयः प्रामाण्य-
निश्चयानन्तरमेव प्रवृत्तेरुत्पादसम्भवादित्यत आह, 'प्रवृत्तिश्चेति,
'सन्देहादपि' प्रामाण्यसन्देहादपि, निष्कम्पप्रवृत्तावेव प्रामाण्यनिश्च-
यस्य प्रयोजकत्वादिति भावः । इति व्याचक्रुः^(१) ।

हेतुज्ञानाभावेन दुर्निश्चयत्वमुक्त्वा साध्याप्रसिद्धा दुर्निश्चयत्वमाह,
'किञ्चेति, 'प्रकृतेति प्रकृतकर्मत्व-रजतयोः संसर्ग इत्यर्थः, 'यद्यार्थेति
रजतसंसर्गवति कर्मत्वे रजतसंसर्गविषयकज्ञानवानयमित्यर्थः, 'संसर्ग-
मप्रतीत्येति कर्मत्व-रजतयोः संसर्गमप्रतीत्य पूर्वमित्यर्थः, 'वाक्यार्थस्य'
कर्मत्वे रजतसंसर्गवत्त्वस्याप्रत्यक्षकस्य, 'अपूर्वत्वात्' कर्मत्व-रजतयोः
संसर्गप्रतीत्यैव पूर्वमज्ञातत्वात् । न चैवमाप्तोक्तत्वसन्देह एव तत्र कथं
स्यात् कोटितावच्छेदकरूपेण कोशुपस्थितिविरहादिति वाच्यं । मम

सा च न लिङ्गविशेषणं बाधकप्रमाणमात्रविरहस्य सर्व्वत्र
निश्चेतुमशक्यत्वात्, तत्संशयेऽपि शब्दादन्वयबोधाच्च^(१),

छाघवात् योग्यताया एव शाब्दप्रमाप्रयोजकेनेनाप्तोक्तत्वात्तथात्वात्
तज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वाभावेन मन्देशाभावेऽपि घतिविरहादिति
भावः । ननु नदी-कच्छयोस्तात्पर्य्यगर्भहेतुविरहादेव न व्यभिचार-
इत्यस्तरसादाह, 'वयन्विति, 'बाधकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थाभाव-
निश्चयसामान्याभाव इत्यर्थः, 'अशक्यत्वादिति परप्रमाया अयोग्य-
त्वादिति इदम्^(२) । तन्नियमाभावे च लिङ्गतावच्छेदकप्रकारक-
लिङ्गनिश्चयाभावादानुमितिर्न स्यादिति भावः । 'तत्संग्रहेऽपीति
योग्यतायाः संग्रहेऽपीत्यर्थे', तस्मा लिङ्गविशेषणत्वेतु तत्कथं स्यात्
लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वादिति भावः ।
न च साध्यमन्देशातिरिक्तसंग्रथान्यलिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गज्ञा-
नत्वेनानुमितिहेतुत्वं तच्च योग्यतायाः संग्रयदशायामपि सम्भवत्येव
उक्तरूपेण योग्यतामन्देशस्य साध्यमन्देशपर्य्यवसधत्वादिति वाच्यं ।
गौरवात् साध्यव्याप्यसाध्यवत्तासंग्रयादानुमित्यापत्तेय । न च साध्य-
हेतुभेदेनानुमितिकार्य्य कारणभावभेदाच्च योग्यतामे संग्रयसा-
धारण ज्ञानमेव हेतुयोग्यताभावाप्रकारकत्वविशेषणे गौरवाद्वैयर्थ्या-
च्चेति वाच्यं । मन्देशवपानन्तरवदन्वयापि एतत्साध्यव्याप्यैतद्धेतुम-
त्तासंग्रयादानुमित्यापत्ते । इदमुपसृष्टव्यं यद्योक्तहेतौ व्यभिचारज्ञा-

(१) शाब्दान्वयबोधाच्चेति क० ।

(२) इति धीवमिति ल०, म० ।

शब्दप्रामाण्ये तु योग्यतायाः संशय-निश्चयसाधारणं
ज्ञानमात्रं^(१) प्रयोजकमिति शब्दः प्रमाणमिति ।

नदशाधामपि वाक्यादनुभवसिद्धो बोधः कथमनुमानात्स्यादतः शब्दो
मानान्तरमित्यपि बोध्यं । ननु भवन्मतेऽपि योग्यतासंशयदशायां
कथं वाक्यार्थबोधः तन्निश्चयस्य शब्दहेतुनादित्यत आह, 'शब्द-
प्रामाण्ये त्विति शब्दे प्रमाजनकत्वे त्वित्यर्थः^(२) ।

अत्रातिनववैशेषिकाः^(३) लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गनिश्चयो-
नानुमितिहेतुः पर्वतवृत्तिरयमाक्षोकोधूमो वा उभयथापि वक्रि-
त्याय इत्यत्र वक्रिष्याप्यवानयमित्यादिपरामर्शस्थले च व्यभिचारात्
किन्तु व्याप्यत्वप्रकारकलिङ्गनिश्चय एवानुमितिहेतुः स च प्रकृते-
लिङ्गतावच्छेदकयोग्यतायाः संग्रहेऽपि सम्भवत्येव । किञ्च योग्यतायाः
संशयदशायामुक्तहेतौ व्यभिचारज्ञानदशायाञ्च व्यभिचारिणोऽव्यभि-
चारिणो वा पक्षवृत्तेरपक्षवृत्तेर्वा हेतुन्तरस्य ज्ञानादेवानुमितिः स्यात्
किं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वेन । ननु पद-पदार्थपचकानुमानात् संसर्ग-
सिद्धावपि घटमानयेत्यादिशब्दश्रवणानन्तरं घटकर्मकानयनानुसूक्त-
कृतिमानित्यादिविशेषण-विशेष्यभावेन प्रतीतेरनुभवसिद्धस्या अस-
म्भावः अनुमाने पदार्थसंसर्गस्यैव विशेषणतया भानादतः शब्दोऽवश्यं
मानमङ्गीकार्ये । न चानुमानानन्तरं मनसा तादृशप्रतीतिषम्भव-

(१) संशयसाधारणं ज्ञानमिति ख० ।

(२) शब्दप्रमाजनकत्वे त्वित्यर्थ इति क० ।

(३) अत्रातिनववैशेषिका इति ख०, ग० ।

इति वाच्यं । तथा कल्पने गौरवात् मानाभावात् शब्दश्रवणानन्तरं प्रथमत एव तदाकारज्ञानस्थानुभवमिदृशत्वाच्चेति चेत्, कर्मत्वादिकं पक्षयित्वा वस्तुगत्या कर्मत्वादौ घटादेर्यादृशः संसर्गः प्रतीयते तत्संसर्गेण घटादिकं साध्यं, एवमानयनादिकं पक्षीकृत्य कर्मत्वादिकं साध्यं समूहालम्बनपरामर्शादिश्रेय्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनार्थसमाजपक्षा तादृशानुमितिरिति न कौऽपि दोषः । न चैवं घटः कर्मत्वमानयनइतिरित्यादिनिराकाङ्क्षस्यलेऽपि घटकर्मकानयनानुकूलइतिमानित्यादिवोधापत्तिः अनुमितौ आकाङ्क्षयाः कारणत्वाभावादिति वाच्यं । व्याप्त्यादिज्ञानसत्त्वे तत्रानुमित्यात्मकतादृशबोधस्य नैवापि नैवापि दुर्गारत्नात् । अथ न पक्षीकृत्यादौ कल्पनादेः कृत्यादेरश्वयबोधः तादात्म्येनाधाराधेयभावेन च समन्वयेन बाधात्तेन समन्वयेनानुमातुमशक्यत्वात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिभावसमन्वयेनानुमातयं नैयायिकमतेऽपि तेनैव समन्वयेनाश्वयबोधइति वाच्यं । तस्य व्याप्त्यनिरूपकत्वात् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसमन्वयेव व्याप्त्यनिरूपकत्वात् । एवं घटमानयेत्यादौ कृत्यादावानयनादेः कल्पनश्वयबोधः अनुकूलतादेष्टव्यनियामकत्वादिति चेत् । न । वृत्त्यनियामकसमन्वयश्चापि व्याप्त्यनिरूपकत्वात् । न च तथापि व्याप्त्याद्यज्ञानदशायामपि वाक्यादनुभवमिदृशो बोधः न कथं स्यात् कारणत्वाभावेनानुमित्यसम्भवादिति वाच्यं । तादृशानुभवस्यैवामिद्वेः व्याप्त्यादिज्ञानान्तरमेव वाक्यायंबोधश्रीकारात् । न चानन्तव्याप्त्यादिज्ञानकल्पने गौरवात्ताप्येव शब्दश्रेय प्रमाणान्तरं कल्पते इति वाच्यं । वाक्यायंबोधपूर्वं संसर्गादिभिद्वाया पदार्थापक्षितेरेव नियमतो

चाष्टादिविषयकत्वस्वीकारादतिरिक्तकल्पनाभावेन गौरवाभावात् ।
वस्तुतस्तु साध्य-साधनभेदेन बद्धविधान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धीनां
परस्परव्यभिचारेण विगेषत एव कार्य-कारणभावो न तु सामान्यतः
एवञ्च शाब्दबोधस्यलाभिषिक्त्यायामनुमितौ आकाङ्क्षादिज्ञानमेव
हेतुः न तु व्याप्तिपक्षधर्मतादिज्ञानमतौ व्याष्टादिज्ञानविरहेऽपि न
चतिरिति प्राङ्गः, तदसत् शब्दश्रवणानन्तरं जायमाने वाक्यार्थबोधे
शाब्दत्वजातिविगेषस्यासुमर्थं शृणोमि श्रुतमेवेदं पुराणादिभ्य इत्या-
द्यनुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात् । न चैवमर्थापयामीत्यनुष्यवसा-
यवलादर्थापत्तेरथाधिक्यापत्तिरिति वाच्यं । तादृशानुष्यवसायसत्त्वे
दष्टापत्तेः । वस्तुतस्तादृशानुष्यवसायस्यैवाभावात् । न च तादृशा-
नुष्यवसायसिद्धः शाब्दत्वजातिविगेषः^(१) अनुमितित्वव्याप्य एवास्त्विति
वाच्यं । वाक्यश्रवणानन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्यानुमितिले
मानाभावात् प्रत्यक्षभिन्नानुभवत्वस्याप्रयोजकत्वात् । न चानुमिति-
सामर्थ्येव मानं, तस्या एव तदानीमसिद्धेः अनुमितित्वसत्त्वेऽनुमिनो-
मीत्यनुष्यवसायापत्तेः । अथानुमितिभिन्नत्वे एव किं मानं । न
चानुमितिले प्रमाणाभाव एव मानमिति वाच्यं । अनुमितिभिन्नत्वे
प्रमाणाभाव एवानुमितिले मानमित्यस्यापि सुवचत्वादिति चेत्,
मासूभयं, तथापि भवतो नाभिमतसिद्धिः नानुमितं न साक्षात्कृतं
श्रुतमेवेदमिति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धाया एव मानत्वाच्च ।

केचित्तु शब्दश्रवणानन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्यानुमिति-
रूपत्वे साध्यनिश्चयदशायां सिधाधयिवामन्तरेण स न स्यात् पक्ष-

(१) तादृशानुभवसिद्धशाब्दत्वनामजातिविशेष इति ख०, ग० ।

ताविरहादित्यतिरिच्यते शब्दः । न च शिष्याधिविधाविरहवच्छा-
ब्दसामग्रीविरहोऽपि पक्षतायां प्रवेग्ननीयः^(१) इति वाच्यं । तथा
वति शिष्याधिविधा-शब्दसामग्रीविरहविशिष्टमिच्छाभावत्वेन पक्ष-
ताया अनुमितिहेतुत्वे गौरवापत्तेः । न च विशिष्टान्तं न कार-
णतावच्छेदके प्रविष्टं अपि तु अभावविशेषपरिचायकं कारणत्वन्तु
तदभावव्यक्तित्वेनेति न गौरवमिति वाच्यं । अभावस्य तद्व्यक्तित्वेन
कारणत्वे वज्रतरकार्य-कारणभावविलोपप्रसङ्ग इति^(२) वज्रपु प्रति-
पादितत्वादित्याहुः । तदसत् । अनुमितावपि पक्षताया हेतुत्वे
मानाभावादिति हतं पक्षवितेना

(१) तथाच शब्दसामग्र्यैरज्ञाप्य वाच्यनिश्चयसत्त्वे शब्दसामग्र्यैर्विरह-
विशिष्टवाच्यनिश्चयाभावसत्त्वाद् वज्रतादृशिनः ।

(२) तथाच वाच्यनिश्चयान्नादस्य सत्यतिवृत्तनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदकधर्म-
दर्शनाभावस्य च तादृशतादृशभावत्वेन प्रथक प्रथक् कारणत्वं सर्वानु-
भवसिद्धं, यदि तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकारणत्व स्वीक्रियते तदा वाच्यनिश्चय-
सत्यतिवृत्तनिश्चयवच्छेदकधर्मदर्शनैः तस्मिन्तान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वसम्भवात् तादृशकारणत्वं विधीयेत, विधीयेत च
समानविषये शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्यक्षसामर्थ्यभावस्य अनुमिति-
सामर्थ्यभावस्य च प्रथक् कारणत्व, तथापि तादृशसामग्र्यैरज्ञान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वसम्भवात् । तत्तद्व्यक्तित्वेना-
भावकारणत्व यदि न स्वीक्रियते तदा तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव कारणत्वसम्भवात्प्रतीकार्यं तथाच
तादृशान्यतमत्वस्य गुणशरीरतया तदपेक्षया प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावस्य
प्रत्येकरूपतावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वे नाशवात् न तादृशकारणत्व-
दित्यप्यसङ्ग इति भावः ।

जरन्मीमांसकास्तु लोके वक्तृज्ञानानुमानात्तदुप-

ननु घटमानयेत्यादौ सर्वत्र लौकिकवाक्ये शाब्दबोधात् पूर्वमयं वक्त्रा आधेयतादिसंसर्गककर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान् आधेयतादिसंसर्गेण कर्मत्वादिसाकाङ्क्षं यद्घटादि तस्य यज्ज्ञानं तज्जन्यं भ्रमाद्यजन्यञ्च यदाकथं तत्रयोक्तृत्वात् योयत्संसर्गक-यत्साकाङ्क्ष-यज्ज्ञानजन्य-भ्रमाद्यजन्यवाक्यस्य प्रयोक्ता स तत्संसर्गक-तद्विषयक-तद्विशिष्टज्ञानवान् घटेनेतिवाक्यप्रयोक्ता आधेयतासंसर्गक-करण-विषयकघटविशिष्टज्ञानवान् अहमिवेत्यनुमानस्य कर्मत्वादिकमाधे-यतादिसंसर्गेण घटादिमत् तेन संसर्गेण स्वविषयकघटादिविशि-ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वात् घटादिकरणत्वादिवदित्यनुमानस्य वा सामग्रीसम्भवेन तादृशानुमित्यनन्तरमेव शाब्दबोध इति लौकिक-शब्दोऽनुवादक एव न तु प्रमाणं अगृहीतग्राह्यनुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यपदार्थत्वाद्देदे तु वक्तुरभावेनैव तादृशानुमानासम्भवात् प्रमा-ण्यमिति प्राचीनमीमांसकमतद्विराकर्तुंमुपन्यस्यति, 'अरदिति, एतन्मते सर्वत्र लौकिकवाक्ये शाब्दबोधात्प्रागनुमितिमागमीसम्भवा-दनुमित्यनन्तरमेव शाब्दबोध इति लौकिकशब्दोऽनुवादकः, वक्ष्य-माणप्रामाण्यमते तु लौकिकस्यले शाब्दबोधनिर्वाहकमेव वक्तृ-ज्ञानानुमानमिति लौकिकः शब्दोऽनुवादक इति ततो भेदः । 'लोके' लौकिकवाक्ये, 'वक्तृज्ञानेति' अयं वक्तृत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ननु वक्तृज्ञानानुमानात्कर्मत्व-घटाद्योस्तत्संसर्गस्य च सिद्धावपि कर्म-त्वादौ घटादिमत्त्वं न सिद्धमित्यत आह, 'तदुपजीवीति वक्तृज्ञा-

जीविसंसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवाद-
कत्वं वेदे तु तदभावात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति^(१)

नानुमानोपजीवौत्यर्थः, 'संसर्गानुमानादिति कर्मत्वादिकमाधेयता-
दिंसंसर्गेण घटादिमत् तेन संसर्गेण स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञान-
वदुक्तपदस्मारितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः । न च भ्रमात्मकघटवि-
शिष्टज्ञानमादाय व्यभिचार इति वाच्यं । परैर्भ्रमानभ्युपगमादिति
भावः । एतस्य वक्तृज्ञानानुमानोपजीवित्वन्तु कर्मत्वविषयकघटवि-
शिष्टज्ञानस्य हेतुघटकत्वेन तत्सिद्धिद्वारा बोध्यं । 'वाक्यार्थसिद्धौ'
सर्वत्र शाब्दबोधोधात्प्रागुक्तवाक्यार्थसिद्धौ, 'शब्दस्य' लौकिकशब्दमा-
त्रस्य, 'अनुवादकत्वं' गृहीतपाद्मनुभवमात्रजनकत्वं स्वसमानाधिकरण-
स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयक-तद्विशेष्यक-
तत्रकारकानुभवमात्रजनकत्वमिति यावत्, स्वपदमनुभवपरं, न तु
प्रमाणत्वमिति शेषः, अगृहीतपाद्मनुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यपदार्थत्वात् ।
अगृहीतपाद्मनुभवकरणत्वस्य गृहीतपाद्मनुभवमात्रकरणत्वं, तच्च
स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषय-
विषयकेतर-तद्विशेष्यक-तत्रकारकानुभवकरणत्व, स्वसमानाकारत्वस्य
स्वस्मिन् घाट्टमौ तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न तत्रकारिता तादृशतद्विशेष्य-
कत्वावच्छिन्नतत्रकारिताशास्त्रित्वमिति भावः । 'तदभावादिति
वक्तुरभावेन वक्तृज्ञानाद्यनुमानाभावादित्यर्थः, 'स्वातन्त्र्येण' वक्तृज्ञा-
नाद्यनुमानं विनापि शाब्दबोधजनकत्वेन, 'वेद इति वेदमथले

(१) प्रमाणत्वमितीति ख० ।

वदन्ति । तन्न । वेदे क्लृप्तसामग्रीतो लोकेऽपि संसर्ग-
प्रत्ययादन्यथानुवादकतापि न स्यात् लिङ्गस्य पूर्वत्वे-
ऽपि^(१) व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन तद्विलम्बात् । अनाप्तोक्तौ
व्यभिचारात् वेदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेति ।

क्लृप्तशब्दसामग्रीत इत्यर्थः, 'संसर्गप्रत्ययादिति वक्त्रज्ञानाद्यनुमानात्प्रा-
गेव संसर्गशब्दबोधादित्यर्थः, 'अन्येति वैदिकस्यले क्लृप्तशब्दसा-
मग्रीया लौकिकस्यले विरहे इत्यर्थः, 'अनुवादकतापीति गृहीत-
याहिशाब्दधीजनकत्वमपीत्यर्थः, सामग्रीया अभावादिति भावः । ननु
वक्त्रज्ञानाद्यनुमानात्प्रागेव संसर्गप्रत्ययोभवतीत्युक्तमयुक्तं सर्वत्र शब्द-
सामग्रीदशायां हेतुज्ञानसत्त्वेनानुमितिषामग्रीयाः सत्त्वादनुमितेरेव
प्रथममुत्पादात् शब्दसामग्रीपेक्षया अनुमितिषामग्रीया वक्ष्यत्वादिति-
त्यत आह, 'लिङ्गस्येति, 'पूर्वत्वेऽपि'^(२) हेतुतावच्छेदकरूपेण ज्ञात-
त्वेऽपि, 'तद्विलम्बात्' अनुमितिविलम्बात्, लौकिकवाक्ये कचिदनु-
वादकत्वन्तु इष्टमेवेति भावः । 'अनाप्तोक्ताविति, 'अनाप्तोक्तौ' लौकि-
कवाक्ये इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' व्यभिचारदर्शनात् भ्रमजनकत्वदर्श-
नादिति यावत्, 'वेदतुल्येति' लौकिकवाक्यस्यले वेदतुल्यसाम-
ग्रीयायां न निश्चायकं किन्तु आप्तोक्तनिश्चयोऽपीत्यर्थः । कचिदौ-
क्तिकवाक्ये भ्रमजनकत्वदर्शनात् लौकिकवाक्यत्वरूपमाधारणधर्मदर्श-
नेन सर्वत्र लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वमंग्रयमभवात्तस्यैव प्रतिबन्धक-

(१) पूर्वत्वेऽपीति क० ।

(२) पूर्वत्वेऽपीति क० ।

चेत् । न । चक्षुरादेस्तथात्वेन तच्छब्दायामपि प्रमाप-
कत्वात् । ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं लिङ्ग-
वदिति चेत् । न । संशयो हि^(१) न वाक्ये तस्य निश्च-
यात्,^(२) न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये तस्य तदुत्तरकाली-

त्वादाप्तोक्तलनियये च न तत्संग्रहः आप्तोक्तत्वञ्च तत्पर्यवृत्तत्व-
दार्थज्ञानवदुक्तं, तथाच तन्निश्चयादेव वाक्यार्थसिद्ध्या शब्दज्ञा-
नुवादकत्वमिति भावः । 'तथात्वेन' क्वचिद्भ्रमजनकत्वेन, 'तच्छ-
ब्दायामपि' चतुष्टयसमाधारणधर्मदर्शनेन भ्रमजनकत्वग्रहायामपि,
तथाच भ्रमजनकत्वसंग्रहो न प्रामाण्येति प्रतिबन्धकः व्यभिचारादिति
भावः । प्रमाणविशेषफलं प्रति संग्रहः प्रतिबन्धक इत्याग्रहते,
'ज्ञायमानमिति चक्षुरादिस्य न ज्ञायमानकरणमित्यर्थः, 'लिङ्ग-
वदिति तद्यथा ध्याप्ति-पचधर्मतासंग्रहदशायास्मानुमितिजनकमि-
त्यर्थः, तथाच लौकिकवाक्येन संग्रहसत्त्वे कथं निययोजननीयः ।
एतद्धार्यात्वेन संग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु ध्याप्तिवलेन
प्रकृते कस्य संग्रहः प्रतिबन्धक उच्यते, किमानुपूर्वीसन्देहः, तद्-
वाक्यजन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहः, आप्तोक्तत्वसन्देहोवेति क्रमेण दूषयति,
'संग्रहोहीति, 'न वाक्ये' नानुपूर्वी, 'तस्य' नानुपूर्वीविशेषस्य,
'तस्य' तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहस्य, 'तदुत्तरेति तज्जन्यज्ञानोत्तर-
कालीनत्वादित्यर्थः, तथाच तस्य कथं प्रतिबन्धकतेति भावः^(३) ।

(१) सन्देहोहीति क० ।

(२) तस्य निश्चयवाचादिति क० ।

(३) तथाच तस्य कथं संग्रहः प्रतिबन्धक इति भाव इति ख०, ग० ।

नत्वात्, नाप्तोक्तत्वे तन्निश्चयस्यानङ्गत्वात्^(१) । ननु लोके
 आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थधीर्नेति तन्निश्चयोहेतुः तथा-
 च वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात्^(२) तदुप-
 जीविनोऽनुमानात् वाक्यार्थधीरिति चेत् । न । वेदै

‘तन्निश्चयस्यानङ्गत्वादिति, प्रमाणाभावादिति भावः । तथाच आप्तो-
 क्तनिययो यदि हेतुः स्यात्तदैव तन्निश्चयविघटनद्वारा तत्संग्रहः
 प्रतिबन्धकः स्यान्न त्वेवमिति^(३) तच्छङ्कयोऽपि न प्रतिबन्धकः । न
 च भ्रमजनकत्वसंग्रह एव प्रतिबन्धकोवक्तव्य इति वाच्यं । तस्य
 विरोधविषयकतया लिङ्गेऽप्यप्रतिबन्धकत्वेन व्यभिचारादिति भावः ।
 ‘लोके’ लौकिकवाक्यस्यले, ‘आप्तोक्तत्वस्य’ तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञा-
 नजन्यत्वस्य, सन्देहे व्यतिरेकनियये च, ‘तन्निश्चय इति, यत्संग्रहो-
 घट्टव्यतिरेकनिययश्च यत्र प्रतिबन्धकः तन्निश्चयत्वावच्छिन्नस्तद्धेतु-
 रिति नियमादिति भावः । ‘वाक्यार्थगोचरेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-
 ज्ञानजन्यत्वरूपाप्तोक्तत्वस्य ग्राहकादित्यर्थः, ‘तदुपजीविन इति वङ्ग-
 ब्रीहिः^(४) तदुपजीव्यात् तत्पदार्थं तत्पदार्थानुमानादित्यर्थः, ‘वा-
 क्यार्थधीरिति सर्वत्र शब्दबोधात्पूर्वं वाक्यार्थधीरित्यर्थः, तथाचानु-

(१) तन्निश्चयस्यानङ्गत्वादिति क० ।

(२) वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवच्चजन्यत्वग्राहकादिति क० ।

(३) न त्वेवमितीति ख०, ग० ।

(४) तत् उपजीवि यस्य इति वङ्गब्रीहिरित्यर्थः ।

तद्द्रहितस्यापि सामर्थ्यावधारणात् तदनिश्चयेऽपि वेदानुकारेण पद्यमानमन्वादिवाक्येऽपौरुषेयत्वाभिमानिनोगौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयात् । न चासौ भ्रान्तिः, बाधकाभावात् पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात् ।

वादकः शब्द इति भावः । आप्तोक्तत्वनिश्चयः किं शाब्दप्रमामात्रे^(१) सहकारौ, किं वा सौक्तिकवाक्यादौ, सौक्तिकत्वेन ज्ञाते वाक्ये वा,^(२) नाद्य इत्याह, 'वेद इति, 'तद्द्रहितस्यापि' विषयतया आप्तोक्तत्वज्ञानरहितस्यापि, 'सामर्थ्येति शाब्दबोधजनकत्वानुभवादित्यर्थः, तन्नयेऽपीत्यादिः, न द्वितीय इत्याह, 'तदनिश्चयेऽपीति आप्तोक्तत्वानिश्चयेऽपीत्यर्थः, 'अपौरुषेयत्वेति पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, 'गौडेति, दाचिणात्यादीनां वेदाभिज्ञतया तत्र वेदत्वभ्रमासम्भवादपौरुषेयत्वभ्रमोन सम्भवतीति गौडेत्युक्तं । 'न चासौ भ्रान्तिरिति, तथाच सौक्तिकवाक्येन प्रमायाञ्जनयितव्यायां आप्तोक्तत्वनिश्चयः सहकारौति भावः । भ्रमत्वाभावे हेतुमाह, 'बाधकाभावादिति विषयाबाधादिति भावः । भ्रमत्वाभावे हेतुन्तरमाह, 'पौरुषेयत्वेति, 'तस्य' मन्वादिवाक्याज्जन्यशाब्दबोधस्य, 'तथात्वात्' अपौरुषेयत्वाभिमानदशोत्पन्नमन्वादिवाक्यज्जन्यज्ञानममानाकारममानविषयकत्वात्, तथा सति प्रतीत्यार्वैकचक्ष्यमनुभूयेतेति भावः । यदा 'तथात्वात्' तथात्वापत्तेः

(१) शब्दमात्र इति ख० ग० ।

(२) सौक्तिकवाक्य इति क० ।

न चासंसर्गाग्रहमात्रं तत्, अर्थस्य तथाभावेऽपि असंसर्गाग्रहत्वे संसर्गाच्छेदापत्तेः । न चाप्तोक्तत्वनिश्चयरूपकारणवाधात् संसर्गज्ञानबाधः, व्यभिचारेण हेतुतायामेव वाधात् लौकिकत्वेन ज्ञाते^(१) तद्ज्ञमिति

भ्रमत्वापत्तेरिति यावत्, विषयकृतवैलक्षण्यभावादिति भावः । 'न चासंसर्गेति, न चैवं ततः संवादिनौ प्रवृत्तिर्न स्यात्तस्याः विशिष्टज्ञानसाध्यवादिति वाच्यं । गुरुनये असंसर्गाग्रहस्यैव संवादिप्रवृत्तावपि हेतुत्वात् । 'अर्थस्य' विषयस्य, 'तथाभावेऽपि' अबाधितत्वेऽपि, यदा 'अर्थस्य' वाक्यार्थसंसर्गाग्रहस्य, तथात्वेऽपि अनुभवसिद्धत्वेऽपि, 'संसर्गाच्छेद इति^(२), मानाभावादिति भावः । 'हेतुतायामेवेति, संसर्गज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते, 'लौकिकत्वेनेति लौकिकत्वेन ज्ञाते लौकिक इत्यर्थः, अन्यथा लौकिकत्वेन ज्ञातस्य वेदस्यानुवादकतापत्तेः । 'अहं' सहकारि, मन्वादिवाक्यन्तु अपौरुषेयत्वाभिमानदशायां न लौकिकत्वेन ज्ञातमिति नोक्तव्यभिचारइति भावः । 'मानाभावादिति । न च यत्संग्रहेत्यादिव्याप्तिरेव^(३) मानमिति वाच्यं । तस्या व्याप्तेरव्यभिचारसंग्रहप्रतिबन्धे व्याप्तिज्ञाने व्यभि-

(१) तल्लौकिकत्वेन ज्ञान इति क० ।

(२) 'संसर्गाच्छेदापत्तेरित्यत्र 'संसर्गाच्छेदः' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः ईदृशटीकाकारसंस्मृतानुमीयत इति ।

(३) यत्संग्रहे यद्यतिरेकनिश्चये च यदनुत्पत्तिज्ञानस्य यत्तत्र कारणमिति व्याप्तिवलेनेत्यर्थः ।

चेत् । न । मानाभावात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन लिङ्गा-
भावेन तद्ग्रहासम्भवात् । ननु अनाप्तोक्तत्वशङ्काद्यु-
दासोऽङ्गं स च वेदेऽपौरुषेयत्वनिश्चयात् लोके चा-

चारात् । ग्राह्याभावानवगाह्यत्वेन व्यतिरेकनिश्चयविशेषणे यत्संग्रह-
इत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः योग्यताव्यतिरेकनिश्चयस्यापि ग्राह्याभावावगा-
हितया शब्दबुद्धिमादाय योग्यतायां व्यभिचाराभावात्प्रयोजक-
त्वाच्चेति भावः । 'वाक्यार्थस्येति, 'वाक्यार्थस्य', 'अपूर्वत्वेन' अन्वय-
बोधात्प्रागज्ञातत्वेन^(१), तद्घटिताप्तोक्तत्वरूपमाध्याप्रसिद्ध्या लिङ्गस्य
साध्यव्याप्यत्वेन गृहीतस्य कस्यचिद्भावेनेत्यर्थः, यद्वा 'वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वेनेत्यनेन साध्याप्रसिद्धिसुक्ता हेतुन्तरमाह, 'लिङ्गाभावेनेति
भ्रमाद्यमूलकत्वप्रवृत्तिसंवादादेर्लिङ्गस्य अन्वयबोधात्प्रागज्ञानाभावेन
चेत्यर्थः, चकारपूरणात्^(२) परकीयभ्रमादेरयोग्यत्वात्प्रवृत्तिसंवादात्स्य
च प्रवृत्त्युत्तरकालीनग्राह्यत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'लिङ्गाभावेनेति, 'लिङ्गं' कारणं, तच्च साध्यप्रसिद्धिः^(३)
तद्भावादित्यर्थः, अत्रैव हेतुः 'अपूर्वत्वेनेत्याहुः ।

आप्तोक्तत्वनिश्चयस्याजनकत्वेऽपि प्रयोजकत्वात्तदपेक्षेत्याह,^(४)
'नन्विति, 'अपौरुषेयत्वेति पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, 'तस्य' आप्तोक्तत्वा-

(१) अन्वयबोधात् प्रागज्ञानाभावेनेति ख०, ग० ।

(२) अन्वयबोधात् प्राक् चकारपूरणात् ज्ञानाभावेन चेत्यर्थं इति क० ।

(३) तच्च प्रसिद्धिरिति क० ।

(४) आप्तोक्तत्वेत्यादि, नन्वित्यन्त पाठं ख०, ग०-चिन्तितपुस्तकद्वये नास्ति ।

सोक्तत्वावधारणादिति चेत् । न । तस्याशक्यत्वात् ।
यदि चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्ये वेदादर्थपत्ययः^(१)
तदा दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्यदस्मा-
रितत्वेन वेदे पदार्थसंसर्गसिद्धिरस्त्विति वेदोऽप्यनुवा-
दकः स्यात् । तदुक्तं, “व्यस्तपुंदूपणाशङ्कैः स्मारितत्वात्

वधारणस्य, ‘अशक्यतादिति अन्वयबोधात् प्रागित्यादिः, वाक्यार्थ-
स्थानपूर्वत्वेनाप्तोक्तत्वरूपमाध्याप्रमिद्धेः तथाचानाप्तोक्तत्वद्वाद्युदासो-
नाङ्गमिति भावः । इदमुपलक्षणं तच्छब्दाद्युदासत्वाद्भलेऽपि यत्र
कारणान्तरविरहात्तच्छब्दाविरहस्तत्रानुवादकत्वमन्ववाचेत्यपि द्र-
ष्टव्यं । दूपणान्तरमाह, ‘यदि चेति, ‘तदेति, एते यदार्थास्तत्पर्य-
विषयमित्यःसंसर्गवन्त इति भाष्यादि, ‘दोषवदिति, अयोग्यवाक्ये
व्यभिचारवारणाय सत्यन्त पदविशेषणं । न च तत्र योग्यताविरहाच्च
व्यभिचार इति वाच्यं । आदिपदेन योग्यताया अपरिग्रहान् ।
न चैवं विमम्नादिगुणवाक्ये व्यभिचार इति वाच्य । आदिपदेन
तात्पर्यपरिग्रहान् । आकाङ्क्षाव्यावृत्तिस्तु पूर्वरीत्या बोध्या । ‘पदार्थ-
संसर्गसिद्धिरिति, शब्दबोधात्प्रागित्यादिः । ‘तदुक्तमिति आचार्य-
चरणैरपीति शेषः^(२) । ‘व्यस्तेति, ‘व्यस्ता’ विगता, ‘पुदूपणाशङ्का’
वक्रुदूपणाशङ्का येषां पदानां एतादृशैः पदैः स्मारितत्वात्, ‘अमी’

(१) वेदादर्पनिश्चय इति ख० ।

(२) उदयनाचार्यैरित्यर्थः ।

यदैरमो । अन्विता इति^(१) निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः” ॥ न चैवं शब्दस्य प्रमाणत्वमपि, अनुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्यत्तेरिति ।

प्राभाकरास्तु व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमव्यभिचार्य-

पदायां, ‘अन्विता’ परस्परसमर्थावन्न, ‘इति निर्णीते’ इत्यनुमानेन वेदस्यलेऽपि शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रागर्थे निर्णीते, ‘वेदस्यापि’, ‘तत्’ अनुवादकत्व, न कुत इत्यन्वय । दूषणान्तरमाह, ‘न चेति न वेत्यर्थं, ‘एव’ सर्वत्र शाब्दबोधोत्पत्तिपदायसमर्थावन्ननुमानस्यावश्यकत्वे, ‘प्रमाणत्वमपि’ वाक्यार्थबोधजनकत्वमपि, सिद्धतीति शेष^(२) । ‘अनुमानादेवेति, शाब्दमात्रम्यान एवानुमानादेवाभिमतवाक्यार्थप्रमोत्यत्ते शब्दस्य समर्गप्रमाजनकत्वकल्पनाया प्रयोजनाभावादिति भाव^(३) ।

कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ कपिञ्जलपदार्थविशेष्यकञ्चिलप्रकारकप्रतीतिपरमिति सामान्यतन्मात्पर्यधहोऽपेक्षित इति कपिञ्जलपदार्थत्वेन वञ्चिञ्जाज्ञानात् वेदोऽनुवादक लोकस्यले च विशिष्यतात्पर्यज्ञानस्यापेक्षिततया गृहीतग्राहिशाब्दानुभवकरणतया लौकिकशब्दोऽनुवादक इति मतमवतारयति, ‘प्राभाकरास्तित्यादिना,^(४) ‘व्यभिचारिशब्देति प्रमितिसंरूपार्थोऽप्यव्यावृत्तमित्यर्थं, यदा विस-

(१) यदैरिति क० ।

(२) व्यभिचितीति शेष इति क० ।

(३) प्रयोजनाभावादित्यर्थं इति ख० ग० ।

(४) कपिञ्जलत्यादि प्राभाकरास्तित्यादिनेत्यन्त पाठ ख० ग० विद्वितपुस्तकस्ये शान्ति ।

नुगतप्रमाप्रयोजकमुपेयं यद्भावाद्नातोक्तवाक्याद्-
प्रमा अन्यथा कार्यवैचित्र्यं^(१) न स्यात्, तच्च ज्ञात-

त्वादिप्रवृत्तिहेतुज्ञानजनकव्यावृत्तमित्यर्थः, न त्वप्रमाजनकव्यावृत्त-
मित्यर्थः, तैरप्रमानभ्युपगमात्, 'शब्दभिचारोति निखिलप्रमाजन-
कवाक्यवृत्तीत्यर्थः, किञ्चिदिति शेषः, 'अप्रमा' प्रमाविरहः, 'कार्यवै-
चित्र्यमिति कश्चिन्प्रमा कश्चित्तद्भाव इत्येवं रूपमित्यर्थः, । न चैवं
शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणाभ्युपगमे तन्मते प्रमाया-
गुणजन्मत्वापत्तिः^(२) प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका-
रणताश्रयस्यैव गुणत्वात् तथाच तस्यापमिद्धान्त इति वाच्यं । शाब्द-
ज्ञानत्वमेव हि तस्य कार्यतावच्छेदकं न तु शाब्दप्रमात्वं गौरवात्
व्यावृत्त्यभावाच्चेति^(३) न तस्य गुणत्वमिति भावः । परिशेषसौकर्यार्थं
तत्स्वरूपमभिधाय तज्ज्ञानकारणत्वं साधयति,^(४) 'तच्चेति तच्छब्द-

(१) शब्दात् कार्यवैचित्र्यमिति क० ।

(२) तथाच यैरप्रमा स्तौक्रियते तेषां मते कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्य-
प्रयोज्यत्वात् प्रमाभ्रमयोर्वैचित्र्यार्थं प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति गुणत्वेन
अप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति दोषत्वेन कारणत्वमवश्यमुपेयं, किन्तु यैरप्रमा
न स्तौक्रियते तेषां मते प्रमाभ्रमयोर्वैचित्र्यारम्भत्वात् प्रमात्वावच्छिन्नं
प्रति गुणत्वेन कारणत्वं निष्प्रयोजकमिति गुणजन्यत्वापादनं सम्भव-
दुक्तिकमिति नाव ।

(३) प्रमात्वं अप्रमाव्यावर्तकं यन्मते व्यप्रमा नास्ति तन्मते प्रमात्वमव्यावर्त-
कमिति तात्पर्यं ।

(४) परिशेषेत्यादि साधयतीत्यन्त पाठः ख०-ग० चिद्विलपुस्तकद्वये नास्ति ।

वृत्तिप्रमाप्रयोजकमित्यर्थः, 'ज्ञातमुपयुज्यत इति शाब्दबोधं प्रती-
 त्यादिः, ज्ञानवृत्तिशाब्दबोधकारणतायां विषयतयाऽवच्छेदकमि-
 त्यर्थः, प्रमेयमात्रस्यैव खल्लिङ्गकानुमितौ ज्ञातोपयोगित्वेन सिद्धसा-
 धनवारणाय शाब्दज्ञानेति । शाब्दज्ञानञ्च स्वाविषयकत्वेन विशेष-
 णीयत्वेन पदादिजन्यपदार्थोपस्थितिनिष्ठायाः स्वविषयकशाब्दज्ञा-
 नकारणताया विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वमादाय न सिद्धसाधनं ।
 शाब्दबोधजनकौभूतज्ञानविषयन्तु नार्यः भगवज्ज्ञानमादाय नैया-
 यिकनये सिद्धसाधनान् तन्मतेऽपि तच्छाब्दबुद्धिं प्रति खरूपयोग्यञ्च
 कामान्तरीयपदज्ञानञ्च देवात् तात्पर्यविषयत्वेन सिद्धसाधनाच्चेति
 मन्तव्यं । 'ज्ञायमानकरण इति, अत्र सप्रत्ययः निष्ठत्वं, अन्वयश्चास्य
 वैलक्षण्येन, तथाच ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति ज्ञानोपयोगिव्यभि-
 चारिवैलक्षण्यत्वादित्यर्थः, 'ज्ञानोपयोगीत्यत्र ज्ञानपदं^(१) शाब्दबो-
 धपरं, अन्यथा व्याप्तौ व्यभिचारात् । माध्ये विज्ञाप्य शाब्दबोध-
 प्रवेशात् यज्ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचा-
 रिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्वाविषयकतज्ज्ञानकारणतायाः^(२)
 विषयतया अरच्छेदकं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिमाभाय सामा-
 न्यतो ज्ञानेत्पुं, चक्षुरादिनिष्ठे पिप्ताद्यभावे भूयोऽत्रयवेन्द्रियम-
 यिकर्षं च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय मत्तन्तं । ज्ञायमान-
 करणस्य ज्ञानावच्छिद्यतप्रमाकरणतावत्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि
 ज्ञायमानत्वेन करणत्वेन च तद्वृत्तिभूयोऽत्रयवेन्द्रियमयिकर्षादी

(१) ज्ञानोपज्ञानपरमिति ख० ।

(२) तज्ज्ञानवृत्तिस्वाविषयकतज्ज्ञानकारणताया इति ख०, ग० ।

सुपद्युज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवै-

व्यभिचारतादवस्थ्यात् चक्षुरादेरप्यनुमितिं प्रति ज्ञानावच्छिन्न-
तत्करणतावत्त्वेन तद्दोषतादवस्थमिति तत्रमेति, ज्ञायमानकरण-
धूमादिनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगीति, उप-
योगित्वं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न दृष्टान्तामङ्गतिः ।
साध्याभावनिश्चयाभाव-तज्ज्ञायवत्पक्षनिययाभावादिषु^(१) व्यभिचारः
तस्यापि ज्ञायमानकरणलिङ्गनिष्ठत्वात् तदनुमितिजनकत्वाच्च, एव-
मात्मलिङ्गकानुमितौ कारणीभूतपरामर्शात्ममनःसंयोगानुमितिप्रा-
गभावादौ च व्यभिचार इति तद्वारणाय 'व्यभिचारिवैलक्षण्येति
व्यभिचारिव्यावृत्तवैत्यर्थः, तदर्थश्च प्रमेतरज्ञानजनकावृत्तित्वं, प्रमा-
त्वमनुभवत्वमात्रं, तथाच स्मृतिजनकावृत्तित्वं पर्यवमितोऽर्थः, यथा-
युते तत्रमेते भ्रमाप्रसिद्धा अप्रसिद्धापत्तेः^(२) । एवञ्च साध्याभावनिश्च-
याभावादौ आत्मलिङ्गकपरामर्शादौ तादृशानुमितिप्रागभावादौ
पक्षतादौ च न क्वापि व्यभिचारः तेषां स्मृतिजनकात्मवृत्तित्वात् ।
आत्मा तु न ज्ञायमानकरणमिष्ठ इति न तत्र व्यभिचारः । न च
तत्र सूर्यक्रियायां कालत्वेनाधिकरणत्वेन वा सूर्यलिङ्गकानुमिति-
हेतुभूतायां व्यभिचारः, तद्विरोपयोगिताया एव हेतूकरणत्वात् ।

केचित्तु 'व्यभिचारिवैलक्षण्यं' भ्रमाजनकत्वं, भ्रमत्वं प्रमेतर-
ज्ञानत्वं प्रमानमप्यनुभवत्वमात्रमेव, तथाच स्मृत्यजनकत्वं पर्यवनि-

(१) साध्याभावनिश्चयाभाव-साध्याभावव्याप्यवत्पक्षनिययाभावादिष्विति

(२) प्रमेतरज्ञानाप्रसिद्धापत्तेरित्यर्थः ।

तोऽर्थः, शक्तिश्च न पदार्थसृष्टिजनिका किन्तु तस्या ज्ञानमेवेति न दृष्टान्तामङ्गतिः । अजनकत्वञ्च जनकतावच्छेदकशून्यत्वं नातः सत्यत्यनुपधायिकायामात्मलिङ्गकानुमितिजनकौभूतपरामर्शात्मन-मंयोगादिव्यक्तौ व्यभिचारः, जनकता च ज्ञायमानलिङ्गत्वावच्छिन्नजनकताव्यावृत्ता उद्बोधकौयजनकताव्यावृत्ता च याच्ना तेन वस्तुमात्रस्यैव ज्ञायमानलिङ्गविधया प्रमेयसामान्यात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिपिक्तमाध्यसृष्टिजनकत्वेऽपि नाप्रसिद्धिः । न वा व्याप्ति-यथार्थतात्पर्यकत्वयोरपि कुत्रचिदुद्बोधकविधया सृष्टिजनकत्वेऽपि दृष्टान्तामिद्धि-स्वरूपासिद्धौ । पक्षता च परमये नानुमितिजनिकेति^(१) न तत्र व्यभिचारः । न चात्मलिङ्गकप्रमानुमिति-प्रागभावे व्यभिचार इति बाध्यम् । प्रागभावस्य तैरनभुपगमात् तज्ज्ञानानधिकरणत्वेन वा ज्ञायमानकरणस्य विशेषणीयत्वादि-त्याहः ।

अन्ये तु 'ज्ञायमानकरण इत्यत्र सप्तस्वर्यां जन्यत्वं, अन्वयशाम् ज्ञाने, तथाच ज्ञायमानकरणजन्यज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्य-नादित्यर्थः', यज्ज्ञायमानकरणजन्यतज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैल-क्षणं भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्वाविषयकतज्ज्ञानकरणतायां विषयतया अशब्देदकं भवतीति सामान्यमुष्ठी व्याप्तिः, भूयोऽवयवेन्द्रियस्यिकर्षे चक्षुरादिनिष्ठपिप्ताद्यभावे च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरणजन्येति यज्ज्ञानविशेषणं, तदर्थस्य ज्ञायमानत्वघटि-

(१) परैरनुमितिधाराभोचारात् न तेषां मत पक्षताया हेतुत्वमिति तात्पर्यम् ।

लक्षण्यत्वात् प्रमाहेतुत्वाद्वा व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवचेति,

तद्गर्भावच्छिन्नकारणताकेति, अन्यथा चचुरादेरपि ज्ञायमानत्वात्
 कारणत्वाच्च व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्^(१) उपयोगित्वञ्च कारण-
 कारणतावच्छेदकसाधारणं, तेन न, दृष्टान्तासिद्धिः । अनुमिति-
 मादायात्ममनःसंयोगादौ वाधाभावादौ च व्यभिचारवारणाय
 'व्यभिचारौति, व्यभिचारिवैलक्षण्यलक्षणञ्च भ्रमजनकतावच्छेदका-
 वच्छिन्नान्यत्वं, भ्रमनं प्रमेतरज्ञानत्वं, नातस्तत्रयेऽप्रसिद्धिः, प्रमाल-
 मपि अनुभवत्वभावमेव, तथाच स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं
 पर्यवसितोऽर्थः, स्वत्यनुपधायिकायामात्ममनःसंयोगादिव्यक्तौ व्यभि-
 चारवारणायावच्छेदकानुसरणं, अन्यत्वं पूर्ववत् । प्रागभावस्तु
 तन्मते नास्त्येव तेनानुमित्यादिप्रागभावे न व्यभिचार इत्याहुः ।
 तदुभयमप्यमत् यद्गर्भावच्छिन्नविशेष्यक-यद्गर्भावच्छिन्नप्रकारकस्मृतिः
 कदापि कस्यापि न ज्ञाता तद्गर्भावच्छिन्नविशेष्यक-तद्गर्भावच्छिन्ना-
 भावनिश्चयाभावादौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति महोपः ।

'प्रमेति, प्रमापदं शाब्दज्ञानपरं, तेन व्याख्यादौ न व्यभिचारः ।

यद्यज्ञानहेतुर्भवति तज्ज्ञानशक्तिस्त्राविषयकतज्ज्ञानकारणतायां
 विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिः, हेतुनमुप-
 योगित्वमात्रं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न दृष्टान्ता-
 म्भ्रतिः । न चानुमितिमादायात्ममनःसंयोगे वाधाभावादौ व्यभि-
 चार इति वाच्यम् । यद्यज्ञानहेतुत्वमनुभवमापत्तिधर्मावच्छिन्न-

(१) तदोपतादवस्थगदिति ख०, ग० ।

अन्यथा शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । न चाप्तोक्तत्वं तथा,
संवादात् प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रान्तप्रतारकसंवादि-

कार्यतानिहृपितोपयोगितावद्भवतीति विवक्षणीयत्वात् । न च
तथापि भ्रुयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञाप-
मानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकयज्ञानवृत्तीति विवक्षणीय-
त्वात् । न च तथापि परामर्शे व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञानान्यत्वे
धर्तीत्यनेन हेतोर्विशेषणीयत्वात् पक्षता-प्रागभावादिषु नैतन्मतेऽनु-
मितिहेतुरिति न तत्र व्यभिचारः । अत्रानुकूलतर्कमाह, 'अन्यथेति ।
यदि स्वरूपसुदेव तात्पर्यं हेतुः न तु तत्रिचय इत्यर्थः, 'शब्दा-
भासोच्छेदेति तात्पर्यमन्देशदशायां सतात्पर्यकप्रवृत्तात् शब्दा-
सुत्पत्त्युच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः, (१) वस्तुगत्या तात्पर्यस्य तत्र मत्त्वेन
तदर्थान्वयसौधसम्भवादित्यर्थः ।

परे तु 'अन्यथेति भवन्मत् इति श्रेयः । शब्दाभासेति घटो-
ऽस्तीति वाक्ये घटाभावतात्पर्यधर्मे घटाभावबोधः (२) न स्यादित्यर्थः,
इत्याहुः ।

तात्पर्यं परिशेषयितुं प्रयोजकान्तरं निरश्नति, 'न चेत्यादिना,
'आप्तोक्तत्वं' प्रकृतशब्दार्थगोचरपर्यायज्ञानवदुक्तत्वं, 'तथा' प्रमाप्रयो-
जकं, 'संवादात्' संवादिमूर्च्छितजनकत्वात्, अत्राधिनविषयकत्वादा, (३)

(१) इत्यर्थं इत्यन्तरे "यदा शब्दपरान्वयपरत्वधर्मे यत्र तात्पर्यं तदर्थ-
सौधानुत्पत्त्युच्छेदप्रसङ्ग" इत्यधिकः पाठः क-पिहितसंस्कारे वर्तते इति ।

(२) घटाभासधर्म इति ग०, ग० ।

(३) अत्राधिनविषयकबोधजनकत्वादिति क० ।

वाक्ये वेदे च तदभावादाप्तोक्तत्वानुमाने व्यभिचारि-
व्याहृतलिङ्गाभावाच्च । भावे वा तद्वत एव शब्दस्य
प्रत्यायकत्वात्^(१) ।

‘भ्रान्तेति, भ्रान्तप्रतारकस्य भ्रमरूपविशेषादर्गनेन वाक्यार्थगोचर-
यथार्थज्ञानवत्त्वरूपाप्तत्वस्यासम्भवादिति भावः । ‘वेद इति मूर्खपद्य-
मानवेद इत्यर्थः । ननु भवन्नये वर्षाणां नित्यैकतया शकादिवाक्येऽपि
गिचकमादायाप्तोक्तत्वमस्ति । न च तथापि दैववप्रसम्पन्ने अपूर्वा-
नुपूर्वीकशुकादिमात्रोक्तवाक्येऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । भवस्येऽपि
तस्याप्रमाणत्वात् व्यवहारस्त्वसंभगाग्रहात् अन्यथा वक्ष्यमाणयथार्थ-
तात्पर्यहेतुतापक्षेऽपि तत्राप्रतीकारात् । एवं भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि
प्रकृतवाक्यार्थाभिज्ञोक्तादृगवाक्यादभिन्नत्वादाप्तोक्तत्वमस्ति भ्रान्त-
प्रतारकमात्रोक्तापूर्वानुपूर्वीकवाक्यन्तु नान्वयबोधं जनयति^(२) व्यवहा-
रन्तु असंभगाग्रहात् मूर्खपद्यमानवेदोऽपि कदाचित् पण्डितपद्यमानः
वर्षाणां नित्यैकत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा वक्ष्यमाणतात्पर्यहेतुतापक्षेऽपि
तत्राप्रतीकारात् इत्यस्वरमादाह,^(३) ‘आप्तोक्तत्वानुमान इति । मनु
दोषाजन्मानुपूर्वीकत्वे मति अर्थज्ञानजन्यत्वमेव^(४) लिङ्गं स्यादित्यत-
श्चाह, ‘भावे वेति, ‘तद्वत एव’ तच्चिद्भवत एव, ‘प्रत्यायकत्वादिति

(१) प्रमापकत्वादिति क० ।

(२) नान्वयबोधजनकमिति ख०, ग० ।

(३) इत्यहपेराहेति ख०, ग० ।

(४) दोषाप्रभवत्वे सत्यर्थगोचरजन्यत्वमेवेति ख०, ग० ।

एतेनाप्रमाहेतुत्वं न भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणा-
पाटवानां परस्परं व्यभिचारात् मिलितस्याव्यापक-

प्रत्यायकत्वप्रमद्वादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, स्रग्वादिशुकादिवाक्ये
मौनिश्लोके च तदभावात् वर्णानां नित्यतया शब्दमात्रे तदभावाच्चेति
भावः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु आप्तोक्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचर-
व्यपार्यज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शाब्दधीजनकत्वे नानावाक्यार्थगोचर-
व्यपार्यज्ञानानन्तरोक्तस्यैकमात्रतात्पर्यकनानार्थकस्य तात्पर्याविषयेऽपि
शाब्दबोधजनकत्वापत्ते तादृशव्यपार्यज्ञानजन्यानुपूर्वीकत्वस्याप्तोक्त-
रूपत्वे वेद-मौनिश्लोकयोरव्याप्तिश्च वेदानुपूर्व्यां नित्यत्वादित्येव
दूषणं सारं^(१) ।

केचित्तु भ्रमजनकदोषाभावः प्रमायां हेतुः भ्रमजनकदोषस्य
न भ्रमप्रमादादिः परस्परं व्यभिचारात् किञ्चाप्तोक्तत्वाभाव इति
तदभाव आप्तोक्तत्वं शाब्दप्रमाहेतुरित्याप्तोक्तत्वस्य हेतुत्वे शुक्तिमा-
हृष्टकतमुपन्यस्य दूषयति, 'एतेनेति, 'भ्रमेति, 'भ्रमः' उच्चारणी-
यवाक्यार्थगोचरोवक्रुभ्रम इत्यर्थः, 'प्रमादेति, 'प्रमादः' अनवधानता,
सा च वाक्यार्थज्ञानरूपगोच्यस्य वक्रुच्चारणीयवाक्यार्थनियय-
व्यतिरेकः, षष्ठ्यन्तेन शुकादिवाक्यार्थनिययव्यतिरेको दारितः,
'विप्रलिप्सेति, 'विप्रलिप्सा' प्रतारणा, सा च एककपेणावगतान्य-
कपेण बुबोधयिषा, 'करणापाटवेति, इच्छाविषयोभूतवर्णानु-
कूलकरणसंयोगानुत्पादकास्तीन-तदनुकूलकरणसंयोग' करणापा-

त्वात् । किन्वाप्तोक्तत्वाभावस्याप्रमाहेतुत्वं तदभाव-
श्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुरित्यपास्तं । आप्तोक्तत्वस्य प्रथमं
लिङ्गाभावेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो^(१) हेतुः सा च
लोके भ्रमादिमूलेत्याप्तोक्तत्वानुमानादुच्छिद्यते,^(२) वेदे
चापौरुपेयत्वनिश्चयेनेति निरस्तं । अभिमतवाक्यार्थ-

उत्वं, 'करणं' कण्ठादि, 'अव्यापकत्वादिति' प्रत्येकमन्त्रेऽपि शब्दाभा-
सदर्शनादित्यर्थः, 'अप्रमाहेतुत्वमिति, इतीति शेषः ।

बाधितार्थकत्वशङ्काविरहः शब्दशोधे हेतुः, सा च लौकि-
कवाक्ये आप्तोक्तत्वनिश्चयादुच्छिद्यते वेदे चापौरुपेयत्वनिश्चयादतो
बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधित्वेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुः । न चैवं वेदे
व्यभिचारः, तत्र बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधिनोऽपौरुपेयत्वनिश्चयस्यैव
मत्त्वादित्यपि मतं निराकरोति, 'अतएवेति' आप्तोक्तत्वस्य प्रथम-
मसृष्टीतत्वादेवेत्यर्थः । 'व्यभिचारः' बाधितार्थकत्वं, 'भ्रमादिमूलेति'
वक्तुर्भ्रमादिशङ्कामूलेत्यर्थः, 'उच्छिद्यते' शोषयते, 'निश्चयेनेति,
तथाच बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधित्वेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुरिति
भावः ।

केचित्तु बाधितार्थकत्वशङ्काविरहः शब्दप्रमाहेतुरिति केचिदु-

(१) व्यभिचारशङ्कानिरासोऽपीति क० ।

(२) विच्छिद्यत इति ख० ।

स्यापूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः वेदे सदोषपुरुषाप्रणीत-
 प्रदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धेरनुवादकतापत्तेश्च । नापि
 दोषाभावः भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यज्ञाने प्रत्यक्षेणा-
 गृहीतसंवादे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात् तत्र
 वाक्यं मूकमेव व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादिति चेत् । न ।

वदन्ति तन्मतं निराकरोति, (१) 'अतएवेति, इति यथाश्रुतमर्थं मङ्ग-
 मयन्ति । तदमत्, बाधितार्थकत्वशङ्काविरहस्य शब्दाभासमाधारण-
 तया व्यभिचारिव्यावृत्तत्वाभावेन तद्रूपणस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् ।

अभिमतेति प्रकृतेत्यर्थः, 'अपूर्वत्वेन' अन्वयबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वेन,
 'माध्यम्य' आपोक्तत्वरूपमाध्यम्य । मन्वेवं वक्ष्यमाणतात्पर्यमपि
 प्रथमं दुर्ग्रहन्तथापि प्रकृतवाक्यार्थथात्पर्यघटितत्वात् इत्यरुचेराह,
 'वेद इति, 'सदोषेति एते पदार्था मियः संसर्गवन्तः सदोषपुरु-
 षाप्रणीतप्रदस्मारितत्वादित्यादिकमेणेत्यर्थः, व्यभिचारशङ्कोच्छेदार्थं
 अपौरुषेयत्वनिश्चयस्यावश्यकत्वेन सदोषपुरुषाप्रणीतत्वपक्षे विश्वस्वा-
 भावादिति भावः । अथ पदं मतात्पर्यकत्वेन विशेषणीयं तेन
 विममादिशुकोदीरितपदार्थेषु न व्यभिचार इति ध्येयं । 'दोषा-
 भाव इति, शाब्दप्रमाप्रयोजक इति शेषः । 'दोषाः' भ्रम-प्रमाद-
 विप्रलिप्ता-करणापाटवरूपाः । 'तदभावादिति प्रतारणात्प्रदोष-
 मत्वात्' दोषाभावाप्रमादित्यर्थः । शङ्कते, 'दोषाभावयेति, 'हेतु-
 मात्' शाब्दप्रमायां हेतुमात्, 'मूकमेव' प्रमित्यजनकमेव, 'व्यवहारः'

अनुभवापलापापातात्^(१) तद्धेतुत्वे विवादात् वेदेऽप्य-
नुवादकतापत्तेश्च । किञ्च दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे-
ऽप्रमायां दोषः कारणं तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वे^(२) व्यभि-
चारः मिलितस्य तत्त्वे^(३) एकस्माद्प्रमा न स्यात् धमा-

प्रवृत्त्यादिः, 'प्रत्यक्षादिति, असंसर्गापहादिति शेषः, तेन सर्वत्र
प्रत्यक्षामत्वेऽपि न व्यवहारानुपपत्तिः । 'अनुभवेति, तदाक्यश्रवणान-
न्तरं इदं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायादिति भावः । ननु क्लृप्तकारण-
बाधादनुव्यवसायस्य तत्राप्रमात्वं कल्प्यते इत्यत आह, 'तद्धेतुत्व-
इति दोषाभावस्य शाब्दप्रमाहेतुत्व इत्यर्थः । ननु अविद्यमानार्थ-
प्रतिपिपादायैषारूपप्रतारणा दोषः भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च सा ना-
स्त्येवेत्यत आह, 'वेदेऽपीति, दोषाभावज्ञाने सति सदोषपुरुषा-
प्रणीतपदस्मारितत्वेन लिङ्गेन प्रथमं संसर्गसिद्धेः सम्भवादिति भावः ।
ननु हेतुज्ञानमत्त्वेऽपि सर्वत्र प्रथमं व्याख्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वे माना-
भावात् वेदस्य नानुवादकतेत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'अप्रमाया-
मिति, कारणं वक्तव्यमिति शेषः, अन्यथा अप्रमाप्रयोजकाभावात्
प्रमेति सिद्धान्तस्य व्याकोपापत्तेरिति भावः । अप्रमा च तत्रये
असंसर्गापहविशिष्टमगृहीतभेदं जानन्नयं, 'तस्य चेति धमादेर्दोष-
स्येत्यर्थः, 'तत्त्वे' तद्धेतुत्वे । ननु दोषत्वेन कारणतास्त्रित्यत आह,

(१) अनुभवापलापादिति ख० ।

(२) तस्य च हेतुत्वे प्रत्येकं व्यभिचार इति ख० ।

(३) मिलितस्य हेतुत्व इति क० ।

दोषाणां प्रत्येकं दोषत्वेऽनुगमः मिलितस्य तु तत्त्वे^(१)
 एकस्माद्प्रमानुदयप्रसङ्गः । तस्मात् लाघवात् यथार्थ-
 तात्पर्यकत्वं शाब्दप्रमाप्रयोजकं तच्च यथार्थवाक्यार्थ-

‘भ्रमादीनामिति भ्रमत्वादीनामित्यर्थः, ‘दोषत्वे’ दोषरूपत्वे, ‘अनु-
 गम इति पूर्ववद्बुद्धिभिचार इत्यर्थः, ‘मिलितस्य’ मिलनस्य,
 चतुष्टयापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्येति यावत्, ‘तत्त्वं इति तत्प्रदेन
 दोषत्वपरामर्गः तथाच दोषत्वत्व इत्यर्थः, यदि च भ्रमाभावत्वा-
 दिना भ्रमाद्यभावकूटमेव प्रमाकारणं प्रमाकरणतावच्छेदकावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन अनुगतौकृतानाद्य भ्रमादीनां अप्रमा-
 कारणत्वं भ्रान्तप्रतारकवाक्ये शोक्तप्रतारणाविरहाच्च व्यभिचारः
 तथापि वक्ष्यमाणतात्पर्यापेक्षया भ्रमाद्यभावचतुष्टयस्य कारणत्वे
 गौरवं विमम्बादिशुकवाक्येऽतिप्रसङ्गस्येत्यभिप्रायेणोपसंहरति, ‘तस्मा-
 द्लाघवादिति, ‘लाघवादित्युपलक्षणं विमम्बादिशुकवाक्यव्यावृत्तत्वा-
 च्चेत्यपि बोध्यं । ‘यथार्थवाक्यार्थेति यद्विशेष्यक-यत्प्रकारिका शाब्द-
 प्रमा फलोभूता तद्विशेष्यक तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वमि-
 त्यर्थः । न च तन्मते यथार्थत्वविशेषणं व्यर्थं अव्यावृत्तकत्वादिति
 वाच्यं । मिद्वान्ते ‘गौरवादित्यनन्तरं अस्यापि दोषस्योहनीयत्वात् ।
 ननु तादृगप्रतीतिप्रयोजनकत्वं न तादृगप्रतीतीच्छाजन्यत्वं वर्णभा-
 वस्यैव तेषां नित्यतया शब्दमात्रे तदसम्भवात् । अथ तादृ-

(१) तथात्व इति क० ।

प्रतीतिप्रयोजनकत्वं लोक-वेदसाधारणं तदभावाद्-
प्रमा स एव दोषः, न हि जात्यैव कश्चिद्दोषः, तद्वि-

शप्रतीतीच्छाजन्यानुपूर्वीकत्वं आनुपूर्वीं च तत्रये शब्दसमवेत-
पदार्थान्तरं वा च वर्णानां नित्यत्वेऽप्यनित्यैवेति नासम्भव इति चेत् ।
न । लौकिकवाक्यसङ्घेऽपि वेदासङ्घात् वेदानुपूर्व्यास्तत्रये नित्य-
त्वात् । नापि तादृशप्रतीतिजनकत्वं, तज्जनकत्वं हि स्वरूपयोग्यत्वं^(१)
फलोपधायकत्वं वा, नाद्यः लक्षणादिना सर्वस्यैव सर्वत्र स्वरूप-
योग्यतया अव्यावर्त्तकत्वात् एकतात्पर्यकलौकिकवाक्यस्यापि अन्य-
विषयकप्रतीतिस्वरूपयोग्यतया 'अतएवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यपिम-
ग्रन्यासङ्घतेषु । न द्वितीयः प्रथमन्दुर्ग्रहत्वात् एकस्यैव शब्दस्य
पुरुषभेदेन कालभेदेन च नानार्थप्रत्यायकत्वादव्यवस्थितेः, 'अत-
एवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यपिमग्रन्यासङ्घतेषु तेन ग्रन्थेन वक्तुरिच्छा-
विरहादेव गृहवर्तिघटानन्वयबोधप्रतिपादनादिति । मैवं । तादृ-
शप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य तदर्थत्वात्, उच्चरितत्वञ्च ज्ञापितत्वं न तु
जन्यत्वं, तेन वर्णानां नित्यत्वेऽपि न क्षतिः न वा ईयुरानभ्युपगमे-
ऽपि मौनिश्लोकेऽस्याप्तिः, इदञ्च तत्रये वेदेऽप्यस्ति यथार्थप्रतीती-
च्छया अध्यापकेनेव ज्ञापितत्वात् मूर्खपचमानवेदस्तु पण्डितपचमा-
नवेदादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेयवेदे च तदर्थज्ञाप-
कत्वेन ज्ञानस्यैव पृथक्स्वामिणी बद्धत इति तत्रैव तस्य व्यभिचारो
न दोषाय । न च तथापि तात्पर्यभ्रमेण तात्पर्याविषयेऽपि विषया-

(१) तद्वस्वरूपयोग्यत्वमिति ख०, ग० ।

घातकत्वाच्च भ्रमादीनां दोषत्वं । अतएव श्रान्तप्रता-

वाधात् शब्दप्रमाजनकेऽप्याप्तिरिति वाच्यं । परन्तु तात्पर्यभेदे
शब्दबुद्धानभ्युपगमात् सूक्ष्मसतो यथार्थतात्पर्यस्य साधवात् तद्वि-
शिष्टज्ञानस्य च शब्दधीहेतुत्वात् भ्रमस्य च तत्र ये विशिष्टज्ञान-
लाभावादिति भावः । 'शुकादिवाक्यञ्च प्रमाणमित्याद्यधिमग्रन्त्यतु
तत्रैवोपपादयिष्याम' । ननु तदेव प्रमाप्रयोजकं घटभावात्प्रमित्य-
भावइति कुतोऽस्य शब्दप्रयोजकत्वमित्यत आह, 'तदभावादिति,
'अप्रमा' प्रमित्यभाव, (१) भ्रमस्य तैरनङ्गीकारात् (२) । ननु दोषा-
देवाप्रमेति नियमात्कथं ततः सा श्यादित्यत आह, 'अ एव दोष-
इति, 'अ एव' यथार्थतात्पर्यज्ञानाभाव एव, 'दोषः' शब्दप्रमायां
दोषः । ननु तदभावस्य कथं दोषत्वं दोषत्वस्य जातिरूपत्वादित्यत-
आह, 'अ हीति, 'दोषः' दोषव्यवहारविषय, तथाच दोषपदप्रत्य-
यावच्छेदकं न जातिरित्यर्थं, शान्तादिना साहचर्यादिति भाव (३) ।
नन्वेवं तदभावस्य दोषत्वे कथं भ्रमादिषु दोषव्यवहार इत्यत आह,
'तदिघातकत्वाच्चेति शब्दप्रमाकारणोभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य विघा-
तकत्वाच्चेत्यर्थं, 'तदिघातकत्वं' तदिरोधित्वं, 'भ्रमादीनां' भ्रम-
प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटवार्णां, 'दोषत्व' दोषव्यवहारविषयत्वं ।

(१) प्रमाया अप्रमा इति ३०, ३० ।

(२) तददेऽनङ्गीकारादिति ३० ।

(३) शान्तशब्दे विनादिशब्दे दोषत्वं वर्तते दोषत्वशब्दे दोषात्कत्वाच्चेति
शान्त्ये वर्तते दोषात्कत्वाच्चेति शान्त्ये दोषत्वस्य वर्तते इति साहचर्ये ।

रकवाक्यं शुकादिवाक्यञ्च प्रमाणं संवादात् । अत-
एवान्यघटाभिप्रायेण^(१) गेहे घटोऽस्तीत्युक्ते यत्र घटा-
न्तरं हृद्वा तमानयति तत्रान्यपरत्वाच्छब्दो न प्रमाणं
व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादेव यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थबोधे

यद्यपि स्वप्रतीतविपरौतप्रतिपिपादयिषायाः प्रतारणाया न यथार्थ-
तात्पर्यविरोधित्वं भ्रान्तप्रतारकस्थले तत्सत्त्वेऽपि यथार्थतात्पर्यसत्त्वात्,
तथापि अविद्यमानार्थप्रतिपिपादयिषारूपप्रतारणैव दोष इत्यभि-
प्रायेणैवेदमुक्तं । 'अतएव' यथार्थतात्पर्यस्य शब्दप्रमाप्रयोजकत्वादेव,
एवमप्येऽपि, 'भ्रान्तप्रतारकेति, तत्रापि प्रतारणानुरोधेन प्रकृतवा-
क्यार्थगोचरयथार्थप्रतीतीच्छायाः सत्त्वादिति भावः । 'शुकादिवा-
क्यञ्चेति, यद्यपि तत्रये ईश्वरानभ्युपगमात् शुकादिवाक्ये न यथो-
क्ततात्पर्यसम्भवः^(२) तथापि शुकादिवाक्यपरं शिचकोक्तवाक्यसमा-
नाकारशुकादिवाक्यपरं, तत्र तत्रये वर्णानां नित्यैकतया शिचक-
पुरुषमादाय यथोक्ततात्पर्यसम्भवात् । दैववशसम्पन्नापूर्वार्थकशुकादि-
माचोक्तवाक्यन्तु न प्रमाणं व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहादिति भावः ।
'अन्यघटाभिप्रायेण' नीलघटाभिप्रायेण, 'घटान्तरं' पीतघटं, 'अन्य-
परत्वात्' अन्यमाद्यतात्पर्यकत्वात् नीलघटतात्पर्यकत्वादिति यावत्,^(३)
'न प्रमाणं' न पीतघटे प्रमाणं, न पीतघटविषयकप्रमितिजनक-

(१) अन्यग्रहवर्तिघटाभिप्रायेणेति ख० ।

(२) न यथोक्तवाक्यार्थस्य सम्भव इति ख० ।

(३) पीतघटातात्पर्यकत्वादिति यावदिति ख०, ग० ।

न प्रमाणं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् ।
तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोप-

मिति यावत्, 'व्यवहारस्त्विति पीतघटविषयकव्यवहारस्त्वित्यर्थः ।
यद्यपि यथा गुकादिवाक्येऽपि शिचकवाक्यमादाय यथार्थतात्पर्य-
सम्भव वशान्नान्वित्यैकरूपत्वाभ्युपगमात् तथा नीलघटमात्राभि-
प्रायप्रयुक्ते गेहे घटोऽस्तीतिवाक्येऽपि पीतघटाभिप्रायकपुरुषान्तरौ-
यगेहेघटोऽस्तीतिवाक्यमादाय पीतघटतात्पर्यकत्वसम्भवात् कुतो न
पीतघटे प्रमाण, तथापि घटान्तरपदं न पीतघटपरं अपि तु
यद्युपघटप्रतीतीच्छ्रया गेहे घटोऽस्तीतिवाक्यं कदापि केनापि
नोद्धरितन्नादृशघटव्यक्तिविशेषपरमित्यदोषइति ध्येय । 'यष्टौ प्रवे-
शयेति' चेति, अतएवेत्यनुपज्यते, 'मुख्यार्थबोधे' कर्मत्वविशेष्यकयष्टि-
प्रकारकबोधे, 'न प्रमाणं न प्रमितिजनक, 'यत्पर' यदर्थतात्प-
र्यक, (1) 'स शब्दार्थ' शब्दजन्यप्रमितिविषय, तात्पर्यभ्रमेण च
न शाब्दप्रमेति भावः । पूर्वं सामान्यतः शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वेन पच-
यिन्ता ज्ञानोपयोगित्वं साधितमिदानीं विप्रिय्य तात्पर्यत्वेन पच-
यिन्ता ज्ञानोपयोगित्वं साधयति, 'तच्चेति, अतो न पीतघटः,
'ज्ञातमुपयुज्यते' इति ज्ञाननिष्ठत्वाविषयकशाब्दबोधकारणतायां
विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकमित्यर्थं, यथायुक्ते उक्तक्रमेणामुक्ते, 'जा-
यमानकरण इति, 'साधितत्वं सप्रत्ययं', अन्वयस्यास्य 'वेत्तव्ये' 'जा-
नोपयोगीत्यत्र ज्ञानपदं शाब्दबोधपरं, तथाच ज्ञायमानकरणवृत्तित्वे

(1) इत्थं परं तात्पर्यं च इति च. ।

योगिव्यभिचारिवैलक्षण्याद्याप्तिवच्छक्तिवच्च,^(१) अन्यथा
अन्यपरादन्यान्वयबोधो न स्यात् इति शब्दाभासोच्छेद-

सति शब्दबोधोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यादित्यर्थः, यज्ज्ञायमान-
करणवृत्तित्वे सति यज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्-
ज्ञानवृत्तिस्त्राविषयकतज्ज्ञानकारणताया विषयतया अवच्छेदकं भव-
तीति सामान्यतोव्याप्तिः,^(२) तेन न 'व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिः',^(३)
प्रत्यवयवव्यावृत्तिस्तु पूर्ववद्बोधा^(४) । तत्रानुकूलतर्कमाह, 'अन्येति
यदि स्वरूपमदेव यथार्थतात्पर्यं हेतुः न तु तन्निश्चय इत्यर्थः, 'अन्य-
परात्' अन्यपरत्वमात्रेणानिश्चितात् एकपरत्वेन सन्दिग्धात् अन्यपर-
त्वेन निश्चितादिति यावत्, उभयतात्पर्यकशब्दादिति शेषः, 'अन्या-
न्वयबोधो न स्यात्' अन्यमात्रस्वैवान्वयबोधो न स्यात्, यत्र तात्पर्य-
सन्देहः तत्राप्यन्वयबोधः स्यादिति यावत्, स्वरूपमतोयथार्थतात्पर्य-
स्याविशिष्टत्वादिति भावः । 'शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः' तात्पर्यसन्देह-
दशायां शब्दबोधोपयोगिव्यभिचारोच्छेदप्रसङ्गः । ननु यथार्थतात्पर्य-
निश्चयस्य शब्दधीहेतुत्वे तात्पर्यभ्रमात् शब्दबोधो न स्यात् भ्रमस्य
तन्मते^(५) विशिष्टज्ञानत्वाभावेन निश्चयत्वाभावादित्यत आह, 'तद्-

(१) शब्दशक्तिवचेति ख० ।

(२) सामान्यमुखी व्याप्तिरिति ख०, ग० ।

(३) तेन व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिरिति ख०, ग० ।

(४) पूर्ववद्बोधेयेति ख०, ग० ।

(५) भ्रममत्त इति ख०, ग० ।

गतत्वेन परस्परव्यभिचाराद्हेतुत्वात् तात्पर्यग्राहकता
 त्वननुगतानामपि व्याप्यत्वात् धूमादीनामिव । तच्च
 तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, यच्च न्यायात् तात्पर्यमव-
 धार्यते स एव वेदार्थः, लोके च न केवलं न्यायानु-

नेति, तज्ज्ञानस्येति श्रेयः । नन्वेवन्तात्पर्यग्राहकतैव प्रकरणादीनां कथं-
 स्यात् अननुगतत्वादित्यत आह, 'तात्पर्येति, 'व्याप्यत्वादिति, व्याप्य-
 त्वाननुगमेऽपि न दोषः तत्तस्मिन्ननुमितं प्रति तत्तस्मिन्ननुकपरा-
 मग्रांणाद्वारणतायाः सर्वमस्मत्त्वात्, तदेवाह, 'धूमादीति धूमा-
 लोकानामनुगतानां व्याप्यतया यथा वज्रिपादकत्वमित्यर्थः ।
 एतावता प्रबन्धेन लौकिकोऽनुवादकोवैदिकः प्रमाणमिति व्यवस्था-
 पयितुमाह, (१) 'तच्च तात्पर्यमिति, 'वेदे' वेदजन्यग्राह्यबोधे,
 'न्यायगम्यमिति, न्यायगम्यं भक्तकारणमित्यर्थः, न्यायगम्यत्वं साक्षात्-
 परस्परया न्यायप्रयोज्यज्ञानविषयत्वं, तेन वेदे आप्तवाक्यादिना
 तात्पर्यग्रहेऽपि न क्षतिः । न्यायः अनादिमौमांसकपरम्परानिद्धा
 युक्तिः, सा च साधव-गौरव-तर्क-शुद्धयंपरपदसमभिव्याहार इत्येव-
 मादिरूपेति भावः । अत्र हेतुमाह, 'यचेति, साक्षात्परस्परया
 वेति त्रैपः, 'स एव', 'वेदार्थः' वेदजन्यग्राह्यबोधविषयः, यत इति
 त्रैपः, तथाच वेदजन्यग्राह्यबोधप्रति न्यायप्रयोज्यतात्पर्यग्रहो हेतुः
 यच्च न्यायाभावस्तच्च पदार्थापत्तिरसंभगांशहमात्रमिति भावः । अत्र
 'वेदपदं वेदममानार्थकस्यत्यादेरप्युपपन्नत्वकमिति श्रेयं । 'लोके चेति,

(१) व्याप्यत्वेत्यादि व्याहृत्यात् साठ त्र० ग० मिश्रितपुस्तकद्वये नास्ति ।

सारि तात्पर्यं इति न न्यायगम्यं किन्तु पुमभिप्राय-
नियन्त्रितं, न्यायाविषयेऽपि पुरुषेच्छाविषये प्रतीति-
जनकत्वात् पुंवचसां । वक्ता च परकीयवाक्यार्थज्ञानो-
त्पादनेच्छया वाक्यमुच्चारयति^(१) सा चेच्छा यदि वक्तु-

लौकिकवाक्यम्वले चेत्यर्थः, 'न्यायानुसारि' न्यायविषयप्रतिपादकं, 'न
न्यायगम्यमिति न सात्तात्पर्यरया न्यायप्रयोज्यज्ञानगोचरं सदेव
शब्दधीप्रयोजकमित्यर्थः, 'पुमभिप्रायनियन्त्रितमिति न्याय-तद-
तिरिक्तगम्यसाधारणवक्तृतात्पर्यमात्राधीनमित्यर्थः, तत्र शब्दज्ञान-
मिति शेषः । अत्र हेतुमाह, 'न्यायाविषयेऽपौति, अपिशब्दात्
न्यायविषयमुच्चयः, निह्वारणे सप्तमी, 'पुरुषेच्छाविषय इति वक्ति-
च्छाविषयस्यैव प्रतीतिजनकत्वादित्यर्थः, 'पुंवचसां' लौकिकवचसां ।
ननु वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानं कुतोऽनुमेयं तात्पर्यान्तुरोधेन वक्तु-
स्तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि तत्पदार्थविशिष्ट-
ज्ञानाभावेन बाधितत्वादित्यतो यद्यार्थतात्पर्यान्तुरोधेनैव वक्तुस्तत्प-
दार्थविशिष्टज्ञानस्याबाधितत्वमुपपादयति, 'वक्तेत्यादिना 'निर्वहती-
त्यन्नेन, 'वाक्यार्थज्ञानेति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थ-
प्रतीतीच्छयेत्यर्थः, परकीयतादृग्ज्ञानरूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञाना-
धीनत्वात् वाक्यानुकूलकण्ठाद्यभिघातजनकज्ञतेरिति भावः । 'सा च'

(१) वाक्यं रचयतीति ख० ।

यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यं निर्व्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञान

परकीयतादृशज्ञानगोचरा च, 'यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विकेति पूर्वकासृष्टिस्तत्पदार्थविशेष्यक तत्पदार्थप्रकारकज्ञानजन्या भवतीत्यर्थे, तस्या पूर्वकाले यदि वक्तुस्तादृशज्ञानान्तिष्ठतीति मनुदायार्थं, 'तदुच्चारणस्य' तदाक्यस्य, 'पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं' तत्पदार्थविशेष्यक तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप यथार्थतात्पर्यं, 'यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यमिति परकीयतत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतिविषयकेच्छाव्याप्यमित्यर्थं, व्याप्यता च तद्घटितत्वात् निर्व्वहतीति वक्तुस्तादृशेच्छापूर्वकाले वक्तु तादृशज्ञानविरहे व्यापकीभूतायास्तादृशेच्छाया एवामभवेन व्यापीभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य सुतरामसम्भवात् व्यापकाभावे व्याप्यभावस्यावश्यकत्वात् । न च व्यापकीभूता वक्तु परकीयतादृशप्रतीतीच्छैव सा कथं तादृशज्ञान विनानुपपन्नेति वाच्यम् । वक्तु परकीयतादृशप्रतीतीच्छा हि घटमिति वाक्य घटवत्कर्मत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटप्रकारतागामिज्ञानस्रनयत्वित्याकारा यथार्थत्वस्य तदज्ञाघटितत्वात् तादृशिच्छायां तादृशज्ञान कारण तत्र च विशेषणीभूतघटवत्कर्मत्वादिक विषय इति कर्मत्वादिविशेष्यक घटादिप्रकारकज्ञान विनानुपपन्नेत्यभिप्रायः । 'इतीति, श्रवाधितामिति शेषः, श्रवाधिता वक्तुयथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वमित्यन्वयः । ननु यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-

वक्षामविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं ज्ञातुं न शक्यते इति
प्रथममात्रवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतयात्वम-
नुसन्धाय यथार्थतात्पर्यनिश्चयः । अनुमानच्चेदं वाक्यं

कृतं तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छोच्चरितत्वं
तत्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्पदार्थ-प्रकारताशास्त्रि-
प्रतीतीच्छोच्चरितत्वमिति यावत्, तच्च शाब्दबोधात्पूर्वं निश्चेतु-
मशक्यं तत्पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्ताज्ञानाभावात् तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थस्यात्र विशेषणतावच्छेदकत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
च विशिष्टविशेष्यज्ञाने हेतुत्वात् । न च तत्पदार्थः तत्पदार्थवान्
तत्पदार्थविशिष्टज्ञानविषयत्वादितिक्रमेण वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञान-
विषयत्वं हेतुकृत्य तापदार्थवत्त्वमनुमेयं ततो यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-
निर्णय इति वाच्यं । वक्तुः तत्पदार्थविशिष्टज्ञानस्यैव प्रागज्ञानात्
सामान्यतो व्याप्तिश्चले पञ्चधर्मतावल्लभ्यमाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि
विशेषतो हेतुज्ञानस्यावश्यकत्वात् इत्यत आह, 'वक्तुरिति, 'यथार्थ-
ज्ञानवक्षामिति तत्पदार्थविशिष्टज्ञानमित्यर्थः, 'यथार्थप्रतीतिपरत्वं'
यथार्थप्रतीतिपरताघटकं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थवत्त्वं, 'ज्ञातुं न शक्यते'
तदघटितहेतुना ज्ञातुं न शक्यते, 'प्रथमं' शाब्दबोधात्पूर्वं, 'अन्वय-
स्यास्य यथार्थतात्पर्यनिर्णय इत्यनेन, 'आत्रवाक्यादिति आत्रवाक्यत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'आदिपदान् वक्तृज्ञानादित्येतेषु परिग्रहः, 'वक्तृत्वमिति
वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानेत्यर्थः, 'अर्थतथान्वं' तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं,
'अनुसन्धाय' अनुमाय । वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रकार-

यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यं निर्व्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञान-

परकीयतादृग्ज्ञानगोचरा च, 'यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विकेति पूर्वकासृष्टि-तत्पदार्थविशेष्यक तत्पदार्थप्रकारकज्ञानग्रन्था भवतीत्यर्थे, तस्याः पूर्वकाले यदि वक्तुस्तादृग्ज्ञानन्तिष्ठतीति ममुदायार्थं, 'तदुच्चारणस्य' तदाक्यस्य, 'पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं' तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप यथार्थतात्पर्यं, 'यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यमिति परकीयतत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतिविषयकेच्छाव्याप्यमित्यर्थं, व्याप्यता च तद्घटितत्वात् निर्व्वहतीति वक्तुस्तादृग्ज्ञानेच्छापूर्वकाले वक्तु तादृग्ज्ञानविरहे व्यापकीभूतायास्तादृग्ज्ञानेच्छाया एवामश्वेन व्यापीभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य सुतराममश्वत् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वात् । न च व्यापकीभूता वक्तु परकीयतादृग्प्रतीतीच्छैव सा कथं तादृग्ज्ञान विनानुपपद्येति वाच्यम् । वक्तु परकीयतादृग्प्रतीतीच्छा हि घटमिति वाक्य घटवत्कर्मत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटप्रकारताग्निज्ञानध्वनयन्तित्याकारा यथार्थत्वस्य तद्वत्ताघटितत्वात् तादृगिच्छायां तादृग्ज्ञान कारण तत्र च विशेषणीभूतघटवत्कर्मत्वादि क विषय इति कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकज्ञानं विनानुपपद्येत्यभिप्रायः । 'इतीति, अबाधितामिति शेषः, अबाधिता वक्तु यथार्थवाक्यार्थज्ञानवक्षामित्यन्वयः । ननु यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-

वत्तामविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं ज्ञातुं न शक्यत इति
प्रथममाप्तवाक्याद्ब्रह्मज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वम-
नुसन्धाय यथार्थतात्पर्यनिश्चयः । अनुमानच्चेदं वाक्यं

कत्वं तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं
तत्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-विशेषकत्वावच्छिन्नतत्पदार्थ-प्रकारतागास्ति-
प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमिति यावत्, तच्च शाब्दबोधात्पूर्वं निश्चेतु-
मशक्यं तत्पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्ताज्ञानाभावात् तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थस्यात्र विशेषणतावच्छेदकत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने हेतुत्वात् । न च तत्पदार्थः तत्पदार्थवान्
तत्पदार्थविशिष्टज्ञानविषयत्वादितिक्रमेण ब्रह्मतत्पदार्थविशिष्टज्ञान-
विषयत्वं हेतुत्वात् तत्पदार्थवत्त्वमनुमेयं ततो यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-
निर्णय इति वाच्यं । ब्रह्मः तत्पदार्थविशिष्टज्ञानस्यैव प्रागेजानात्
सामान्यतो व्याप्तिस्थले पक्षधर्मतावलक्षणमाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि
विशेषतो हेतुज्ञानस्यावश्यकत्वात् इत्यत आह, 'ब्रह्मरिति, 'यथार्थ-
ज्ञानवत्तामिति तत्पदार्थविशिष्टज्ञानमित्यर्थः, 'यथार्थप्रतीतिपरत्वं'
यथार्थप्रतीतिपरताघटकं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थवत्त्वं, 'ज्ञातुं न शक्यते'
तदघटितहेतुत्वात् ज्ञातुं न शक्यते, 'प्रथमं' शाब्दबोधात्पूर्वं, अन्वय-
स्यास्य यथार्थतात्पर्यनिर्णय इत्यनेन, 'आप्तवाक्यादिति आप्तवाक्यत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'आदिपदान् ब्रह्ममाण्द्वितीयहेतुपरिग्रहः, 'ब्रह्मज्ञानेति
ब्रह्मतत्पदार्थविशिष्टज्ञानेत्यर्थः, 'अर्थतथालं' तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं,
'अनुसन्धाय' अनुमाय । ब्रह्मतत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रकार-

भ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यत्वादिति ।

माह, 'अनुमानञ्चेति वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानञ्चेत्यर्थः, 'इदं वाक्यमिति घटमित्यर्थः, 'भ्रमादीति घटादिभ्रमादि-विशिष्ट-ज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यर्थः, 'वाक्यत्वात्' आप्तवाक्यत्वात् घटादि-ज्ञानजन्यवाक्यत्वादिति यावत्, घटमित्यादिवाक्ये शुकोरुघट-मित्यादिवाक्ये च व्यभिचारवारणाय जन्यान्तं, यद्व्यज्ज्ञानजन्यं वाक्यं भवति तत्तद्भ्रमादि-तद्विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं भवतीति यत्तद्वां सामान्यतोय्याप्तिः । अतएव घटादिविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्ध्यां साध्य-प्रसिद्धिविरहात्कथमनुमितिः तस्य प्रसिद्धिमत्त्वे च व्यर्थमिदमनुमानं कर्मत्वे घटत्वसाधकविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपवक्ष्यमाणहेतुसिद्धयमे-वास्मापेक्षणीयत्वादिति निरस्तं । यत्तद्भ्यां सामान्यतोय्याप्तिम्यले पद-धर्मतायनसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरनङ्गमिति प्राचां सिद्धास्तात् विशिष्टपक्षीयहेतुप्रसिद्ध्यापेक्षिता तेन तत्र यत्तद्वां सामान्यतोय्याप्त्यभ्युपगमिःपि नैतदनुमानवैयर्थ्यमिति भावः । इदञ्च 'शब्दित्यादिना आगच्छ घन्यकार एव स्वयमनुपदं वक्ष्यति । अत्र रूपमानयेत्यादौ रूपपदोत्तरान्यदे सामान्यस्याप्तौ व्यभिचारवारणाय साधे भ्रमादिपदोपादानं, भ्रमस्य तदभावरक्षाकाङ्क्षं तज्ज्ञानं आकाङ्क्षा च तत्रये पदार्थान्तरं नातस्तत्रये भ्रमाप्रसिद्धिः । आदिपदान् भ्रम-विशिष्टज्ञानमित्यतज्ज्ञानपरिपक्षं, तेन केवम-घटादिज्ञानजन्ये घटादिपदे न व्यभिचारः । विशिष्टज्ञानस्य तत्रये तदव्याकाङ्क्षं तज्ज्ञानं तेविशिष्टबुद्धौ वैशिष्ट्यभावाभ्युपगमात् । न

ततो भ्रमादिनिरासे सति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञानानु-
मानं, अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्र-
माद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिव, न त्वाप्तत्वात् सा-

चैवं सामान्यतो घटज्ञानजन्यमित्येव साध्यमस्तु किमन्यतरत्वेन साध्य-
तयेति वाच्यं । घटविशिष्टज्ञानत्वेन घटविशिष्टज्ञानसिद्धेरपेक्षित-
त्वात् ताद्रूप्येण वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वात् सामान्यतो घटज्ञान-
जन्यत्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च हेतुसिद्धयर्थं तन्निश्चयस्यावश्यक-
त्वात् । नचैवं घटज्ञानजन्यत्वादित्येव हेतुरस्तु किं वाक्यत्वोपादानेनेति
वाच्यं । धूमप्रागभाववद्भिन्नधर्मिकत्वेनावैयर्थ्यादिति^(१) भावः । नन्वे-
तदनुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानस्य सिद्धत्वेऽपि घटादिविशिष्ट-
ज्ञानविषयत्वं कर्मत्वादौ न सिद्धं तस्यैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वा-
दित्यरुचेराह, 'तत इति, वाकारः पूरणीयः, तदनन्तरं वेत्यर्थः,
'भ्रमादिनिरासे सति' वक्तुः भ्रमाद्यभावनिश्चये सति, अत्राप्यादिप-
दात् भ्रमविशिष्टज्ञानेतरतज्ज्ञानपरिषद्, 'वाक्यार्थज्ञानानुमानमि-
ति कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः,^(२) परिशे-
षात् तदनुमानप्रकारमेव दर्शयति, 'अयमिति, 'स्वप्रयुक्तेति कर्म-
त्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवानित्यर्थः, कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानस्य
कर्मत्वसाक्षात्कर्मत्वविषयकघटज्ञानं, 'भ्रमाद्यजन्येति घटभ्रमाद्य-

(१) तथाच यथा धूमप्रागभावत्वस्य स्वानुमानाधिकाररूपधूमत्वघटितत्वेऽपि
न व्यर्थं विशेषरूपघटितत्वं तथा अत्रापि न व्यर्थं विशेषरूपघटितत्वमिति
भावः । (२) कर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थं इति ख० ।

ध्याविशेषात्^(१) । तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः

जन्यकर्मत्वाविषयकघटविशिष्टज्ञानाजन्यघटभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्य-
तरजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः, घटभ्रमादिजन्यवाक्यप्रयोक्तृरि व्यभि-
चारवारणाय प्रथममजन्यान्तं, भ्रमश्च निरक्त एव, आदिपदार्थाऽपि
पूर्ववत्, घटेनेतिवाक्यप्रयोक्तृरि व्यभिचारवारणाय द्वितीयमज-
न्यान्तं, घटमित्यादिवाक्यप्रयोक्तृरि शुकादौ च व्यभिचारवारणाय
जन्यान्तं, अतएव च पूर्वानुमानस्याचोपयोगः^(२) योयद्भ्रमाद्यजन्य-
पदविषयकपरिविशिष्टज्ञानाजन्ययद्भ्रमादि-यदिविशिष्टज्ञानान्यंतरजन्य-
वाक्यप्रयोक्ता स तद्विषयकतदिविशिष्टज्ञानवानिति^(३) यत्तद्वा सां-
न्यतोव्याप्तिमेव साध्याप्रसिद्धावपि न चतिरिति भावः । 'साध्यावि-
शेषादिति, आप्ततस्य प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वरूपत्वात् तस्य च
कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवत्त्वरूपत्वादिति भावः । अनेन कर्मत्वे
घटविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपहेतुमिद्धौ तेन हेतुना कर्मत्वे घटवत्त्वा-
नुमानमाह, 'तत इति, कर्मत्वादिकं आधाराधेयभावसम्बन्धेन
घटादिमात् तेन सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, तेन
सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानश्च तेन सम्बन्धेन स्वमाकाङ्क्षं घटादि-
ज्ञानं, भ्रमश्चले च ज्ञानद्वयत्वात् न तद्विषयत्वमिति भावः । ननु

(१) साध्याभेदसोपपन्नत्वादिति ल० ।

(२) व्यचोपयोगादिति ल०, ग० ।

(३) यो भ्रमाद्यजन्यपदविषयकपरिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यवाक्यप्रयोक्ता स
तद्विषयकतदिविशिष्टज्ञानवानिति ल० ।

यद्यार्थज्ञानविषयत्वात् आप्तोक्तपदस्मारितत्वाद्वा मद्दु-
क्तपदार्थवदिति । ननु वक्तुर्ज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञाने
चार्थ एव विशेषः न त्वर्थाधीनोऽन्यः अर्थेनैव विशेषः
इत्यौपचारिकी तृतीया तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो-

पूर्वानुमानात् कर्मलादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानमिद्धावपि कर्म-
लादौ घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वं न मिद्धमनुमितौ समानमवित्-
मवेद्यताभावादित्यस्वरमादाह, 'आप्तोक्तेति स्वविषयकघटादिविशि-
ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वादित्यर्थः, स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानञ्च
स्वमाकाङ्क्षं स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानं, 'मद्दुक्तेति घटादिकरण-
त्ववदित्यर्थः । ननु घटादिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रथममप्रमिद्धा साध्य-
प्रमिद्धिविरहात्कथं व्याप्तिप्रसङ्गः तत्रमिद्धाभ्युपगमे च व्यर्थं तदनुमान-
मित्याग्रहणे, 'नन्विति, 'ज्ञानविशेषोऽनुमेय इति इदं वाक्यं भ्रमादि-
विशिष्टज्ञानधोरन्यतरजन्यमित्यनेन वक्तुर्विशिष्टज्ञानविशेषोऽनुमेय-
इत्यर्थः, 'अर्थएव' विषय एव, 'अर्थाधीनः' अर्थजन्यः, 'अन्यः'
आकाराख्योवैयाकरणाभ्युपगतपदार्थविशेषः । ननु यद्यर्थ एव विशेषः
तदा "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यत्र^(१) कथं
तृतीया जन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वात् तस्य चाभेदेऽप्रमत्तादित्यत आह,
'अर्थेनैवेति, 'ओपचारिकीति धान्येन धनवानित्यादाविवामेदोप-
चारिकीत्यर्थः, विशेषेण पृथक्ते इत्यादौ आधवान् कृतायेव तृतीयायाः

(१) इन्द्रपनाषाण्ड्यादिकायामित्यर्थः ।

ध्यादिशेषात्^(१) । तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः

जन्यकर्मत्वाविषयकघटविशिष्टज्ञानाजन्यघटभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्य-
तरजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः, घटभ्रमादिजन्यवाक्यप्रयोक्तृरि व्यभि-
चारवारणाय प्रथममजन्यान्ति, भ्रमश्च निरक्त एव, आदिपदार्था अपि
पूर्ववत्, घटेनेतिवाक्यप्रयोक्तृरि व्यभिचारवारणाय द्वितीयमज-
न्यान्तं, पटमित्यादिवाक्यप्रयोक्तृरि शुकादौ च व्यभिचारवारणाय
जन्यान्तं, अतएव च पूर्वानुमानस्यान्नोपयोगः^(२) यद्यद्भ्रमाद्यजन्य-
पदविषयकयदिविशिष्टज्ञानाजन्ययद्भ्रमादि-यदिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्य-
वाक्यप्रयोक्ता स तद्विषयकतदिविशिष्टज्ञानवानिति^(३) यत्तज्ज्ञां सामा-
न्यतोव्याप्तिस्तेन साध्याप्रसिद्धावपि न चतिरिति भावः । 'साध्यावि-
शेषादिति, आप्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वरूपत्वात् तस्य च
कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवत्त्वरूपत्वादिति भावः । अतेन कर्मत्वे
घटविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपहेतुमिद्धौ तेन हेतुना कर्मत्वे घटवत्त्वा-
नुमानमाह, 'तत इति, कर्मत्वादिकं साधाराधेयभावसम्बन्धेन
घटादिमत् तेन सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, तेन
सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानञ्च तेन सम्बन्धेन स्वसाकाङ्क्षं घटादि-
ज्ञानं, भ्रमस्तत्रै च ज्ञानदयत्वात् न तद्विषयत्वमिति भावः । ननु

(१) साध्याभेदस्य प्रसङ्गादिति ख० ।

(२) अन्नोपयोगादिति ख०, ग० ।

(३) यो भ्रमाद्यजन्यपदविषयकयदिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यवाक्यप्रयोक्ता स
तद्विषयकविशिष्टज्ञानवानिति ख० ।

यथार्थज्ञानविषयत्वात् आप्तोक्तपदस्मारितत्वाद्वा मद्दु-
क्तपदार्थवदिति । ननु वक्तुर्ज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञाने
चार्थ एव विशेषः न त्वर्याधीनोऽन्यः अर्थेनैव विशेषः
इत्यौपचारिकी तृतीया तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो-

पूर्वान्तुमानात् कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्म-
त्वादौ घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वं न सिद्धमनुमितौ समानसंवित्-
संबेधनाभावादित्यस्वरसादाह, 'आप्तोक्तेति स्वविषयकघटादिविशि-
ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वादित्यर्थः, स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानञ्च
स्वसाकाङ्क्षं स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानं, 'मदुक्तेति घटादिकरण-
त्ववदित्यर्थः । ननु घटादिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रथममप्रसिद्ध्या साध्य-
प्रसिद्धिविरहात्कथं व्याप्तिपक्षः तत्प्रसिद्धभ्युपगमे च व्यर्थं तदनुमान-
मित्याशङ्कते, 'नन्विति, 'ज्ञानविशेषोऽनुमेय इति इदं वाक्यं भ्रमादि-
विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यनेन वक्तुर्विशिष्टज्ञानविशेषोऽनुमेय-
इत्यर्थः, 'अर्थेणैव' विषय एव, 'अर्थाधीनः' अर्थजन्यः, 'अन्यः'
आकाराख्योवैयाकरणाभ्युपगतपदार्थविशेषः । ननु यद्यर्थ एव विशेषः
तदा "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यत्र^(१) कथं
द्वितीया जन्यत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् तस्य चाभेदेऽस्मन्मवादित्यत आह,
'अर्थेनैवेति, 'औपचारिकीति धान्येन धनवानित्यादाविवामेदौप-
चारिकीत्यर्थः, चैत्रेण पश्यते इत्यादौ साधवात् कृतावेव द्वितीयायाः

(१) इत्युदयनाचार्यकारिकायामित्यर्थः ।

शक्तिकल्पनात् अन्यत्वार्यकत्वेऽपि साक्षणिकत्वस्याविशेषादिति भावः। यद्यपि विशेषपदस्य भावव्युत्पन्नतया इतरभेदज्ञानार्थकत्वात् अन्यत्वमेव द्वितीयार्थः सम्भवतीति तथापि करणसाधनं विशेषपदनभिप्रेत्य अभेदे द्वितीयाया औपचारिकत्वाभिधानं^(१) ।

अत्र प्राज्ञः द्वितीयार्या अपि अभेदे शक्तिरेव न तु लवणा एवं अन्यत्वादावपि । व्यत्ययानुशासितातिरिक्तार्थं सुव्विभक्तौ न लवणेति नियमेन प्रामाणिकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चैवं घटविशतिर्गुणा इत्यादौ बद्धवचनादेरपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपवद्गतलक्षणाव्याकोपः रथेन गम्यते घटं जानातीत्यादौ व्यापारविषयतायास्तृतीया-द्वितीययोर्लक्षणाव्याकोपश्चेति वाच्यम् । तत्राप्यनायक्या तेषां शक्तिस्वीकारात्, एवं लघौ गुरौ वा यत्र तादृशार्थं सुव्विभक्तेः प्रसिद्धप्रयोगो वर्तते तत्र सर्वत्रैव तस्याः शक्तिः । न चेतादृशनियम एवासिद्ध इत्यस्तु किं गुरोः शक्यतातावच्छेदकत्वस्वीकारेणेति वाच्यम् । तथा सति गत्यर्थधातुयोगे कर्मणि चतुर्थीविधायकाद्यनुशासनरूपस्य षष्ठ्यर्थं सप्तमीविधायकाद्यनुशासनरूपस्य सप्तम्यर्थं षष्ठीविधायकाद्यनुशासनरूपस्य च व्यत्ययानुशासनस्य वेद्यार्थापत्तेः अनुशासनं विनापि गद्गायां घोष इत्यादाविव लक्षण्या चतुर्थ्यादिना कर्मत्वादिप्रत्ययोपपत्त्या व्यत्ययानुशासितातिरिक्तार्थं सुव्विभक्तेर्न लक्षणेति नियमप्रतिपादनस्यैव व्यत्ययानुशासनफलत्वात् । न च कर्मत्वादावपि चतुर्थ्यादेः शक्तिप्रतिपादनमेव व्यत्ययानुशासनफलमन्यथा श्रेयाः कर्मकरणेत्यादिना कर्मत्वादौ द्विती-

(१) अभेदौपचारिकत्वाभिधानमिति ख०, ग० ।

याद्यनुशासनस्य सिंहादौ हर्ष्यादिपदानुशासनस्यापि च वैयर्थ्यापत्तेः^(१)
 तत्रापि च लक्षणैव कर्मत्वादेः सिंहादेश्च प्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
 अभेदादेर्गुरुत्वेऽपि व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यभिया अनायत्या तत्र
 द्वतीयादेः शक्तिसूत्रकारः व्यत्ययानुशासितार्थं कर्मत्वाद्दौ च चतु-
 र्थादेर्न शक्तिः प्रकृतार्थापेक्षया गुरुत्वात् स्वारसिकप्रयोगाभावाच्च
 किन्तु लक्षणैवेत्यभ्युपगमात् तथाच तादृशनिश्चयमानभ्युपगमे किम-
 नुशासनेनेत्याहुः । तदसत् ! व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यभिया अभेदा-
 दिषु द्वतीयादेः शक्तिकल्पनामपेक्ष्यैतद्धिया व्यत्ययानुशासितार्थं
 कर्मत्वाद्दौ चतुर्थादेः शक्तिकल्पनाया . एव सम्यक्त्वात् वज्रषु
 गुरुधर्माणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य कियत्सु गुरुधर्मस्य
 शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् तथाच शक्तिप्रतिपादनमेव
 व्यत्ययानुशासनफलं ।

यदा व्यत्ययानुशासनबलात् व्यत्ययानुशासितातिरिक्तविभक्त्यर्थं
 सुप्विभक्तेर्न लक्षणैवेव कल्प्यते तथाचाभेदादौ द्वतीयादेर्लक्षणायां
 बाधकाभावः । अन्यथा गुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रमद्वात् ।
 एवञ्च व्यत्ययानुशासितार्थं कर्मत्वादावपि चतुर्थादेर्लक्षणैव । वस्तुतस्तु
 व्यत्ययानुशासितातिरिक्ते विभक्त्यर्थं सुप्विभक्तेर्लक्षणास्ति किन्तु
 यद्विभक्त्यर्थं यद्विभक्त्यर्थव्यत्ययानुशासनं तद्विभक्त्यर्थं तद्विभक्त्यतिरिक्त-
 सुप्विभक्तेर्लक्षणा नास्तीत्येव व्यत्ययानुशासनबलात् कल्प्यते । अत-
 एव गमनार्थकधातुयोगे चतुर्थ्यैव लक्षणया माध्वी नान्येत्येव
 मारं ।

(१) वैकल्यापत्तेरिति क० ।

ऽनुमेयः तस्य चाप्रसिद्ध्या न व्याप्तिग्रहः। अतएवास्मिन्
वाक्यार्थे अयमभ्रान्त आप्तो वेति ज्ञातुमशक्यमिति
शब्द एव तमर्थं बोधयेदिति चेत्, न, तात्पर्यावधार-

केचित्तु गुणिनि शृङ्गादिपदानुगामनवकिरूढलक्षणाप्रति-
पादनमेव अत्ययानुगामनफल यादृशलक्षण्या प्रयोगे वादिनो न
निग्रह सैव निरूढलक्षणा ऐच्छिकलक्षण्या प्रयोगे वादिनोऽग्रक
त्प्रतिपत्ते (१) इत्याहुः ।

‘तथाचेति, ‘वाक्यार्थज्ञानविशेष’ घटादिविशिष्टज्ञान, ‘तस्य
चाप्रसिद्धोति, साध्यप्रसिद्धिविरहादिति शेष, तत्प्रसिद्धाभ्युपगमे च
अर्थं तदनुमानमिति भावः । ‘अतएव’ साध्यप्रसिद्धिविरहादेव,
‘अस्मिन् वाक्यार्थे इति, ‘अयं’ घटादिभ्रमाभाववानित्यर्थ, ‘आप्त’
कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान्, ‘ज्ञातुमशक्यमिति अतु
मातुमशक्यमित्यर्थः । घटादिभ्रमस्य कर्मत्वविषयकघटविशिष्ट-
ज्ञानस्य सिद्धतया साध्यप्रसिद्धिविरहात् तत्प्रसिद्धाभ्युपगमे च^(१)
तदनुमानवैफल्यमिति^(२) भावः । वस्तुतो हेत्वसिद्धिमाह, ‘अत-
एवेतीति बोध्यः । यद्यपि हेतावाप्तत्वमपि भ्रमादिशून्यत्वमेव
तथापि रूपभेदेन पृथगुक्त^(३) । ‘तमर्थमिति कर्मत्वाद्घटादि
मत्वमित्यर्थं, ‘बोधयेदिति, न तु एते पदार्था यथोचितमसर्गवन्त-

(१) वादिनोऽग्रकौ प्रतिपत्तेरिति ख०, ग० ।

(२) सिद्धुपगमे चेति ख०, ग० ।

(३) तदनुमानवैफल्यमिति क०, ग० ।

(४) वस्तुत इत्यादि एवमुक्तमित्यन्त पाठ ख० ग० विशिष्टलक्षणादये नास्ति ।

णार्थं त्वयाप्यशब्दा एव संसर्गविशेषप्रतीतेरवश्या-
भ्युपेयत्वात्^(१) अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणं । अतएव

इत्यनुमानमुक्तप्रमाणत्वाद् हेतुसिद्धमभावादिति भावः । गूढामि-
मन्वि' समाधत्ते, 'तात्पर्येति, 'संसर्गविशेषप्रतीतेरिति आधाराधेय-
भावादिरूपसंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यकघटादिप्रकारकवकृतप्रतीतेरित्य-
र्थ', अप्रसिद्धाया अपीति श्रौते', 'श्रवणाभ्युपेयत्वादिति प्रथममिद-
वाक्यं घटादिभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं घटज्ञानजन्यवा-
क्यत्वादिति यत्तद्वा मामान्यतोव्याप्त्यानुमान ततोऽयं वक्ता कर्मत्व-
विशेष्यकघटप्रकारकज्ञानवान् घटभ्रमाद्यजन्यकर्मत्वाविषयकघटवि-
शिष्टज्ञानजन्य-घटभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्य-वाक्यप्रयोक्तृ-
त्वादिति यत्तद्वा मामान्यतोव्याप्त्याऽनुमानमिति क्रमेणानुमेयतया
श्रवणाभ्युपेयत्वादित्यर्थं, 'अन्यथा' तादृशप्रतीतेरनुमानानभ्युपगमे,
'क्व तात्पर्यनिरूपणमिति, तात्पर्यस्य तादृशप्रतीतिपदितत्वात्-
तज्ज्ञान विना तज्ज्ञानामभावादिति भावः । तथाच अप्रसिद्धा
'तादृशप्रतीतेरनुमानानुरोधेन यत्तद्वा मामान्यतो व्याप्तिक्षले
यत्तद्वा माथान्तर-हेतुन्तरयोर्व्याप्तिज्ञानात् हेतुतावच्छेदकारूपेण
प्रकृतपक्षीयहेतोः पक्षधर्मताज्ञानादप्रसिद्धमपि प्रकृतपक्षीयमाथ्य
पक्षधर्मतावन्नात् सिद्धतीत्यभ्युपेय तच्च समापि तुच्यमिति गूढामि-
मन्वि' । 'अतएव' यत्तद्वा मामान्यतोव्याप्त्यां अप्रसिद्धस्याप्यनुमेय-

(१) अभ्युपेयत्वादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः, परन्तु टीकाकारान्तरांगेन
स पाठो न समीचीनः ।

आप्तोक्तत्वधमाद्यजन्यत्वनिरूपणमपि सुकरं । शब्दन्तु
संसर्गज्ञानं प्रथमं न भवति ज्ञानान्तरन्तु भवत्येव ।
न चैवं शब्दो न प्रमाणं तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति

नादेव, 'आप्तोक्तत्वेति कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवदुक्त-
त्वेत्यर्थः, 'धमाद्यजन्यत्वेति घटादिधमाद्यजन्यत्वेत्यर्थः, यत्तद्वां धा-
मान्यतोव्याप्या अप्रसिद्धघटादिभ्रमजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेऽपि^(१) तदभाव-
वत्त्वस्य कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धत्वेऽपि तदन्वयानुमान-
सम्भवादिति भावः । ननु तथापि तात्पर्यं पश्चात् पूर्वमेकपदार्थ-
ऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतिः कथं स्यादित्यत आह, 'शब्दन्त्विति,
'संसर्गज्ञानं' एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानं, 'प्रथमं' तात्पर्यं पश्चात्
पूर्वं, 'ज्ञानान्तरन्त्विति आनुमानिकज्ञानत्वेत्यर्थः, तात्पर्यनियमस्य
शाब्दानुभवं प्रत्येव हेतुत्वादिति भावः । 'न चैवमिति, 'एवं'
तात्पर्यं नियमात्पूर्वं नियमतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञानाभ्युपगमे,
'न प्रमाणं' न विशिष्टानुभवजनकं, 'तदर्थस्य' तच्चन्यविशिष्टानुभव-
विषयकैकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गस्य, 'सिद्धेः' अनुमानात्सिद्धेः, तथापि
प्रयोजनाभावात् शब्दस्य न विशिष्टानुभवजनकत्वमिति भावः ।
गूढाभिपन्निराह, 'तथापीति, तात्पर्यं घटकतया तदनुमानादेव
तत्पदार्थांशान्तरसंसर्गाणाञ्च सिद्धेरिति भावः । यदि च तत्त-
त्पदार्थांशान्तरसंसर्गाणाञ्चानुमानात्सिद्धावपि घटवत्तया कर्मत्वं
शाब्दयामि घटवत्तया कर्मत्वं श्रुणोमीत्याद्यनुपपत्त्यानुपपत्त्या

(१) घटादिभ्रमत्वादिदत्तेऽपीति क० ।

वाच्यम् । तवापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थ-
विशेषसिद्धिः विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति चेत् । न ।
यथा यो यत्र प्रवर्तते स तज्ज्ञानातीति सामान्यतो-
व्याप्तिज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात् पाकविषयक-
कार्यताज्ञानानुमानं, यथा च चेष्टाविशेषदर्शनात्
दशसंख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनात्^(१) घटे

शब्दस्य विशिष्टानुभवजनकत्वस्वीकार इत्युच्यते, तदा ननापि
तुल्यमिति गुटाभिमन्वि । तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वानुमाने शङ्कते,
'नन्विति, 'अर्थविशेषेति प्रकृतमंसर्गेण यत्पदार्थातिरिक्ते यत्पदार्थव-
त्त्वघटो नास्ति प्रकृतमंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्वमिद्विरित्यर्थः,^(२)
'विशेषेणेति, दृष्टान्ताभावेन विशेषेण व्याप्त्यग्रहादित्यर्थः । 'यथेति,
पाकविषयकप्रवृत्तिमत्त्वमन्यत्राप्यदृष्टायांमिति शेषः,^(३) 'पाकादा-
विति पाकादिविषयकप्रवृत्तिमत्त्वस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, 'पाक-
विषयकेति अयं पाकविषयककार्यताज्ञानवान् पाकविषयकप्रवृत्ति-
मत्त्वादिति क्रमेण पाकविषयककार्यताज्ञानानुमानमित्यर्थं, 'चेष्टा-
विशेषदर्शनादिति अनुनीनां चेष्टाविशेषदर्शनादित्यर्थः, 'दशसंख्या-
भिप्रायमाचेति सामान्यतो दशसंख्याभिप्रायमात्रज्ञानमन्वेषी-
त्यर्थः, 'मात्रपदान् घटविषयकदशसंख्याभिप्रायंज्ञानव्यवच्छेदः, यो
घटविषयकचेष्टाविशेषवान् न घटविषयकदशसंख्याभिप्रायवानिति
विशेषतो व्याप्तिग्रहाभावादिति भावः । 'घटे तच्चेष्टादर्शनादिति

(१) तच्चेष्टाविशेषदर्शनादिति क० । (२) इति भाव इति ख० ।

(३) यत्पदार्थवत्त्वमिद्विरित्यर्थ इति ख० ।

तुकं श्राप्तोक्तत्वे सति एतदर्थप्रतिपादकत्वात् मदाक्य-

त्वात् वैशिष्ट्यस्य प्रथमं दुर्निरूप्यत्वाच्चोपेक्षितं,^(१) 'श्राप्तोक्तत्वे सतीति भ्रमाजन्यत्वे सतीत्यर्थः, 'एतदर्थप्रतिपादकेति घट-कर्मत्वाद्युभयप्रतिपादकशब्दत्वादित्यर्थः, यो भ्रमाजन्यत्वे सति यदुभयप्रतिपादकः शब्दः स आधाराधेयभावसम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्तदुभयविषयकज्ञानहेतुक इति सामान्यतय्याप्तिः, अथ तदुभयप्रतिपादकत्वमात्रं वद्विकरणत्व-सेकोभयप्रतिपादके वद्विना मिश्रतौत्यादौ व्यभिचारि वद्विकरणत्व-सेकोभयविषयकज्ञाने वद्विकरणकत्व-सेकोभयनिरूपिताकाङ्क्षायाश्चैरनङ्गीकारादन्यथा तादृशज्ञानस्यैव तन्मते विशिष्टज्ञानत्वेनान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भ्रमाजन्यत्वं विशेषणं, भ्रमस्य तत्तद्भाववत्तदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वं, वद्विना मिश्रतौत्यादौ भ्रमस्थानाभियुक्तज्ञानदयस्यैव तादृशकाङ्क्षावत्त्वेन तच्चन्यत्वाच्च व्यभिचारः, तदुभयप्रतिपादके भ्रमाजन्ये वाक्यान्तरे व्यभिचारवारणाय च विशेष्यद्वयं तदर्थस्य आधाराधेयभावादिमसम्बन्धावच्छिन्नतदुभयपरस्परनिरूपिताकाङ्क्षावत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तादृशप्रतीतौजन्यत्वं वा तेन वद्वेराश्लोकमानयेत्यादौ वद्वि-कर्मत्वोभयप्रतिपादके वद्विभ्रमाजन्ये न व्यभिचारः, न वा शुक्लाद्युच्चरितघटमानयेत्यादौ व्यभिचार इति भावः । 'तत्' इति अनेनानुमानेन

(१) वैशिष्ट्येत्यादि उपेक्षितमित्यन्त पाठः ख० ग० (घडितुस्तकदये भाषि १

वत्, तत एते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः^(१) साकाङ्क्षत्वे
सत्येकज्ञानविषयत्वात् सत्परजतज्ञानविषयवत्,^(२) एवं

हेतुसिद्धेरनन्तरमित्यर्थः, 'एते पदार्था इति कर्मत्वादय रत्यर्थः,
'परस्परसंसर्गवन्तः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन घटादिमन्तः, 'साका-
ङ्क्षत्वे मतीति अनुयोगितया आधाराधेयभावादिमन्तभावच्छिन्न-
घटाद्याकाङ्क्षानिरूपकत्वे मतीत्यर्थः, 'एकज्ञानेति घटादिविषयकैक-
ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, योऽनुयोगितया यत्सम्बन्धवच्छिन्नयदाका-
ङ्क्षानिरूपकत्वे मति तद्विषयकज्ञानविषयः स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति
मामान्यतोऽप्याप्तिः, शुक्ति-रजतत्वे इत्यादिमूहालम्बनविषये शुक्लादौ
व्यभिचारवारणाय मत्तन्तं । यद्यप्येवमपि तत्र व्यभिचारताद्वयस्य
इदं रजतमियादिभ्रमस्यानाभिपिकरजतत्वादिप्रत्येकमात्रविषयक-
ज्ञानदयनिष्ठशुक्ति-रजतत्वोभयनिरूपिताकाङ्क्षानिरूपकत्वात् शुक्ते,
तथापि अनिरूपितघटाद्याकाङ्क्षविद्यद्घटादिविषयकज्ञानं तद्-
विषयत्वं समुदायेन विवक्षितं, मामान्यमुपौ च याप्तिः भ्रमस्याना-
भिपिकरशुक्ति-रजतत्वप्रत्येकमात्रविषयकज्ञानदयस्य शुक्ति-रजतत्वो-
भयनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वेऽपि शुक्ति-रजतत्वोभयविषयकमूहालम्बनस्य
तादृशाकाङ्क्षावत्त्वविरहाय व्यभिचारः, शुक्ति-रजतत्वोभयविषयक-
मूहालम्बनस्य शुक्ति-रजतत्वोभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वाभ्युपगमे ता-
दृशज्ञानस्यैव तन्मते विशिष्टज्ञाननेमान्ययाग्यात्यापत्तेरिति भावः ।
'सत्परजतज्ञानेति रजतत्वविशिष्टज्ञानविषयपरजतत्वात्प्रवदित्यर्थः,
'एवमिति वक्ष्यपक्ष-वाक्यपक्षज्ञानुमानान्यतरेण वक्तुं कर्मत्वादि-

(१) मित् सत्संसर्ग इति क० । (२) सत्परजतज्ञानविषयवदिति क० ।

वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानेऽनुमिते प्रकरणादिना वक्तृभि-
 प्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं ततो वेदतुल्यतया शब्दा-
 दर्थप्रत्यय इत्यनुवादकः शब्दः वक्तृज्ञानावच्छेदकतया
 संसर्गज्ञानानुमानात् तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा
 वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेः । यत्तु संसर्गाग्रहो भ्रमः^(१)

विषयकघटादिविशिष्टज्ञानेऽनुमिते इत्यर्थः, तदनुमितेन हेतुना
 कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वे चानुमिते इति शेष, 'प्रकरणादिनेति,
 आदिपदादङ्गुशेषाविशेषादिपरिग्रह', प्रकरणञ्च भोजन-गमनादि,
 'वक्तृभिप्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं' प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं
 कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोत्तरितत्वज्ञान-
 मिति यावत्, 'वेदतुल्यतयेति वेदम्यत्वे कृत्प्रगाब्दानुभवसाम्यी-
 विशिष्टतयेत्यर्थः, 'शब्दान्' लौकिकशब्दान्, 'अनुवादकः शब्द इति
 अनुवादको लौकिकः शब्द इत्यर्थः, अनुवादकत्वञ्च स्वसमानाधि-
 करण-स्वायवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयक-तद्वि-
 शेष्यक-तत्प्रकारकानुभवमाचजनकत्वं, स्वपदमनुभवपरं, अनुवादक-
 त्वमेवोपपादयति, 'वक्तृज्ञानेति वक्तृज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः, 'संसर्ग-
 ज्ञानानुमानात्' कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमानात् ।
 ननु कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानानुमानात् कर्मत्व-घटाद्यो-
 त्तत्संसर्गस्य च सिद्धावपि कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वं न सिद्धमित्यत-
 आह, 'तदुपजीवीति, 'संसर्गानुमानादेति कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वा-
 नुमानादेत्यर्थः, सर्वत्रेवेति शेष, 'वाक्यार्थस्य' स्वार्थस्य, विशिष्टेति

(१) यत्तुसंसर्गाग्रहो भ्रम इति ख० ।

शेषः । इदमुपलक्षणं यथार्थतात्पर्यानुमानादपि यथार्थत्वघटकतया
 सर्वत्र विग्रहस्वार्थमिद्विद्वंष्ट्या । एवञ्च लौकिकशब्दो न प्रमाणां
 श्रुतहीतयाह्यनुभवकरणत्वस्य प्रमाणत्वरूपत्वाद्गृहीतपाह्यनुभवकर-
 णत्वञ्च गृहीतयाहीतरानुभवकरणत्वं तच्च स्वसमानाधिकरण-स्वायव-
 हितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयाविषयविषयकेतरतद्विग्रेयक-तत्प्र-
 कारकानुभवकरणत्वं, स्वसमानाकारत्वञ्च स्वस्मिन् यादृशी तद्विग्रे-
 यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिता तादृशतद्विग्रेयेकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारि-
 ताप्राप्तित्वं । नन्वेवं क्रमेण तुभ्ययुक्त्या वेदुःखाप्यप्रामाण्यं स्यात् यथार्थ-
 तात्पर्यज्ञानस्य श्लोक-वेदमाधारणशब्दानुभवमात्रं प्रत्येव हेतुत्वा-
 दिति चेत्, न, वेदे प्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या सामान्यत एतत्कपि-
 श्चलपदार्थत्वादिना कपिश्चलपदार्थादिविग्रेयक-चित्वादिप्रकारक-
 यथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानस्यैव शब्दबोधहेतुतया वेदजन्यशब्दबोध-
 कारणीभूतस्य यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य तदुपजीव्यस्य वा एतत्कपि-
 श्चलपदार्थः चित्तवानित्याद्याकारकस्य सामान्यतस्तत्पदार्थसंभर्तानु-
 मानश्च^(१) वेदजन्यशब्दबोधसमानाकारताभावात् । न चैवं लौकिकेऽपि
 प्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या सामान्यत एतदुपपदार्थत्वादिना एतदुप-
 पदार्थविग्रेयकघटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं हेतुरस्य एवञ्च
 श्लोक-वेदभेदेन कार्य-कारणभावदयाभावात्तत्रमपीति वाच्यम् ।
 श्लोके सामान्यत एतदुपपदार्थविग्रेयक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीति-
 परमिदमिति यथार्थतात्पर्यनिश्चयेऽपि कर्मप्रतीतिपरस्य चेति

(१) सामान्यतः पदार्थसंभर्तानुमानस्येति ख०, ग० ।

विशिष्य मन्देहे^(१) कर्मत्वप्रतीतिपरश्चेति विशिष्य व्यतिरेकनिश्चये च^(२) शब्दानुदयाद्विशिष्य यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वात् तस्य च विशिष्यार्थोपस्थितिसाध्यत्वात्^(३) । न चैतद्भेदेऽपि सुवचमिति वाच्यम् । तत्र एतत्कपिञ्जलपदार्थविशेष्यक-चित्प्रकारकयथार्थ-प्रतीतिपरमिदमिति सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चये विशिष्य रक्तच्छागप्रतीतिपरश्च वेत्यादिमन्देहाद्यन्वकाशात् आत्वपि एतत्-कपिञ्जलपदेन रक्तच्छागातिरिक्तार्थाप्रतिपादनात् रक्तच्छागातिरिक्ते एतत्कपिञ्जलपदार्थत्वादर्शनादेतत्कपिञ्जलपदार्थत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव विशिष्य रक्तच्छागत्वप्रकारकतादृशमन्देहादौ विरोधित्वात् लोके च लक्षणादिना एतदम्पदार्थत्वस्थान्यत्रापि दृष्टत्वादेतदम्पदार्थ-त्वप्रकारकनिश्चयेऽपि कर्मत्वत्वप्रकारकतादृशमन्देहादिसम्भवादिति प्राभाकाराभिमानः ।

केचित्तु वेदे प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-प्रतीतित्वेन रूपेण तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं शब्दधीहेतुः यथार्थत्वज्ञानं नापेक्षितं तत्कार्यतावच्छेदकञ्च लोक-वेदसाधारणं शब्दबुद्धित्वमेव वेदजन्यत्वप्रवेशे गौरवात् लोके च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतित्वेन रूपेण तज्ज्ञानं विशेषसामग्री तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतित्वेन तात्पर्यनिश्चयेऽपि तात्पर्यघटकप्रतीतौ यथार्थत्वधंग्रये तद्व्यतिरेकनिश्चये च शब्दानु-

(१) विशिष्यमन्देह इति क० ।

(२) विशिष्यव्यतिरेकनिश्चये चेति क० ।

(३) विशिष्यार्थोपस्थितिसाध्यत्वादिति ख० ।

तदभावश्च संसर्गग्रह एवेति भ्रमाभावेऽनुमीयमाने
संसर्गज्ञानमेवानुमितं इत्याप्तत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तुं
ज्ञानानुमानं न तु वक्तुं ज्ञानानुमाने तस्मिन्^(१) इति ।

दयात् वेदे तु तात्पर्यस्य न्यायगम्यत्वेन वेदत्वेनावधितार्थकत्वं
निश्चयेन च तद्विशेष्यक-तद्व्यकारकप्रतीतित्वरूपेण निर्णयद्वारायां
यथार्थत्वसन्देहाद्यनवकाशादिति लौकिकशब्द एवानुवादकः यथार्थ-
त्वहाये तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वग्रहस्थावश्यकत्वान् यथार्थत्वघटकतया
तत्पदार्थं तत्पदार्थत्वस्य तात्पर्यग्रहेण विषयीकृतत्वाच्चेति प्रभा-
करमिमान इति प्राञ्जः ।

‘संसर्गग्रहो भ्रम इति पाठः विशिष्टज्ञानाभावो भ्रम इत्यर्थः,
‘तदभावश्च’ भ्रमाभावश्च, ‘संसर्गग्रह एव’ विशिष्टज्ञानमेव । यद्यपि
भ्रमत्रायस्यातीन्द्रियतया न विशिष्टज्ञानस्य संसर्गगोचरत्वं तंधापि
यत्र संयोगादिः संसर्गशब्दभिप्रायेणैर्द^(१) । ‘भ्रमाभावे’ घटादि-
भ्रमाभावे, ‘संसर्गज्ञानमेवेति घटादिविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, ‘ज्ञान-
नानुमानेति घटादिभ्रमाभावानुमानरूपमेवेत्यर्थः, ‘वक्तुं ज्ञानेति
वक्तुं घटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, ‘वक्तुं ज्ञानानुमाने’ वक्तुः
कर्तृत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमाने, ‘तत्’ वक्तुं घटादि-
भ्रमाभावानुमान, ‘तस्मिन्’ प्रयोगकम्, तथाच अयञ्च वक्ता स्वप्रयुक्ते-

(१) न तु तस्मिन् इति ख० ।

(१) यद्यपीत्यादि तदभिप्रायेणेदमित्यस्य पाठ ख०, न० पुस्तकद्वये नास्ति ।

तन्न, भ्रमो हि ज्ञानद्वयं अगृहीतभेदं तदभावश्च गृहीत-

त्यादितृतीयानुमानं इदं वाक्यमित्यादि प्रथमानुमानञ्च^(१) नाङ्गी-
करणीयं, वक्तुर्घटादिभ्रमाभावानुमानादेव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धौ
तद्विषयत्वेन हेतुना कर्मत्वादौ घटादिमल्लसिद्धेः सम्भवादिति
भावः । क्वचिच्च 'असंसर्गाद्यद्भ्रमः' इति पाठः, तत्र च 'असंसर्गा-
द्यद्भ्रमः' संसर्गग्रहाभावाभावः, 'अभ्रम इत्यकारप्रक्षेपाद्भ्रमाभाव-
इत्यर्थः, 'तदभावश्च' संसर्गग्रहाभावाभावश्च, 'संसर्गद्यद्भ्रम एवेति,
अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।
घटादिभ्रमाभावानुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्मत्वादौ
तद्विषयत्वं न सिद्धं तस्यैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वादिति तृतीया-
नुमानमावश्यकं तदावश्यकत्वे च तद्धेतुसिद्धयै प्रथमानुमानंभाव-
श्यकमिति समाधाने सत्यपि स्फुटतरं समाधानान्तरमाहुः, 'भ्रमो
हीति, 'अगृहीतभेदमिति खलूपतो विषयतश्च भेदग्रहाभावविशि-
ष्टमित्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं,^(२) 'गृहीत-
भेदज्ञानमिति गृहीतोविषयीकृतोभेदो येनेति कृत्यत्वा खलूपतो
विषयतश्च^(३) भेदज्ञानमित्यर्थः^(४) ज्ञानद्वयाभावश्चेति शेषः, विशिष्टा-
भावस्य विशेषणाभाव-विशेष्याभावोभयरूपत्वादिति^(५) भावः । तथा-

(१) तृतीयानुमानं प्रथमानुमानश्चेति ख०, ग० ।

(२) वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वमिति ख० ।

(३) विशेषतश्चेति क०, ग० ।

(४) भेदग्रहविशिष्टमित्यर्थ इति क० ।

(५) विशेषणाभाव-विशेष्याभावोभयरूपत्वादिति क० ।

भेदज्ञानं, न हि ज्ञानाभावे सुप्तौ भ्रमव्यवहारः, ततो
 भ्रमाभावनिश्चयानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं । किञ्च

चैतादृशभ्रमाभावानुमितावपि न विशिष्टज्ञानसिद्धिरिति भावः ।
 संसर्गापहस्य^(१) भ्रमत्वं खण्डयति, 'न हीति, 'ज्ञानाभावे' विशिष्ट-
 ज्ञानाभावे, 'सुप्तौ', असंसर्गापहस्ययाच्चेति शेषः । उपसंहरति,
 'तत इति तस्मादित्यर्थः, 'भ्रमाभावेति घटादिभ्रमाभावेत्यर्थः,
 'वक्तृज्ञानेति वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमान-
 मित्यर्थः, 'आवश्यकमिति शेषः । 'आप्तोक्तत्वानुमानमेवेति वक्तृ-
 करणकत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वानुमानमेवेत्यर्थः; 'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्वक्ति-
 करणकत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्हीति, तर्हि, वक्ति-
 करणकत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वस्य अनुमापकं यस्मिन् तदेव वक्ति-
 करणकत्वादिशब्दप्रमाकरणमस्य किं यथायंतात्पर्यहेतुत्वेन भवन्ती
 वक्तृकरणकत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणकत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
 तथा तदुक्तत्वानुमापकसिद्धस्यापि व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वात् मम
 तु वक्तृकरणकत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
 तथा तदुक्तत्वानुमापकसिद्धस्य शकापुदीरितवक्तिनाभिधत्तीत्या-
 दिवाक्येऽपि सत्तास्य व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वमतो न शब्दप्रमा-
 जनकत्वमित्यर्थः । भे च भवन्तीऽपि कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
 विशिष्टज्ञानानुमापकसिद्धकोटिप्रविष्टघटादिभ्रमाद्यन्वयिकृत्वा-
 क्तत्वमेव शब्दप्रमाजनकमस्य तस्य व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमादिति

(१) संसर्गापहसाभावेति म० ।

यद्याप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं
लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति ।

अबोच्यते । यथार्थवाक्यार्थधीपरत्वं न ज्ञातं प्रमो-

तुल्योऽयमनुयोग इति वाच्यम् । गौरवेण तस्याङ्गैतुत्वादिति
भावः ।

केचित्तु तुल्यत्वित्यादिन्यायेन इष्टापत्तिमाह, 'किञ्चेति, 'आप्तो-
क्तत्वानुमानं' अत्रत्वानुमानं घटादिभ्रमाभावानुमानमिति यावत्,
'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्घटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्हीति, तर्हि
यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमानं वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमाने 'लिङ्गं' प्रयोजकं, 'तादृशमेव' तदेव, 'गमक-
मस्तु' कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुमाने प्रयोजकमस्तु, द्वितीयानुमानं
प्रथमानुमानञ्च नाङ्गीकरिष्याम इत्यर्थः, इति प्राञ्जः ।

अन्ये तु 'आप्तोक्तत्वानुमानेत्यादि केचित्तुमतवत्, 'यादृशं लिङ्ग-
मित्यादिस्तु यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमाने लिङ्गं तादृशमेव वक्तुः
कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमापकमस्त्वित्यर्थः, तथाच
यदि भ्रमाभावमनुमाय वक्तुः तादृशज्ञानमनुमीयते तदेव भ्रमा-
भावानुमानेनैव घटादिविशिष्टज्ञानधिद्वेषकः तादृशज्ञानानुमान-
वैयर्थ्यमाशङ्कनीयं भ्रमाभावानुमापकेन वक्तुस्तादृशज्ञानानुमाने तु
नैतस्याः शङ्कायाः अवकाश इति भावः । इति प्राञ्जः ।

इति प्रभाकरपूर्वपक्षः ।

'यथार्थवाक्यार्थेति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो न शाब्दानुभवजनक-

भेदज्ञानं, न हि ज्ञानाभावे सुपुत्रौ भ्रमव्यवहारः, ततो
भ्रमाभावनिययानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं । किञ्च

सैतादृशभ्रमाभावानुमितावपि न विशिष्टज्ञानसिद्धिरिति भावः ।
संभर्गाग्रहस्य^(१) भ्रमत्वं स्रष्टयति, 'न हीति, 'ज्ञानाभावे' विशिष्ट-
ज्ञानाभावे, 'सुपुत्रौ', असंभर्गाग्रहदशायाञ्चेति शेषः । उपसंहरति,
'तत इति तस्मादित्यर्थः, 'भ्रमाभावेति घटादिभ्रमाभावेत्यर्थः,
'वक्तृज्ञानेति वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमान-
मित्यर्थः, 'आवश्यकमिति शेषः । 'आप्तोक्तत्वानुमानमेवेति वक्तृ-
करणकत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वानुमानमेवेत्यर्थः; 'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्वक्ति-
करणकत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्होति, तर्हि वक्ति-
करणकत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वस्य अनुमापकं यज्जिह्वं तदेव वक्ति-
करणकत्वादिशब्दप्रमाकरणमस्तु किं यथार्थतात्पर्यहेतुत्वेन भवन्मते
वक्तृकरणकत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणकत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
तया तदुक्तत्वानुमापकलिङ्गस्यापि व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वात् मम
तु वक्तृकरणकत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
तया तदुक्तत्वानुमापकलिङ्गस्य शुकाद्युदौरितवक्तिनाभिसृतीत्या-
दिवाक्येऽपि सत्वाच्च व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वमतो न शाब्दप्रमा-
जनकत्वमित्यर्थः । न च भवन्मतेऽपि कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमापकलिङ्गकोटिप्रविष्टघटादिभ्रमाद्यन्यनिवृत्तत्वा-
त्त्वमेव शाब्दप्रमाजनकमस्तु तस्य व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वादिति

(१) संभर्गस्य घटाभावश्चेति न ।

यद्याप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं
लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति । -

अबोच्यते । यथार्थवाक्यार्थधीपरत्वं न ज्ञातं प्रमो-

तुल्योऽयमनुयोग इति वाच्यम् । गौरवेण तस्याहेतुत्वादिति
भावः ।

केचित्तु तुय्यनित्यादिन्यायेन इष्टापत्तिमाह, 'किञ्चेति, 'आप्तो-
क्तत्वानुमानं' अस्तत्वानुमानं घटादिभ्रमाभावानुमानमिति यावत्,
'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्घटादिविगिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्हीति, तर्हि
यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमानं वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
विगिष्टज्ञानानुमाने 'लिङ्गं' प्रयोजकं, 'तादृशमेव' तदेव, 'गमक-
मस्तु' कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुमाने प्रयोजकमस्तु, द्वितीयानुमानं
प्रथमानुमानघ्न नाङ्गीकरिष्याम इत्यर्थः, इति प्राहुः ।

अन्ये तु 'आप्तोक्तत्वानुमानेत्यादि केचित्तुमतवत्, 'यादृशं लिङ्ग-
मित्यादेशु यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमाने लिङ्गं तादृशमेव वक्तुः
कर्मत्वादिविषयक-घटादिविगिष्टज्ञानानुमापकमस्त्वित्यर्थः, तथाच
यदि भ्रमाभावमनुमाय वक्तुः तादृशज्ञानमनुमीयते तदैव भ्रमा-
भावानुमानेनैव घटादिविगिष्टज्ञानमिद्वैवंक्तुः तादृशज्ञानानुमान-
वैषम्यमाशङ्कनीयं भ्रमाभावानुमापकेन वक्तुस्तादृशज्ञानानुमाने तु
नैतस्याः शङ्कायाः अत्राशङ्क्य इति भावः । इति प्राहुः ।

इति प्रभाकरपूर्वपक्षः ।

'यथार्थवाक्यार्थेति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो न शब्दानुभवजनक-

त्यादकं गौरवात् वाक्यार्थनिरूप्यत्वेन प्रथमं ज्ञातुं

इत्यर्थः, 'गौरवादिति यथार्थतात्पर्यस्य तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-
यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितलरूपतया यथार्थत्वप्रवेगेन गौरवादित्यर्थः,
भवन्मते यथार्थत्वस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, किन्तु
लाघवाद्भयविशेषणताविरहाच्च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयो-
च्चरितलरूपतात्पर्यनिश्चय एव शाब्दधीजनकः भवन्मते अन्यथा-
ख्यात्यभावेन वज्जिना भिद्यतीत्यादौ तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीते-
रप्रभिद्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात् । न च लोकस्थले तात्पर्यघटक-
प्रतीतौ यथार्थत्वसंग्रहे शाब्दबोधानुदयात् यथार्थत्वांगनिवेशनमाव-
शकमिति वाच्यम् । तस्मैवामिद्धेः । तात्पर्ययाथार्थ्यसंग्रहस्य योग्यता-
संग्रहपर्यवसिततया अननुगुणत्वाच्च^(१) । न च तथापि तत्र नये शाब्द-
प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो हेतुरावश्यकः अन्यथा
तात्पर्यनिश्चयमात्रस्य तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे वज्जिना भिद्यती-
त्यादावपि शाब्दप्रमोत्पत्त्यापत्तेः भ्रमरूपतद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-
प्रतीतेः तथापि प्रभिद्धत्वादिति वाच्यम् । मम वज्जिना भिद्यतीत्यादौ
शाब्दानुभवानुरोधेन शाब्दानुभवसामान्य प्रति निरुक्ततात्पर्यनिश्च-
यस्य हेतुत्वावश्यकत्वे शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति लाघवात् संग्रहनि-
श्चयसाधारणतात्पर्यदार्ढ्यतत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमाया एव हेतुत्वाद्-
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य तदपेक्षयां गृहत्वादिति भावः । ननु निरुक्त-

(१) तात्पर्ययाथार्थ्यसंग्रहपर्यवसादि अननुगुणत्वापेक्ष्यन्त पाठः श. ग.
द्वस्तकदये नास्ति ।

संशक्यत्वाच्च तस्यापूर्वत्वात् । यच्च लोके भ्रमादि-
निरासानन्तरं वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदग्रे स्वातन्त्र्येण
वा पुमभिप्रेतवाक्यार्थज्ञाने तत्प्रतीतिपरत्वं प्रकरणा-
दिना ज्ञायत इत्युक्तं, तन्न, वाक्यार्थमज्ञात्वा अत्रायंम-
श्रान्त इति ज्ञातुं पुरुषत्वाद्वक्तुर्धम-प्रमादसम्भवेन प्रथमं

यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न यथार्थतात्पर्यमपि तु तत्पदार्थ-
वत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तदाच्यम्; तथाच तद्विज्ञेयक-
तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वापेक्षया सांभवमेव न वा वैयर्थ्यमि-
त्यस्येति, 'वाक्यार्थेति तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयाधीननिश्चा-
यकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' शाब्दानुभवात् पूर्वं, 'ज्ञातुं' निश्चेतुं, 'तस्या-
पूर्वत्वादिति तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वस्य शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वा-
दित्यर्थः । ननु पूर्वोक्तक्रमेण शाब्दबोधात् पूर्वं तत्पदार्थे तत्पदार्थ-
वत्त्वं निश्चित्य तद्विज्ञेयः^(१) स्यादित्यत आह, 'यच्चेति, 'पुमभिप्रेतेति
तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वनिश्चये इत्यर्थः, 'तत्प्रतीतिपरत्वं' यथार्थ-
प्रतीतिपरत्वं, 'वाक्यार्थं' घटादिकं, 'अत्र' घटादौ, 'ज्ञातुमिति
'अशक्यत्वादित्यपेक्षेनेनाशयः । ननु शाब्दधीपूर्वं घटादेर्ज्ञानमस्यैव
कथमन्यथा तत्रापि तात्पर्यधीरित्यत आह, 'पुरुषत्वादिति, 'भ्रम-
प्रमादसम्भवेनेति, पुंवाक्यत्वेन व्यभिचारित्वादिति भावः^(२) । ननु
मा भूत् पुंवाक्यत्वेन भ्रमाद्यजन्यव्यवहारायापि भवादिप्रवृत्तिप्रयो-

(१) निश्चय इति ख०, ग० । (२) व्यभिचारित्वादिति श्रेय-इति क० ।

भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिसंवादादे-
 र्ज्ञानोत्तरकालीनत्वात् भ्रमादिजन्यविलक्षणत्वेन च
 शब्दस्वाज्ञानात् ज्ञाने वा यादृशोल्लिङ्गत्वं तस्यैव प्रत्या-
 यकत्वं अव्यभिचारात् वेदेऽपि वाक्यार्थमविज्ञाय
 तद्दयथार्थप्रतीतिपरत्वं न्यायेनापि ज्ञातुमशक्यं वि-
 पयनिरूप्यत्वात् प्रतीतेः लोके तात्पर्यनिरूपणार्थ-

जकवाक्यत्वेन लिङ्गेन तद्ग्रहः स्यादित्यत आह, 'प्रवृत्तिसंवादादे-
 रिति संवादिप्रवृत्त्यादेरित्यर्थः', 'ज्ञानोत्तरेति शब्दज्ञानोत्तरेत्यर्थः,
 तथाच शब्दधीपूर्वं तत्रयोजकत्वग्रहो नास्तीति भावः । ननु
 प्रमाणशब्दभ्रमादिजन्यशब्दव्यावृत्तं किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्ति तेनैव भ्र-
 माद्यजन्यतमनुमेयमित्यत आह, 'भ्रमादीति, 'यादृशः' वैलक्षण्यस्य,
 'तस्यैवेत्येवकाराद्यथार्थतात्पर्यव्यवच्छेदः, 'प्रत्यायकत्वं' शब्दधीजन-
 कत्वं, तथाच शब्दस्य नानुवादकत्वमिति भावः । इदमापातत'
 तादृशवैलक्षण्यस्य शब्दधीजनकत्वे नानार्थस्थले तात्पर्याविषयेऽपि
 योग्यार्थं प्रामाण्यापत्तेः । वस्तुतस्तु तादृशवैलक्षण्ये मानाभावः, इत्येव
 तत्त्वं ।^(१) विशेषतो यथार्थतात्पर्यनिययस्य वेदस्थले व्यभिचारम-
 प्याह, 'वेदेऽपीति, 'वाक्यार्थं' तापदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं, 'अविज्ञाय'
 विशेषतोऽनियमित्य, तद्दयथार्थंति प्रवृत्तवाक्यार्थयथार्थेत्यर्थः, 'ज्ञातु'
 विशेषतो नियेतुं, 'विपयनिरूप्यत्वादिति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्व-
 निययाधीनतादित्यर्थः', 'प्रतीतिरिति तत्पदार्थवत्त्वरूपेण तत्पदार्थ-

(१) इत्येव तत्त्वमित्यनन्तरं वेदे सूत्रकारणत्वात्सोक्तोऽपि कारणात्मनित्यर्थे-
 त्यधिकं पाठः क० पुस्तके वसति ।

मशब्दवाक्यार्थप्रतीतेः प्रथमं त्वयापि स्वीकारात् ।
अन्यथा वक्तृज्ञानानुमानं^(१) न स्यात् । न च लोकव-
न्मानान्तरात्तद्वगमः, वेदार्थस्य तदविषयत्वात् वेदस्य
प्रथमं भूकत्वात्, न च न्यायसिद्धे वेदार्थे मानान्तरा-
त्तात्पर्यग्रहः, वेदस्यानुवादकतापत्तेः शब्दस्याप्रमाण-

प्रकारिकायाः प्रतीतेरित्यर्थः । नन्विदमेवासिद्धमित्यत आह, 'लोक-
इति, 'तात्पर्येति यथार्थतात्पर्येत्यर्थः, 'वाक्यार्थप्रतीतेः' तत्पदार्थ
तत्पदार्थवत्त्वप्रतीतेः, 'त्वयापि 'स्वीकारादिति, तथाच तादृश-
प्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वाभावे भवतां तदभ्युपगमो व्यर्थः स्था-
दिति भावः । तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वे युक्तन्तरमाह,
'अन्यथेति तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वाभावे इत्यर्थः, 'वक्तृ-
ज्ञानानुमानमिति, अपिः शेषः, 'न स्थादिति सार्थकं न स्यादि-
त्यर्थः, तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वप्रतीत्युपपादनायैव तदभ्युपगमादिति
भावः । 'मानान्तरात्' अनुमानादितः, 'तद्वगम इति विगिन्य
तत्तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वावगम इत्यर्थः, 'तदविषयत्वादिति वेद-
जन्यशब्दधीपूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वादित्यर्थः, 'भूकत्वादिति शा-
ब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः, यथार्थतात्पर्यज्ञानरूपकारणाभावादिति
भावः । ननु वेदार्थस्य वेदजन्यशब्दधीपूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वमे-
वासिद्धमित्यरुचेराह, 'न चेति न वेत्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहः' लोकोक्त-
क्रमेण वेदजन्यशब्दधीपूर्वं निरुक्तयथार्थतात्पर्यग्रहः, 'अप्रमाणत्वा-

(१) अनुमानापेक्षेति क०, ख० ।

त्वापत्तेर्व्या । अज्ञाने वाक्यार्थे तर्क-संशययोरप्यभावात् ।
 अयं पदार्थोऽपरपदार्थसंसृष्टो न वेति संशये तर्के वा
 एककोटौ संसर्ग उपस्थित इति चेत्, न, अनिश्चिते

पत्तेरिति स्वार्थानुभवाजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । लोक-वेदयोर्भयवैव
 प्रमाणान्तराद्वाक्यार्थबोधव्यग्रकले शब्दश्च स्वार्थानुभवाजनकत्वाभ्युप-
 गमे प्रयोजनाभावात् प्रवृत्त्यादेस्त एवोपपत्तेरिति भावः । ननु
 तर्क-संग्रयान्यतरोपस्थिते वेदार्थे तात्पर्यनिरूपणमस्तु तथाच वेदस्य
 नानुवादकता तर्क-संग्रयेतरज्ञानगृहीतघातिज्ञानमात्रजनकत्वस्यैवा-
 नुवादकतापदार्थत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि यथार्थतात्पर्य-
 यद्दमादायानुवादकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तात्पर्यप्रहस्योपि
 यत्किञ्चिदग्रे तर्क-संग्रयाकारत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'अज्ञान इति
 अनिश्चिते वेदार्थे इत्यर्थः, अयं पुरुषो यद्येतत्पदार्थवदेतत्पदार्थ-
 ज्ञानवाञ्छा स्यादेतदेदप्रयोक्ता न स्यादिति तर्कस्य अयमेतत्पदार्थ-
 वदेतत्पदार्थज्ञानवाञ्छा वेति संग्रयस्य च वेदार्थनिश्चयाधीनत्वादिति
 भावः । ननु तथापि यत्र संग्रयादौ न वाक्यार्थापस्थितिः कारणं
 तत्संग्रयाद्युपस्थितोऽस्तु वेदार्थ इत्यभिप्रायवानाशङ्कते, 'अयमिति,
 'तर्कं वेति अयं पदार्थो यद्येतत्पदार्थसंसृष्टो न स्यादेतत्पदसमभि-
 व्याहृतवैदिकपदार्थो न स्यादिति तर्क इत्यर्थः, आपादैकस्यापि
 तर्कं उपनीतमाने बाधकाभावादिति भावः । 'अनिश्चिते इति
 तत्पदार्थवत्त्वेन तत्पदार्थोऽनिश्चिते इत्यर्थः, 'तात्पर्यानिश्चयात्' तात्पर्य-
 निश्चयापभवात्, विगिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विगोपयन्तावच्छेदकप्रकारक-

तात्पर्यानिश्चयात् तयोरगृहीतासंसर्गविषयत्वेनासद-
र्थविषयकत्वेन वा वाक्यार्थाविषयत्वाच्च । अन्यथा
लोकेऽपि ताभ्यामेवोपस्थितिरिति किं यत्तुज्ञानानु-

निश्चयस्य हेतुतादिति भावः । यद्यपि तर्को निश्चयविशेष एव,^(१)
तथापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयो न स इति हृदयं । ननु
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तात्पर्यग्रहः श्लादित्यत आह, 'तयो-
रिति तर्कसंशययोरित्यर्थः, 'अगृहीतासंसर्गविषयत्वेनेति अगृहीता-
संसर्गविषयकज्ञानद्वयरूपत्वेनेत्यर्थः, इदञ्च तन्मते, 'असदर्थविषयकेति
असद्वैशिष्ट्यविषयकत्वेन वेत्यर्थः, इदञ्चामद्वैशिष्ट्यविषयकज्ञानं भ्रम-
इति टीकाकारमते, 'वाक्यार्थेति प्रकृतसंसर्गेण तात्पदार्थं तत्पदार्था-
विषयकत्वादित्यर्थः । न च यत्कोटिधर्मिणि वर्तते तदंगे संशयस्य
विशिष्टज्ञानत्वं प्रकृतसंसर्गविषयकत्वञ्च वर्तते एवेति वाच्यम् ।
ज्ञानप्रत्यामत्तिमन्त्रीकुर्वन्तस्तस्य मते धर्मिणश्चकोटेश्च तदानी-
मसन्निकृष्टतया तत्कोटेरपि विशिष्टज्ञानत्वाभावादिति भावः ।
सौमंसकमते कोटिद्वयोपस्थितिर्धर्मिज्ञानसंसर्गाग्रहकालीनमित्येव
संशयः तत्प्रकारकं ज्ञानमेव च तन्निश्चयः तथाच विद्यमान-
कोटिप्रकारकं ज्ञानमपि न जायते संशयजनकदोषेण प्रतिबन्धा-
दित्यभिमीनः^(२) । 'उपस्थितिः' प्रकृतसंसर्गेण तात्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्त्वस्योपस्थितिः, 'किमिति, तथाच वेदवचोक्तस्यापि नानुवाद-

(१) मानसप्रत्यक्षविशेष एवेत्यर्थः, 'तर्कत्वस्य मानसत्वव्याप्यजातित्वात् ।

(२) सौमंसकेत्यादि इत्यभिमान इत्यन्त पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

मानेन । वस्तुतस्तु यदि यथार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञानं शा-
ब्दप्रमोत्पादकं तदा लोक-वेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन
पदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवात् न शब्दः प्रमाणं स्यात् ।

कतेति भावः । ननु विग्रेपतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य लौकिक-
वाक्यजन्यशब्दबुद्धिं प्रत्येव हेतुलाभेदस्थले तद्व्यभिचारो न दोषाय
वेदे चित्तवत्कपिञ्जलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामान्यतः कपि-
ञ्जलपदार्थत्वादिप्रकारेण तच्चिन्त्यस्यैव हेतुत्वात् तस्य च विशिष्य
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयं विनापि सामान्यतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्त्वनिश्चयादेव सम्भवात् । न च सामान्यतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चय-
एव प्रथमं कथं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानादितोऽपि तत्सम्भवात्
अनुमानादिना प्रथमं सामान्यतस्तच्चिन्त्याभ्युपगमेऽप्यनुवादकला-

अपिच पुंवाक्यस्य दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनु-
मिते परिशेषाद्दोषाजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या
सामग्री पुंवाक्येऽपि वृत्तेति तत एवार्थनिश्चयात् वेद-
वत्तस्यापि प्रामाण्यं, अनुमितानुमानस्य व्याप्तिस्मृ-

सर्वानुमानासम्भवाच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमित्यस्वरसात् यन्मते
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य न हेतुत्वमपि तु प्राथमिकत्वादावग्नकत्वाच्च
दोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय एव हेतुत्वा-
न्मतेन समाधत्ते, 'अपि चेति, 'पुंवाक्यस्य' लौकिकवाक्यस्य, 'दोषः'
धमादिः, 'परिशेषात्' भ्रमाभाववदुक्तत्वे सति प्रमादाद्यभाववदुक्त-
त्वादिना, 'वेदतुल्या सामग्रीति तात्पर्यग्रहापेक्षया प्राथमिकत्वात्
तात्पर्यग्रहार्थमावश्यकत्वाच्च वेदसाधारणशब्दानुभवसामान्यं प्रति
हेतुत्वेन कृत्तदोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय-
रूपा सामग्रीत्यर्थः, विषवादिशकवाक्यवारणाय विशेष्यद्वयं, 'पुंवाक्ये'
लौकिकवाक्ये, 'तत एव' तादृगान्यतरजन्यत्वनिश्चयादेव, यथार्थता-
त्पर्यग्रहपूर्वमिति शेषः, (१) 'अर्थनिश्चयात्' लौकिकवाक्यार्थनिश्चयात् ।
ननु तादृगान्यतरजन्यत्वनिश्चयस्य प्राथमिकत्वे श्रावणकत्वेऽपि गौर-
वाच्च तस्य शाब्दधीहेतुत्वं किन्तु यथार्थतात्पर्यनिश्चय एव हेतुरिति
यथार्थतातीर्थनिश्चयपूर्वं न तस्माच्छब्दबोधसम्भव इत्यत आह, 'अनु-
मितानुमानस्येति परम्परया दोषाजन्यत्वानुमानाधीनस्य यथार्थतात्प-
र्यनिश्चयानुमानस्येत्यर्थः, 'व्याप्तिस्तत्यादीति व्याप्तिस्तत्यादेरनावग्नक-

(१) यथार्थतात्पर्यनिश्चयात् पूर्वमिति शेष इति ग० ।

त्यादिविस्तृम्भितत्वात् । एतेनावाधितार्थपरत्वं लोके

त्वात् सर्वत्र शाब्दबोधपूर्वमसम्भवितादित्यर्थः, तथाच यथार्थतात्यर्थ-
 निययस्य लघुत्वेऽपि व्यभिचाराच्च हेतुत्वमिति भावः । इदमथापाततः
 व्यभिचारास्फूर्तिदशायां साधवात् यथार्थतात्यर्थनिययस्य हेतुत्वमिदौ
 सर्वत्र व्याप्तिस्तत्यादेरथावश्यकत्वकल्पनाद्यत्र द्वयभयवादिमिदौ व्या-
 प्तिस्तत्याद्यभावस्तत्र शाब्दबोधाभावस्यैवाभ्युपगमात् अनुभवस्य वि-
 वादग्रस्तत्वादिति । वस्तुतस्तु तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरि-
 तत्वह्यप्यथार्थतात्यर्थनिययस्य साधवाच्छाब्दबुद्धिहेतुत्वे लोकव्येद-
 साध्यनुवादकत्वापत्तिः तथापि तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थं तत्पदा-
 र्थवत्त्वस्य शाब्दबोधात् प्रागेव सिद्धेः । अथ वेदप्रामाण्यान्यथासुपपत्त्या
 वेदस्यले चित्तवत्कपिञ्जलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामान्यत-
 स्तन्निययोद्देशः तथाच तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञानस्य
 वेदजन्यज्ञानसमानाकारकत्वाभावाद्देदस्य नानुवादकत्वं लोके च घट-
 वत्कर्मलपरमिदमित्यादिक्रमेण विज्ञेयतस्तन्नियय एव हेतुः अन्यथा
 घटवदम्पदार्थपरमिति सामान्यतोनिश्चयसत्त्वेऽपि घटवत्कर्मलप्रती-
 तिपरस्य वेति विज्ञेयतः संग्रहादिसम्भवात्तादृशसामान्यतोनिश्चयसत्त्वे
 तादृशविज्ञेयसंग्रहादिमत्त्वेऽपि शाब्दबोधप्रसङ्ग इत्यनायत्या लौकिकः
 शब्दोऽनुवादक इति चेत् । न । कार्य-कारणभावद्वयापत्तेः । किञ्च
 वेदस्यलेऽपि चित्तवत्कपिञ्जलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामा-
 न्यतो यथार्थतात्यर्थनिययसत्त्वे विज्ञेयतो रक्तच्छामतादिरूपेण रक्त-
 च्छामपरस्य वा रक्तच्छामपरमेति संग्रह-व्यतिरेकनिश्चयोः सत्त्वेऽपि

वेदे च प्रमापकं लोके वाक्यार्थो बाधितोऽपि दृष्ट इति
श्रोतुः प्रमाणावतारं विना न बाधाभावनिश्चयः स-

शब्दबोधप्रसङ्गादिशेषतो निरुक्तयथार्थतात्पर्यनिश्चय एव शब्दधी-
हेतुर्वाच्यः भिन्नप्रकारकतया सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य
विशेषतस्त्वाष्ट्रग्रसंग्रयादिविरोधिते मानाभावादन्वया लोकस्थलेऽपि
सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वस्य सुवचत्वाद्गतो वेद-
प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या लोक-वेदसाधारणकार्य-कारणभावैक्यलाघ-
वात्^(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतत्तात्पर्यस्य
शरीरंगुरुत्वेऽपि तन्निश्चय एव हेतुरिति लौकिकशब्दोऽपि नानु-
वादकरत्येव नैयायिकभिद्धान्तनिर्गमः । 'एतेनेति' निरस्तमित्ये-
तनेनान्वय, 'अबाधितार्थेति' तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकत्व-
मित्यर्थः । नन्वेवं भवन्नयेऽपि लोक-वेदयोः शब्दबोधसामग्र्यभेद-
इत्यत आह, 'लोक इति घटमानयेत्यादिलौकिकवाक्य इत्यर्थः,
'वाक्यार्थः' प्रकृतवाक्यघटकीभूतामादिपदार्थः, 'बाधितोऽपि' बह्व-
भिप्रायविषयत्वाभाववानपि कर्मत्वाद्यतिरिक्तोऽपीति यावत्, एतदम्-
पदेन लक्षणादिना कदाचित् करणत्वादिहृत्पर्यस्यापि बोधना-
देतदम्पदजन्यशब्दधीविषयत्वरूपस्यैतदम्पदार्थत्वस्य कारणत्वादावपि
सत्त्वादिति भावः । 'प्रमाणावतारं विना' विग्निय्याबाधितार्थकत्वे
प्रमाणावतारं विना घटवत्कर्मत्वप्रतीतिजनकमिदमिति विशेषतो-
ऽबाधितार्थकत्वनिश्चयं विनेति यावत्, घटवदेतदम्पदार्थप्रतीति-

(१) लोक-वेदसाधारणकारणभावैक्ये लाघवाच्चेति क० ।

च क्वचिच्छ्रोतुरिन्द्रियेण क्वचिद्वक्तुराप्तत्वानुमानेन वेदे

जनकमिति सामान्यतो निययादिति शेष, 'न बाधाभावनियय' न शब्दादुबाधाभावनियय न कर्मत्वादौ घटादिमत्वशब्दबोध इति यावत्, लोके विशेषतोऽबाधितार्थकत्वनियय एव शब्दधी-हेतुर्न तु सामान्यतस्तन्नियय इति समुदायार्थ, घटवदेतदम्पदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यतो निययस्य तत्र हेतुत्वे सामान्यतस्तादृग्निययसत्त्वे कर्मत्व घटवन्न वेति विशेषतः सग्रयेऽपि शब्दबोधापत्ते कर्मत्वातिरिक्तस्याप्येतदम्पदार्थतया सामान्यतश्च निययस्य विशेषतस्तादृग्निययस्य प्रत्यविरोधित्वात् विशेषतो निययस्य हेतुत्वे च तत्त्वत्वे तादृग्निययस्यैवामम्भवाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु शब्दबोधात् पूर्वं विशेषतो घटवत्कर्मत्वमित्यादिनियय कथं स्यादित्यत आह, 'स चेति विशेषतः कर्मत्वादौ घटादिमत्वनियय-इत्यर्थः', 'इन्द्रियेणेति, वाक्यज्ञाने च सति वाक्यपत्रकानुमानेनेति शेषः, (१) 'अप्तत्वानुमानेनेति पूर्वोक्तक्रमेण कर्मत्वादिविषयक घटादि-विशिष्टज्ञानानुमानेनेत्यर्थः, 'वेदे त्विति, अनुवादकत्वापत्त्येति शेषः, 'तन्नियय इति चित्तवदेतत्कपिञ्चलपदार्थप्रतीतिजनकमित्यादि-क्रमेण सामान्यतोऽबाधितार्थकत्वनियय इत्यर्थः, शब्दधीहेतुरिति शेषः । ननु तत्रापि चित्तवदेतत्कपिञ्चलपदार्थप्रतीतिजनकमिद-मिति सामान्यतो निययस्य हेतुत्वे तत्त्वत्वे रक्तच्छागमित्यशेष

(१) इन्द्रियेणेतीत्यादि शेष इत्यन्त पाठ ख०, ग० इत्युक्तद्वये नास्ति ।

तु न्यायात्तन्निश्चयः तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्
न तत्र शङ्केति सामग्रीभेद इति निरस्तं । प्रथमं
भ्रमाद्यभावस्याप्तत्वस्य वा निश्चेतुमशक्यत्वात् वेदस्या-

वेति संग्रहेऽपि शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह, 'तदर्थस्येति वेदस्य-
कपिञ्जलादिपदार्थस्येत्यर्थः, 'प्रमाणान्तराविषयत्वात्' रक्तच्छागाद्य-
तिरिक्ते प्रमाणाविषयत्वात् रक्तच्छागाद्यतिरिक्तेऽदृष्टत्वादिति यावत्,
जात्वपि वेदस्यकपिञ्जलादिपदेन रक्तच्छागाद्यतिरिक्तार्थाप्रतिपाद-
नाद्वेदस्य प्रतिनियतविषयत्वादित्यभिमानः । 'न तत्र शङ्केति
न तत्र सामान्यतस्तादृगनिश्चयमत्वेऽपि विशेषतस्तादृगशङ्केत्यर्थः,
'सामग्रीभेदः' लोक-वेदसाधारणशाब्दबोधसामग्रीभेदः^(१) । 'प्रथमं'
शाब्दबोधात् पूर्व, 'भ्रमाद्यभावस्य' जन्यतासम्बन्धेन भ्रमाद्यभावस्य
भ्रमाद्यजन्यत्वस्येति यावत्, 'आप्तत्वस्येति कर्मत्वादिविषयकघटादि-
विशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः, 'निश्चेतुं' अनुमातुं, पुंवाक्यत्वस्य व्यभिचारि-
तया संवादिप्रवृत्त्यादेश्य शाब्दज्ञानोत्तरकाक्षीनतया भ्रमाद्यजन्य-
त्वानुमाने लिङ्गज्ञानाभावात् भ्रमाद्यजन्यत्वानुमानाभावे च तादृग-
विशिष्टज्ञानत्वव्युत्पत्त्याप्रवृत्त्यानुमानामभवात् भ्रमाद्यजन्यत्वघटित-
हेतुनैव पूर्वोक्तक्रमेण वक्तुस्तादृगविशिष्टज्ञानस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
'वेदस्येति, समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया चित्तवदेतत्-
कपिञ्जलपदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यनिश्चयमत्वेऽपि रक्त-
च्छागस्त्वित्त्वान्न वेति विशेषतः संग्रहमभवाभ्युक्तवत् तत्राप्यनायत्या

(१) लोक-वेदयोः शाब्दबोधसामग्रीभेद इति क० ।

शुवादकतापत्तेश्च । तस्मान् भ्रमाद्यजन्यत्वं आप्तोक्तत्वं
 अबाधितार्थकत्वं यथार्थतात्पर्यकत्वं निरस्तव्यभिचार-
 शङ्कत्वं अन्यथा व्यभिचारिव्यावृत्तं यत्प्रमोत्यादकं तत्
 स्वरूपसत् न ज्ञातं । अन्यथा तादृशस्य वाक्यार्था-

विशेषतोऽबाधितार्थकत्वनिश्चयस्यैव हेतुत्वेन वक्तव्यवादिति भावः ।
 उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'भ्रमाद्यजन्यत्वमिति । यद्यप्यपि चेत्यादिना
 भ्रमाद्यजन्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपगतं तथाप्येकदेशिमतेन तदभि-
 धानात्त दोषः । 'आप्तोक्तत्वमिति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रका-
 रकयथार्थप्रतीतिमदुक्तत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिमदुक्तत्वरूपं
 वा आप्तोक्तत्वमित्यर्थः, 'अबाधितेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीति-
 जनकत्वमित्यर्थः, 'यथार्थेति तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीती-
 श्चयोच्चरितत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीती-श्चयोच्चरितत्वरूपं वा
 यथार्थतात्पर्यकत्वमित्यर्थः, 'निरस्तेति निरस्ता व्यभिचारशङ्का
 प्रमित्यजनकत्वशङ्का यत्प्रमोत्यादकमिति व्युत्पत्त्या प्रमाजनकत्वमित्यर्थः,
 तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिजनकत्वमिति यावत्, 'अन्यथा'
 दोषाभावादिकं वा, 'यत्प्रमोत्यादकमिति यत्प्रमोत्यादकतया
 पराभिमतमित्यर्थः, 'स्वरूपसदिति गगनादिवदव्यवहितपूर्ववर्ति-
 भावमित्यर्थः, शाब्दप्रमोत्यादकमिति शेषः । 'अन्यथेति आप्तोक्त-
 तादिज्ञानस्य शाब्दप्रमोत्यादकत्वे इत्यर्थः, 'तादृशस्येति, आप्तोक्ता-
 दिपदस्येत्यर्थः, स्मारितत्वसम्बन्धेनेति शेषः, 'वाक्यार्थेति तत्पदार्थे

व्यभिचारितया तादृशपदस्मारितत्वात् लिङ्गादेव
संसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैशेषिकैः । अथ व्यव-
हारानुमितव्यवहर्तृकार्यान्वितज्ञाने^(१) उपस्थितत्वेन
पदानां हेतुत्वग्रहादन्विताभिधायकत्वं^(२) गृहीतं न तु
लिङ्गज्ञानस्य तदानीं शब्दस्य लिङ्गत्वेनानुपस्थितेरिति

तत्पदार्थवत्त्वञ्चाप्यतयेत्यर्थः, 'तादृशपदेति आप्तोक्तादिपदेत्यर्थः, कर्म-
त्वादिकं घटादिमत् स्तविशेष्यक-घटादिप्रकारकयथार्थज्ञानवदुक्त-
पदस्मारितत्वात् घटादिमत्सज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वाद्वा घटनिष्ठ-
करणत्वादिषदित्यादिक्रमेणेति भावः । 'संसर्गसिद्धिरिति शब्द-
बोधान्मूनानतिरिक्तविषयकपदार्थद्वयसंसर्गज्ञानसम्भवः स्यादित्यर्थः,
भवन्मते सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावादाप्तोक्तत्वादिघटकतया
तत्पदार्थवत्त्वञ्च पूर्वं निश्चयेऽपि नानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ।
'जितमिति, शब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वनिर्वाहादिति भावः । वैशे-
षिकजयमसहमान आशङ्कते, 'अथेति, 'व्यवहारेति घटमानये-
त्यादिवाक्याधीनप्रयोज्यदृष्टप्रवृत्त्यनुमितेत्यर्थः, 'व्यवहर्त्तृमिति प्रयोज्य-
दृष्टस्य घटानन्दनविषयकं कार्यमित्याकारककार्यविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः,
'पदानां' प्रयोजकदृष्टोक्तघटमानयेत्यादिपदानां, 'हेतुत्वेति वास्तवस्य
हेतुत्वग्रहादित्यर्थः, 'अन्वितेति शब्दस्य स्तान्मध्येण पदार्थद्वयसंसर्ग-
ज्ञानजनकत्वमित्यर्थः, 'लिङ्गज्ञानस्य' लिङ्गतया शब्दज्ञानस्य, लिङ्गत्वं

(१) व्यवहारानुमितव्यवहर्तृकार्यान्वितज्ञान इति क० ।

(२) अन्विताभिधायित्वमिति क० ।

चेत् । न । लिङ्गाभावेनैव^(१) शब्दादन्वितज्ञानोपपत्ते-
र्नाकाङ्क्षादिमच्छब्दत्वेन कारणता गौरवात् । शब्दस्य
लिङ्गत्वं सम्भवदपि बालेन न ज्ञातमिति चेत्, सोऽयं
बालस्य दोषो न वस्तुन इत्यादि वक्ष्यते^(२) । किञ्चैवं^(३)
लोकवद्वेदेऽपि अनुवादकता^(४) स्यात् । एतेन वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्राहकानुमानात् तात्पर्यावच्छेदकतया तदुप-

प्याग्निविशिष्टपक्षधर्मत्वं । 'नाकाङ्क्षीदौति, बालकेन कारणतामात्रस्य
ग्रहानोपजीव्यविरोध इति भावः^(५) । 'लिङ्गत्वमिति, स्मारितत्वमन्व-
येनेति शेषः । 'सोऽयमिति बालकेन तस्य लिङ्गत्वमगृहीतमेता-
वतैव न तस्य लिङ्गतया जनकताहानिरित्यर्थः । 'किञ्चैवमिति,
'एवं' आप्तोक्तत्वादिज्ञानस्य शब्दधीहितत्वे, 'वेदेऽपीति, आप्तोक्त-
त्वादिघटकतया तथापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वस्य प्रथमं मिद्धेरिति
भावः । पूर्वोक्तस्यैवायमुपसंहार इति न पौनरुक्त्यं, आप्तोक्तत्वाद्यभि-
प्रायेणेदमिति न पौनरुक्त्यमित्यपि कश्चित्, एवञ्च वैशेषिकदूषणं
प्राभाकरमत एव स्यान्नाम्नाकमित्याशयेन उद्धृतमपि दूषणं पुन-
रुद्धरन्नाह 'एतेनेति,^(६) 'वाक्यार्थतात्पर्यमिति प्रकृतवाक्यार्थयथार्थ-
तात्पर्यार्थः, 'अवच्छेदकतयेति घटकतयेत्यर्थः, 'तदुपजीविन इति

(१) लिङ्गाभावादेवेति क० ।

(२) न तु वस्तुन इति वक्ष्यत इति क० ।

(३) किञ्चैवमपीति ख० ।

(४) अनुवादकतैवेति ख० ।

(५) कारणमात्रस्य ग्रहादिति भाव इति ख०, ग० ।

(६) एवमेत्यादि एतेनेतीत्यन्त पाठ ख०, ग० पुष्पाकक्षये भास्ति ।

जीविनोऽनुमानात् स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थसिद्धेर्न शब्दः
प्रमाणमिति^(१) वैशेषिकमतमपास्तं । यद्यार्थतात्पर्य-

यद्यार्थतात्पर्यानुमानोपजीविन इत्यर्थः, 'अनुमानादिति कर्मत्वं
घटवत् स्वविशेष्यक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारि-
तत्वात्^(२) घटवत्, स्वप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारितत्वाद्वा घटवृ-
त्तिकरणत्वादिवदित्यादिकमेणानुमानादित्यर्थः, शब्दप्रामाण्यपेक्षया
अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् सिद्धेर्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे माना-
भावादिति भावः । 'स्वातन्त्र्येण' तात्पर्याघटकतया, 'वाक्यार्थ-
सिद्धेरिति सर्वत्र शब्दबोधोधात् पूर्वं तत्तत्पदार्थं तत्तत्पदार्थवत्त्व-
सिद्धेरित्यर्थः, 'शब्द इति लोक-वेदसाधारणं शब्दमात्रमित्यर्थः, 'न
प्रमाणमिति न अननुवादक इत्यर्थः, 'वैशेषिकमतमिति वैशेषिकैक-
देशिमतमित्यर्थः, मीमांसकनये लौकिकशब्दस्यैवानुवादकत्वमेतन्नये
च शब्दमात्रस्य तथात्वमिति मतभेदः ।

केचित्तु 'न शब्दः प्रमाणमिति न लौकिकः शब्दोऽननुवादक-
इत्यर्थः, मीमांसकनये वक्तुर्ज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीविसंभर्गानु-
मानाद्वा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वं, एत-
न्नये च यद्यार्थतात्पर्यावच्छेदकतया तदुपजीविपदार्थपचक्रसंभर्गानु-

(१) न शब्दः घटवत् प्रमादान्तरमिति क० ।

(२) स्वविशेष्यक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वादिति पाठे उच्यते
रितत्वपदस्य उच्चरितपदस्मारितत्वमर्थः, अन्यथा कर्मत्वस्यापि उच्यते
रितत्वाभावेन सत्त्वार्थसिद्धिप्रसङ्ग इति ।

ग्रहस्य वाक्यार्थबोधाहेतुत्वात् । यत्तु ज्ञायमानकरणे
इति,^(१) तन्न, यथार्थतात्पर्यकत्वाद्देः प्रथमं ज्ञातुम-
शक्यत्वेनानुमानस्य बाधितत्वात् व्याप्तिसिद्धेश्च । न
हि व्याप्तिः शब्दशक्तिश्च^(२) कारणं, किन्तु तद्वीः^(३)
अतीतेऽनुमितिदर्शनात् । अपभ्रंशादौ शक्तिश्रमाद्-

मानाद्वा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वमिति
मतभेद इत्याहुः ।

‘वाक्यार्थबोधेति तत्पर्यदार्थं तत्पर्यदार्थवत्त्वज्ञानाभावेन प्रथमं
सर्वत्रासम्भवेति तथा शब्दबोधाहेतुत्वादित्यर्थः । ‘बाधितत्वादिति,
ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नशब्दबोधकरणताश्रयत्वरूपस्य ज्ञातो-
पयोगित्वस्य तत्राभावादिति भावः । हेतुत्वरमाह, ‘व्याप्तिसिद्धेरिति
यत्तद्व्याप्तिसिद्धेरित्यर्थः, दृष्टान्ताभावादिति भावः ।
ननु व्याप्ति-शक्तोरैव व्याप्तिः-सिद्धेत्यत आह, ‘न हीति, ‘कारणं’
अनुमिति-शब्दबोधकारणं, तथाच साध्यज्ञानोपयोगीत्यत्र उप-
योगित्वस्य कारणत्वरूपतया साध्यज्ञानं तत्र नास्तीति भावः ।
व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वाभावे युक्तिमाह, ‘अतीत इति अतीतेन लिङ्गे-
नेत्यर्थः, अतीते लिङ्गे तन्निष्ठमंयोगादिरूपव्याप्तेरतीतत्वादिति
भावः । शब्दबोधाहेतुत्वे युक्तिमाह, ‘अपभ्रंशादाविति, इदञ्च

(१) इत्यादौति क० ।

(२) शक्तिश्चेति क० ।

(३) किन्तु तद्वी कारणत्वमिति क० ।

न्वयबोधाच्च । न च सैवोपयुज्यत इति साध्यं, प्रथमं
तदसम्भवात् । तस्मात् यत् अर्थाव्यभिचारित्वेन ज्ञानं
करणं तत्र व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमुपयुज्यते अन्यथा

सम्भवे, तन्मते शाब्दसंभवात् शाब्दासंभवात्प्रवृत्तौ तत्र लोकारा-
दिति ध्येयं । 'सैवेति, 'एवकारः 'इतिशब्दादंनन्तरं योज्यः, 'मा'
प्रवृत्तवाक्यार्थयथाप्रतीतिपरता, 'उपयुज्यते' ज्ञाननिष्ठशब्दबोध-
कारणताया विषयतया अवच्छेदिका, 'इत्येव साध्यं' इत्येवानुसंध-
मित्यर्थः, हेतावपि ज्ञानोपयोगित्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं
वाच्यम्, तथाच न साध्य-साधनविकल्पोद्घटान्न इति भावः । 'तद-
सम्भवादिति यथार्थतात्पर्यज्ञानासम्भवादित्यर्थः, तथाच तथाभिधाने-
ऽपि साध एवेति भावः । अनुमाने उपाधिमप्याह, 'तस्मादिति,
'यदिति यद्वाव्यभिचारिवैलक्षण्यमित्यर्थः, यत्र प्रमित्ताविति शेषः,
'अर्थाव्यभिचारित्वेन' अर्थाव्यभिचारित्वज्ञानमहकारेण, व्याप्तिज्ञान-
महकारेणेति यावत्, 'तत्र' प्रमितौ, 'व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमिति
तद्वाव्यभिचारिवैलक्षण्यस्यैव ज्ञानमित्यर्थः, व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वेनाभि-
धानं स्वरूपकथनं तस्यैव ज्ञानमुपयुज्यते इत्येव प्रकृतं, तथाच
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतत्प्रमित्तिजनकतावच्छेदकत्वमुपाधिः
यत्र ज्ञाननिष्ठयज्ञानकरणतायाः^(१) विषयतया अवच्छेदकत्वं तत्र
तज्ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतत्प्रमित्तिजनकतावच्छेदकत्वं यथा

(१) यत्र ज्ञाननिष्ठकरणताकथनज्ञानकरणताया इति क० ।

शब्दस्यार्थाव्यभिचारितया ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे लिङ्गता-
पत्तेर्जलेपायमानत्वात्^(१) । स्यादेतदनाप्तोक्ते बाधके-
नार्थाभावदर्शनात् आकाङ्क्षादिमहाव्यत्वेन सदर्थकं

व्याप्तिरिति यत्तद्वां सामान्यतः साध्यव्यापकताग्रहः प्रचे च साधना-
व्यापकताग्रहः । न च शक्तिपदयोग्यताकाङ्क्षादौ उपमितिजनक-
ज्ञानविषयेऽतिदेशवाक्यार्थं च साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । व्याप्ति-
तात्पर्यान्यतरत्वरूपपचधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । ननु
शब्दस्यापि व्याप्यत्वेन ज्ञायमानस्यैव शब्दधीजनकतया पक्षेऽपि
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यशब्दधीकारणतावच्छेदकत्वसत्त्वात्
न तस्य साधनाव्यापकत्वमित्यत आह, 'अन्यथेति, अथैव विवरणं
'शब्दस्येति, 'अर्थाव्यभिचारितया' व्याप्यतया, 'ज्ञापकत्वे' अनुभव-
जनकत्वे, 'लिङ्गतापत्तेः' अनुमानान्तर्गतत्वापत्तेः अनुमितिभिर-
स्त्वाविषयकानुभवकरत्वाभावापत्तेरिति यावत् । 'अनाप्तोक्त इति
जलकरणकपाकाद्यभिप्रायमात्रप्रयुक्ते जलेन सिद्धतीत्यादौ वाक्ये
इत्यर्थः, 'बाधकेनेति सेकविशेष्यक-जलकरणकत्वप्रकारकशब्दबुद्धि-
जनकसामग्रीविरहेष्येत्यर्थः, सा च सामग्री तात्पर्यग्रहरूपा प्रकरण-
विशेषरूपा वा^(२) इत्यन्वदेतत् । 'अर्थाभावदर्शनादिति जलकरण-

(१) वक्यलेपायितत्वादिति ख० ।

(२) तात्पर्यग्राहकरूपा प्रकरणरूपा चेति ख०-पुस्तकपाठ परन्त्वयं न
समोचीन प्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तात्पर्यग्राहक-प्रकरणयो-
र्भेदासम्भवात् विकल्पानुपपत्तेः ।

वाधितार्थकं वेति संशयान्न तावन्मात्रादर्थनिश्चयः,
न हि संशयकमेव निश्चायकं,^(१) इत्यधिकमपेक्षणीय-

कलवत्सेकादिप्रतीतिजनकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः, 'आकाङ्क्षादीति,
'आकाङ्क्षादिमदाक्यत्वेन' कोटिद्वयसहचरितत्वेन गृहीतोयोधर्म-
स्तदत्वेनेत्यर्थः,^(२) 'आकाङ्क्षादीत्यादिपदान् योग्यतायाः^(३) आसत्तेश्च
परिग्रहः । 'सदर्थकमिति जलकरणकलवत्सेकप्रतीतिजनकं तादृश-
प्रतीत्यजनकं वेत्यादिसंशयस्य शाब्दबोधोधात्पूर्वं सर्वत्र समवादित्यर्थः,
'तावन्मात्रादिति आकाङ्क्षादिमत्त्वज्ञानमात्रादित्यर्थः, 'अर्थनिश्चयः'
शाब्दबोधः, 'संशयकमेवेति^(४) ग्राह्यसंशयविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, इदं
वाक्यं जलकरणकलवत्सेकप्रतिपदकं न वेत्यादिमशयस्यैव धर्मिणि
सेकादिप्रतिपादकत्वनिश्चयमत्वेन सेकादौ जलकरणकत्वादिमशय-
पर्यवसन्नतयां ग्राह्यसंशयत्वादिति भावः । 'इत्यधिकमपेक्षणीय-
मितीति तादृशसंशयप्रतिबन्धोत्सारणाय जलकरणकत्वादिमत्सेकादि-
प्रतीतिजनकत्वरूपावाधितार्थकत्वनिश्चयरूपमतिरिक्तं कारणान्तर-
मवगममपेक्षणीयमित्यर्थः, तथाचानुवादकः शब्द इति भावः । अथैवं
मति यत्र संशयो न वृत्सस्तवानुवादकत्वं न स्यादिति दूयणे मत्तोत्र

(१) संशयक एव निश्चायक इति छ० ।

(२) कोटिद्वयसहचरितत्वेन गृहीतधर्मवत्त्वेनेत्यर्थ इति छ०, ग० ।

(३) सजातीयान्वयदर्शनरूपाया योग्यताया इति क० ।

(४) संशयक एवेतीति ग० ।

मिति चेत् । न । अर्थसंशयस्य तद्बाधसंशयस्य वा प्रमाणाप्रतिबन्धकत्वात्^(१) । वद्भि-तद्बाधयोः संशयेऽपि प्रत्यक्षानुमानादिना अर्थनिश्चयात् अन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदः, तत्पूर्वमर्थ-तद्बाधसंशयात् । विनाप्यर्थ

संग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमसहमान आह, 'अर्थसंशयस्येति शेषो जलकरणकत्ववान्न वेत्यादिप्राज्ञसंग्रहस्येत्यर्थः', 'तद्बाधसंग्रहस्येत्यादि शेषो जलकरणकत्वाभाववान्न वेत्यादिप्राज्ञाभावसंग्रहस्येत्यर्थः, प्रकारभेदाच्च संग्रहयोर्भेदः, 'प्रमाणेति तन्निश्चयाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः', 'प्रत्यक्षानुमानादिनेति आदिपदाच्चब्दीद्बुद्धसंस्कारपरिग्रहः, 'अर्थनिश्चयादिति वद्भिनिश्चयादित्यर्थः, 'अन्यथा' प्राज्ञ-तद्भावयोः संग्रहस्यापि निश्चयप्रतिबन्धकत्वे, वद्भि-तद्बाधयोः संग्रहदृश्यामिति शेषः, 'प्रमाणमात्रेति प्रमाणमात्रेणैव वद्भिनिश्चयानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'अर्थ-तद्बाधेति वद्भि-तद्बाधयोः संग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्तादित्यर्थः । ननु विपरीतज्ञान-विशिष्टबुद्धयोः केन रूपेण प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति चेदत्र भाष्यदायिका अगृहीताप्रामाण्यक-तद्बुद्धमिंतावच्छेदकतद्भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तदग्रे दोष-विशेषाज्जगद्भान्यतमौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्वाहार्थप्रत्यक्षेतरतद्बुद्धमिंतावच्छेदकतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धता, सन्दिग्धाप्रामाण्य-कस्य निश्चिताप्रामाण्यकस्य वा तद्भावनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि तद्विशिष्ट-

(१) प्रमाणापरिपन्थित्वादिति क० ।

बुद्ध्युदयादगृहीताप्रामाण्यकैति, संगयोत्तरलौकिकप्रत्यक्षस्य संग-
योत्तरोपमिति-संग्रयकालीनपरामर्शाथवहितोत्तरकास्मीनातुमित्योः
धारावाहिकसंग्रयस्य च सम्पादनाय क्वपुतरं ज्ञानत्वमपहाय गुरोरपि
निश्चयलस्य प्रवेशः । न चैवं संगयोत्तरं विनापि विशेषदर्शनं प्रात्य-
चिकनिश्चयापत्तिरिति वाच्यं । विशेषदर्शनं विना संग्रयात्मकविशे-
षणज्ञानादिरूपकोटिद्वयविशिष्टधीसामग्रीमत्वेन कोटिद्वयविशिष्ट-
बुद्धेरेवेत्यादाश्च निश्चयसम्भवः^(१) विशेषदर्शने चैककोटिविशिष्ट-
बुद्धिप्रतिबन्धादर्थव्यभिक्तोनिश्चय इति^(२) । न चैवं विशेषदर्शनो-
त्पत्तिसमय एव प्रात्यचिकनिश्चयापत्तिः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य-
सहवर्तिताया हेतुत्वेन तदानीमप्युभयकोटिविशिष्टबुद्धिसम्भवादिति^(३)
वाच्यम् । तदानीमेव प्रात्यचिकनिश्चयस्याभ्युपगमात् सणविलम्बस्य
ग्रहणनिर्णयत्वात् । न च तथापि पर्वतो वज्रभाववानित्यादिभसो-
त्तरं वज्रव्याप्यधूमवानित्यादिविशेषदर्शने सति^(४) कथं पर्वतो वज्र-
मानित्याद्यलौकिकप्रत्यक्षमिति वाच्यं । विशेषदर्शनोत्पत्तिदशायां^(५)

(१) कोटिद्वयविशिष्टबुद्धेरेवेत्यादाव् निश्चयासम्भवादिति क० ।

(२) अनुभवसिद्धो निश्चय इतीति ख०, ग० ।

(३) तथाच विशेषदर्शनोत्पत्तिभाक्त्वये विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकामावस्य
साचेऽपि तदुत्पत्तिक्षये तदभावस्यासत्त्वात् कार्यकावर्तिनो विशेष-
दर्शनाभावरूपकारणस्य सत्त्वं येन कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिः सम्भवतीति
भावः ।

(४) वज्रवच्छेदकौभूतधर्मादिदर्शने सतीति ख०, ग० ।

(५) चक्षुच्छेदकौभूतधर्मेदर्शनोत्पत्तिदशायामिति ख०, ग० ।

वद्भावभ्रमैऽप्रामाण्यज्ञानोदयात् तदानीमप्रामाण्यज्ञानाभावे तं
विशेषदर्शनेन^(१) वद्भावभ्रमनाश एव^(२) चतुर्थक्षणे वज्जिप्रत्यक्षा-
भुपगमात् क्षणविलम्बस्याकिञ्चित्करत्वात् । शङ्खेन पीत इति
निश्चये मद्यपि पित्तात्मकदोषवशात् शङ्खे पीत इत्यलौकिक-
भ्रमस्य वशोनोरग इति निश्चयेऽपि वशेऽलौकिकोरगतवधमस्य^(३)
इयन्दिक् न प्राचीति निश्चयेऽपि इयन्दिक् प्राचीत्यलौकिकभ्रमस्य^(४)
चानुभवसिद्धत्वात् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजन्वेति,
भ्रमसामान्यजनकदोषवारणाय विशेषपद, अन्यथा भ्रममात्रस्यैवा-
प्रतिबध्यतापत्ते । मुखे चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ बाधनि-
श्चयेऽप्याहार्ययोग्यताभ्रमादभेदान्वयबोधादेरनुभवसिद्धत्वाच्छाब्दा-
न्येति, वज्जिना सिञ्चतौत्यादौ बाधनिश्चयदशाया शाब्दबुद्ध्यभावश्च
तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहात्, आहार्ययोग्यता-
ज्ञाने च बाधनिश्चयेऽपि रूपकादिवत्तत्रापि शाब्दबोधस्येष्टत्वात् ।
बाधनिश्चयेऽप्याहार्यलौकिकप्रत्यक्षोदयादाहार्यप्रत्यक्षेतेरेति, आहा-
र्यवत्त्वं स्वसमानाधिकरण-तदिगिष्टप्रत्यक्षत्व-तदिगिष्टानुभवत्वप्रका-
रकेच्छायवहितोत्तरवर्तिनं तदिगिष्टानुभवोजायतान्तदिगिष्टज्ञान
जायतामित्यादौच्छासत्वेऽपि बाधबुद्धिमत्त्वे अनुमिति-सत्याद्यनु-

(१) अप्रामाण्यज्ञानाभावे त्वित्यन्तर अवच्छेदबोधतदभ्रमदर्शनेनेत्येव पाठ
स०, ग० पुस्तकद्वये भवितुं युक्तम् ।

(२) वद्भावभ्रमनाशोत्तरमिति ग० ।

(३) भगवत्कृत्वमाह्वयवशादित्यादि ।

(४) दिग्भ्रमरूपदोषवशादित्यादि ।

दधात्प्रत्यक्षपदं, निश्चयत्वस्य गुरुतया बाधनिश्चयोत्तरं संशयापादक-
तया च तदपहाय सामान्यतोबुद्धित्वप्रवेशः, अन्धकारे घटाभाव-
निश्चयोत्तरमासोकसमवधाने विनायप्रामाण्यज्ञानं घटलौकिक-
प्रत्यक्षस्य कुटुम्बे गन्वाभावनिश्चयोत्तरं विनायप्रामाण्यज्ञानं तैल-
संयोगे गन्धलौकिकप्रत्यक्षस्य चाभ्युपगमात् लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयं
प्रति समानेन्द्रियजन्यविपरीतलौकिकनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वाभ्युप-
गमाच्च लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्येति, आनुमानिकादितदभावनिश्च-
यस्य इन्द्रियान्तरजन्यतदभावनिश्चयस्य च तल्लौकिकसंशयविरोधि-
त्वात् प्रतियोगिकोटौ निश्चयत्वप्रवेशः । वस्तुस्तु तत्र तल्लौकिक-
प्रत्यक्षनिर्णयस्यैव कार्यसहभावेन तल्लौकिकसंशयविरोधितया प्रति-
योगिकोटौ निर्णयो न प्रवेशनीयः, किन्तु तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वमेव
वक्तव्यं । न च तल्लौकिकप्रत्यक्षनिर्णयान्यत्वस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वस्य
वा प्रवेशे चक्षुरादिना तदभावनिश्चयेऽपि चक्षुरादिना अनुभूय-
मानतदारोपातुपपत्तिरिति वाच्यं । अगृहीताप्रामाण्यकतदिन्द्रिय-
जन्यतदभावसौकिकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्याना-
हार्यतदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धतेति प्रतिषेध-प्रति-
बन्धकभावान्तराभ्युपगमात् । चक्षुषा मण्डुकवमात्रनदोषवशादुर-
गत्वाभावाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमेऽपि त्वचोरगत्वाभावप्रत्यक्षस्य,
चक्षुषा दर्पणादौ सुखाद्यभावाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमेऽपि त्वचा
दर्पणादौ सुखाद्यभावप्रत्यक्षस्य, अन्धकारे त्वचा घटाभावादिलौकिक-
प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि आलोकसमवधाने विनायप्रामाण्यज्ञानं घट-
लौकिकप्रत्यक्षस्य चानुभवात्तदिन्द्रियजन्येति प्रतिषेध-प्रतिबन्धकता-

वच्छेदकयोर्विशेषणं, तच्च तत्तदिन्द्रियादिजन्यतावच्छेदकचातुषला-
दिपरिचायकं । न चैवं तत्र घटाभावलौकिकनिश्चयेऽपि चतुष-
घटादिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात्, ए-
मानुमानिकादितदभावनिश्चयेऽपि तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षेष्टत्वात्
समानेन्द्रियजन्योपनीतमानात्मकतदभावनिश्चयेऽपि तद्विशिष्टलौकि-
कप्रत्यक्षोदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदके लौकिकेति, प्रतिबन्धतावच्छे-
दके च तत् न निवेशनीयं प्रयोजनाभावात्, उपनीतमानं प्रत्यपि
अधिकन्विति न्यायात् समानेन्द्रियजन्यतदभावलौकिकनिश्चयस्यापि
प्रतिबन्धकत्वात्, चतुषा गङ्गो न पीतः अयं नौरग इति लौकिक-
प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि तत्समानकालोत्पन्नात् तदुत्तरोत्पन्नाद्वा पित्त-
मण्डूकवशाञ्चनाद्यात्मकदोषात् गङ्गाः पीतः अयमुरग इति चातुष-
भ्रमस्य स्फटिको न रक्त इति चातुषलौकिकनिश्चयेऽपि तत्समान-
कालोत्पन्नात् तदुत्तरोत्पन्नाद्वा जवाकुसुमवाचिध्यात्मकदोषाद्भ्र-
मस्फटिक इति चातुषभ्रमस्य चोदयाद्दोषविशेषाजन्येति, अन्यत्वं
पूर्ववत् । एवमेव तदभावव्याप्यवत्त्वादिनिश्चय-तद्विशिष्टबुद्ध्योरपि प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावो बोध्य इत्याहुः । तदसत् । आहार्यप्रत्यक्षेतर-
तद्विशिष्टबुद्धित्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे तद्विशिष्टप्रत्यक्षं जायता-
मित्यादींश्चाविरहदशायां बाधनिश्चयसत्त्वे आहार्यप्रत्यक्षेतरतदि-
शिष्टबुद्धेरसम्भवेऽप्याहार्यप्रत्यक्षात्मकतद्विशिष्टबुद्धिमसक्तेर्दुर्वारत्वात् ।
न आहार्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तदिच्छानो विशेषतो हेतुत्वान्तदभावादेव
तदानीं आहार्यप्रत्यक्षोदय इति वाच्यं । अनन्तकार्य-कारणभाव-
कल्पनापत्तेः । एवं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं जायतामित्यादींश्चासत्त्वे बाध-

बुद्धमन्त्रे आचार्यप्रत्यवेतरतद्विशिष्टबुद्धिवारणायामाचार्यप्रत्यवं प्रति
तदिच्छाभावानां विगेषतोहेतुतापत्तेरिति^(१) । न चाचार्यप्रत्यवे-
तरत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदके न निवेशनीयमपि तु तत्तद्विशिष्टप्रत्यवं
जायतां तत्तद्विशिष्टानुभवोजायतामितीच्छाविरहस्योत्तेजकत्वमुपेय-
मिति वाच्यं । तद्विशिष्टप्रत्यवञ्जायतामितीच्छामन्त्रे बाधनिश्चयस-
त्त्वेऽप्यनुमिति-स्यत्वाद्यापत्तेः ।

केचित्तु अगृहीताप्रामाण्यकृतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
प्रत्यव-शब्दान्यतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धतेति स्यत्त्यनुमितिमाधा-
रणः^(२) एकः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः, प्रत्यवं प्रति तु तद्विशिष्ट-
प्रत्यवत्वादिप्रकारेकेच्छाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकृतदभावनिश्च-
यत्वेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोषविशेषाजन्य-तथैकिकप्रत्यवनिश्च-
यान्य-तद्विशिष्टप्रत्यवत्वेन प्रतिबन्धतेति सौक्तिकासौक्तिकसंशयोप-
नीतमानमाधारणः^(३) एकः, अपरस्य तद्विशिष्टप्रत्यवत्वादिप्रकारके-
च्छाविरहकूटविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकृतदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभा-
वनिश्चयत्वेन^(४) प्रतिबन्धकता तदंगे दोषविशेषाजन्यतदिन्द्रियजन्यत-
द्विशिष्टलौकिकप्रत्यवत्वेन प्रतिबन्धतेति लौकिकप्रत्यवमात्रमाधारण-

(१) तदिच्छाभावानां हेतुतापत्तेरिति ख०, गं० ।

(२) स्यत्त्यनुमिद्युपमितिमात्रमाधारण इति ख० ।

(३) सौक्तिकसौक्तिकसंशयोपनीतमानमाधारण इति ख०, सौक्तिका-
लौकिकसंशयोपनीतमानमाधारण इति ग० ।

(४) अगृहीताप्रामाण्यकृतद्विशिष्टप्रत्यवत्वादिप्रकारकेच्छाविरहकूटवि-
शिष्टतदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेनेति ख०, गं० ।

इति प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावत्रयं, एवमेव तदभावव्याप्यवत्त्वादि-
निश्चय-तद्विशिष्टबुद्ध्योरपीति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु सम्प्रदायमतमेव रमणीयं तद्विशिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रकारके-
च्छाविरहकूटानां परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाभावाद्दृ-
तरकार्य-कारणभावावश्यकतया^(१) तदपेक्ष्याव्यवहितोत्तरवर्त्तितसम्-
न्धेन तादृशतादृशेच्छावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छानां
अनाहार्यप्रत्यक्षं प्रति तादृशतादृशेच्छाभावानाञ्च हेतुत्वस्यैव लघी-
यस्त्वात्^(२) । न च तादृशेच्छाविरहकूटानां विशेषण-विशेष्यभाव-
भेदेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि समनियततया अभावस्यैकत्वा-
न्नामन्तकार्य-कारणभाव इति^(३) वाच्यं । अभावस्य धर्मिण एकत्वे-
ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटित-
धर्माणां विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकौभूतानां नानात्वाच्चा-

(१) न च तत्तद्विशिष्टाविरहकूटत्वेन तत्तद्विशिष्टाविरहकूटस्य कारणतावच्छे-
दकत्वसम्भवे विशेषण विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् कथं कार्य-
कारणभावान्तरमिति वाच्यं । एककारणपरिशीलापत्तिभिषा स्था-
सन्त्यवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वानुकीकारेण कूटत्वेन तत्तद्विशिष्टाविरह-
कूटस्य कारणतावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

(२) तादृशतादृशेच्छानवत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छाया हेतु-
त्वमेव लघीयत्वमिति क० ।

(३) तथापि तद्विशिष्टाविरहविशिष्टापरेच्छाविरहविशिष्टतदभावनिश्चयता-
वच्छिन्नाभावस्य अपरेच्छाविरहविशिष्टतद्विशिष्टाविरहविशिष्टतदभाव-
निश्चयतावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन अभिन्नतया न कारणवद्भूतमिति
भावः ।

भाकार्थ-कारणभावस्य दुर्वारत्वात्^(१) । न च तद्व्यक्तित्वेन तदभाव-
यक्तेर्हेतुत्वं न तु प्रतियोगितावच्छेदकानां कारणतावच्छेदकेऽन्तर्भाव-
इति वाच्यं । अभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेऽपसिद्धान्तात् प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रतियोगिघटितधर्मैवाभावस्य हेतुत्वनियमादन्यथा
अस्यहीताप्रामाण्यकाच्यभिचाराकाङ्क्षादिनिययस्य हेतुत्वमपेक्ष्य अ-
निश्चिताप्रामाण्यकच्यभिचारज्ञानाकाङ्क्षादिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य^(२)
हेतुतायां गौरवाभिधानस्यामद्गतत्वापत्तेरिति ।

उच्छृङ्खलाम् तन्मौक्तिकप्रत्यक्षान्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके न
निवेगनीयमपि तु लौकिकालौकिकप्रत्यक्षसाधारणविशिष्टबुद्धित्व-
मेकमेव^(३) प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं । न चैवमुपनीतभानानुमि-
त्याद्यात्मकतदभावनिययमत्ते इन्द्रियान्तरजन्यलौकिकतदभावनिश्च-
यमत्तेऽपि च तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं । असत्य-
प्रामाण्यज्ञाने तदानौ तदनुत्पादस्त्रेष्टत्वात् तथाच साम्प्रदायिक-

(१) तथाच कारणीभूतस्याभावस्य एकत्वेऽपि कारणतावच्छेदकौभूतानां
सप्तदिक्षाविरहाया मध्ये एकस्य कारणतावच्छेदकत्वं व्यपस्य कार-
णतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं इत्यत्र विदिसमनाभावेन कारणबहुत्वमिति
भावे ।

(२) अनिश्चिताप्रामाण्यकच्यभिचारज्ञानाभावस्य अनिश्चिताप्रामाण्यकाका-
ङ्क्षादिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य कैत्यर्थं, मन्दिग्धाप्रामाण्यकच्यभिचार-
निययस्य यमिचारसंशयपर्यवसद्गतया तादृशनिश्चयप्रज्ञायां व्यु-
मितिवारणाय अश्वहीताप्रामाण्यकत्वमपचाय अनिश्चिताप्रामाण्यक-
त्वविधेयकमुक्तमिति ।

(३) लौकिकालौकिकसाधारणज्ञानत्वमेवेति ख०, ग० ।

मतानुयायित्वे एकएव प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः, इच्छाया उन्नेत्र-
कल्पत्वे च प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावद्वयं सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रति पृथक्-
प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावकल्पनात्, एवं शाब्दान्यत्वमपि प्रतिबन्ध-
तावच्छेदके न निवेशनीयमपि तु लाघवाच्छाब्दधीसाधारणमेव
प्रतिबन्धतावच्छेदकमुपेयं मुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ
तु मुखादिषु न चन्द्राद्यभेदान्वयबोधः किन्तु चन्द्रपदस्य चन्द्रषट्-
शादौ स्तवणया तदभेदादेरेव मुखादौ बोध इत्यभ्युपगमात् । न
चेवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे मानाभावः वह्निना चिद्यती-
त्यादौ बाधनिययस्य प्रतिबन्धकत्वादेव शाब्दबोधाभावोपपत्तेरिति
वाच्यं । तद्धेतुत्वाभावस्येष्टत्वात्, बाधनिययस्य प्रतिबन्धतावच्छेदके
शाब्दान्यत्वं प्रवेश्य शाब्दबोध प्रति योग्यताज्ञानरूपकारणान्तर-
कल्पनाया अन्याप्यत्वात् प्रचालनाद्द्वैतिन्यायात्^(१) इत्याहुः ।

उपाध्यायास्तु परंतोवह्निभाववानित्यादिभ्रमोत्तरं वह्निय्याप्यधूम-
वान्परंत इत्यादिविशेषदर्शने सति विनापि वह्निभावभ्रमेऽप्रामाण्य-
ज्ञानं द्वतीयवचण एव परंतोवह्निमानितिप्रत्यक्षस्यानुभवमिद्धत्वात्
स्यानुर्न वेतिमंग्रयोत्तरं विशेषदर्शनाद्ययिमवचण एवाचं स्यात्सुरिति
प्रात्यक्षिकनिययो न तु विशेषदर्शनाद्युत्पत्तिमये इत्यस्याप्यनुभव-
मिद्धत्वाच्च मंग्रय-निययमाधारणं विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टानिधि-
ताप्रामाण्यकतदभावज्ञानत्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं न तु केवल-
मग्न्यहीताप्रामाण्यकतदभावनिययत्वं । न चैतस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकं
यदि तदग्रे दोषविशेषाग्रन्य-शाब्दान्य-तसौक्तिकप्रत्यक्षनिययान्या-

(१) प्रचालनादि पदस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिशयः ।

हार्थ्यप्रत्यचेतरतद्विशिष्टबुद्धित्वं तदा संग्रयोत्तरमपि संग्रयो न स्यात्
 संग्रयोत्तरमुपमितिः सत्यस्य न स्यात् बाधनिश्चयोत्तरमप्यनुमितिः
 स्यात्^(१) परामर्शात्मकविशेषदर्शनमन्नादिति वाच्यं । तदंगे दोष-
 विशेषाजन्य-तत्सौक्तिकप्रत्यक्षान्याहार्थ्यप्रत्यचेतरतद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चय-
 त्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् । न चेवमपि बाधनिश्चयोत्तरमपि
 संग्रयापत्तिर्बाधनिश्चयोत्तरं सत्यनुमित्यापत्तिश्चेति^(२) वाच्यं ।
 अगृहीताप्रामाण्यकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोष-
 विशेषाजन्य-शाब्दान्य-तत्प्रत्यक्षनिश्चयान्यानाहार्थ्यतद्विशिष्टबुद्धित्वेन
 प्रतिबन्धतेति सौक्तिकासौक्तिकसंग्रय-सत्यनुमित्युपमितिमाधारण-
 प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावान्तराभ्युपगमात्, अथ च विशेषदर्शनादेर्नै-
 त्तेजकत्वं, दोषविशेषजन्यसंग्रयव्युदासाय दोषविशेषाजन्देति, आहा-
 र्यसंग्रयव्युदासायानाहार्थ्येति, सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रति च विशेषदर्शना-
 दभावविशिष्टानिश्चिताप्रामाण्यक-तदिन्द्रियजन्य-तदभावसौक्तिकवि-
 शिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्यानाहार्थ्य-तदिन्द्रिय-
 जन्यतद्विशिष्टसौक्तिकप्रत्यक्षनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धतेति प्रतिबन्ध-प्रति-
 बन्धकभावत्रयमित्याहुः । तदसत् । अपेक्षविलम्बस्यादोषतया भ्रम-
 संग्रयोत्तरप्रत्यक्षस्थले चपैकापलापादेव सर्वोपपत्तौ प्रतिबन्ध-प्रति-
 बन्धकभावत्रयकल्पनस्यान्याप्यत्वान्, विशेषदर्शनादभावविशिष्टत्वस्य
 प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेगे गौरवाच्च ।

(१) बाधनिश्चयोत्तरमप्यनुमित्यापत्तिश्चेति स०, ग० ।

(२) सत्यनुमित्यापत्तिश्चेति स०, सत्यनुमित्युपमित्यापत्तिश्चेति ग० ।

मिश्रास्तु आहास्यादिप्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षनिश्चयभावे प्रत्येव तदभाव-
 निश्चयस्तदभावसंग्रहश्च न विरोधी अतएव पूर्वतोवज्ञाभावकांशि-
 न्यादिभ्रमोत्तरं विशेषदर्शने सति विनाप्यप्रामाण्यज्ञानं तृतीयक्षणे एव
 पूर्वतो वल्लिभानित्यादिप्रत्यक्षनिश्चयानुपपन्नः, एवञ्च अदृशीता-
 प्रामाण्यकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तदंशे दोषविशेषाजन्य-
 शाब्दान्य-तत्प्रत्यक्षनिश्चयान्याह्वयप्रत्यक्षेतरतद्विग्रिष्टबुद्धित्वेन प्रति-
 बन्धतेत्येक एव विपरीतज्ञान-विग्रिष्टबुद्धोः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः।
 न चैवं तदभावनिश्चयोत्तरं विनापि विशेषदर्शनं तद्विग्रिष्टप्रत्यक्षनिश्च-
 यापत्तिः तदभावसंग्रहोत्तरं विशेषदर्शनोत्पत्तिममथ एव तद्विग्रिष्ट-
 प्रत्यक्षनिश्चयापत्तिश्चेति वाच्यं। तत्त्वौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्यादृशीताप्रा-
 माण्यक-तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरतद्व्यत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति
 तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वात् आनुमानिकादि-
 तदभावनिश्चयोत्तरं तद्विन्द्रियान्तरजन्यतदभावलौकिकप्रत्यक्षोत्तरञ्च
 विनापि विशेषदर्शनादिकं तत्त्वौकिकनिश्चयोदयात् तत्त्वौकिकप्रत्यक्ष-
 निश्चयान्येति तत्प्रत्यक्षनिश्चयविशेषणं। न चैवं समानेन्द्रियजन्य-
 तदभावलौकिकप्रत्यक्षोत्तरमपि विना विशेषदर्शनं तत्त्वौकिकप्रत्यक्ष-
 निययापत्तिरिति वाच्यं। तद्विन्द्रियजन्यतद्विपरीतलौकिकप्रत्यक्षा-
 व्यवहितोत्तरतद्विन्द्रियजन्यतत्त्वौकिकप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्राप्यपि
 तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वकल्पनात्, अव्यवहि-
 तोत्तरमद्य^(१) उभयवैवोत्पत्तिवर्णमाधारणं तेन विपरीतनिश्चय-

(१) सौत्पत्तिलक्षणाधारणं स्वाव्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वार्थसाधिकरणसमभ-
 षंसापधिकरणत्वे सति सप्रागभावानधिकरणत्वमिति।

तद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चययोर्न युगपदुत्पत्तिरित्याहुः । तदत्यन्तमसत् ।
 विशेषदर्शनं विना भ्रमसंग्रहोत्तरं विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्च-
 यानुत्पादेऽपि तत्प्रत्यक्षनिश्चयसामान्योत्पत्त्यापत्तेः^(१) तद्विपरीतज्ञानं
 विना केवलविशेषादर्शनादिदृश्यामपि तद्विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्ष-
 निश्चयापत्तेः । अथ तद्विपरीतज्ञानानुत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं
 प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतोनाद्योदोषः, तद्विप-
 रीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विपरीतज्ञानत्वेनापि
 हेतुलाभ्युपगमाच्च द्वितीयोऽपीति चेत्, कार्य-कारणभाववाङ्मत्या-
 दुपाध्यायमतापेक्षयापि महद्गौरवं । अथ तद्विपरीतज्ञानानुत्तर-
 तत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादेव
 नाद्यो दोषः, न वा द्वितीयो दोषः विशेषदर्शनस्य हि तद्विपरीत-
 ज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वं न कार्यतावच्छेदकमपि तु तद्विपरीत-
 ज्ञानविरोधिमत्प्रत्यक्षत्वं मत्वर्थस्याथ्यवहितोत्तरत्वं तच्च केवलविशेष-
 दर्शनदृश्यां जायत एवेति । न च तद्विपरीतज्ञानानुत्तरतत्प्रत्यक्ष-
 निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे प्रति तद-
 भावनिश्चये विशेषदर्शनादिकं विनापि विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षा-
 पत्तिरिति वाच्यं । विपरीतज्ञानविरोधिमत्प्रत्यक्षातिरिक्तस्य विप-
 रीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षशालीकतया विशेषदर्शनात्मकविपरीतज्ञान-
 विरोधिनोऽभावादेव तच्च तदनुत्पादादिति चेत्, एवमभिधाने
 कार्य-कारणभाववाङ्मत्याभावेऽपि अथ्यवहितोत्तरत्वादिप्रवचनेन उपा-

(१) सामान्यसामग्रीसत्त्वादिति शेषः ।

वाक्यपरचना सम्भवत्यत एतस्यायमर्थो न वा, एतत्सदर्थकं
 ध्यायापेक्षया कार्यतावच्छेदकगौरवस्य दुर्वारत्वात्^(१) । किञ्च व्याख-
 दर्शन-व्यावर्तकधर्मादिदर्शनसाधारणस्य तद्विपरीतज्ञानविरोधिता-
 वच्छेदकस्यैकस्याभावात्तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वमप्यननुगतं । अपि च
 कुडुमादौ गन्धाद्यभावलौकिकभ्रमोत्तरं तैसादिभ्योर्गे विनापि
 व्याखदर्शनादिरूपतद्विपरीतज्ञानविरोधिनं गन्धादिलौकिकप्रत्यक्ष-
 निवृत्त्योदयाद्वाभिचारः । न च तत्र तैसादिभ्योर्गे एव विपरीत-
 ज्ञानविरोध्यस्तीति वाच्यं । तस्य तद्विरोधित्वे मानाभावात् ।
 तथाप्याप्याज्ञानानभ्युपगमे सौक्यापत्तापादेवोपपत्तिरिति चेत्,
 किमेतावत्कुडुम्या वद्भावभ्रमादिस्थलेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वा-
 दिति मह्येपः । .

मनु न वयमुक्तमंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं मूमः किन्तूक्तमामपी मार्थ-
 निवृत्त्यापिका मंशयसामपीत्वादित्यत्र परिहारान्तरमाह, 'विनापीति,
 वस्तुतस्तु भवतु पाद्यमशयः प्रतिबन्धकत्वापि न सतिरित्यभ्युपगम-
 वादेन समाधानान्तरमाह, 'विनापीति, 'अयं' अस्यकरणकत्वस्ये-
 कादिकं, 'वाक्यपरचना सम्भवति' आकाङ्क्षादिमहाक्षयप्रयोगो भवति,
 अस्यकरणकत्वस्येकाद्यप्रतिपादकमप्याकाङ्क्षादिमहाक्षयमस्तीति यावत्,
 एतेनाकाङ्क्षादिमहाक्षयत्वं तादृशवाक्यजन्यज्ञानत्वस्य साधारणधर्म-
 इति दर्शितं, अनेन सिद्धतोत्यादिवाक्यप्रयोगविषयोऽपि च सेकादि-
 क्तमस्तीति शेषः, तेन प्रतिपाद्यत्वकोटिकमंशये सेकत्वादिरूपसाधा-
 रणधर्मकाभः, 'एत एति, आकाङ्क्षादिमहाक्षयस्वरूपमामधमं दर्श-

(१) अर्थेकारिः दुर्भारतादित्यत्र पाठः क० पु० क० क० ।

१ वा, एतज्जन्यज्ञानं सद्विषयकं न वेति संशयस्वार्था-

‘इति शेषः, ‘अथमिति, ‘एतस्य’ वाक्यस्य, ‘अर्थः’ प्रतिपाद्यः,
‘अर्थं न वा’ जलकरणकत्ववत्सेकादिर्न वेत्यर्थः, तादात्म्यसम्भवेन
‘जलकरणकत्ववत्सेकादिकोटिरिति भावः ।

‘केचित्तु ‘अर्थं’ जलकरणकत्ववत्सेकादिः, ‘एतस्य’ वाक्यस्य,
‘अर्थः’ प्रतिपाद्यो न वेत्यर्थः, इत्याहुः । तदसत् । एतस्य चेत्ते
‘जलकरणत्वांग्रे सन्देहहृत्पत्तेऽपसिद्धान्तात् धर्मितावच्छेदकांग्रे संश-
याकारसंशयानभ्युपगमात् । तदंग्रे निश्चयाकारत्वे च याद्व्यसंशयत्वा-
नुपपत्तेरिति ध्येयं ।

‘एतदिति एतद्वाक्यं जलकरणकत्ववत्सेकादिप्रतीतिजनकं न
वेत्यर्थः, ‘सद्विषयकमिति जलकरणकत्ववत्सेकादिविषयकं न वेत्यर्थः,
‘संशयस्येति, याद्व्यसंशयपर्यवसन्नस्येति शेषः, धर्मिणि चेकत्व-
सेकविषयकत्वयोर्निश्चयसम्भवेन प्रतिपाद्यधर्मिकसंशय-ज्ञानधर्मिक-
संशययोरपि चेत्ते जलकरणकत्वसन्देहपर्यवसन्नत्वादिति भावः ।
‘अर्थावगमेति शाब्दबुद्धेरुत्तरकाल एव सम्भवाच्चेत्यर्थः, तथाच
शाब्दबोधोधात्पूर्वमसम्भवाच्चेति^(१) फलितार्थः, संशयस्योपनीतभाना-
त्मकतया तदपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वादन्यथा सर्वोपनीत-
भानस्यैव सम्भवाच्छाब्दबोधस्यैव दुर्लभलापत्तेरिति भावः ।

मिश्रास्तु ‘अर्थावगमेति शाब्दबोधपूर्वं सेकादौ जलकरणकत्वा-

(१) शाब्दबोधोधात् पूर्व संशयसामग्र्यसम्भवादितीति क० ।

वगमोत्तरस्वालीनत्वाच्च^(१) । तस्मादाप्तोक्तत्वं भ्रमाद्य-
जन्यत्वं अवाधितार्थकत्वं यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वं
वा ज्ञातं अनुगतमपि न हेतुः प्रथमं ग्रहीतुमशक्य-

दिनियमाभावेन शब्दबुद्धेरुत्तरकाल एव सम्भवाच्चेत्यर्थः, विशेष्य-
तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयं विना विशिष्टवैशिष्ट्यसंग्रह्यासम्भवादिति
भावः, इत्याहुः । तदमत् । उक्तसंग्रह्यानां सेके जलकरणकलाभि-
संग्रह्याकारंतया विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानानात्मकतया शब्दबोधं विनापि
सपञ्चमत्पदार्थज्ञानादेव विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेन संग्रहात्
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपत्वेऽपि प्रमाणान्तरजन्य-तद्विधयसम्भवाच्चेति
दिक् ।

यथाप्येतात्पर्यादिज्ञानस्य शब्दबोधाद्हेतुत्वे किं शब्दबोधे
कारणमिति^(१) प्रतिपादयितुं पुनरुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'आप्तो-
क्तमिति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थज्ञानबहुत्वरूपं
तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञानबहुत्वरूपं वा आप्तोक्तममित्यर्थः, 'अवाधि-
तार्थकत्वमिति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः, 'यथा-
प्यवाक्यार्थेति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छ-
योचरितत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोचरितत्वरूपं वा
यथाप्येतात्पर्यमित्यर्थः, 'प्रथमं' शब्दबोधात्पूर्वम्, 'ज्ञातुमशक्यतां-

(१) यथाप्यवगमोत्तरस्वालीनत्वादिति ख० ।

(१) किं किं शब्दकारणमिति ल० ।

त्वात्, किन्तु तात्पर्यग्राहकत्वेनाभिमतानां न्याय-
जन्यज्ञान-प्रकरणादीनामन्यतरत् तात्पर्यव्याप्यत्वेना-

दिति^(१) शब्दबोधात्पूर्वं विगिष्य तत्पदार्थं तत्पदार्थसंभर्गज्ञाना-
भावात् 'आप्तोक्तत्वादेर्घोतुमशक्यत्वादित्यर्थः,' 'तात्पर्यग्राहकत्वे-
नेति, एतच्च एकदेशिभतेन, स्वमते तु तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थ-
प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितलरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वादिति धेयं । 'न्यायजन्यज्ञानेति वेदाभिप्रायेण, 'प्रकरणादीनां'
प्रकरणादिज्ञानानां, 'तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति तार्थ्यत्वस्य व्याप्यं विषय-
तया धेनेति व्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्यविषयकत्वेनेत्यर्थः, यथाश्रुते
न्यायजन्यज्ञानस्य तात्पर्यव्याप्यत्वाभावादनन्वयापत्तेः, अत्र तात्पर्यं
तद्विशेषक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तु तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, वक्रिणा सिद्धतीत्यादावभावात् । इद-
ञ्चापाततः तात्पर्यव्याप्यविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वे तात्पर्यव्याप्ये
भोजनादिरूपप्रकरणत्वध्रमेण विषयाबाधात् शब्दप्रमातुपपत्तेः
प्रमेयत्वादिरूपेण तज्ज्ञानाच्छब्दबोधापत्तेश्च । न च तात्पर्य-
व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति वाच्यं । सर्वत्र तेन रूपेण
ज्ञानाभावेन श्रयापकत्वात् । नापि तात्पर्यव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
शानेत्वेन हेतुत्वं प्रमेयवदित्यादिज्ञानाव्यावृत्तेः संभर्गभेदेन तात्पर्य-
व्याप्यत्व-तदवच्छेदकत्वयोरननुगतत्वाच्च । वस्तुतस्तु तत्तत्प्रकरणत्वा-

(१) 'घोतुमशक्यत्वादित्यत्र 'आप्तोक्तत्वादेर्घोतुमशक्यत्वादिति कात्यायिनभूलपुस्तकस्य
पाठमनुसृत्य इदञ्चापाठधारणमिच्छामि' इति ।

नुगतं, तथाकाङ्क्षासत्तिनिश्चयः, तद्विपर्यये संशये च
शाब्दज्ञानाभावात् । योग्यतायाश्च ज्ञानमात्रं हेतुः
तत्संशये विपर्यये प्रमायाञ्च वाक्यार्थज्ञानात्, तथा
विभक्त्यादिसमभिव्याहारः सम्भूयोच्चारणञ्च. शाब्द-

दिना तत्तत्प्रकरणादिज्ञानं तत्तच्छब्दे विशिष्य हेतुरित्येव तत्तत्(१)।
आकाङ्क्षासत्तिनिश्चययोर्हेतुत्वे मानमाह, 'तद्विपर्यय इति तयो-
र्व्यतिरेकनिश्चये इत्यर्थः, 'संशये च' तयोः संशये च, तथाच
यत्संशयेत्यादिव्याप्तिवलात्(१) तयोर्निश्चयस्य हेतुतेति भावः । 'तत्-
संशये' योग्यतायाः संशये, 'विपर्यये' तस्या निश्चयात्मकभवे,
'प्रमायां' तस्या निश्चयात्मकप्रमायां, 'विभक्त्यादौति कर्मादिवाचक-
विभक्त्यादिपदज्ञानमित्यर्थः, तेन पदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा-
ज्ञानतोभेदः, 'आदिपदास्वाम-धात्वात्मकपदपरिग्रहः, 'सम्भूयेति

(१) वस्तुतस्तु इदानीं वक्तुं स्वार्थं न तात्पर्यं दिनान्तरे तात्पर्यमासीत्,
इदं वाक्यं नैतत्तात्पर्यकं वाक्यमेतत्तात्पर्यकमित्यादित् शाब्दबोधो-
त्तुदयात् तत्तत्कारणो-तत्तत्पुरुषो-तत्तत्तत्त्वादिप्रकारकतात्पर्य-
ज्ञानत्वेन कारकत्वस्यानुगतत्वाभावात् कार्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमेन
तत्तत्कारणत्वेन कार्य-कारणमादपार्थवमानात् तद्वेतोरिति न्यायेन
तत्तत्प्रकरणादिना तत्तत्प्रकरणादिज्ञानमेव तत्तच्छब्दबोधे विशिष्य
हेतुरित्येव तत्त्व इत्यधिकं भाट क-उक्तञ्चे वचते ।

(१) यस्य संशये यस्य व्यतिरेकनिश्चये च यस्यानुत्पादं तन्निश्चय तत्र
कारकमिति व्याप्तिर्यादित्यर्थः ।

ज्ञानमात्रे कारणानि नानार्थे श्लिष्टे चानेकोपस्थिता-
वपि प्रकरणादिवशादेकमर्थमादायान्वयबोधः । स-

परस्परमहकारेणैकान्ययबुद्धिजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, इदञ्च तात्पर्यस्य
प्रकरणादेर्वा ज्ञानकालेऽपि समभूयैकार्यप्रतिपादकानि नैतत्प्रदानीति
ज्ञानकालेऽपि न शाब्दबोध इत्यनुभवमतुस्त्याभिहितं । वस्तुतोऽस्य
हेतुत्वे नामाभाव इत्यवधेयं ।

केचित्तु समभूयैकार्यप्रतिपादनतात्पर्यकत्वं एतस्यार्थः तच्च ज्ञात-
मुपयुज्यते इति तदभ्रमादप्यन्वयबोधदर्शनादित्याहुः^(१) ।

ननु यथार्थतात्पर्यग्रहणाहेतुत्वे कुतो नामार्थादावनेकार्योप-
स्थितावपि प्रायगः एकार्यमादायैवान्वयबोध इत्यत आह, 'नानार्थं-
इति यथोभयत्रैव प्रकरणसमभयस्यैकत्र तात्पर्यविरहे उभयार्थमा-
दायान्वयबोधे दृष्टापत्तिरेव शरणमिति ध्येयं^(२) । 'श्लिष्टे चेति श्वेत-
गुणविशिष्टोधावति आ इतो धावतीत्यर्थद्वये श्वेती धावतीत्यादि-
वाक्ये इत्यर्थः, 'प्रकरणादिवशादिति एकार्यंघाहकप्रकरणादिमात्र-
मत्वादित्यर्थः, 'एकमर्थ' एकमेवार्थं । ननु तथापि यथार्थतात्पर्य-
ग्रहणाहेतुत्वे यष्टीः भवेद्यथादिलालणिकस्यले वृत्तिजन्योपस्थि-
त्यादेरविशिष्टत्वेऽपि प्रायगोलक्ष्यार्थस्य यष्टिधरस्यैवान्वयधीर्न तु
शंकाया यष्टेरिति कुतो नियम इत्यत आह, 'लक्षणा चेति

(१) केचित्त्वित्यादि व्याहृत्यन्त पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) तथेत्यादि ध्येयमित्यन्त पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

क्षणा च^(१) न तात्पर्यानुपपत्त्या किन्वन्वयानुपपत्त्यैव
प्रकरणाद्भोजनप्रयोजनकत्वेनावगतप्रवेशनस्य यद्य-
न्वयानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थायां प्रकरणादेव द्वि-

स्यार्थस्यैवान्वयबोधयेत्यर्थः, शक्यार्थान्वयबोधयेति यावत्, 'न
तात्पर्येति न मुख्यार्थतात्पर्यसंग्रहाभावेनेत्यर्थः, 'अन्वयेति अन्वयिनि
अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धेन मुख्यार्थाभावनियमयेनैवेत्यर्थः । ननु यष्टीः
प्रवेशयेत्यत्र प्रवेशनस्यैव यष्टियदार्थान्वयितया न तत्र शक्यार्थस्य यष्टे-
रभावनियमः यष्टेरपि प्रवेशनसम्भवादित्यत्र आह, 'प्रकरणादिति,
'अवगतेत्यनेनान्वयः, 'भोजनप्रयोजनकत्वेनेति भोजनानुसूक्ष्मत्वेने-
त्यर्थः, विशेषणे द्वितीया, तथाच प्रकरणविशेषात् प्रवेशनत्वरूपेणोप-
स्थितस्य भोजनानुसूक्ष्मप्रवेशनस्येत्यर्थः, अन्वयिन इति शेषः, 'यद्य-
न्वयानुपपत्तेरिति प्रवेशनत्वरूपेण प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरभाव-
नियमादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रवेशने यष्टेरन्वयबोधे विलक्षण-
प्रकरणं हेतुस्तदभावात् प्रवेशने न यष्टेरन्वयबोध इत्यपि सुवचम् ।
यद्यपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरन्वयो न
सम्भवत्येव कर्मत्वस्य पदार्थत्वेन प्रकारान्वयिनियमात् धात्वर्थ-नामार्थ-
योर्मन्दाश्रयबुद्धभावाच्च किन्तु यष्टिकर्मत्वस्य द्वितीयायार्थस्यैव प्रवेशने
प्रकारतया अन्वयः स्यात्तत्र च कर्मतासम्बन्धेन यद्यभावनियमो न
विरोधीत्यसङ्गतमेव तत्, तथापि धात्वर्थ-नामार्थयोरपि च^(१)

(१) लक्षणापीति क० ।

(१) धात्वर्थयोरपीति क०, धात्वर्थयोरपि नामार्थयोरपि चेति ख० ।

तदितरस्य यान्तीत्यनेन गमनकर्तृत्वमवगमनं तदन्व-

भेदान्वयवुद्धिरस्यैव परन्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्यसंभर्गोप-
स्थितिर्हेतुः तेन चैत्रः पचते तण्डुलः पचति घटमानयेत्यादौ
कर्मत्व-कर्मत्वादिमन्वयेन चैत्र-तण्डुल-घटादेर्न पाकानयनादावन्वयः,
न वा चैत्रोधनं घटोरूपं घटः कर्मत्वमित्यादौ मन्वाधेयत्वादि-
मन्वयेन चैत्र-घटादेर्धन-रूप-कर्मत्वादावन्वयः, चैत्रेण पचते तण्डुलं
पचति घटमानय चैत्रस्य धनं घटस्य रूपं घटस्य कर्मत्वमित्यादौ
कर्मत्व-कर्मत्व-मन्वाधेयत्वादिसम्बन्धेन चैत्र-तण्डुल-घटादेः पाका-
नयन-धन-रूप-कर्मत्वादिष्वन्वयबोधस्तु सति तात्पर्य्यबोधे प्रकरण-
विशेषे वा इत्यत एव । न चैवं पदोपस्थापितस्यार्थस्य प्रकारत्व-
नियमो व्याहत इति वाच्यम् । कर्मत्व-कर्मत्वादेः प्रकारतया संभर्ग-
तया च द्विधैव भानाभ्युपगमादुभयोरेव साम्योपपत्त्यात् तात्पर्य्य-
विशेषादेर्नियामकत्वाच्च न सर्वत्र तथात्वं, अतएव च नामार्थ-धातुर्थ-
योर्भेदान्वयबोधे प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिः तन्मिति प्राचीन-
लिखनमपि सङ्गच्छते^(१) अन्यथा तादृशान्वयबोधस्यैवाप्रसिद्धत्वात् तत्र
विभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्मन्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति साम्यदायिक-
मतानुसारेणैदमभिहितमित्यदोषः, एवं सर्वत्र बोध्यम् । नन्वेवं
कचिणो यान्तीत्यत्र शाखा क्वचित्नेन रूपेण कृतो नाम्बयधीः तत्रा-
न्वयानुपपत्तिविरहादित्यत्र आह, 'अजहदिति, 'प्रकरणादेवेति
कचिविषयकापेचावुद्धिविशेषविषयत्वरूपैकसार्थवाहित्वरूपेणान्वयबो-

(१) प्राचीनलिखनं सङ्गच्छते इति ख० ।

यानुपपत्तिश्च विभावे, पचतीत्यस्य कलायमित्यन्योक्तेन
 समं नार्थप्रत्यायकत्वं समभिव्याहाराभावात्, तथापि
 तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् सद्योचरितानां सम्भूयार्थ-
 धकगमनप्रकरणादित्यर्थः, 'कचि-तदितरस्येति भावधारणं, ह्येकै-
 सार्थवाहित्वरूपेणेति शेषः, 'श्रवणमिति भावसाधनं गमनकल-
 तावगम इत्यर्थः । श्रवणधारणीयार्थमेव^(१) स्फुटयति, 'तदन्वयानुप-
 पत्तिरिति गमनकल्वान्वयबोधाभावयेत्यर्थः, 'कचिमात्रे' कचित्-
 रूपेण कचिमात्रे, तथाचेतेषु योग्यतानुपपत्तिरेव सत्तावीजं भव-
 वतीति भावः । 'समभूति परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकत्व-
 ज्ञानाभावादित्यर्थः, न तु यथार्थतात्पर्यग्रहाभावादिति भावः । ननु
 तत्र परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकत्वज्ञानसत्त्वेऽपि नान्वयबोध-
 इत्यत आह, 'तवापीति, 'तस्य' परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजन-
 कत्वज्ञानस्य, तथाच 'तस्यत्वे' तात्पर्यग्रहस्यापि सत्ताद्भवतामपि तत्र
 शाब्दबोधोदुर्वार इति भावः । तादृशजनकताज्ञानस्य शाब्दबुद्धि-
 हेतुत्वे मानमाह, 'सहेति सम्भूयैकान्वयबुद्धिजनकत्वेन ज्ञातानामेव
 पदानामित्यर्थः, 'सम्भूयेति परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकताया-
 व्युत्पत्तिमिदृश्यादित्यर्थः, व्युत्पत्तिः यत्संग्रह इत्यादिव्याप्तिः, तात्प-
 र्यस्य प्रकरणादेर्वा ज्ञानकालेऽपि सम्भूयैकान्वयबुद्धिजनकानि
 ज्ञानतत्पदानीति ज्ञाने एवमेतत्पदानि सम्भूयैकान्वयबोधजनकानि न
 वेति संग्रहे च शाब्दबोधाभावात् यत्संग्रह इत्यादिनियमबलेन
 तन्नियमस्य हेतुनादिति भावः ।

(१) श्रवणधारणीयार्थमेवेति ख०, ग० ।

प्रत्यायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।

अन्ये तु नानार्थे लक्षणायाञ्च नियतोपस्थित्यर्थं पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा तेन विना तदभावात् न वाक्यार्थे, तदज्ञानेऽपि प्रकरणादिना^(१) सैन्धवपदं

‘नानार्थं लक्षणायाञ्चेति गृहीतनानार्थवृत्तिकपद इति समुदा-
यार्थः, तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीत-
विभिन्नार्थशक्ति-लक्षणकस्य मङ्गलः एकमात्रगृहीतलक्षणकस्य साम-
ङ्गलः तस्यैकमात्रगृहीतशक्तिकतुल्यत्वादिति ध्येयं । ‘नियतेति वृत्ति-
ज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि कस्यचिदेवार्थस्य अरण्यार्थमित्यर्थः, ‘पदार्थ-
इति वृत्त्या गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यतत्स्यति प्रति तत्रतीतीच्छ-
योच्चरितत्वपक्षे हेतुत्वमित्यर्थः, ‘तेन विनेति तादृशपदजन्यपदार्थ-
स्यति प्रति पदार्थतात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वं विना तत्र नियतोपस्थितेर-
सम्भवादित्यर्थः^(२) । न चैवं तात्पर्यग्रहान् पूर्वं तदर्थानुपस्थितौ कथं
तात्पर्यनिष्पन्नं तन्मार्थघटितत्वादिति वाच्यम् । वृत्त्या तादृशपद-
जन्यतदुपस्थितेरसम्भवेऽपि शक्तिव्यक्तकारान्तरैश्च तदुपस्थितिसम्भवा-
दिति भावः । ‘न वाक्यार्थ इति क्लेशः, न तु वाक्यार्थबोधे वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्रहापेक्षेत्यर्थः, न तु तत्पदार्थविश्लेषक-तत्पदार्थप्रकारक-
शब्दबोधे • तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वपक्षे हेतुरिति
यावत् । ‘तदज्ञानेऽपि’ वाक्यार्थतात्पर्याज्ञानेऽपि^(३) तत्पदार्थवत्तया

(१) प्रकरणादित इति ख० ।

(२) नियमस्थितेरसम्भवादवृत्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थ इति क० ।

(३) वाक्यार्थाज्ञानेऽपीति क० ।

तुरगपरं काकपदं उपघातकपरमिति हि प्रतियन्ति ।
 अन्यत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः तात्पर्यग्रहं विनैवेति

तत्पदार्थाज्ञानेऽपीति यावत्, 'तुरगपर' तुरगप्रतीतीच्छयोच्चरितं,
 एवमप्येऽपि, 'इतीति' 'इतिशब्दः पञ्चम्यन्तः, इति प्रत्येकं पदार्थद्वय-
 तात्पर्यज्ञानादित्यर्थः, 'हिशब्दो यस्मादित्यर्थः, 'प्रतियन्ति' वाक्यायै
 प्रतियन्ति, तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकशाब्दबोधवन्तो भव-
 न्तीति यावत् । 'अन्यत्र' गृहीतनानार्थवृत्तिकपदभिन्नपदे, 'अन्येति
 वृत्त्या पदार्थस्मृतिरित्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, 'एवकारोऽप्यर्थः ।
 यदा 'नियतोपस्थित्यर्थ' नियतशब्दानुभवार्थं, वृत्त्या पदजन्योपस्थि-
 तेरविशिष्टत्वेऽपि कस्यचिदेवार्थस्य शब्दानुभवार्थमिति यावत्,
 'पदार्थ' इति गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यतत्तच्छब्दानुभवं प्रति
 तत्तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वग्रहस्य हेतुत्वमित्यर्थः, 'तेन विनेति तत्र
 तद्हेतुत्वेन विना, 'तदभावात्' उक्तस्थले नियतशब्दानुभवासम्भवा-
 दित्यर्थः, वृत्त्या पदजन्योपस्थितेरविशिष्टत्वादिति भावः । 'त
 वेत्यादि पूर्ववत्, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, शब्दधीजनिकेति शेषः,
 'एवकारोऽप्यर्थः । नन्विदमयुक्त पदार्थस्मृतिं प्रति तात्पर्यग्रहस्य
 हेतुत्वे मानाभावात् गृहीतनानार्थवृत्तिकस्थले नियतोपस्थितेरैवावि-
 द्यत्वात् गृहीतवृत्तिकाना सर्वेषामेवापानां तत्र स्मरणस्थानुभववि-
 द्यत्वात् सर्वेषां शब्दबोधाभावस्तु शब्दानुभवं प्रति तात्पर्यग्रहस्य
 तात्पर्यपादकप्रकरणादिविशेषग्रहस्य वा हेतुतया तदभावात् अन्यथा
 गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यत्वाग्रमपहाय साधवाहृत्या पदजन्य-

न तदपेक्षा । वस्तुतस्तु इतरपदस्य इतरपदार्थसंस-
र्गज्ञानपरत्वं तात्पर्यं तच्च वेदे न्यायादवधार्यते लोके

दार्थसंज्ञितिमात्रं प्रत्येव पदार्थतात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वं स्मृतो नाभ्युपेक्षते
पदार्थतात्पर्यग्रहं विनाप्यन्यत्र वृत्त्या पदार्थस्मरणस्यानुभवमिद्व-
त्वात्तत्प्रदित्यागे प्रकृतोऽपि तुल्यत्वात् एवं यद्वाक्योऽपि न युक्तः
खण्डगः प्रत्येकपदार्थतात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वे^(१) पक्षतीत्यादौ सर्वदैव
विषयित्वानुकूलत्वादिमकलसंसर्गणान्वयबोधापत्तेः । न च तत्संसर्ग-
कान्वयबोधे तत्संसर्गतात्पर्यग्रहोऽपि हेतुरिति नायं दोष इति
वाच्यम् । पक्षन् गच्छतीत्यादौ पक्षित्यत्र विषयितासम्बन्धे तात्प-
र्यग्रहे गच्छतीत्यत्रापि तन्मादायान्वयबोधापत्तेः तद्विशेष्यक-तत्प्रका-
रकप्रतीतिपरत्वसंग्रहे तद्वातिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधापत्तेश्च ।
एतेषु प्रकरणादीनां शाब्दबोधहेतुत्वं यत्पूर्वमुक्तं तदप्ययुक्तं तथा
एति तादृशप्रतीतिपरत्वसंग्रहे तद्वातिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधापत्तेः
प्रकरणादीनामननुगततथाऽनन्तकार्य-कारणभावापत्तेश्चेत्यस्वरसा-
दाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इतरपदस्येति एकपदस्येत्यर्थः, 'इतरपदार्थेति
प्रकृतसंसर्गणेतारपदार्थविशेष्यिका स्वार्थप्रकारिका या प्रतीतिस्तदिच्छ-
योच्चरितत्वमित्यर्थः, 'तात्पर्यमिति, शाब्दधीप्रयोजकमिति शेषः,
तत्संसर्गण तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकशाब्दबोधं प्रति तत्संसर्गक-तद्विशेष्य-
क-तत्प्रकारकशाब्देऽप्योच्चरितत्वं प्रयोजकमिति तु फलितायः ।

(१) शब्दानुभवहेतुत्व इति ख०, ग० ।

न्यायात् प्रकरणादेर्वा । अत एव शाब्दबोधे नाति-
यतहेतुकत्वं तच्चेतरपदार्थसंसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमे-
वेति सामान्याकारेण तत्परत्वग्रहः^(१) हेतुर्न तु विशिष्य,
तच्च स्वपरपदार्थयोः संसर्गानुभवजननं विना अनुप-

‘अत एव’ एतादृशतात्पर्यस्य शाब्दधीप्रयोजकत्वादेव, ‘अनियत-
हेतुकत्वमिति अननुगतहेतुकत्वमित्यर्थः, प्रकरणादेः प्रयोजकत्वे
ज्ञाननुगतहेतुकत्वापत्तिरिति भावः । ननु प्रकृतशाब्दपरत्वरूपतात्पर्य-
ग्रहणैव शाब्दधीहेतुत्वात् कथमेतादृशप्रतीतिपरत्वधीः शाब्दधी-
हेतुरित्यत आह, ‘तच्चेति, ‘इतरपदार्थेति प्रकृतसंसर्गोत्तरपदार्थ-
विशेष्यक-स्वार्थप्रकारकज्ञानमित्यर्थः, ‘वाक्यार्थज्ञानमेव’ प्रकृतशाब्द-
ज्ञानमेव, ‘सामान्याकारेणेति घटपदमापदमाधेयत्वसंसर्गक-कर्मत्व-
विशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतिपरमित्यादिरूपेणेत्यर्थः,^(१) ‘तत्परत्वग्रहः’
तादृशप्रतीतिपरत्वग्रहः, ‘न तु विशिष्येति न तु घटवत्कर्मत्वप्रती-
तिपरमित्यादिरूपेण तादृशप्रतीतिपरत्वज्ञानं हेतुरित्यर्थः, अथ
हेतुमाह, ‘तच्चेति तदुपपत्कर्मत्वप्रतीतित्वादिना तादृशप्रतीति-
परत्वज्ञानधेत्यर्थः, श्लाघ्यवहितपूर्वमिति श्रेयः, ‘स्वपरेति कर्मत्वादी-
घटादिमत्त्वानुभूतोत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु श्रुतपदेभ्य एव तात्पर्य-

(१) तात्पर्यग्रह इति क० ।

(२) घटपदमाधेयत्वसंसर्गक-स्वार्थघटप्रकारक-कर्मत्वविशेष्यकप्रतीतिपर-
मित्यादिरूपेणेत्यर्थ इति क० ।

पन्नमिति पदानि सम्भूय जनयन्ति, अत एव^(१) नानार्थे
विनिगमना, तदनुपपत्तिरेव लक्षणावीजं तदभावा-
देव पचतिपदे^(२) न स्मृतकलायान्वयबोध इति सिद्धं
शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं । तस्य च निराकाङ्क्षादौ संस-

पदात्पूर्वं कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुभवः स्यादित्यत आह, 'पदानौ-
ति, 'सम्भूय' तात्पर्यप्रक्षेपेण समं मिलितैव, तथाचान्योन्याश्रय इति
भावः । इदमुपलक्षणं विग्निय तत्परत्वग्रहस्य हेतुत्वे शब्दमात्रस्या-
नुवादकतापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं । 'अतएवेति एतादृशतात्पर्यग्रहस्य
शब्दधीहेतुत्वादेवेत्यर्थः, न तु प्रकरणादिज्ञानस्य हेतुत्वादिति
भावः । 'विनिगमनेति शक्तिजन्योपस्थित्यादेरितरभकलकारणस्या-
विग्नित्वेऽपि कदाचिदेकमर्थमादायैवान्वयबोध इत्यर्थः, 'तदनुपपत्ति-
रेवेति, 'अत एवेत्यनुपपद्यते, 'एवकारोऽप्यर्थ, तात्पर्यानुपपत्तिरपी-
त्यर्थः, 'लक्षणावीजमिति' यद्यैः प्रवेशयेत्यादौ शब्दा वाक्यार्थसा-
रणस्य^(३) शब्दार्थयोग्यतादिज्ञानस्य च सत्त्वेपि लक्ष्यार्थस्यैवान्वयबोध-
इत्यत्र नियामक इत्यर्थः, तदानीं शब्दा अन्वयबोधाभावे नियामक-
इति तु फलितार्थः, तथाच न तादृशसिद्धान्तव्याघात इति भावः ।
'तदभावादिति, 'अत एवेत्यनुपपद्यते, 'पचतिपदइति प्रयुक्त इति
श्रेयः, 'स्यतेति अन्योक्तकलायपदान् स्यतेत्यर्थः, 'शब्दस्य' लोक-
वेदसाधारणशब्दस्य, 'प्रमाणान्तरत्वमिति अनुमानादिभिन्नत्वे सत्य-
शब्दोत्पत्तिस्त्वार्थानुभवजनकत्वमित्यर्थः ।

(१) तत एवेति क०, ख० ।

(२) पचतीतिपदे इति क० ।

(३) शब्दार्थस्मरणस्येति क० ।

गंज्ञानाजनकत्वात् आकाङ्क्षादिकं सहकारीति ।

अत्राभिनववैशिष्टिकैकदेशिनः साधवात्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यस्य घटत्व-कर्मत्वादिना विशेषतोधीरेव
लोक-वेदसाधारणशब्दधीषामान्यहेतुः, वङ्गिना सिञ्चतीत्यादौ
वङ्गिकरणकत्वत्सेकप्रतीतेरप्रसिद्धावपि खण्डगः प्रसिद्धा वङ्गिक-
रणकत्वत्सेकप्रतीतिपरमिति भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न तु तद्विशे-
ष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वधीः, तत्तत्त्वम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रिताप्रवेशे^(१) गौरवात्, न वा वेदस्थले त्रिलवत्कपिञ्जलपदार्थपर-
मित्यादिक्रमेण सामान्यतस्तन्निययोहेतुः लोके च घटवत्कर्मत्वपर-
मित्यादिक्रमेण विशेषतस्तन्निययोहेतुरिति मीमांसकाभिमतकार्य-
कारणभावभेदः कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् लोकस्थले
विशेषतस्तद्दृग्निश्चयहेतुत्वसाधकपूर्वाक्तयुक्तेरुक्तक्रमेण वेदस्थलेऽप्यवि-
शेषात् । तथाच लोक-वेदसाधारणं शब्दमात्रमेवानुवादकं । न
चैवं वेदस्यानुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं । अगृहीतपाञ्चनु-
भवजनकत्वरूपप्रामाण्याभावे चतिविरहात् तावतापि यथार्थानुभव-
जनकत्वरूपप्रामाण्यस्थानपायात् । न च शब्दधीपूर्वं तत्पदार्थं
तत्पदार्थवत्त्वज्ञानाभावात्तादृग्गतात्पर्यं दुर्ग्रहमिति वाच्यम् । साध-
वात्तादृग्गतात्पर्यधियोहेतुत्वे कृतेऽनाथत्या व्यभिचारिणा अव्यभि-
चारिणा वा पचधर्मेणापचधर्मेण वा येन केनापि लिङ्गेन जन्मा-

(१) विशेष्यतादितत्तत्त्वम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितादिप्रवेश इति क० ।

नारीयोद्वुद्धसंस्कारेण भक्त्या वा येन केनापि प्रकारान्तरेण च तत्पदार्थं तत्पदार्थदत्तज्ञानस्याप्यवयवं कल्पनीयत्वान्तदिरहदप्रायां शाब्दबोधानुभवस्य चाभिद्वत्वात् । अन्यथा तवापि सर्वत्र प्रथमं तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतेरज्ञानात्कल्पन्तदुघटिततात्पर्यनिर्णय इत्यस्य दुःसमाधेयत्वादिति प्राडः । तदसत् । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारिताव्यक्तीनां स्वरूपतः संसर्गविधया प्रवेगेन गौरवाभावात् ययोक्ततात्पर्यपदस्यैव हेतुत्वे कर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितं न वेत्यादिमंशये तादृशप्रतीतीच्छयोच्चरितं नेत्यादिव्यतिरेकनिश्चये वा घटवत्कर्मत्वमित्यादिशाब्दबोधप्रसङ्गाच्च तात्पर्यज्ञानहेतुताया एवापि निराकर्तव्यत्वाच्च शुकादितोतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयेऽपि शाब्दबोधोदयात् । न चैश्वरं तत्र तात्पर्यं फलेकानुमेयतया प्रथमं दुरवधारणात् । अत एवेश्वरविरहनिश्चयेऽपि वेदेऽन्यबोधः । न च पूर्वाध्यापकतात्पर्यं, तत्र मौमांसानधिष्ठितेनोदीरिते शाब्दबोधापत्तेः । कुतश्चर्हि मौमांसोपयोग इति चेत्, वेदायांन्यबोधे साक्षादेव अन्यव्यतिरेकाभ्यान्तथैव कल्पनात् । उक्तञ्च मणिकता न्यायजन्यज्ञानप्रकारणादीनामन्यतममिति समासः^(१) ।

नचेतादृशतात्पर्यनिश्चयस्य शाब्दधीहेतुत्वे किमाकाङ्क्षा-योग्यतामत्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनेत्यत आह, 'तस्येति निरुक्तातात्पर्यनिश्चयस्येत्यर्थः, 'निराकाङ्क्षादौ' आकाङ्क्षाभाववत्तया निश्चिते, 'संसर्ग-

(१) शुकादित इत्यादि समास इत्यन्त प्राडः ख०-ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

गुणानाजनकत्वात् आकाङ्क्षादिकं सहकारौति ।

अत्राभिनववैशिष्टिकैकदेशिनः साधवात्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रती-
 तीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यं च घटत्व-कर्मत्वादिना विग्रेषतोधीरेव
 लोक-वेदसाधारणशब्दधीसामान्यहेतुः, वञ्चना सिद्धतीत्यादौ
 वञ्चिकरणकत्वत्सेकप्रतीतेरप्रसिद्धावपि खण्ड्यः प्रसिद्धा वञ्चिक-
 रणकत्वत्सेकप्रतीतिपरमिति भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न तु तद्विशे-
 षक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वधीः, तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
 रिताप्रवेशे^(१) गौरवात्, न वा वेदस्थले चित्तवत्कपिञ्जलपदार्थपर-
 मित्यादिक्रमेण सामान्यतस्तन्निश्चयोहेतुः लोके च घटत्वकर्मत्वपर-
 मित्यादिक्रमेण विग्रेषतस्तन्निश्चयोहेतुरिति मीमांसकाभिमतकार्य-
 कारणभावभेदः कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् लोकस्थले
 विग्रेषतस्तादृशनिश्चयहेतुत्वसाधकपूर्वाकयुक्तेरुक्तक्रमेण वेदस्थलेऽप्यवि-
 ग्रेषाच्च । तथाच लोक-वेदसाधारणं शब्दसाधमेवातुवादकं । न
 चैवं वेदस्थानुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं । अगृहीतघातु-
 भवजनकत्वरूपप्रामाण्याभावे चतिविरहात् तावतापि यथार्थानुभव-
 जनकत्वरूपप्रामाण्यस्थानपायात् । न च शब्दधीपूर्वं तत्पदार्थं
 तत्पदार्थवत्तज्ज्ञानाभावात्तादृशतात्पर्यं दुर्यहमिति वाच्यम् । साध-
 वात्तादृशतात्पर्यंधियोहेतुत्वे कृत्रेऽनायत्या व्यभिचारिणा अत्यभि-
 चारिणा वा पदधर्मणापदधर्मण वा येन केनापि सिद्धेन जन्मा-

(१) विशेष्यतादितत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितादिप्रवेश इति ख० ।

न्तरीयोद्बुद्धसंस्कारेण मनसा वा येन केनापि प्रकारान्तरेण च तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वज्ञानस्याप्यवश्यं कल्पनीयत्वात्तद्विरुद्धायां शाब्दबोधानुभवस्य चाभिद्धत्वात् । अन्यथा तवापि सर्वत्र प्रथमं तद्विशेष्यक-तत्रकारकप्रतीतेरज्ञानात्कथन्तदुद्वटिततात्पर्यनिर्णय इत्यस्य दुःसमाधेयत्वादिति प्राहुः । तदसत् । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारिताव्यक्तीनां स्वरूपतः संसर्गविधया प्रवेगेन गौरवाभावात् यथोक्ततात्पर्यपक्षेव हेतुत्वे कर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितं न वेद्यादिसंग्रहे तादृशप्रतीतीच्छयोच्चरितं नेत्यादिव्यतिरेकनिश्चये वा घटवत्कर्मत्वमित्यादिशाब्दबोधप्रसङ्गाच्च तात्पर्यज्ञानहेतुताया एवापि निराकर्तव्यत्वाच्च शुकादितोतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयेऽपि शाब्दबोधोदयात् । न चैश्वरं तत्र तात्पर्यं फलैकानुमेयतया प्रथमं दुरवधारणात् । अत एवेश्वरविरहनिश्चयेऽपि वेदेऽन्वयबोधः । न च पूर्वाध्यापकतात्पर्यं, तत्र भीमांशानधिष्ठितेनोदीरिते शाब्दबोधापत्तेः । कुतश्चिं भीमांशोपयोग इति चेत्, वेदार्थान्वयबोधे साक्षादेव अन्वय-व्यतिरेकाभ्यान्तथैव कल्पनात् । उक्तञ्च मणिकता न्यायजन्यज्ञानप्रकारणादीनामन्यतममिति समासः(१) ।

नन्वेतादृशतात्पर्यनिश्चयस्य शाब्दधीहेतुत्वे किमाकाङ्क्षा-योग्यतासक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनेत्यत आह, 'तस्येति निरुक्तातात्पर्यनिश्चयस्येत्यर्थः, 'निराकाङ्क्षादौ' आकाङ्क्षाद्यभाववत्तया निश्चिते, 'संसर्ग-

(१) शुकादित इत्यादि समास इत्यन्तः पाठः ख०-ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादः ॥

ज्ञानाजनकत्वात्' शाब्दबोधाजनकत्वात्, 'आकाङ्क्षादिकं' आका-
ङ्क्षादिज्ञानं, 'आदिपदाद्योग्यतामन्तिपरिग्रहः ।

इति श्रीमयुरानायतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाप्रामाण्यवाद्ग्रहणं ॥

अथाकाङ्क्षा ।

अथ केयमाकाङ्क्षा, न तावद्विनाभावः, नीलं

अथाकाङ्क्षारहस्यं ।

प्रसङ्गादाकाङ्क्षां निरूपयितुं पृच्छति, 'अथ केति 'आकाङ्क्षा-
दिकं सहकारीति यदुक्तं तत्र आकाङ्क्षा केत्यर्थः, 'अविनाभाव-
इति तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः,
तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद्दृष्टित्वाभावस्तत्पदार्थं तत्पदार्थाकाङ्क्षेति
भावः । अस्ति च अयं घट इत्यादौ इदम्पदार्थं घटपदार्थाभाववद्-
दृष्टित्वाभाव', दृष्टित्वन्तादात्म्यसम्बन्धेन बोध्यं, अन्यथा चैत्रः पचति
रघोगच्छतीत्यादौ चैत्रादिपदार्थस्याख्यातपदार्थसाकाङ्क्षता^(१) न स्यात्
चैत्रादौ तिप्पदार्थाभाववद्दृष्टित्वाभावाभावात्^(२) तत्पदार्थाभावस्तु
यत्सम्बन्धेन येन रूपेण तत्पदार्थान्वयोभविष्यति तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

(१) तिप्पदार्थसाकाङ्क्षतेति ख०, ग० ।

(२) चैत्रादे कृत्यादिरूपयतिप्पदार्थाभाववति भूतलादौ वर्तमानत्वादिति
भावः । ननु तथापि संयोगादिसम्बन्धेन विधिष्टरूपादिना वा कृत्याद्य-
भाववति स्मिन् उक्तसम्बन्धेन चैत्रादेर्दन्तेस्तदोपतादवस्थाभित्वाभावो-
ऽपि स्यात्पितावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपेण च दास्य इत्याह, तत्पदा-
र्थाभावत्विति ।

सरोजमित्यादावभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे
महिष इत्यत्र^(१) जलान्वितनद्या अविनाभावात्^(२)
कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेः । नापि समभिव्याहृतपदसां-

तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकौवाच्याः, एवञ्च तत्पदार्थं तत्सम्बन्धेन
तद्धर्मविशिष्टतत्पदार्थस्यान्वये तत्पदार्थं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्धर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतत्पदार्थाभाववदन्यत्नमाकाङ्क्षेति फलितार्थः,
आकाङ्क्षाया अर्थधर्मत्वाभिप्रायेणोदन्तेन शब्दानिष्ठत्वेऽपि न चति-
रिति मन्तव्यं । नतु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेन तत्पदार्थं तत्प-
दार्थाभाववदन्यत्नं विवक्षितं यत्किञ्चित्तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद-
न्यत्नं वा, आद्ये आह, 'नीलमिति, सरोजत्वावच्छेदेन नीलान्यत्न-
वदन्यत्नभावादिति भावः । नीलं सरोजमित्यादौ आदिपदात्^(३)
नीलोघटः पीतो घट इत्यादेः भङ्गश्च, द्वितीये आह, 'विमल-
मिति, 'नद्या इति षष्ठ्यर्थनदीसम्बन्धेत्यर्थः, षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन नदी-
जलयोरेव साक्षादन्य इति सम्प्रदायमते यथाश्रुतमेव साधु । 'अवि-
नाभावात्' कच्छविशेषेऽविनाभावात्, 'साकाङ्क्षतेति नदीपदोत्तर-
षष्ठीपदार्थसाकाङ्क्षतेत्यर्थः, सम्प्रदायमते षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन नदीपदार्थ-
साकाङ्क्षतेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं घटः कर्मत्वमित्यादावतिप्रसङ्गः^(४) ।

(१) महिषस्रतौत्यच्चेति ख० ।

(२) अविनाभूतत्वादिति ख०, ग० ।

(३) आदिनेति ख०, ग० ।

(४) कर्मत्वादौ आधेयतासम्बन्धेन घटादिमत्त्वादिति भावः ।

प्रमेयमभिधेयमित्यादावप्रसङ्गश्च अत्यचितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धे-
नाभिधेयतावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः, एवं विमम्बादिनि बोधकवाक्ये-
ऽव्याप्तिः, (१) योग्यतायाः इत्यङ् प्रयोजकत्वात्पुनर्पत्तिरित्यपि बोध्यं ।
'समभिव्याहतेति समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थे जिज्ञासा समभि-
व्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा इति शतमीतत्पुरुषः, 'समभि-
व्याहृतपदस्मारितपदार्थः, 'पदार्थेत्यस्य च प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः,
तथाच प्रकृतपदसमभिव्याहृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञा-
साकाङ्क्षेत्यर्थः, प्रकृतपदसमभिव्याहृतपदस्मारिते यत्र येन सम्बन्धेन
प्रकृतपदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधः तत्पदस्मारिते तत्र तेन सम्बन्धेन
तत्पदस्मारितस्य तस्य शब्दबोधेऽपि तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति (१) तु
फलितार्थः, उदासीनपदस्मारितपदार्थजिज्ञासाधामतिव्याप्तिवार-
णाय 'समभिव्याहतेति, तच्च सम्भूयैकार्थप्रतिपादकतात्पर्यकत्वं न

(१) दक्षिणा सिद्धतौ व्ययोग्यतायां इत्यर्थः, अत्रातिरिति तथाचोक्तस्थले वज्रा-
दिकरकत्वाभाववति सेकादौ तादात्म्येन सेकादेर्दृष्टेरिति भावः ।
ननुहास्येने लक्ष्यतेव भाजियते अन्वयानुभावकत्वन्तु तस्य साकाङ्क्षत्वसम्-
भादेवेति चेत् तस्य निराकाङ्क्षतावधारः स्यात्, स्यादेवेति चेत्
अन्वयबोधयोग्यतायाः प्रयोजकत्वविलोपप्रसङ्गः यत्त्वैवायोग्यस्थले
निराकाङ्क्षतपैवान्वयानुभावकत्वस्य सम्भवे योग्यत्वाभावस्य तत्प्रयोज-
कत्वकल्पनानौचित्यादित्याश्रयेनाह, योग्यताया इति ।

(१) तथाच प्रकृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञासाकाङ्क्षेत्यर्थः, तत्-
सम्बन्धेन तत्पदस्मारिते तत्र तत्पदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधे तत्सम्-
बन्धेन तत्पदस्मारितस्य तस्य शब्दबोधेऽपि तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति तु
फलितार्थ इति ख०, ग० ।

सरोजमित्यादावभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे
महिष इत्यध^(१) जलान्वितनद्या अविनाभावात्^(२)
कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेः । नापि समभिव्याहृतपदस्मा-

तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाच्यः, एवञ्च तत्पदार्थं तत्सम्बन्धेन
तद्गुणविशिष्टतत्पदार्थस्यान्वये तत्पदार्थं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्गुणवि-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतत्पदार्थाभाववदन्यत्वमाकाङ्क्षेति फलितार्थः,
आकाङ्क्षाया अर्थधर्मत्वाभिप्रायेणैदन्तेन शब्दानिष्ठत्वेऽपि न घति-
रिति मन्तव्यं । ननु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेन तत्पदार्थं तत्प-
दार्थाभाववदन्यत्वं विवक्षितं यत्किञ्चित्तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद-
न्यत्वं वा, आद्ये आह, 'नीलमिति, सरोजत्वावच्छेदेन नीलान्वय-
वदन्यत्वाभावादिति भावः । नीलं सरोजमित्यादौ आदिपदात्^(३)
नीलोघटः पीतो घट इत्यादेः मङ्गलः, द्वितीये आह, 'विमल-
मिति, 'नद्या इति पञ्चम्यनदीसम्बन्धस्येत्यर्थः, पञ्चम्यसम्बन्धेन नदी-
जलयोरेव साक्षादन्य इति सम्यदायमते यथाश्रुतमेव साधु । 'अवि-
नाभावात्' कच्छविशेषेऽविनाभावात्, 'साकाङ्क्षतेति नदीपदोत्तर-
घटीपदार्थासाकाङ्क्षतेत्यर्थः, सम्यदायमते पञ्चम्यसम्बन्धेन नदीपदार्थ-
साकाङ्क्षतेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं घटः कर्मत्वमित्यादावतिप्रसङ्गः^(४) ।

(१) महिषघरतीत्यनेति ख० ।

(२) अविनाभूतत्वादिति ख०, ग० ।

(३) आदिनेति ख०, ग० ।

(४) कर्मत्वादौ आधेयतासम्बन्धेन घटादिमत्त्वादिति भावः ।

प्रमेयमभिधेयमित्यादावप्रसङ्गश्च श्रवयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धे-
नाभिधेयतावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः, एवं विस्मृदिनि बोधकवाक्ये-
ऽप्याप्तिः, (१) योग्यतायाः पृथक् प्रयोजकत्वानुपपत्तिदेव्यपि बोध्यं ।
'ममभिव्याहतेति ममभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थे जिज्ञासा ममभि-
व्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा इति सप्तमीतत्पुरुषः, 'ममभि-
व्याहतेत्यस्य प्रकृत्यर्थः, 'पदार्थत्यस्य च प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः,
तथाच प्रकृतपदममभिव्याहृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञा-
साकाङ्क्षेत्यर्थः, प्रकृतपदममभिव्याहृतपदस्मारिते यत्र येन सम्बन्धेन
प्रकृतपदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधः तत्पदस्मारिते तत्र तेन सम्बन्धेन
तत्पदस्मारितस्य तस्य शब्दबोधेच्छा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति (१) तु
फलितार्थः, उदासीनपदस्मारितपदार्थजिज्ञासायानतिय्याप्तिवार-
णाय 'ममभिव्याहतेति, तच्च सम्भूयैकार्थप्रतिपादकतात्पर्यकत्वं न

(१) वह्निना सिद्धतौत्ययोग्यबोधे इत्यर्थः, व्य्याप्तिरिति तथाघोक्तस्यत्वे वज्रा-
दिकारणकत्वामाववति सेकादौ तादात्म्येन सेकादिर्हतेरिति माव ।
ननुक्तस्यने कक्षतैव नाद्रियते अन्वयानुभावकत्वन्तु तस्य शब्दाङ्गत्वध-
मादेवेति चेत् तस्य निराकाङ्क्षताव्यवहारः स्यात्, स्यादेवेति चेत्
अन्वयबोधयोग्यतायाः प्रयोजकत्वविलोपप्रसङ्गं सर्वत्रैवायाम्यस्यत्वे
निराकाङ्क्षतयैवान्वयानुभावकत्वस्य सम्बन्धे योग्यत्वामावस्य तत्पयोज-
कत्वकल्पनानौचित्यादित्याशयेनाह, योग्यताया इति ।

(१) तथाच प्रकृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञासाकाङ्क्षेत्यर्थः, तत्-
सम्बन्धेन तत्पदस्मारिते तत्र तत्पदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधे तत्सम्ब-
न्धेन तत्पदस्मारितस्य तस्य शब्दबोधेच्छा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति तु
फलितार्थ इति ख०, ग० ।

रितपदार्थजिज्ञासा, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधत्
विश्वजिता यजेत द्वारं इत्यत्रापदार्थयोरप्यधिकारि-
णोऽध्याहृतस्य पिधानस्य चाकाङ्क्षितत्वाच्च, तत्र शब्द-

लेकानुसन्धानविषयत्व विमलञ्जलमित्यादावतिप्रसङ्गात्^(१) । न च
तत्पदस्मारितेतिव्यर्थं तत्र तस्यान्वये तत्र तस्य शाब्दबोधेच्छा आका-
ङ्क्षेत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं । प्रकारान्तरेणोपस्थिते^(२) घटादौ
प्रकारान्तरोपस्थितस्य नीलादेः शाब्देच्छायामपि नीलोघट इत्या-
दिवाक्यात् घटादौ नीलाद्यन्वयबोधोपात्तेराकाङ्क्षामत्वात् । न च
तत्राकाङ्क्षासत्त्वेऽपि पदजन्यपदार्थोपस्थिते कारणान्तरस्य विरहा-
न्नान्वयबोध इति वाच्यं । एतादृशाकाङ्क्षावादिना^(३) पदजन्यपदा-
र्थोपस्थिते पृथकारणत्वानभ्युपगमात् । स्मारितत्वञ्च वृत्त्या स्मारि-
तत्व बोध्यं तेन कार्यत्व-कारणत्वादिसम्बन्धेन घटादिपदस्मारिताका-
शादिजिज्ञासा^(४) नाकाङ्क्षेति भावः । 'अजिज्ञासोरपीति शाब्देच्छा-
शून्यस्मापीत्यर्थं, मौमासकमतेन दूषणमाह, 'विश्वजितेति, 'अप-
दार्थयोरपीति पदास्मारितयोरपीत्यर्थं, 'अधिकारिण इति स्वर्गं
कामस्य कर्तुरित्यर्थं, 'अध्याहृतस्येत्यादि, 'अकाङ्क्षितत्वाच्च' विध्वंस-

(१) उदासीनेत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तं पाठं ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) उभयत्र प्रकारान्तरेणेत्येत्यस्य चाक्षुषादित् सस्कारवशेदेत्यर्थः ।

(३) एतादृशाकाङ्क्षावादिनय इति ख०, ग० ।

(४) एकनम्बन्धिसंज्ञान्यापरसम्बन्धिसंज्ञारक्तया आकाशादिभ्यश्च घटादिप-
दप्रयोग्यस्मृतिविषयत्वमाकाशादेरिति भावः ।

कल्पनपक्षेऽपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र जिज्ञासितस्यानयनादेराकाङ्क्षितत्वापत्तेः । अथ जिज्ञासायोग्यता^(१) सा, जिज्ञासा च विशेषाज्ञाने भवति,

द्वितीयार्यमाकाङ्क्षाच्च, उक्तजिज्ञासाया आकाङ्क्षाले तु तत्र स्यात् अथाद्वतस्वर्गकामादेः पदस्मारितत्वाभावेन तज्जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वाभावादिति भावः । स्वमतेन दूषणमाह, 'तत्रेति स्वर्गकामादिशब्दाध्याहारपक्षेऽपीत्यर्थः, 'जिज्ञासितस्येति आधाराधेयभावसंसर्गक^(२)कर्मत्वादिपदस्मारितकर्मत्वादिप्रकारकशाब्देच्छाविषयस्य आनयनादिपदस्मारितस्थानयनादेरित्यर्थः, 'आकाङ्क्षितत्वापत्तेः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन^(३) कर्मत्वपदस्मारितकर्मत्वमाकाङ्क्षात्वापत्तेः । अत्र यत्पदोपस्थापिते यत्पदोपस्थितिप्रयुक्ता यत्पदोपस्थापितान्वयजिज्ञासा तयोराकाङ्क्षा इति लक्षणे नायन्दोषः । यद्यपि घट इत्युक्ते कर्मत्वत्र वेति जिज्ञासानुदयस्तथापि जिज्ञासासामान्यमभिप्रेत्येदं, विशेषजिज्ञासामादाय 'अथ ज्ञाप्य-तदितरेत्यादिसूत्रचरणं वक्ष्यति इति ध्येयं^(४) । आचार्यैर्धिं लक्षणमाह, 'जिज्ञासेति शाब्दबोधेच्छा योग्यतेत्यर्थः, 'सा' आकाङ्क्षा । ननु योग्यतैव किमित्यत्र आह, 'जिज्ञासा चेति, 'चः' हेतौ, यस्मादित्यर्थः, 'विशेषाज्ञाने' विशेषाज्ञान एव, शाब्दबोधेऽनुत्पन्न एवेति यावत्, अन्यथा सिद्धे इच्छाविरहादिति भावः । 'भवतीति, अतदिति शेषः, यत्सन्धे यत्स-

(१) जिज्ञासा प्रति योग्यतेति ख० । (२) निरूपकत्वादिसंसर्गकेति ख०, ग० ।

(३) निरूपकतासम्बन्धेनेति ख०, ग० ।

(४) अथेत्यादिर्धैर्ममित्यन्त पाठः ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

योग्यता च श्रोतरि तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगम-

भाव्यते तस्यैव तदुच्यते । न च शाब्दबोधे उत्पन्ने कदापि शाब्देष्वेति, तदभाव एव योग्यतेति भावः । 'श्रोतरौति, घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तिर्वारणाय 'जन्येति, 'तदुच्चारणं' तदाक्यज्ञानं, अतो न मौनिश्लोकाव्याप्तिः । तथाच श्रोत्रनिष्ठतदाक्यज्ञानजन्यता-दृशशाब्दबोधप्रागभावस्तदाक्यज्ञानेन तादृशशाब्दबोधे जननीये आकाङ्क्षेत्यर्थः, एकस्य पुरुषस्य तादृशशाब्दबोधप्रागभावस्य सत्त्वेऽपि अन्यपुरुषस्य तादृशशाब्दबोधानुत्पादात् सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्या आकाङ्क्षायां हेतुललाभाय श्रोत्रनिष्ठेति प्रागभावविशेषणं, न तु लक्षणान्तर्गतं, घटः कर्मत्वमित्यादौ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वयबुद्धभावसम्बन्धे तदाक्यज्ञानजन्येति । इत्यञ्च^(१) तत्र तदाक्यज्ञानजन्यतादृशशाब्दबोधप्रसिद्ध्या तत्रागभावाभावाच्च तादृशान्वयबोध-इत्यभिमानः । तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु वाक्यविशेषणं प्रयोजनञ्चानुपदं स्फुटीभवित्यति, घटः कर्मत्वमित्यादौ तादाव्यसंसर्गकघटकर्मत्वान्वयबोधप्रागभावमादाय घटवत्कर्मत्वमित्यादि-

(१) अत्र घटः कर्मत्वमित्यादौ प्रागभावप्रतियोगिनि ज्ञाने तदाक्यज्ञानजन्यत्वविशेषणदादेऽपि न कथं भेदेनान्वयबोधे तदाक्यज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादिरूपसामयौसहितत्वात् तादृशप्रागभावाभावस्य च भेदेन तादृशान्वयबोधानुत्पादमात्रनिर्वाहत्वादित्याशङ्क्यां तदाक्यज्ञानस्य तादृशान्वयबोधजनकत्वाभावमुक्त्वा निरस्यति, इत्यर्थेत्यादिना, तथाच तदाक्यज्ञानं भेदान्वयबोधं न जनयतीति भावः ।

प्रागभावः, विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र^(१)
तात्पर्यवशात् कदाचित् नद्याः कच्छे संसर्गावगमात्

भेदान्वयबोधे साकाङ्क्षत्ववारणाय तादृशेति,^(२) खण्डवाक्यार्थबो-
धानन्तरं खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबाधोत्पादात् नीलोघट-
इत्यादौ वक्तुः क्रमिकशब्दबोधद्वयेच्छायां धारावाहिकशब्दबोध-
द्वयोत्पादाच्च सामान्याभावमपह्नय प्रागभावत्वेनोपादनं । न च
ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया तादृशशब्दबुद्धिमत्त्वेऽपि तादृशशब्दबुद्धि-
सामान्याभावसत्त्वान्न खण्डवाक्यार्थबोधाद्यनन्तरं महावाक्यार्थबोधा-
द्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तथासति तादृशेच्छां विनापि धारावा-
हिकशब्दबोधापत्तेरिति भावः । नन्वेवमपि नदी-जलान्वयबुद्धि-
मात्रतात्पर्येणैव श्रेष्ठविमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्र
नदी-जलयोरन्वयबोधानन्तरं नदी-कच्छयोः कथञ्चान्वयबोधः तद्वा-
क्यस्यैव ज्ञानेन नदी-कच्छयोरन्वयबोधे तात्पर्यग्रहदशायां नदी-
कच्छयोरन्वयबोधजननात्तद्वाक्यज्ञानजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभाव-
सत्त्वात् । न च तात्पर्यज्ञानाभावान्न तदानीं तादृशान्वयबोध इति
वाच्यं । तदानींसाकाङ्क्षाभावान्नान्वयबोध इति सकलपाषाणप्रवा-
दविरोधापत्तेरित्यत आह, 'विमलमिति, 'तात्पर्यवशात्' तात्पर्य-

(१) महिषश्चरतीत्यत्रेति क० ।

(२) तथाच तादृशप्रागभावस्य साकाङ्क्षात्वादिनये उक्तवाक्यात् भेदान्व-
यबोध एव नास्तीत्यभिमान, अन्यथा तादृशप्रदस्योपादानेऽपि उक्त-
स्थले साकाङ्क्षतापत्ति तद्वाक्योपतन्ज्ञानमन्यभेदान्वयबोधप्रागभावस-
त्त्वादिति भावः ।

तत्प्रागभावसत्त्वेऽपि श्रोतरि तदुच्चारणेन तात्पर्यवशात्
जलान्वितनद्याः कच्छे संसर्गावगमोनेति न तत्प्राग-
भावः, घटः कर्मत्वमानयनमित्यत्रापि तथेति चेत् ।
न । निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य
सिद्धिसिद्धिपराहतत्वात् । किञ्च यवैकोविमलं जलमि-

ज्ञानवशात्, 'तत्प्रागभावेति तदाक्यज्ञानजन्यनदी-कच्छान्वयबोध-
प्रागभावसत्त्वेऽपीत्यर्थः, 'तदुच्चारणेनेति तदाक्यविषयकयज्ञानमन्वयतां
नदी-जलधोरन्वयबोधजनितस्तज्ञानमन्वयेत्यर्थः, अस्य च 'संसर्गा-
वगमोनेत्यनेनान्वयः, 'तात्पर्यवशादिति तात्पर्यवशात् जलान्विताया-
नद्या इत्यर्थः, 'संसर्गावगमोनेति अन्वयबोधो न जन्यत इत्यर्थः, 'न
तत्प्रागभाव इति न तदाक्यविषयकतज्ञानमन्विजन्यनदी-कच्छा-
न्वयबुद्धिप्रागभाव इत्यर्थः, तथाच तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु
वाक्यविशेषणमिति भावः । इदमुपलक्षणं तदित्यस्य वाक्यविशेषणत्वे
नीलोघट इत्यादौ वक्तुः क्रमिकशाब्दबोधद्वयेच्छां विनापि नीलो-
घटः नीलोघट इत्यादिधारावाहिकशाब्दबोधापत्तेः तदाक्यस्यैव
स्मरणेनान्यदा नीलोघट इति शाब्दबुद्धेरननीयत्वाच्चीलोघट इति
शाब्दबुद्धिदशायामपि तादृशशाब्दबोधप्रागभावसत्त्वादित्यपि बोध्यं ।
'तथेति तदुच्चारणजन्यघटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धिप्रागभावे-
नेत्यर्थः । 'निराकाङ्क्ष इति घटः कर्मत्वमित्यादावित्यर्थः, 'तदुच्चारण-
जन्येति तज्ञानजन्येत्यर्थः, 'संसर्गावगमेति घटवत्कर्मत्वमित्यादि-
भेदान्वयबुद्धिप्रागभावसत्त्वेत्यर्थः, 'सिद्धिसिद्धिपराहंतचादिति तादृश-

त्यश्रत्वैव तात्पर्यभ्रमेण वा नद्याः कच्छान्वयपरत्वम-
 वैति, अपरः समस्तमेव श्रुत्वा नद्या जलान्वयपरत्व-
 मवधारयति, तत्रोभयोरपि तदुच्चारणजन्यसंसर्गाव-
 गमात् नद्या इत्युभयसाकाङ्क्षं^(१) स्यात् ।

प्रागभावस्य सिद्धमिद्धिभ्यां घटः कर्मलमित्यादि वाक्यं घटवत्कर्म-
 लमित्यादिभेदान्वयबोधे निराकाङ्क्षमिति व्यवहारविलोपप्रसङ्गादि-
 त्यर्थः, स्वज्ञानजन्यतादृगान्वयबुद्धिप्रागभावकालीनताभावस्य भ्र-
 म्ये तादृगश्रवणविषयत्वात्, स्वपदं घटः कर्मलमित्याद्यानुपूर्वी-
 विधेयविशिष्टवाक्यपरमिति भावः । ननु तादृगप्रागभावकालीनं
 यद्यत्तद्विन्नत्वमेव तादृगश्रवणविषय इति नायन्दीय इत्यरुचे-
 राह, 'किञ्चेति, 'यवेति, नदी-जलान्वयबोधतात्पर्येण विमलं जलं
 नद्याः कच्छे मद्दिषश्चरतीति प्रयुक्ते इति शेषः, 'एकः' पुरुषः,
 'जलमितीति विमलं जलं इत्येकदेशमश्रुत्वैवेत्यर्थः, 'तात्पर्यभ्रमेण
 वेति तात्पर्यस्य भ्रमोयमादिति व्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्यस्य प्रकर-
 णादेर्भ्रमेण वेत्यर्थः, यथाश्रुते नद्याः कच्छान्वयपरत्वावगमस्यैव
 तात्पर्यभ्रमतया नद्यास्य हेतुत्वमङ्गतेः, 'नद्या इति नदी-कच्छा-
 न्वयबोधे तात्पर्यमवैतीत्यर्थः, 'अपरः' पुरुषः, 'नद्या इति नदी-
 जलान्वयबोधे तात्पर्यमवधारयतीत्यर्थः, 'उभयोरपीति, जले कच्छे
 चेत्यर्थः, 'संसर्गावगमादिति, नद्या श्रवणबोधादित्यर्थः, 'उभयसाका-
 ङ्क्षमिति, युगपन्नदीजलान्वयबोध-नदीकच्छान्वयबुद्ध्युभयसाकाङ्क्षता-

(१) उभयसाकाङ्क्षमिति क०, ख० ।

अपि च प्रागभावाभावस्य कारणान्तराभावव्याप्त-

व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः, नद्या इति. वाक्यमिदानीं नदीकक्षा-
न्वयबुद्धिमाकाङ्क्षं नदीजलान्वयबुद्धिमाकाङ्क्षेति व्यवहारः स्यादिति
समुदितार्थः, युगपत् स्वजन्यनदीकक्षात्वबोधप्रागभावविशिष्टज्ञान-
स्वजन्यनदीजलान्वयबुद्धिप्रागभावविशिष्टज्ञानयोरुभयोरेव विषयता-
सम्बन्धेन सत्त्वात् विषयतासम्बन्धेन तथाभूतज्ञानस्यैव भवन्नये तादृश-
व्यवहारविषयत्वात् स्वपदद्वयं ज्ञानपरं, वैशिष्ट्यैककालवृत्तित्वं । न
च युगपत् तथा व्यवहारे दृष्टापत्तिरिति वाच्यं । यस्मिन्त्वयबोधे
तात्पर्यं नास्ति तत्र निराकाङ्क्षत्वव्यवहारस्यैव सर्वसिद्धत्वात्^(१) इति
भावः । ननु व्यवहारोपयोग्याकाङ्क्षालक्षणे वक्तुं तात्पर्यविषयत्वेना-
न्वयबोधो विशेषणीयः । न चैवं यत्र यत्र तात्पर्यभ्रमाच्छाब्दबोध-
स्तत्रैव निराकाङ्क्षत्वव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । तत्र निराकाङ्क्ष-
व्यवहारस्य सकलप्राचीनसम्मतत्वादित्यहचेराह, 'अपि चेति ।

केचित्तु 'उभयमाकाङ्क्षं स्यादित्यस्य नदीकक्षात्वबुद्धिमाकाङ्क्षं
नदीजलान्वयबुद्धिमाकाङ्क्षं स्यादिति यथाश्रुत एवार्थः । न चेष्टा-
पत्तिरुभयमाकाङ्क्षाविरहे उभयान्वयबोधस्यैवानुपपत्तेरिति वाच्यं ।
यस्मिन्त्वयबोधे तात्पर्यं नास्ति तत्राकाङ्क्षाभ्रमजन्यताया एव सर्व-
सिद्धतादिति भावः । ननु तदुच्चारणजन्यवक्तुं तात्पर्यविषयतादृशा-
न्वयबुद्धिप्रागभावस्तदुच्चारणजन्यतादृशात्वबोधे आकाङ्क्षेति विव-
क्षीयं, तथाच तात्पर्यांग्रे भ्रमादेव तत्राकाङ्क्षाभ्रम इत्यहचेराह,

(१) सर्वसम्मतत्वादिति ख० ।

त्वात् तत एव कार्यभावा इति किमाकाङ्क्षया । एवञ्च

‘अपि चेति, इत्याहुः । तदसत् एतादृशाकाङ्क्षायाः शाब्दधीहेतुत्वे
प्रकृते नदीकञ्चान्वयबुद्धेरनुपपत्तेः तत्र तात्पर्यविरहात् । न चेयं
स्वरूपसती न हेतुः किन्तु ज्ञातेति तात्पर्यांगे भ्रमात्मकतज्ज्ञा-
नान्नदीकञ्चान्वयधौरिति^(१) वाच्यं । अथाः स्वरूपसद्हेतुत्वं एव
‘अपि चेत्यादिदूषणसद्गतेरिति दिक् । ‘प्रागभावाभावस्येति^(२)
विमलं जलमित्यादौ नदीजलान्वयबोधोत्तरं नदीकञ्चान्वयबो-
धानुत्पत्तिम्यले तदुच्चारणजन्यनदीकञ्चान्वयबुद्धिप्रागभावाभावस्ये-
त्यर्थः, ‘कारणान्तराभावेति श्रोत्रनिष्ठनदीकञ्चान्वयबोधतात्पर्य-
ज्ञानात्मककारणान्तराभावव्याप्यतयेत्यर्थः । मध्ये तात्पर्यभ्रमे जाते
नदीजलान्वयबोधानन्तरमपि नदीकञ्चान्वयबोधस्य मर्जनकृतत्वा-
दिति भावः । ‘कार्याभाव इति नदीकञ्चान्वयबोधाभाव इत्यर्थः,^(३)
‘किमाकाङ्क्षयेति किं तदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभावस्वरू-
पाया आकाङ्क्षायास्ताद्रूप्येण हेतुतयेत्यर्थः । प्रमाणान्तरासत्ते प्रा-
चीनप्रवादान्यथानुपपत्तिमाधस्य कारणत्वासाधकत्वादिति भावः^(४) ।

(१) नदीकञ्चान्वयबोध इत्यादिति क० ।

(२) ननु नदीजलान्वयबुद्धोत्तरं नदीकञ्चान्वयबोधानुत्पत्तिवारणाकाङ्क्षाया-
हेतुत्वं धत्तव्यं तदेव न इत्याशयेनाह, ‘प्रागभावेत्यादि ।

(३) तथापि तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दधीप्रागभावविरहो न तादृशका-
र्यांगानुत्पत्तिप्रयोजक इति न तस्य कारणत्वमिति भावः ।

(४) कारणत्वासाधकत्वादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

योग्यतासत्ती अपि न हेतू अयोग्ये अनासन्ने च तदु-
च्चारणजन्यसंसर्गज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्^(१) ।
न चैवं बाधाभावस्यानुमित्यादावपि हेतुत्वं, प्रागभावा-

यथायुतन्तु^(२) न सङ्गच्छते उत्पन्नपुनरुत्पादस्थले प्रागभावेतरसकल-
कारणमत्वेऽपि प्रागभावविरहेण व्यभिचारात्^(३) अन्यथा प्रागभावस्य
हेतुतैव न सिद्धेदिति ध्येयं । ननु नदीजलान्वयबोधतात्पर्यके अहो
विमलं जलमित्यादौ नदी-जलयोरन्वयबोधानन्तरं नदी-कक्षा-
न्वयबोधवारणाय नोक्ताकाङ्क्षाहेतुरपि तु घटः कर्षलमित्यादौ
घटवत्कर्षलमित्यादिभेदान्वयबोधस्य घटमानयेत्यादौ वक्रुः शाब्द-
बोधद्वयेष्वां विनापि धारावाहिकशाब्दबोधस्य च वारणाय सा
हेतुमत्तैव कारणान्तराभावस्य वक्रुमशक्यत्वादनो दोषान्तरमाह,
'एवञ्चेति,^(४) 'न हेतु', स्थानामिति शेषः, 'अयोग्ये अनासन्ने चेति
घटः कर्षलमित्यादाविवेति शेषः, 'तत्प्रागभावाभावात्' तदुच्चा-
रणजन्यसंसर्गावगमप्राप्तभावस्यैवाभावात्, शाब्दबोधाभावोपपत्तेरिति
शेषः । ननु अनुमित्यादिस्थले साधवतो विशिष्टबुद्धिसामान्यं
प्रत्येव तदभावनियथाभावस्य हेतुत्वकल्पनाच्छाब्दबोधेऽपि बाधा-

(१) तत्प्रागभावाभावसत्त्वादिति क० ।

(२) प्रागभावत्वेन प्रागभावकारणताखण्डनत्वित्यर्थः ।

(३) कारणमत्वे कार्यानुत्पादादित्यर्थः ।

(४) उक्ताकाङ्क्षायां हेतुत्वे चेत्यर्थः ।

भावेनैव कार्य्यभावात् प्रागभावस्य च कार्य्यमाच-

भावरूपयोग्यताया हेतुत्वमित्यत आह, 'न चैवमिति, 'एवं'
 प्रागभावस्य प्रागभावत्व-तत्तत्प्रागभावत्वातिरिक्तरूपेणापि हेतुत्वे,
 'हेतुत्वमिति, सम्भवतीति शेषः । 'प्रागभावाभावेनैवेति तत्तत्परा-
 मर्गजन्यानुमितिप्रागभावाभावेनैवेत्यर्थः, 'कार्य्यभावात्' कार्य्य-
 भावसम्भवात्, तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्यतादृश-
 शब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्ववत्तत्पराप्रागभावजन्यानुमितौ तत्तत्परा-
 मर्गजन्यानुमितिप्रागभावो हेतुरिति सुवचत्वात् । भवन्मते अनन्त-
 कार्य्य-कारणभावस्य दोषत्वे उक्ताकाङ्क्षाया अपि शब्दधीहेतुत्वा-
 मिद्वैरिति भावः । ननु उक्ताकाङ्क्षया हेतुत्वेऽपि बाधाभावरूप-
 योग्यतयाः शब्दधीहेतुत्वमावश्यकं अन्यथा यच्च प्रथमयोग्यता-
 नियथात्मकवाक्यज्ञानं ततः तात्पर्यादिज्ञानात्मकपदार्थस्मृतिः त-
 तोऽयोग्यतानियथनाशः ततोऽन्वयबोधस्तत्रायोग्यतानियथनाशच्छे-
 ऽन्वयबोधोपपत्तेः तदुच्चारणचतुर्थवर्णे पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दधी-
 जननात्तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य मत्वात्, एवं पदजन्यपदा-
 र्थोपस्थितिरूपामत्तिरपि हेतुरावश्यकौ इतरथा तादृशमन्वयव-
 दितपूर्वोत्पन्नतात्पर्यादिविषयकोच्चारणव्यक्तिसमादृशमन्वयव्यक्तित्वेन
 शब्दबोधोपपत्तेस्त एव उच्चारणात् तृतीयवर्णे शब्दबोधोत्पादेन
 तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य मत्वात्, एवमनुमित्यादावपि
 बाधाभावस्य हेतुत्वमावश्यकम् अन्यथा बाधाव्यवहितोत्तरोत्पन्न-
 परामर्गादिव्यक्तितो द्वितीयवर्णेऽनुमित्यापत्तेः बाधनाग्रे तत एव

हेतुत्वात् । शब्दे नासाधारण्यं उत्थितोत्थाप्याकाङ्क्षयो-

परामर्शद्वितीयक्षणे^(१) अनुमित्युत्पत्तेस्तत्परामर्शन्यानुमितिप्रागभाव-
सत्तादित्यरुचेराह, 'प्रागभावस्येति, तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभाव-
स्येत्यर्थः, प्रागभावत्वेनेति-शेषः । यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यं तत्र
प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभाव इति तादात्म्य-प्रतियोगित्वघटित-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रागभावत्वेन कार्यत्वेन कार्य-कारण-
भावादिति भावः । 'शब्दे नासाधारण्यमिति आकाङ्क्षाया न शब्द-
जन्यज्ञाननिरूपितकारणतामाचवत्वमित्यर्थः, प्रागभावत्वरूपेणान्य-
त्रापि हेतुत्वादिति भावः । न चेष्टापत्तिः, आकाङ्क्षा शब्द-
बुद्ध्यावसाधारण्यकारणमिति सकलप्रामाणिकप्रवादविरोधापत्तेरिति
इदं । ननु शब्दबुद्धिनिरूपितकारणतामाचवत्वं न प्रामाणिक-
प्रवादार्थः किन्तु शब्दबुद्धिमाचनिरूपितकारणतावत्वं तच्च प्रागभा-
वत्वेनान्यत्र हेतुत्वेऽपि निरूप्यप्रागभावत्वेन कारणतामादाय सम्भव-
तोक्त आह, 'उत्थितेति सम्बन्धिकपदनिरूपिताकाङ्क्षा उत्थि-
ताकाङ्क्षा, तादृशपदानिरूपिताकाङ्क्षा उत्थाप्याकाङ्क्षा, 'उत्कर्षेति
उत्थितोत्थाप्यव्यवहारनियामकौ उत्कर्षांपकर्षी न स्यातामित्यर्थः,
यथासंख्येन बोध्यं, 'तदभावादिति उत्कर्षादेरसम्भवादित्यर्थः, उत्क-
र्षादेर्जातितादिति भावः । इदमथयुक्तं सम्बन्धिकपदार्थतात्पर्यक-
पदज्ञानघटितत्वाघटितत्वाभ्यामेवोत्थितोत्थाप्यव्यवहारोपपत्तेरिति-
क्तोत्कर्षादिजातौ मामाभावादन्वया सिद्धान्तलक्षणेऽप्यगतेः ।

(१) तत्परामर्शान् द्वितीयक्षय इति ग० ।

रुत्कर्पापकर्पा न स्यातां प्रागभावे तद्भावात् ।

नव्यान्तु तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावस्याकाङ्क्षान्ते घटः कर्मत्वमित्यादौ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वयबोधोपत्तिर्दुवारा तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावस्याप्रसिद्धा तद्भावेन तत्र तादृशशब्दबुद्ध्याभावस्य वक्रुमशक्यत्वात् घटमानयेत्याद्युच्चारणान्तरजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावस्य च तत्रापि सत्त्वात्^(१) कार्यभावात् कारणभावाधीनत्वात् । अथ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वयबोधं प्रति घटमित्याद्यानुपूर्वीं विशेषस्य हेतुत्वात् तद्भावादेव तत्र तादृशशब्दबोधभावः । न चैवमानुपूर्वीं विशेष एवाकाङ्क्षांश्च किं निरुक्तप्रागभावरूपाकाङ्क्षायान्तत्वेन हेतुतयेति वाच्यं । घटमानयेत्यादौ विनापि वक्रुः शब्दबोधदयेच्छामेकेनैवोच्चारणेन धारावाहिकद्विचादिशब्दबोधवारणाय तेन रूपेण हेतुत्वभ्युपगमादिति चेत्, न, तदवारणाय प्राथमिकशब्दबोधव्यक्तिं प्रति तत्प्रागभावव्यक्तेस्तत्प्रागभावत्वेन हेतुत्वमेवोचितत्वात् तदुच्चारणजन्यशब्दबुद्धान्तरस्याप्रसिद्धतया प्राथमिकतद्वाक्यप्रागभावाभावेनेव द्वितीयादिचरणे तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्ध्यापत्तिवारणमभवात् एकेनोच्चारणेन शब्दबुद्धिदयाजननात् कार्य कारणभाववाङ्मस्य तुन्यत्वात् कारणतावच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयोगैरवश्यं पुनस्तवाधिकत्वात् । तादृशशब्दबुद्धिसामान्यायादनघ तत्रापि दुवारं तदुच्चारणान्तरजन्यता-

(१) तथाच तादृशशब्दधीप्रागभावभावोऽपि नात्र कार्यभावावप्रयोग इति भावः ।

दृशशाब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वेन विशेषसामर्थीविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात्
 तत्तदुच्चारणभावेन विशेषसामर्थीविरहस्य ममापि सुवचत्वात् ।
 अथ यत्र शाब्दद्वयेच्छावशात् एकोच्चारणादेव क्रमेण शाब्दबुद्धि-
 द्वयं तत्र चतुर्थादिसुप्ते तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धान्तरस्य वार-
 णाय तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धिप्रागभावस्य तदुच्चारणजन्यता-
 दृशशाब्दधीहेतुत्वमावश्यकं । न च तथाप्युक्तद्वयव्यक्तिद्वयप्रागभावयो-
 र्विरहेषैव तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धिसम्भवः^(१) तदुच्चारणजन्यता-
 दृशशाब्दबुद्धान्तरस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यं । उत्पन्नव्यक्तिद्वयप्रागभा-
 वयोक्तत्वात्किंवावच्छिन्नकारणतया^(२) तेन तस्यान्यथासिद्धसम्भवात्
 तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेषकारणेन सामान्यकारणस्थान्यथासिद्धि-
 करणे जन्यद्रव्यसामान्यं प्रति विलक्षणसंयोगादेरपि सामान्यकार-
 णलविशोपापत्तिरिति चेत्, न, तावता तत्र तदुच्चारणजन्यतादृश-
 शाब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्वमिद्धावपि अन्यत्र तदुच्चारणजन्यतादृश-
 शाब्दधीप्रागभावस्य ताद्रूप्येण हेतुत्वे मानाभावात् । वस्तुतस्तु तदपि
 न तदुच्चारणभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तदुच्चारणजन्यतादृ-
 शशाब्दधीप्रागभावविरहेण चतुर्थादिसुप्ते तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्द-
 बुद्धेरत्यन्तमशवेऽपि तादृशशाब्दधीसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, परन्तु
 तादृशशाब्दधीसामान्ये तादृशशाब्दबुद्धिसामान्यं प्रतिबन्धकं तथाच
 तत एव चतुर्थादिसुप्ते तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दधीविरहः । न च

(१) तथापि तादृशशाब्दबुद्धिद्वयप्रागभावविरह एव तत्र कार्यावृत्त्याद-
 प्रयोजक इति भावः ।

(२) तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेषकारणतयेति उ० ।

तत्तद्भक्तिवावच्छिन्नोत्पत्तिनियामिकायास्तत्तद्भक्तिरेभावादेव उक्त-
 खले चतुर्थांदिक्षणे सामान्यसामग्रीतस्माद्दृशशाब्दबुद्ध्यापत्त्यसम्भवः
 विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात्
 इति वाच्यं । तत्तद्भक्तिवावच्छिन्नकारणत्वमादायातिप्रसङ्गवारणे
 षड्भेदसामान्यकारणविलोपापत्तेस्त्वयैव दर्शितत्वात् तत्र तदुच्चारण-
 जन्यताद्दृशशाब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्वासिद्धेयम् । न च ताद्दृशशाब्दबुद्धौ
 ताद्दृशशाब्दबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वे खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं खण्डवाक्यार्थ-
 घटितमहावाक्यार्थबोधो न स्यादिति वाच्यं । महावाक्यार्थबोधस्य
 खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वकत्वानभ्युपगमात् अनन्विताभ्यस्यैव उच्यकार-
 मकत्वत्वात् । अस्तु वा महावाक्यार्थबोधसामग्री उच्येजिका एवं
 क्रमिकशाब्दबोधद्वयतात्पर्यग्रहोऽप्युच्येजिकः . तेन वक्तुः क्रमिकशाब्द-
 बोधद्वेष्यायां क्रमिकशाब्दबोधद्वयं नानुपपन्नं । न चैवं यत्र शक्ती
 घट इति वाक्यप्रयोगानन्तरं पदार्थोपस्थितिः श्वेतः कलम इति
 वाक्योपस्थितित्येकः कालः ततश्च शुक्लाभिचो घट इति शाब्द-
 बुद्धिः ततः श्वेतः कलम इति वाक्यजन्यपुनःपदार्थोपस्थितिः तत्र
 पुनः शुक्लाभिचो घट इति शाब्दबोधो न स्यात् समानाकार-
 शाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं । तत्र प्राथमिकशाब्द-
 बोधनामे चतुर्थक्षण एव ताद्दृशशाब्दबोधान्तराभ्युपगमात् । अथ
 वा तदाकाङ्क्षान्योपस्थितिव्यक्तौनां उच्येजकत्वं एवं यद्यदुपस्थितिमन्वे
 समानाकारशाब्दबोधसन्नेऽप्यन्वयबोधसामान्येवोच्येजकत्वं बोध्यमिति
 प्राञ्जरिति संबन्धः ।

अथ ज्ञाप्य-तदितरान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलप-
दार्थोपस्थितिजनकत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वय-

शोन्द्रीयं लक्षणमाह, 'अथ ज्ञाप्येति, 'ज्ञाप्य-तदितरयोः'
तत्पदार्थोपस्थाप्य-तत्पदार्थोपस्थाप्येतरयोः, योऽन्वयः संसर्गसूत्रका-
रिका या जिज्ञासा तदनुकूलेत्यर्थः, तदुभयपदार्थयोः तत्संसर्ग-
प्रकारकेत्यादिकं तदुभयपदार्थयोस्तत्संसर्गणान्वयबोधे आकाङ्क्षा इति
पर्यवसितार्थः । ज्ञाप्येतरत्वनिवेशे च^(१) प्रयोजनाभावात् नीलो घट-
इत्यादावभिन्नयोरप्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च . जिज्ञासानुकूलत्वं तत्स्वरूपयो-
ग्यत्वं तेनाजिज्ञासीधोरपि अन्वयबोधविकल्पो न स्यात्^(२) । अत्र सत्य-
त्वेन घटः कर्षत्वमित्यादिस्वरूपायोग्यनिरासः, राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधमात्रतात्पर्यकेऽप्यमित्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-
पुत्रयोरन्वयबोधवारणाय विशेष्यदत्तं । न च तत्र तात्पर्यज्ञाना-
भावादेव न तदानीं राज-पुत्रयोरन्वयबोधः तात्पर्यभ्रमे जाते राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुत्रयोरन्वयबोधः सर्वसिद्ध एवेति
वाच्यं । पन्द्रकतैवानुपदमेव तद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् राज-पुत्रयो-
रन्वयबोधमात्रतात्पर्यके अथमेतीत्यादौ तात्पर्यभ्रमेण राज-पुत्रयो-
रन्वयबोधानन्तरं तात्पर्यप्रमया राज-पुत्रयोरन्वयबोधसम्पादनाय
तात्पर्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न चैवं खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थपटितमहावाक्यार्थबोधो न स्यात् एवं राज-पुत्रान्वय-

(१) तत्पदान्वयज्ञानविषय-तत्पदान्वयज्ञानविषयमित्यत्र निवेशे चेत्यर्थः ।

(२) अन्वयबोधो न विषय इति ख०, ग० ।

बोधत्वमाकोङ्क्षे, घटमानयतीत्यत्र घटमित्युक्ते किमा-
नयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं घटं अन्यद्देति
जिज्ञासा भवति । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रा-

बोध-राज-पुरुषान्वयबोधोभयतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ तात्पर्यग्रह-
पौर्वापर्यक्रमेण राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधश्च न स्यादिति वाच्यं । तत्कांक्षीन-तत्पुरुषौदन्विष्ट-स्त्रज-
नितत्वाभाववृत्तात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वस्य विमोक्षदत्तेन विवक्षित-
त्वात् । न चैवं तादृशान्वयबोधद्वयतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधसमये राज-पुत्रयो-
रपि पुत्ररन्वयबोधः स्यादिति वाच्यं । खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबोधवदिष्टत्वादिति भावः । घटमान-
यतीत्यत्र सत्यन्तदत्तमत्त्वं प्रतिपादयति, 'घटमानयतीति, 'घटमि-
त्युक्त इति केवलं घटमित्युक्त इत्यर्थः, 'किमानयतीति किमानयनं
घटकर्मतानिरूपकं दर्शनं वेत्यर्थः, 'आनयतीत्युक्ते' केवलमानयती-
त्युक्ते इत्यर्थः, किं घटमिति 'किं घटनिष्ठकर्मत्वं आनयननिष्ठनि-
रूपकताकमन्यनिष्ठकर्मत्वं आनयननिष्ठरूपकताकं वेत्यर्थः, (१) 'जिज्ञासा
भवति' प्रश्नो भवति, अतो घटकर्मत्वानयनयोर्निरूपकतात्प्रकसम्बन्ध-
प्रकारकजिज्ञासास्वरूपयोग्यपदार्थोपस्थितिजनकत्वमिति शेषः (२) ।
जिज्ञासां विना प्रश्नानुपपत्त्या केवलं घटमित्यादिस्थले घटमित्या-

(१) किं घटनिष्ठकर्मत्वं आनयननिष्ठरूपकताकमन्यहेत्यर्थं इति ख० ।

(२) इत्यर्थं इति ख० ।

भेदेन नान्वयोऽयोग्यत्वात्, घटस्यानयनमिति तु नान्वयबोधः घट इतिपदात् सम्बन्धित्वेन घटस्यानुपस्थितेः । राज्ञ इति पुत्रेण जनितान्वयबोधत्वात् न पुरुपमाकाङ्क्षतीति चेत्, तर्हि नाम-विभक्ति-धात्वाख्या-

कारकवाक्यस्य तादृशपदाद्योपस्थितिजनकत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटपदस्य कर्मत्वेऽभिदंशसंगेण घटान्वयबोधे धाकाङ्क्षादभेदेन कथं नान्वयधीरित्यत आह, 'घटइति, योग्यताभ्रमे तु भवत्येवान्वयबोध इति भावः । ननु न भवतु घट-कर्मत्वयोरभेदान्वयबोधः आधेयतासम्बन्धेन कथं न भवतीत्यत आह, 'घटस्यानयनमितीति, घटवृत्तिकर्मत्ववदानयनमेतादृश-इत्यर्थः, 'तुरथ्यै, 'सम्बन्धित्वेन' आधेयत्वरूपसम्बन्धविशेषणत्वेन, घटाधेयतात्वेन घटाधेयत्वस्यानुपस्थितेरिति तु समुदितायः, तथाच आधेयत्वरूपसम्बन्धविशेषणत्वेन घटाद्युपस्थितिरेव घट-कर्मत्वयोरधेयत्वरूपसम्बन्धप्रकारकजिज्ञासाजनिका घटपदे च तज्जनकत्वाभावेन तादृशाकाङ्क्षविरहाच्च तादृशान्वयबोध इति भावः । हस्ततोऽजनि-तेत्यादेश्यावृत्तिं दर्शयति, 'राज्ञ इतीति राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोध-मात्रतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ राज्ञ इति पदमित्यर्थः, 'पुत्रेणेति, राज्ञ इति श्रेयः, 'न पुरुपमिति राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं न राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोधं जनयतीत्यर्थं, तथाच तत्र राज्ञ-पुत्रयो-रन्वयबोधोत्तरं राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोधवारणायाजनितान्वयबोधक-सदृशं । न चेव तत्र राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं राज्ञ-पुत्रयोरन्वय-

तार्थानां घट-कर्मत्वानयन-कृतीनां स्वरूपेणोपस्थि-
तिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तत्र नाकाङ्क्षा^(१)
स्यात् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानय-
तीत्यत्रैवान्वयबोधः स्यात्, न हि तत्र पदार्थस्वरूपाणां

बोधे तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुरुषधोरन्वयबोधो न स्यात् जनित-
तात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वादिति वाच्यं । तत्र जनिततात्पर्यविषया-
न्वयबोधकत्वेऽपि तात्पर्यभ्रमेण स्वजनितत्वाभाववन्तात्पर्यविषयान्वय-
बोधकत्वस्यापि भ्रमात् शब्दबोधोदयात् स्वरूपसत्या आकाङ्क्षाया-
अहेतुत्वादिति भावः । 'इति चेत् तर्हीति आधेयत्वादिमन्त्रविश्ले-
षणत्वेन घटाद्युपस्थितेरेव घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वादिमन्त्रप्रकारक-
जिज्ञासाजनकत्वे इत्यर्थः, 'स्वरूपेणोपस्थितिः' आधेयत्वादिमन्त्र-
विश्लेषणत्वेनोपस्थितिः, 'अन्वयप्रकारकेनि घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वा-
दिमन्त्रप्रकारकेत्यर्थः, 'तत्र' घटमानयतीत्यत्र, 'नाकाङ्क्षा स्यादिति
आधेयत्वादिमन्त्रत्वेन घट-कर्मत्वाद्योराधेयबोधे आकाङ्क्षा न तिष्ठे-
दित्यर्थः, घटादिपदात् केवलघटादीनामेवोपस्थितेरिति भावः ।
'घट इति, यदि स्वरूपेणोपस्थितिरेव तदनुकूला तदेत्यादिः । ननु
विलक्षणघटाद्युपस्थितिरेव तादृशजिज्ञासाजनिका घटः कर्मत्वमान-
यनं कृतिरित्यत्र घटादिपदजन्यघटाद्युपस्थितिय न तथा विलक्षणे-
त्यत आह, 'न हीति, 'तत्र' घटमानयतीत्यत्र, 'एतद्विलक्षणेनेति

(१) न तत्राकाङ्क्षेति क०, ख० ।

एतद्वैलक्षण्येनोपस्थितिः, अथाणां तुल्यवत् स्मरणे प्रथमं यतो राज्ञ इति पुरुषेण नान्वेति किन्तु पुत्रेण तत एवाग्रेऽपि व्यर्थमजनितान्वयबोधत्वमिति ।

घटः कर्षत्वमित्यादिवाक्यस्य घटादिपदजन्यघटाद्युपस्थितिवैलक्षण्ये-
त्यर्थः, तथाच वैलक्षण्यमेवाप्रसिद्धमिति भावः । 'अजनितेत्यादे-
रङ्गप्रयोजनं दूषयति, 'अथाणामिति राज-पुत्र-पुरुषाणामित्यर्थः,
'तुल्यवत्' एकदा, 'प्रथमं' अजनितान्वयबोधदशायां, 'यतः' ता-
त्पर्यधीविरहितः, 'तत एव' तात्पर्यधीविरहादेव, 'अग्रेऽपि' जनि-
तान्वयबोधदशायामपि, 'पुरुषेणांश्वेतौत्यनुपपद्यते, 'व्यर्थमिति शोका-
प्रयोजनकमित्यर्थः । अथायुतन्तु न सङ्गच्छते, घटमानयेत्यादौ
धारावाहिकशब्दबोधवारणायाजनितान्वयबोधकत्वदसंस्थावशकतया
वैधर्म्याभावात् ।

चेत्तन्तु 'व्यर्थमिति अथायुतमेव साधु । न च घटमानयेत्यादौ
धारावाहिकशब्दबुद्धेर्वारणाय तस्यावशकतया कुतो वैधर्म्यमिति
वाच्यं । अनुमितौ स्रममाणाकारमिद्वेतिव शब्दबोधेऽपि स्रममा-
णाकारशब्दबोधस्य प्रतिबन्धकतयैव धारावाहिकशब्दबोधाभाव-
सम्भवात् अन्यथा तदुपादानेऽपि तज्ज्ञानस्यैव शब्दधीहेतुतया
अविभक्तद्वयस्य तज्ज्ञानमादाय धारावाहिकशब्दबोधदयापत्तेर्दुर्भा-
वत्वादित्यभिप्राय इत्याहुः ।

नन्यास्य धारावाहिकप्रत्ययस्यैव धारावाहिकशब्दस्याप्यभ्युपग-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दास्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः ॥

माद्वैषम्यमित्यभिप्रायः, अतएव सिद्धान्तमन्त्रणे अनितान्वयबोधेऽति-
व्याप्तिवारणाय विशेषणं कण्ठतो यन्व्यङ्गता नोक्तमिति प्राहुः^(१) ॥०॥

इति श्रीमपुराणाय-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाकाङ्क्षावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

---

(१) नोक्तमिति भाव इति क० ।

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।

उच्यते । अभिधानापर्थ्यवसानमाकाङ्क्षा यस्य येन
विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्थ्यवसानं,

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तरहस्यम् ॥

टीकाकारोक्तं लक्षणमेव परिष्कृत्य सिद्धान्तयति, 'अभिधानेति,
अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या शब्दोच्चारणमभिधत्ते तस्यापर्थ्यवसानं
फनानुत्पादः, तथाच तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्य-
तादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षेति फलितं, तच्च पूर्वोक्तरूपेण
दुष्टं । न चाभिधानपदं भावव्युत्पत्त्या शब्दबोधपरं तस्यापर्थ्यवसानं
अभावः तथाच तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षेति
फलितार्थं इति वाच्यं । घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तिरित्यतः
पारिभाषिकमभिधानापर्थ्यवसानपदार्थमाह, 'यस्येति, यत्पदनिष्ठय-
त्पदेन विनेत्यर्थः, 'न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति न तादृशाश्वयबोध-
इत्यर्थः, 'तस्य तदिति तत्पदस्य तत्पदत्वमित्यर्थः, 'अपर्थ्यवसानं'
तादृशाश्वयबोधे अभिधानापर्थ्यवसानं, तथाच यत्पदनिष्ठयत्पद-
व्यतिरेकप्रयुक्तो तादृशाश्वयबोधाभावस्तत्पदस्य तत्पदत्वं तादृशा-
श्वयबोधे अभिधानापर्थ्यवसानं इति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वं,

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिषाधिकः स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तत्प्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकत्वं वा तन्प्रयुक्तत्वं, भवति
चाव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानु-
स्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव-
इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वमाकाङ्क्षा । एवं विभि-
गमनाविरहादव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वार-
पदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्कर्मत्वमिति भेदा-
न्वयबुद्ध्यभाव इत्यनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे
आकाङ्क्षा, घटः कर्मत्वमित्यादौ अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वमव्यवहितोत्तरवर्तितारूप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य घटपदवत्त्वञ्च न घटवत्कर्मत्व-
मिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्यावहितोत्तरवर्तितारूप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदवत्त्वस्य च व्यतिरेक-
योर्घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधाभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभा-
वस्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात्, अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घट-
पदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य
घटपदवत्त्वस्य वा तादृशभेदान्वयबुद्ध्यावहेतुत्वात् । न च घटपदेऽनु-
स्वारपदवत्त्वस्यानुस्वारपदे घटपदवत्त्वस्य च घटवत्कर्मत्वमिति भेदा-
न्वयबुद्ध्यावाकाङ्क्षाले जलं घटइत्यादावपि तादृशान्वयबुद्ध्यापत्तिः
अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन घटपदेऽनुस्वारपदवत्त्वस्याव्यवहित-
पूर्ववर्तितासम्बन्धेनानुस्वारपदे घटपदवत्त्वस्य च तत्र सत्त्वादिति

वाच्यं । यादृशमभिव्याहारसम्बन्धेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य व्यतिरेक-
 प्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभावस्तादृशमभिव्याहारसम्बन्धेन तत्पदस्य
 तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवक्षितत्वादित्यस्य अव्य-
 हितपूर्ववर्तितारूपमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदे अनुस्वारपदवत्-
 मव्यवहितोत्तरवर्तितारूपमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वारपदे घटपद-
 वत्त्वमेव वा तादृशभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा । न च यादृशमभि-
 व्याहारसम्बन्धेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य जन्मो यादृशान्वयबोध इति
 भावगर्भमेव लक्षणमस्तु लाघवादिति वाच्यं । न ह्यन्वयबोधाभावा-
 नस्य ज्ञानं कारणं येन गौरवं दूषणावहं स्यात्, अपि तु तत्तत्स-
 म्बन्धेन तत्तत्पदस्य तत्तत्पदवत्त्वमेवाकाङ्क्षा, तज्ज्ञानमेव शाब्दधी-
 हेतुसात्परिचायकज्ञान्वयबोधाभावान्त । न च तत्र गौरवं दोषमा-
 वहति, परिचायकशब्दलाघव-गौरवयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
 इदञ्च ज्ञायमानशब्दकरणतामते, शब्दज्ञानकरणतापत्ते तु यादृश-
 मभिव्याहारसम्बन्धेन यत्पदविशेष्यक-यत्पदप्रकारकोपस्थितिव्यति-
 रेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभाव इति पूर्वदल विवचणीयं, उत्तरदलन्तु
 तुभ्यमेवान्यथा 'अगमभावापत्तेः', पदज्ञानस्यैव कारणतया घटवत्कर्ष-
 लमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावादौ घटपदनिष्ठस्थानुस्वारपदादेर्व्यतिरे-
 कस्याप्रयोजकत्वात् कारणाभावस्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात् । न चैवं
 घटः कर्षलमित्यादावव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटपदे कर्षल-
 पदवत्त्वस्याव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्षलपदे घटपदवत्त्वस्य च
 घटवत्कर्षलमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वापत्तिः तादृशभेदा-
 न्वयबुद्ध्यभावस्याव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटपदविशेष्यक-कर्षल-

पदप्रकारकोपस्थितेः अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदविशेष-
 यक-घटपदप्रकारकोपस्थितेऽपि व्यतिरेकेणापि प्रयुक्तत्वात् अव्यवहित-
 पूर्ववर्तितासम्बन्धेनानुस्वारत्वरूपेण कर्मत्वपदप्रकारकघटपदविशेषयक-
 भ्रमस्याव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनानुस्वारत्वरूपेण कर्मत्वपदविशेष-
 यक-घटपदप्रकारकभ्रमस्य च तादृशान्वयबोधजनकत्वादिति वाच्यं ।
 यत्संसर्गक-यत्पदत्वधर्मितावच्छेदकक-यत्पदत्वविशेषणतावच्छेदकक-
 निश्चयव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभावस्तत्सम्बन्धेन तत्पदत्वविशिष्टे
 तत्पदत्वविशिष्टत्वं तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवक्षितत्वात् । न
 च तथापि अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटपदत्वावच्छिन्ननिष्ठ-
 कर्मत्वपदत्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिव्याप्तिः घटः कर्मत्वं घटमिति समू-
 हालम्बनस्य घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधजनकतया घटपदत्व-
 धर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गक-कर्मत्वपदत्वावच्छिन्नप्र-
 कारकनिश्चयादिव्यतिरेकेणापि प्रयुक्तत्वात् तादृशान्वयबुद्ध्यभावस्येति
 वाच्यं । तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नव्यतिरेकप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वात्
 घटपदत्वधर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गककर्मत्वपदत्वविशेष-
 णतावच्छेदककनिययत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रयुक्तस्य न घटवत्कर्मत्वमिति
 भेदान्वयबोधाभावः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावेनैव प्रयुक्तत्वात्
 कार्याभावस्य, तत्रप्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकत्वं तत्रप्रयुक्तत्वमिति पक्षे
 अन्यत्वमेव तादृशं विवक्षणीयमिति न कश्चिद्दोषः । एवं यादृश-
 गाब्दाभावोऽपि यादृशगाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नाभावो विवक्षितस्तेन
 तादृशसमूहालम्बनेन घटाभिन्नं कर्मत्वं घटवृत्तिकर्मत्वमिति समू-
 हालम्बनगाब्दधीजननात्तादृशसमूहालम्बनात्मकघटवृत्तिकर्मत्वमिति-

भेदान्वयबोधाभावस्य घटपदत्वधर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तिता-
संभर्गक-कर्तृत्वपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्त-
त्वेऽपि न चति' कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कारणतावच्छेद-
कावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वेन घटवृत्तिकर्तृत्वमिति भेदान्वयबुद्धिलघटित-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावाप्रयुक्तत्वात् तादृ-
शभेदान्वयबुद्धिलघटितधर्मस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वादिति नाति-
व्याप्तिशङ्कापि, इत्यञ्च कर्तृत्व-कर्तृत्व-करणत्वादिविशेष्यकाधेयतासंभ-
र्गक-घट-पटादिप्रकारकशाब्दबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घट-
पटादिपदेऽनुसारादिमत्वमव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनानुसारादि-
पदे घटपदादिमत्वज्ञाकाङ्क्षा तेन घटं पटं घटेन पटेन इत्यादावेव
तादृशान्वयबोधो न तु घटः कर्तृत्वं पटः कर्तृत्वं घटः कर्तृत्वं
पटः कर्तृत्वं घटः करणत्वं पटः करणत्वमित्यादौ तथान्वय-
बोधः, एव ह्यति-व्यापाराश्रयत्वादिविशेष्यकानुकूलत्व-विषयित-
तिरूपितत्वादिभ्रंशगकानयन-गमन-दर्शनादिप्रकारकशाब्दबोधं प्रति
अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन आनय-गच्छ-पश्यपदादौ त्यादिपद-
त्वमव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन त्यादिपदे आनय-गच्छ-पश्य-
पदादिमत्वज्ञाकाङ्क्षा तेनानयति गच्छति पश्यतीत्यादावेव तादृ-
शान्वयबोधो न तु आनयनं ह्यतिः गमनं व्यापारः दर्शनमाश्रयत्वं
इत्यादौ तथान्वयबोध इति निर्व्यूढं । न चैतेषां ज्ञानस्य हेतुत्वे
मानाभावः कर्तृत्वादिविशेष्यकाधेयतासंभर्गकघटादिप्रकारकशाब्द-
बोधे विभक्तिजन्यकर्तृत्वाद्युपस्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमादेव घटः कर्तृत्व-
मित्यादौ तादृशान्वयबोधाभावसम्भवादेव इत्यादिविशेष्यकानुकूल-

त्यादिमंसर्गकानयनादिप्रकारकशाब्दबोधे त्यादिप्रत्ययजन्यकृत्याद्युप-
स्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमेनैवानयनं कृतिः गमनं व्यापार इत्यादौ तथा-
न्वयबोधाभावसम्भवादिति वाच्यं । अमृघट घटाम् टा-घट घट-टा
इत्यादौ घटोऽस्ति चैवेण पच्यते घटोऽस्ति पटञ्चानयेत्यादौ च
तथान्वयबोधापत्तेः अमादिविभक्तिजन्यकर्मलाद्युपस्थितिषत्त्वात्, एवं
तिरानयनं आनयनं तिरित्यादौ आनयनमस्ति पचति चेत्यादौ च
तथान्वयबोधापत्तेश्च त्यादिप्रत्ययजन्यकृत्याद्युपस्थितिषत्त्वात् । न
चैतादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वे विपरीतव्युत्पन्नस्य चैत्रः कर्तृत्वं घटः
कर्मत्वमित्यादौ चैत्रनिष्ठकर्तृत्वं घटवृत्ति कर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधः
कथं स्यादिति वाच्यं । विपरीतव्युत्पन्नस्य कर्मलादिपदेऽनुस्वार-
त्वादिभ्रमादेव तत्र तादृशाब्दबोधोदयात् । न हि वस्तुगत्या
घटपदादौ अनुस्वारादिमत्तस्य अनुस्वारादौ घटपदादिमत्तस्य वा
ज्ञानमेव तादृशाब्दबोधे हेतुः, अपि तु घटपदत्वादिधर्मिताव-
च्छेदककानुस्वारत्वादिविगोपणतावच्छेदककं अनुस्वारपदत्वधर्मिताव-
च्छेदककं घटपदत्वादिविगोपणतावच्छेदककं वा भ्रम-प्रमामाधारणं
ज्ञानमेव तादृशाब्दबुद्धौ हेतुः, यस्य पुंसः कर्मत्वपदादौ नानु-
स्वारत्वभ्रमः तस्य तु घट-कर्मत्वादिपदात् घट-कर्मत्वाद्योरुपस्थित्या
मानमोऽन्वयबोधः शब्दप्रयोज्यत्वनिवन्धनस्य शाब्दत्वानुभवः । न चैवं
घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधे घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेष आकाङ्क्षा
आनयनानुकूलकृतिरित्याद्यन्वयबोधे च आनयनीत्याद्यानुपूर्वीविशेष-
आकाङ्क्षेति फलितं तथाच घटमानयनीत्यादौ धारावाहिकशाब्द-
बोधापत्तिः तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य स्वप्रयोज्यतत्त्वपदार्थाप-

स्थितिद्वारैव हेतुतया अन्वयबोधे जातेऽपि तादृशपदार्थापस्थिति
द्वारा तत्त्वत्वादिति वाच्य । अस्ति विषयान्तरसञ्चारादौ धारा-
वाहिकप्रत्यक्षवत् धारावाहिकशाब्दबोधोऽप्येव एव । अस्य वा
अनुमितौ समानाकारसिद्धिरिव शाब्दबोधेऽपि उक्तक्रमेण समाना-
कारशाब्दधौर्विरोधिनौति मणिकृतो निगम्य ।

ननु तथापि कर्मताविशेष्यकाधेयतासमर्गकघटप्रकारकान्वय
बोधेऽव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेन घटपदेऽनुस्वारवत्त्वज्ञानस्य अव्यव-
हितोत्तरवर्जितासम्बन्धेनानुसारे घटपदवत्ताज्ञानस्य चोभयोर्हेतुत्वे
परस्पर व्यभिचार प्रत्येकज्ञानमात्रादपि तादृशशाब्दबोधेदद्यात्
दृष्ट-चक्रवत्समुच्चयेन कारणत्वसामभवात् । किञ्च घट घटी घटान्
कलस कलसौ कलसान् कुम्भ कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयन
कलसस्थानयन कुम्भस्थानयनमित्यादौ च तादृशान्वयबोधे व्यभिचार ।
न च तत्र घटमित्यानुपूर्वीं स्मरणादेव तादृशान्वयबोध इति वाच्य ।
विनिगमनाविरहात् घटादिपदे औकारादिमत्त कलसादिपदे
ऽनुस्वारादिमत्तमेव वा तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा घटमित्यत्र च
तत्स्मरणादेवान्वयबोध इत्यस्य सुवचनात् एवङ्गतिविशेष्यकानुक्कुल
त्वादिमसर्गकानयनप्रकारकशाब्दबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेनान-
यपदे तिपदवत्त्वज्ञानस्य अव्यवहितोत्तरवर्जितासम्बन्धेन तिपदे
आनयपदवत्त्वज्ञानस्य चोभयोर्हेतुत्वे परस्पर व्यभिचार, आनयति
आनयत आनयन्ति प्रापयति प्रापयत प्रापयन्ति इत्यादावपि
तादृशान्वयबोधात् व्यभिचारश्च । अथाव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेन
घटोपस्थापकनामपदे कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिमत्त्वस्य अव्यवहितो

उत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्मत्वोपस्थापकविभक्तौ घटोपस्थापकनामपद-
 वत्त्वस्य च द्वयोराकाङ्क्षात्, इत्यञ्च घटं घटौ घटान् कलसं कलसौ
 कलसान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयनमित्यादौ च न
 कापि व्यभिचारः घटोपस्थापकनामपदत्वेन कर्मत्वोपस्थापकविभक्ति-
 त्वेन च सर्वेषामनुगमात् । नापि यत्र घटमित्यादौ घटादिपदस्य
 पटे लक्षण्या पटवृत्ति कर्मत्वमिति बोधस्तत्रापि न व्यभिचारः ।
 न च तथाप्युक्तयोर्द्वयोरेव परस्परं व्यभिचार इति वाच्यं । विनि-
 गमनाविरहेण उभयोरज्ञानस्यैव हेतुत्वसिद्धौ सर्वत्रोभयोरज्ञानादेव
 तादृशशाब्दधीर्न तु प्रत्येकमात्रज्ञानादित्यनायत्याभ्युपगमात्, एव-
 ङ्ङृतिविशेषकानुकूलत्वादिसंसर्गकानयनादिप्रकारकशाब्दबोधेऽथ्यवहि-
 तपूर्ववर्तितासंसर्गेण आनयनोपस्थापकधातौ इत्युपस्थापकाख्यातव-
 त्तस्य अव्यवहितोत्तरवर्तितासंसर्गेण इत्युपस्थापकाख्याते आनयनो-
 पस्थापकधातुमत्त्वस्य च द्वयोराकाङ्क्षात् एवञ्चानयति आनयतः
 आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्ति इत्यादौ न कापि व्यभि-
 चारः आनयनोपस्थापकधातुत्वेन इत्युपस्थापकाख्यातत्वेन च सर्वेषा-
 मनुगमात्, नापि यत्र पचतीत्यादौ पचादिधातोरानयने लक्षण्या
 आनयनानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधस्तत्रापि व्यभिचारः । न चैवं
 घटमित्यादवमादिविभक्तिविरहात् कश्चिन्मन्वयबोध इति वाच्यं ।
 तत्रानुस्वारत्नादिना अमादिस्वर्या अन्वयबोध इति सर्वसिद्धत्वात्
 अन्यथा अनुस्वारादेः कर्मत्वे शक्तिविरहात् ततः कर्मत्वादिशाब्द-
 बोधानुपपत्तिः सृत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दधीर्हेतुत्वाटिति
 चेत्, न, घटान् घटान् इत्यादावपि घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्वय-

बोधापत्तेः घटोपस्थापकनामपदे अम्-शमादिविभक्तिमत्वस्य सत्तात्,
 नामत्व-विभक्तित्वयोर्धातुत्वाख्यातत्वयोश्च सर्वमाधारणयोरनुगतयो-
 रभावात् ताद्रूपेणानुगमासम्भवाच्च । अपिच घटाद्युपस्थापकनामा-
 दिपदे कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादिमत्वस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानं
 हेतुः तादृशनामत्व-विभक्तित्वादिना वा घटपदत्वाम्पदत्वादिना वा,
 नाद्यः प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञानादपि शाब्दज्ञानापत्तेः, न द्वितीयः
 घटमित्यादौ घटादिपदस्य नामत्वादिकममादिपदस्य विभक्तित्वा-
 दिकमविदुषोऽपि शाब्दबोधोदयात्, नान्यः अननुगमतादवस्थानात्
 इति अत्राहुः अथवहितपूर्ववर्तितासमर्गक घटपदत्वधर्मितावच्छेदक-
 कानुस्वारत्वादिविशेषणतावच्छेदकनिश्चयत्वेन कारणता तादृश-
 निश्चयविशिष्टकर्मत्वविशेष्यताकाधेयतासंमर्गक-घटप्रकारकशाब्दबुद्धि-
 त्वेन कार्यता, एवमथवहितोत्तरवर्तितासंमर्गकानुस्वारत्वधर्मिताव-
 च्छेदकक-घटपदत्वविशेषणतावच्छेदकनिश्चयत्वेन कारणता तादृश-
 निश्चयविशिष्टकर्मत्वविशेष्यताकाधेयत्वसंमर्गक-घटप्रकारकशाब्दबुद्धित्वेन
 कार्यता, वैशिष्ट्यञ्च स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वाथवहितोत्तरवर्ण-
 वर्त्तित्वं, तच्च संमर्गविधया प्रविष्टमिति तदनुगमो न दोषाय
 स्वरूपसम्बन्धस्यले सम्बन्धानुगमस्यादोषतायाः स्वीकृतत्वात् अन्यत-
 मत्वादिना यथाकथञ्चिदनुगमसम्भवाच्च । एवं घटं घटौ घटान्
 कलसं कलसौ कलसान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ यद्यदातुपूर्वोक्तः
 कर्मत्वविशेष्यताकाधेयतासंमर्गक-घटप्रकारकान्वयबोधोऽनुभवमिदुः तत्त-
 दानुपूर्वोनिश्चयविशिष्टत्वमेव स्वाधिकरणावच्छिन्नस्वाथवहितोत्तर-
 वर्त्तितासम्बन्धेन कार्यतावच्छेदके प्रवेश्य तत्तद्वानपत्तींविशेषा-

काङ्क्षानिश्चय-कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकशाब्दबोधयोः
कार्य-कारणभावः कल्पनीयः^(१) प्रत्यानुपूर्वीघटकपदयोर्विशेष्य-
विशेषणभावभेदात् उक्तक्रमेण कार्य-कारणभावद्वयमिति न परस्परं
व्यभिचारः, एवमेव कर्मत्व-करणत्वादिविशेष्यक-घटप्रकारकान्वय-
बोधेऽपि घटेन घटाभ्यां घटैः कलसेन कलसाभ्यां कलसैरित्याद्यानु-
पूर्वीविशेषात्मकाङ्क्षानिश्चयानां कर्मत्वादिविशेष्यक-पटादिप्रकार-
कान्वयबोधे च पटं पटौ पटान् वस्तुं वस्ते वस्तानौत्याद्यानुपूर्वी-
विशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयानां कार्य-कारणभावः । न च तथापि
पदार्थोपस्थित्यादिना तत्तदानुपूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयानां
ऽपि शाब्दबोधोदयाद्बुद्धिभिचार इति वाच्यं । स्वप्रयोज्यतत्पदार्थोप-
स्थितिष्वन्वयेनैव तत्र हेतुनया तत्राग्रेऽपि तेन सम्यग्नेन तत्त्वत्वात् ।
एतेन तत्रमेयमित्यादौ तदादिपदेनापि घटादिनिष्ठकर्मत्वाद्युप-
स्थितिसारा कर्मत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटादिप्रकारकान्वय-
बोधजननात् तत्र घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चय-
व्यभिचारः, एवं घटः प्रमेय इत्यादौ केवलघटादिपदेनापि घट-
निष्ठकर्मत्वादौ लक्षणादिना कर्मत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटा-
दिप्रकारकान्वयबुद्धिजननात् तत्र घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषात्म-
काकाङ्क्षानिश्चय इत्यपि निरस्तं । स्वाधिकरणावच्छिन्नस्वाच्यवहि-
तोत्तरवर्तितासम्यग्नेन तत्तदानुपूर्वीनिश्चयविशिष्टतादृशशाब्दबोध-
प्रत्येव तत्तदानुपूर्वीनिश्चयानां हेतुत्वात् तदादिपदजन्यतादृशशाब्द-
बुद्धेयात्तत्त्वत्वात् ।

(१) तत्तदानुपूर्वीत्यादिः कल्पनीय इत्यन्तः पाठः ग० घ० पुस्तके वर्तते ।

कश्चित्तु^(१) कर्मलोद्देश्यक-घटविधेयकशाब्दबुद्धित्वस्य घटमित्याद्यानुपूर्वौ विशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयकार्यतावच्छेदकतया तदादिपदजन्यकर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकशाब्दबोधे न व्यभिचारः विशिष्टस्य पदार्थत्वेन तादृशोद्देश्य-विधेयभावापन्नत्वाभावात्^(२) घटमित्यादौ च कर्मत्वत्वावच्छेदेन घटसंग्रहविरोधिविषयिताव्याप्यतादृशविषयिताया-अनुभवत्वेनाभ्युपेयत्वात् इत्याह^(३) । तदसत् । तथापि घटं घटौ घटान् कलसं कलसौ कलसान् इत्याद्यानुपूर्वौ विशेषाणां परस्परव्यभिचारवारणायोक्तकर्मत्वावश्यमनुसरणीयत्वात् ।

न चैवंरूपेण हेतु-हेतुमङ्गावे घटः कर्मत्वमित्यादावपि कर्मत्वविशेष्यकाधेयत्वसंसर्गक-घटप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः^(४) घटं कलसमित्याद्यानुपूर्वौ विशेषात्मकाकाङ्क्षाज्ञानानां तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्तितादृशशाब्दबोधं प्रत्येव हेतुत्वादिति वाच्यं । घटं कलसमित्याद्यानुपूर्वौ विशेषज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्यतिरिक्तातादृशशाब्दबोधस्याप्रसिद्धतया तत्तदानुपूर्वौ विशेषज्ञानात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव तत्र तादृशशाब्दबोधानुदयात् विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसाम्य्याः फलोपधायकत्वात् । न च घटं कलसं इत्याद्यानुपूर्वौ ज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्यतिरिक्तातादृशशाब्दबोधः तत्पदादिजन्यतादृशशाब्दबोध एव प्रसिद्धस्यैव घटः कर्मत्वमित्यादौ उत्पत्तिप्रसङ्गः

(१) ज्ञेयत्विति छ०, ग० ।

(२) एकपदोपन्याय्यपदार्थानां उद्देश्य-विधेयमावालीकारादिति भावः ।

(३) इत्याहुरिति छ०, ग० ।

(४) योग्यताज्ञानवशादेवेत्यादिः ।

नाम-विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां पर-

इति वाच्यं । तत्पदादिजन्यतादृशशब्दबोधे स्रजन्यघटनिष्ठकर्मत्वा-
 धात्मकविशिष्टोपस्थितिदारा तत्पदादिज्ञानस्य हेतुतया तदभावा-
 देव तस्यासम्भवात् । तादृशोपस्थितिदारा तत्पदादिज्ञानस्य कार्य-
 तावच्छेदकञ्च तत्पदादिज्ञानविशिष्टतादृशशब्दबुद्धिर्ल वैशिष्ट्यञ्च
 स्थाधिकरणावच्छेदेन स्रजन्यघटनिष्ठकर्मत्वविषयकतत्तदुपस्थित्यव्यव-
 हितोत्तरवर्त्तित्वं, इत्यञ्च कृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिंसंसर्गकानयना-
 दिप्रकारकशब्दबोधेऽपि अथवहितपूर्ववर्त्तित्तासंसर्गकानयनपदत्व-
 धर्मितावच्छेदकक-तिपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वेन कारणता
 तादृशनिश्चयविशिष्टकृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिंसंसर्गकानयनादि-
 प्रकारकशब्दबुद्धित्वेन कार्यता, एवमथवहितोत्तरवर्त्तित्तासंसर्गक-
 तिपदत्वधर्मितावच्छेदककानयनपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वेन
 कारणता तादृशनिश्चयविशिष्टकृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिंसंसर्गका-
 नयनादिप्रकारकशब्दबुद्धित्वेन कार्यता इत्यादिकमेण आनयति
 आनयतः आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्तीत्यादियद्यदानु-
 पूर्वीतः शक्त्या स्रचणया वा कृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिंसंसर्ग-
 कानयनादिप्रकारकान्वयबोधोऽनुभवशिद्धः तत्तदानुपूर्वीनिश्चयमेव
 कार्यतावच्छेदके प्रवेश्य प्रत्येकानुपूर्वीघटकपदयोर्विशेष्य-विशेषण-
 भावभेदात् कार्य-कारणभावद्वयं बोध्यं, आनयनं कृतिरित्यादौ
 तु विशेष्यसामग्रीविरहादेव न तादृशशब्दबोधोदय इति समासः ।
 सत्येषु स्रचणं स्रज्जमयति, 'नाम-विभक्तीति घटादिपदानुसारा-

स्वरं विना न परस्परस्य स्वार्थान्वयानुभवजनकत्वं ।

दिपदेत्यर्थः, 'धात्वाख्यातेति आनयादिपद-त्यादिपदेत्यर्थः, 'क्रिया-कारकपदेति त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्तिनयादिपद-घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्वारादिपदेत्यर्थः, 'परस्वरं विना परस्परस्येति परस्परस्य परस्वरं विनेति योजना, अव्यवहितपूर्ववर्तितादिसंश्लेषपरस्परविशेष्यक-परस्परप्रकारकोपस्थितिं विनेत्यर्थः, 'न स्वार्थान्वयानुभवजनकत्वमिति न तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारक-कृत्यादिविशेष्यकानयनादिप्रकारकानयनादिः विशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकग्राह्यबोधजनकत्वमित्यर्थः, अतः कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकभेदान्वयबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटादिपदेऽनुस्वारादिमत्त्वं अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनानुस्वारादिपदे घटादिपदवत्त्वं वा आकाङ्क्षा, कृत्यादिविशेष्यकानयनादिप्रकारकभेदान्वयबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेनानयादिपदे त्यादिपदवत्त्वं अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन त्यादिपदे आनयादिपदवत्त्वं वा आकाङ्क्षा, आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकभेदान्वयबोधे घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्वारादिपदे त्यादिपदाव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदवत्त्वं त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदे घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्वारादिपदवत्त्वं वा आकाङ्क्षेति शेषः । यद्यपि आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकभेदान्वयबोधे अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्वारादिपदे त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदवत्त्वस्य अव्यवहि-

तोत्तरवर्त्तितामन्वयेन त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्त्यानयादिपदे घटादि-
पदाव्यवहितोत्तरवर्त्त्यनुस्वारादिमत्वस्य वा क्यमाकाङ्क्षालं घटं पटं
कुञ्चान्वयतीत्यादौ व्यवधानेऽपि आनयनादिविगोच्यक-घटकर्मलां-
दिप्रकारकमेदान्वयबोधात् । न चाव्यवधानांशो न सम्बन्धकोटौ
निवेशनीयः किन्तु पूर्ववर्त्तितोत्तरवर्त्तित्वमात्रं सम्बन्ध इति वाच्यम् ।
एवमपि आनयति घटमित्यादौ ध्युत्क्रमेऽपि तादृशमेदान्वयबुद्ध्या तत्र
तदुभयोराकाङ्क्षात्वासम्भवात्, तथापि तादृशान्वयबोधे^(१) पूर्वव-
र्त्तितोत्तरवर्त्तित्वान्यतरसम्बन्धेनानुस्वाराद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिघटादिपदे
त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्त्यानयादिपदत्वस्य पूर्ववर्त्तितोत्तरवर्त्तित्वान्यत-
रसम्बन्धेन त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्त्यानयादिपदेऽनुस्वाराद्यव्यवहितपूर्व-
वर्त्तिघटादिपदत्वस्य वा आकाङ्क्षालं, तेनानयति घटं घटमान-
यतीत्यादिरुभयस्यैव संज्ञकः, परन्तु अन्यतरत्वस्य सम्बन्धतावच्छेदक-
लाभ्युपगमे^(२) कार्य-कारणभावद्वयं, इतरथा तु कार्य-कारणभाव-
चतुष्टयं, कारकपदेत्यस्य चानुस्वाराद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिघटादिपदे-
त्यर्थः, घट-पटकुञ्चान्वयतीत्यादौ घटपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिपटा-
दिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिकुञ्चादिपदोत्तरत्वसम्बन्धेन त्याद्यन्तानयादि-
पदे घटादिपदत्वमेवाकाङ्क्षा इत्यादिक्रमेण बोध्यं^(३) इत्यभिप्रायः ।

ननु नीलोघटसंबोधनं घटरूपमित्यादौ, संयोग-स्वभावेय-
त्वादिमन्वयेन घट-धन-रूपादिविगोच्यकः नील-चैत्र-घटप्रकारकः

(१) आनयनादिविगोच्यक-घटकर्मलादिप्रकारकमेदान्वयबोधे इत्यर्थः ।

(२) अन्यतरत्वेन सम्बन्धलाभ्युपगम इति क० ।

(३) वाच्यमिति ग० ।

कुतो न शाब्दबोधः, एवं चैत्रः पच्यते तण्डुल पचतीत्यादौ कर्तृत्व-
 कर्मत्वादिसम्बन्धेन पाकादिविशेषकः चैत्र-तण्डुलादिप्रकारकः कुतो
 न शाब्दबोधः, एवं पचति गच्छति चेत्यादौ उत्तरवर्तितादि-
 सम्बन्धेन गमनादिविशेषकः पाकादिप्रकारकः कुतो न शाब्दबोधः ।
 न च नामार्थयोर्नामार्थ-धार्तर्ययोर्धार्तर्ययोश्च भेदेन परस्परम-
 न्यवबोधस्य^(१) अत्युत्पन्नत्वात् तत्र तथा शाब्दबोध इति वाच्यम् ।
 निराकाङ्क्षत्वमन्तरेणान्युत्पत्तेर्निर्वक्तुमशक्यत्वात् आकाङ्क्षयास्य एता-
 दृशशाब्दबुद्ध्यावनिर्वचनत् । अथ तत्रभेद्यमित्यादावेव तादृशशा-
 ब्दबोधः प्रसिद्धः तदादिपदेन तादृशविशिष्टोपस्थितिद्वारा तादृ-
 शशाब्दबोधजननात् तथाच तादृशशाब्दबोध प्रति स्वजन्यतादृश-
 विशिष्टोपस्थितिसम्बन्धेन तदादिपदज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेव
 नोक्तस्यलेषु तादृशशाब्दबोधः । न च तथापि सधोगादिसम्बन्धेन
 घटाद्युद्देश्यको नीलादिविधेयकः कुतो न शाब्दबोधः तादृशोद्देश्य-
 विधेयभावापन्नज्ञानं प्रति तदादिपदज्ञानसाहेतुत्वात् विशिष्टस्य
 पदार्थत्वे तु तादृशविषयिताविरहादिति वाच्यम् । यत्र हि त-
 त्संयुक्तादिघट-तदीयधन-तद्वृत्तिरूप-तत्कर्मक-तत्कर्मकपाकाघातक-
 सम्बन्ध एव घटत्व-धनत्वादिरूपेण गतया लक्षणया वा पृथ्यादिवि-
 भावार्था यथा नीलस्य गृहं चैत्रस्य वाटी पटस्य रूपत्व तण्डुलस्य
 कृतिः चैत्रस्यौदनं इत्यादौ तत्रैव तादृशोद्देश्य-विधेयभावापन्ना
 शाब्दबुद्धिः प्रसिद्धा, मन्मदायमते तु नीलस्य घटः चैत्रस्य धनं
 घटस्य रूपं तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते इत्यादावपि तादृशशा-

(१) परस्परभेदान्वयबोधमेति ख०, ग०, ।

व्युद्भिः प्रमिद्धा तन्मते च तत्र षष्ठ्याद्यर्थस्य संयोग-स्रवादेः संसर्ग-
तया प्रकारतया च भागाभ्युपगमात्, एवञ्च घटवृत्ति कर्मलमित्या-
द्यन्वयबोधे घटादिपदे द्वितीयादिविभक्तिमत्त्वादिकमिव नीलादि-
पदे षष्ठ्यादिविभक्तिमत्त्वमेव तादृगान्वयबोधे आकाङ्क्षा, स्वप्रयोज्य-
वृत्तिज्ञानजन्यनील-घटाद्युभयोपस्थितिमन्वयेन च तद्विशयस्य ता-
दृगान्वयबोधे हेतुत्वं तेन तादृगविभक्तिमत्त्वज्ञानेऽपि ततो नील-
घटाद्यनुपस्थितौ न तथात्वबोधः, मन्वदायमते च पूर्ववृत्ति-
लोत्तरवृत्तित्वान्यतरसमभिव्याहारमन्वयेन षष्ठ्याद्यन्तनीलादिपदे
घटादिपदत्वत्वमपि तादृगान्वयबोधे आकाङ्क्षा, स्वप्रयोज्यवृत्तिज्ञान-
जन्यविशेष्य-विशेषणसंसर्गापस्थितिमन्वयेन च तद्विशयस्य हेतुत्वं, तेन
नीलस्य घटः चैत्रस्य धनं इत्यादौ षष्ठ्यादिना संयोग-स्रवादेरुप-
स्थितिदशायां समानकालीनत्वादिमन्वयेन नील-चैत्रादेर्घट-धनादौ
माश्रयः समानकालीनत्वादिमंसर्गस्य षष्ठ्याद्यनुपस्थापितत्वात्, इत्यञ्च
घटा घटः कर्मलमित्यादौ घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षानिययरूप-
विशेषणमामपीविरहाद्वटवृत्ति कर्मलमित्याद्यन्वयबोधाभावस्तथा
नीलोघट इत्यादावपि तत्तदानुपूर्वीविशेषात्प्रकाङ्क्षानिययरूप-
विशेषणमामपीविरहादेव बोद्धेय-विधेयभाषापक्षतादृगान्वयबोध इति
चेत्, तर्हि नीलो घटोऽस्ति नीलं घटमानयेत्यादौ तादाव्यमन्वयेन
नीलादेर्घटादावन्वयो न स्यात्^(१) घटाद्युद्देश्यक-नीलादिविधेयक-
शाब्दबोधे नीलादिपदे षष्ठ्यादिविभक्तिमत्त्वस्य स्वप्रयोज्यनील-
घटाद्युभयोपस्थितिमन्वयेन हेतुतया तदभावात् मूढते घटादेर्नी-

(१) घटादावन्वयः कथं स्यादिति य० ।

परमते नीलोघटोऽस्ति नीलं घटमानयेत्यादौ नामा-
र्यानां कारकाणाञ्च न परस्परमन्वयबोधः विशेषणा-

छादिपदोत्तरविभक्त्यनुपस्थापितत्वात् । मन्वदायमते तु उक्तान्तर-
मन्वयेन यथाद्यन्तनीलादिपदे घटादिपदवत्त्वस्य स्वप्रयुक्तीक्ष-
घटतादात्म्योपस्थितिमन्वयेनास्तत्त्वाच्च तादात्म्यसंभर्गस्य नीलादिपदो-
त्तरविभक्त्यनुपस्थापितत्वात् इत्यत आह, 'परमतं इति, 'नामार्यानां'
प्रथमाविभक्तिमभिधायतनामार्यानां, यथा नीलोघटोऽस्तीत्यादौ,
'कारकाणां' कारकविभक्त्यन्तनामार्यानां, यथा नीलं घटमानये-
त्यादौ, तन्मते कुतो नान्वयमदाह, 'विशेषणान्वितेति विशेषण-
वाचकनीलादिपदोत्तरप्रथमा-द्वितीयादिविभक्त्यर्थस्य संख्याकर्तृत्वा-
देरित्यर्थः, 'अनन्वयादिति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनीलत्वाद्यवच्छिन्नेन
मममन्वयप्रमद्वादित्यर्थः, सुवयंसख्यायाः स्वमानपदोपात्तेतरमन्-
वयेन स्वमानपदोपात्तेतरविशेषणं यत्तदन्वितत्वनियमेन प्रथमा-
द्यर्थसंख्यायाः तादात्म्यमन्वयेन घटादिविशेषणतयान्वितस्य नीलादे-
र्विशेषणतया अन्वयासम्भवात्, संख्या-कास्ताद्यतिरिक्तविभक्त्यर्थस्य
श्वेतरमन्वयेन श्वेतरविशेषणं यत्तदन्वितत्वनियमेन च द्वितीया-
द्यर्थसंख्यादेस्तादात्म्यमन्वयेन घटादिविशेषणतयान्वितस्य नीलादे-
र्विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति भावः । मन्वदायमते घटमान-
येत्यादौ स्वसंवादेः समगंतया प्रकारतया च उभयथा भावाभ्युपग-
मात् पन्वदृतापि 'घटेत्यादिना विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संभर्गंतया
उभयथा भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्वमानपदोपात्तेतरमन्वय-स्येन-

न्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति न विशिष्टवैशिष्ट्येनान्वयः
किन्त्वर्थः समाजः । अस्माकन्तु नील-घटयोरभेदानु-
भवबलाद्भेद एव संसर्गः विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थः ।

रसमन्वयोर्नियते प्रवेगः । ननु नील-घटयोः परस्परमन्वये
कर्मलादौ नीलविशिष्टघटविशिष्टपक्षयः कथं स्यादित्यत आह,
'इतीति, 'न विशिष्टवैशिष्ट्येनेति, अतएव एतन्मते विशिष्टवैशिष्ट्ये-
नाश्वय एव न इत्यर्थः, 'किन्त्वर्थः समाज इति किन्त्वर्थयोर्नील-
कर्मत्वयोर्घट-कर्मत्वयोः समाजः एकस्मिन्नेवानपनादिक्रियायामन्वय-
इत्यर्थः, अयंघोरयं इत्यर्थं तद्धितप्रत्ययात्, एवञ्च नीलं घटमानये-
त्यादौ नीलकर्मक-घटकर्मकानयनानुक्रमकृतिमानित्याकारकोऽन्व-
यबोधः, नीलो घटोऽस्ति इत्यादौ च एकनीलोऽस्ति एकघटोऽस्ति
इत्यन्वयबोध इति भावः । तत् किमिदं निभंरो मादृशमित्यत-
आह, 'अस्माकन्विति, 'अभेदानुभवबलात्' अभेदसंसर्गकान्वयार्थ-
ध्यानानुभवविह्वलात्, 'अभेद एव संसर्ग इति अभेदो नील-घटयोः
संसर्गमर्षादया भावत एवेत्यर्थः, अभेदातिरिक्तमन्वयेन घटाद्युद्देशक-
नीलादिविधेयकृताब्दबुद्धिं प्रत्येव तादृशानुपूर्वोविशेषात्मिकाकाङ्क्षा-
नियमानां निरुक्तोपस्थितिमन्वयेन चेतुनात् प्रत्यया नीलघट-
सागप नीलोत्पन्नमित्यादिप्रमाणप्रसङ्गे नीलादेरश्वयायोधप्रसङ्गा-
दिति भावः । नन्वेवं प्रथमा-द्वितीयादिविभक्त्यर्थस्य संख्या-वर्षा-
नादेः प्रत्येवतावच्छेदकनीलभावस्थितेन सममन्वयबोधः कथं
स्यादित्यत आह, 'विशेषेणेति, 'साधुत्वापत्तिमिति सावधारणं अभेदा-

न्वयबोधे आकाङ्क्षासम्पत्त्यर्थमेवेत्यर्थः, न तु तदर्थस्य नीललाघवच्छि-
 न्नेन समन्वयबोध इति भावः । यद्यपि विशेषणविभक्तेरभेदान्वय-
 बोधे कथमाकाङ्क्षासम्पादकत्वं । न च नीलेन घटमानयेत्यादौ
 अभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षाभावादिशेषण-विशेष्यवाचकपदयोः समान-
 विभक्तिसमभिव्याहारस्याभेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वात्तस्य आकाङ्क्षा-
 सम्पादकत्वमिति वाच्यम् । नीलघटः नीलोत्पलमित्यादिसमा-
 सस्यल्ले सुन्दर दधि दधीदमित्यादावसमासस्यले चाभेदान्वयबोधा-
 नुपपत्तेः^(१) । न च तत्र लुप्तविभक्तिस्मरणदेवान्वयबोध इति वाच्यम् ।
 तदस्मरणेऽपि अभेदान्वयबोधात् राजपुरुष इत्यादिषष्ठीतत्पुरुषादौ
 लुप्तविभक्तिस्मरणेनापि समानविभक्तिकत्वानुपपत्तेश्च तत्र षष्ठा एव
 लुप्तत्वात् न तु प्रथमायाः, एवं नीलोत्पलस्येत्यादिकर्मधारयादावपि
 लुप्तविभक्तिस्मरणेन समानविभक्तिकत्वाम्भवत्तत्र तत्र प्रथमाया एव
 लुप्तत्वात् न तु षष्ठायाः । न च प्रथमादेर्लुप्तत्वेऽपि तत्स्मरणदेव
 तत्रान्वयबोध इति वाच्यम् । स्फुटतरानुभवविरोधात् । अतएव
 विहङ्गविभक्तिराहित्यमभेदान्वयबोधे तत्त्वमित्यपि निरस्तं । विहङ्ग-
 विभक्तिराहित्यं हि विशेषणवाचकपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरवि-
 भक्तिभिन्नविभक्तिराहित्य, विशेष्यवाचकपदे विशेषणवाचकपदो-
 त्तरविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा, नाद्यः सुन्दर दधीत्यादाव-
 प्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्त्यप्रवेशे प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तद्वाहि-
 त्याभावात् श्लोक पचतीत्यादावभावाच्च । न द्वितीयः, दधीद
 नीलोत्पलमित्यादौ अप्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्त्यप्रवेशे प्र-

(१) अभेदान्वयबोधानुपपत्तेरिति न० ।

यदा समानविभक्तिकयोरभेदानुभववलात् विशेष-

सिद्धिमश्ववेऽपि तद्वाच्यत्वाभावात् श्लोकं पचतीत्यादावभावाच्च ।
 अत एव विशेषणवाचकपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरानुमन्वीयमानवि-
 भक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं, विशेष्यवाचकपदे विशेषणवाचकपदोत्त-
 रानुमन्वीयमानविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा तदित्यपि न, श्लोकं
 पचतीत्यादावभावात् सुन्दरं दधि दधीदं नीलोत्पलमित्यादौ लुप्त-
 विभक्तिमम्परतोऽप्यभेदान्वयबोधोऽस्ति, द्वितीये राजपुरुष इत्यादि-
 पठितत्पुरुषादौ नीलोत्पलस्येत्यादिकर्मधारये च लुप्तविभक्तिपर-
 णेनाप्यनुपपत्तयेति । तथापि यादृश-यादृशविशेषण-विशेष्यवाचक-
 नीलघटादिपदमभिव्याहारात् नील-घटाद्योरभेदान्वयबोधोऽनु-
 भवमिहस्तादृश-तादृशनील घटादिमभिव्याहार एव नील-घटा-
 द्योरभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा, मभिव्याहारश्च कश्चिद्व्यवहितपूर्वव-
 चित्तं, कश्चिद्व्यवहितोत्तरवचिन्तं, कश्चिद्व्यवहितोत्तरवचिन्तत्पदपूर्ववचि-
 तादिकं, कश्चिदुत्तरवचिन्तत्पदोत्तरवचिन्तादिकं इति क्रमेण बोध्यं,
 तत्रचिद्व्यवहित एव स्वविशिष्टनीलघटाद्यभेदान्वयबुद्धिभावश्चिन्तं प्रति
 हेतुत्वमिति न परस्परं व्यभिचारः, तादृशमभिव्याहारमध्ये च
 समानविभक्तिकयोः समभिव्याहारेऽपि प्रविष्ट इति विशेषणविभ-
 क्तेराकाङ्क्षामत्याट्कनं युक्तमिति धेयं ।

महत्पर्यन्तं वक्ष्येत्कावन्धियान्धितनार्थबोधकने मग्नवति तत्प-
 रित्यागण्यभौचित्यादात्, 'च' इति, 'अभेदानुभववलादिति, अभेदात्
 संसर्गतया प्रकारतया बोधयतामुभयस्त्रीकाणात् इत्यर्थः, 'विशेषणा-

खान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वं अतो विशेषण-विशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्पदयोः, न परस्परं विना । द्वार-
मित्यवाध्याहारं विना प्रतियोग्यलाभात् न स्वार्था-

चित्तेति, विशेष्य-विशेषणवाचकपदोत्तरप्रथमा-द्वितीयादेरित्यर्थः,
'विशेषण-विशेष्यभावेति परस्परं विशेष्य-विशेषणभावेन स्वार्थताव-
च्छेदकावच्छिन्नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, 'तत्पदयोरित्यनन्तरं द्वेदः
विशेषणवाचकपद-तदुत्तरविभक्तावोरित्यर्थः, 'न परस्परं विनेति
न स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नयोः परस्परं विशेष्य-विशेषणभावं वि-
नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, इत्यञ्च नीलघट इत्यादावेकत्वघ्नीलान्
तादृशनीलाभेदवांसु^(१) एको घट इत्यन्वयबोध इति भावः ।
ननु कृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिषंभर्गकानयनादिप्रकारकशब्द-
बोधं प्रत्यानयनादिपदे त्यादिपदत्वस्यैवाकाङ्क्षान्ते केवलं द्वार-
मित्युक्तावपि आनयनकृत्यादिरूपार्थाध्याहारात् द्वारकर्षकानयना-
नुकूलततिमान् इत्यन्वयबोधः कथं स्याद्घटः कर्मत्वमित्यादावि-
यावद्विशेषणभामणौविरहादित्यत आह, 'द्वारमित्येति, 'अधा-
हारं विनेति आनयतीत्यादिपदाध्याहारं विना, 'न स्वार्थेति न
द्वारकर्षकानयनानुकूलततिमान् इत्यन्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, अत्र
हेतुमाह, 'प्रतियोग्यलाभादिति, कारणीभूतान्वयप्रतियोग्युपस्थिते-
रभावादित्यर्थः, एत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दबुद्धौ हेतुत्वा-
दिति भावः । ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामस्य कार्थ्यायाग-

(१) एकत्वघ्नीलाभेदवांसु इति ख० ।

न्वयानुभावकत्वं, विश्वजिता यजेतेत्यत्र ममेदं कार्य-
मिति प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति
तदाकाङ्क्षा ।

यद्वा कर्त्तुरिवाधिकारिणोऽपि आक्षेपादेव लाभ-

इति प्रतीतेः स्वर्गकामस्य यजेतेत्यादौ च तदप्रतीतेय विध्युपस्थाप्य-
कार्यत्वेन सद्यः स्वर्गकामान्वये स्वर्गकामादिपदे स्यादिपदत्वमेव
आकाङ्क्षा वाच्या तथाच विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकामरूपा-
र्थाध्याहारात् कथं तादृशास्वयबोधः आकाङ्क्षाविरहादित्यत आह,
'विश्वजितेति, 'ममेदमिति स्वर्गकाममेदं इतिसाथमित्याकारक-
मित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकेति, प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयीभूतं ज्ञानमित्यर्थः,
'नाधिकारिणं विनेति, प्रथमान्तस्वर्गकामपदाध्याहारं विनेत्यर्थः,
'तदाकाङ्क्षेति, तथाकाङ्क्षाज्ञानमित्यर्थः, अख्येयेति शेषः । 'कर्त्तु-
रिवेति यत्र पचतीतिपदमात्रं प्रयुक्तं न तु चैव इत्यादि तत्र
यथा पाक-श्लोकरन्वयबोधानन्तरमनुमानासैवादिकर्तृविशेष्यकान्वय-
बोधस्तथेत्यर्थः, 'अधिकारिणोऽपि' विश्वजितेत्यादौ स्वर्गकामस्यापि,
'आक्षेपादेव' अनुमानादेव, अनुमानं व्याप्तिज्ञानं, तेन 'किन्वानु-
मानिक इति एवमस्य न पौनरुक्त्यं, 'लाभः' विध्यर्थकार्यत्वेऽप्यवबोधः,
'तदन्वयः' विध्यर्थकार्यत्वे तदन्वयः, 'अनुमानिकः' अनुमितिरूपः,
यदा 'लाभः' उपस्थिति । ननु स्वर्गकामस्यानुमानत उपस्थितावपि
कार्यत्वेन सद्यः तदन्वयः शब्दप्रतिपाद्य एवेति न दोषस्तदन्वय-

इति तदन्वयो न शाब्दः किन्त्वानुमानिकः, गौण-
लाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्याधा-

इत्यत आह, 'इति तदन्वय इति स्वर्गकामस्याचेपास्त्राभेऽपि पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् तदन्वयः शाब्द इत्यर्थः, तथाच तत्रा-
काङ्क्षाविरहेऽपि न च्छितिः इति भावः । ननु चन्द्रे तिलकं गङ्गायां
घोष इत्यादौ सप्तम्यर्थाधेयत्वविशेष्यक-निरूपितत्वसंस्पर्गक-मुख-
तीरादिगौण-लाक्षणिकार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति चन्द्र-गङ्गादिपदे
सप्तम्यादिविभक्तिमत्त्वमाकाङ्क्षा तत्रोक्तलक्षणमव्याप्तं गौण-लाक्षणिक-
पदविषयकज्ञानयोगौण-लाक्षणिकपदोपस्थापितार्थविषयकशाब्दानु-
भवं प्रत्यजनकत्वेन सप्तम्यादिविभक्तिप्रकारक-चन्द्र-गङ्गादिपदविशे-
ष्यकज्ञानाभावस्य तादृशात्वयबुद्ध्यभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभावस्यैव
कार्याभावप्रयोजकत्वादित्यत आह, 'गौण-लाक्षणिकयोरिति, गौण-
लाक्षणिकपदज्ञानयोरित्यर्थः, सादृश्यात्मकप्रत्ययसम्बन्धो गौणी
वृत्तिः तदितरसम्बन्धो लक्षणा, 'अननुभावकत्वपक्षे' अननुभावक-
त्वाभावपक्षेऽपि, 'तदुपस्थापितस्य नानुभावकत्वं' तदुपस्थापितस्थानु-
भवविषयत्वाभावः, तदुपस्थापितविषयकानुभवाभाव इति यावत्,
'इतरपदं विनेति चन्द्र-गङ्गादिगौण-लाक्षणिकपदविशेष्यक-सप्तम्या-
दिरूपेतरपदप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्त इत्यर्थः, गौण-लाच-
णिकयोरननुभावकत्ववादिनापि मुख-तीरादिगौण-लाक्षणिकार्थ-
प्रकारक-निरूपितत्वादिस्पर्गकाधेयत्वविशेष्यकशाब्दानुभवं प्रति चन्द्र-
गङ्गादिपदे सप्तम्यादिविभक्तिमत्त्वरूपानुपूर्वीविशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वा-

हृतस्येवेतरपदं विना^(१) नानुभावकत्वं । घटः कर्मत्वं

भ्युपगमात् चन्द्रनिष्ठत्वं गङ्गानिष्ठत्वं इत्यादौ तादृशान्वयबोधाभावात् । न चैवं गौण-लक्षणिकयोर्नानुभावकत्वमित्यस्य कोऽर्थ इति वाच्यं । शाब्दानुभवं प्रति पदज्ञानस्य कार्य-कारणभावो न तावद्वृत्तिमन्वन्नेन तत्प्रकारकपदज्ञानत्वेन तच्छाब्दबुद्धित्वेन, वृत्तेः शक्ति-लक्षणान्यतररूपतया तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवादपि तु लक्षणा-मपेक्ष्य शक्तेर्लघुतया शक्तिमन्वन्नेन तदन्वयप्रतियोगिप्रकारकपद-ज्ञानत्वेन कारणता तच्छाब्दबुद्धित्वेन कार्यता गङ्गायां घोष इत्यादावपि शक्तिमन्वन्नेन तीरान्वयप्रतियोगिप्रकारकपदज्ञानमस्यैव आधेयत्वस्य तीरान्वयप्रतियोगितया शक्तिमन्वन्नेनाधेयवप्रकारक-सप्तमीविभक्तिज्ञानस्यैव तथात्वादतो गौणी लक्षणावृत्तिर्न पदज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायाः सामग्निकविषयतामन्वन्नेनावच्छेदिके-त्येव तदर्थत्वात्, न तु गौण-लक्षणिकपदविषयकज्ञानस्य न केनापि रूपेण शाब्दानुभवहेतुत्वमिति तदर्थः, तीरादिशक्तिमत्त्वेन भ्रमा-त्मक-गङ्गादिपदज्ञानस्य तेनापि हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः । अत्र^(१) समुचितं दृष्टान्तमाह, 'अध्याहृतस्येवेति, शक्त्युपस्थापितस्य प्रवाहा-दिरियेत्यर्थः, यथा शक्त्युपस्थापितप्रवाहादिविषयकानुभवाभावो गङ्गा-दिपदविशेष्यकमन्यादिरूपेतरपदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तस्तथा लक्षणोपस्थापिततीरादिविषयकानुभवाभावोऽपीत्यर्थः । ननु कस्य-

(१) तदुपस्थापितस्यार्थम्याध्याहृतस्येवेतरपदं विनेति ख० । तदुपस्था-
पितायाध्याहृतपदस्येवेतरपदं विनेति क० । (१) अत्रापीति ग० ।

•आनयनं कृतिरित्यादौ अभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्य-
त्वात् तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च
पदान्तरं विनैव । घटमानयतीत्येषेव भ्रमेण तथा-
न्वयतात्पर्येऽपि क्रिया-कारकभावेन नान्वयः, नाम-

त्वादिविशेषकाधेयत्वादिभेदसंसर्गक-घटादिप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रत्येव
घटमित्याद्यानुपूर्वीं विशेषस्वाकाङ्क्षात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृ-
शशब्दबुद्धिर्माऽस्तु अभेदसंसर्गेण च कुतो नान्वयबोध इत्यत आह,
'घटः कर्मत्वमिति, 'अयोग्यत्वात्' योग्यताज्ञानविरहात्, योग्यता-
भ्रमदशायास्तु भवत्येवेति भावः । ननु यदि तत्र न योग्यता तदा
तत्पदार्थोपस्थितिरेव कुत इत्यत आह, 'तत्तदिति, 'पदान्तरं
विनैवेति, का तु कथा योग्यताया इत्यर्थः(१) । ननु आधेयत्वादि-
संसर्गक कर्मत्वादिविशेषक-घटादिप्रकारकशब्दबोधे घटमित्याद्या-
नुपूर्वीं विशेषस्वाकाङ्क्षत्वे घटः कर्मत्वमित्यादावपि कदाचित्ता-
दृशान्वयबोधे तात्पर्यदशायां तादृशान्वयबोधो दृश्यते स कथ-
स्यादित्यत आह, 'घटमिति, 'भ्रमेणेति अयथार्थनेत्यर्थः, अभेदे
दतीया, तथासायथार्थतयान्वयतात्पर्येऽपीत्यर्थः, तदाक्यात् तथा-
न्वयबोधानुत्पत्त्या तदिच्छाया अयथार्थत्वमिति भावः । 'कियेति
घटकर्मज्ञानयनानुसूक्तकृतिमानित्यन्वयबोधश्च कदापि नेत्यर्थः, अत्र
हेतुमाह, 'गामेति, यत इत्यादिः, 'अन्वयबोधे' अभेदातिरिक्त-

(१) घटादिपदे चतुस्मारादिपदं विनैवेत्यर्थं, योग्यताया का कर्मा योग्य-
तात्तत्त्वे परार्थोपस्थिति' एतदां भविष्यतीति भावः ।

विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां अन्वयबोधे
तान्येव पदानि समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्त-
राणि । अग्निः करणत्वं औदनः कर्मता पाकः कृतिः
इष्टसाधनता इत्यादिपदेभ्यः अग्निर्नौदनं पचेत्यत्रैव
अन्वयावोधात्, अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयक-
कृतिरिष्टसाधनं इति तु वाक्यं न पदं, अतएव द्वार-

मन्वन्नेन स्वार्थान्वयबोधे, 'तान्येव पदानि' नामादिपदमभिव्याहृत-
विभक्तादिरूपाण्येव पदानि, 'समर्थानि' स्वरूपयोग्यानि । नन्वत्र किं
प्रमाणं इत्यत आह, 'अग्निरिति, 'कृतिरिष्टसाधनतेति, कृतीष्ट-
साधनत्वं विध्यर्थः इत्येकदेशिमताभिप्रायेणेदं । ननु नाम-विभक्ता-
घाणानामभेदातिरिक्तमन्वन्नेनान्वयबोधे नामादिपदमभिव्याहृत-
विभक्तादेरेव 'स्वरूपयोग्यत्वेऽग्निकरणकौदनकर्मकेत्यादावाग्निर्नौदनं
पचेत्यत्रैवान्वयबोधः कथं स्यादित्यत आह, 'अग्निकरणकेति, 'इति
तु वाक्यमिति इति च वाक्यमित्यर्थः, 'न पदं' न तादृशार्थप्रत्या-
यकं, अग्निर्नौदनं पचेदित्यत्र हि अग्निर्निष्ठमन्वन्नेन विशेषणतया
इतीयार्थकरणत्वेऽप्येति, करणत्वञ्च निरूपकतामन्वन्नेन विशेषणतया
पाके, कार्यत्वम्^(१) इतीयार्थत्वे अग्निर्निर्गमितमन्वन्नेन विशेषणतया
इतीयार्थकार्यत्वे,^(२) तथाप्रयतामन्वन्नेन विशेषणतया पाके, एवमौदनं
निष्ठमामन्वन्नेन विशेषणतया इतीयार्थं कार्यत्वे, कर्षणञ्च निरू-

(१) इत्यन्वयेति ख० ।

(२) इतीयार्थमन्वत् इति ख० ।

मित्यत्र विधेहिपदाध्याहारः, क्रियापदार्थस्यान्वयत उप-

पकतासम्बन्धेन विशेषणतया पाके, पाकस्य विषयितासम्बन्धेन विशेषणतया विधेर्यक्तौ, तादृशपाकविषयककृतौ च विधेरयान्तरमित्यसाधनत्वमाश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतयाऽन्वेति, अग्निकरणकैत्यादौ च अग्निपदस्याग्निनिष्ठे लक्षणा, करणपदस्य करणतानिरूपके लक्षणा, तदेकदेशे करणतायाश्चाग्निनिष्ठस्याभेदेनान्वयः, तादृशकरणतानिरूपकस्य तु लक्षणया पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्यैकदेशे पाकेऽभेदेनान्वयः, एवमोदनपदं श्रोदननिष्ठपरं, कर्मपदं कर्मतानिरूपके सावर्णिकं, तदेकदेशे कर्मतायाश्च श्रोदननिष्ठस्याभेदेनान्वयः, तादृशकर्मतानिरूपकस्य लक्षणया पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्य एकदेशे पाकेऽभेदेनान्वयः, तादृशनिरूपितस्य^(१) तु लक्षणया विषयपदार्थस्य विषयिताश्रयस्यैकदेशे विषयितायामभेदेनान्वयः, विषयिताश्रयस्य तु कृतावभेदेनान्वयः, इष्टपदस्य इष्टनिरूपितपरं तस्य च साधनपदार्थैकदेशे साधनतायामभेदेनान्वयः, साधनस्य कृत्यादावभेदेनान्वयः, अभेदसम्बन्धेन एकदेशान्वयासहिष्णुतायाश्च विषयपदस्यैवाग्निनिष्ठकरणतानिरूपकौदननिष्ठकर्मतानिरूपकपाकविषयिणि लक्षणा, अन्यतु सर्व्वं तात्पर्य्यं प्राहकं, तादृशविषयिणि कृतेरभेदेनान्वयः, इष्टपदमपि तात्पर्य्यं प्राहकं, साधनपदस्येष्टसाधनपरं, तस्य च कृतावभेदेनान्वयः इति भावः। 'अतएवेति यतो नाम-धात्वाख्यातादिभिर्यादृशान्वयबोधो ज्ञस्यते तादृशान्वयबोधे तान्येव पदानि समर्थानि न तु पदान्तराणीत्यर्थः, 'क्रियापदार्थस्येति धात्वर्थस्याविधानस्यैत्यर्थः,

(१) पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्येति ख० ।

स्थितौ अपि कारकानन्वयात् असामर्थ्यञ्च स्वभावात् ।
अनासन्नमपि आसन्नतादशायां आसन्नत्वभ्रमेण वा
अन्वयबोधसमर्थमेव । वज्रिणा सिञ्चतीत्यत्र क्रि-
या-कारकपदयोरन्वयबोधे सामर्थ्येऽपि अयोग्यताज्ञानं

‘अन्यतः’ धातुं विना, ‘कारकेति कर्मत्वान्वासन्नवादित्यर्थः । ननु
पदत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदेव स्वरूपयोग्यं किञ्चित्नेत्यत्र किं निया-
मकमित्यत आह, ‘असामर्थ्यञ्चेति, स्वरूपायोग्यत्वञ्चेत्यर्थः, ‘स्वभा-
वात्’ तदानुपूर्वीं विशेषरूपाकाङ्क्षात्मकस्वरूपयोयोग्यतावच्छेदक-
धर्मविरहात् । नन्वेवमनामद्यस्यापि स्वरूपायोग्यत्वादेव शाब्दबो-
धाजनकलोपपत्तेः किमासत्तेः पृथक् हेतुत्वेनेत्यत आह, ‘अनासन्न-
मपीति व्यवहितोच्चरितमपीत्यर्थः, ‘आसन्नतादशायां’ अव्यवधाने-
नान्वयप्रतियोग्युपस्थितिदशायां, इदञ्चान्वयप्रतियोग्युपस्थित्यव्यव-
धानस्य स्वरूपसतोहेतुत्वपक्षे, तज्ज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे त्वाह, ‘आस-
न्नत्वभ्रमेण वेति, ‘अन्वयबोधसमर्थमेवेति अन्वयबोधोपधायकनेये-
त्यर्थः, तथाच तस्य स्वरूपायोग्यत्वे ततः कदापि फलोपधानं न
स्यादिति भावः । ननु नाम-विभक्ति-धातास्यात-क्रिया-कारकप-
दाणां नामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधे नामादिगुणमभिव्याहृतविभ-
क्तादीनां स्वरूपयोग्यत्वे वज्रिणा सिञ्चतीत्यत्र कुतो न तादृशान्व-
यबोध-इत्यत आह, ‘वज्रिणेति, ‘सामर्थ्येऽपि’ स्वरूपयोग्यत्वेऽपि,
‘अयोग्यताज्ञानं’ अयोग्यतानिश्चयः, ‘अतएव’ अयोग्येऽपि स्वरूपयो-
ग्यत्वमत्तादेव । ननु योग्यताभ्रमदशायां स्वरूपयोग्यताभ्रमादेवाश्रय-

प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याप्यग्नेर्म्मणिरिव । अतएव
योग्यताश्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽध्यन्वयबोधः ।
नहि स्वभावतोऽसमर्थं आरोपितसामर्थ्यं वा दर्शति
पचति वेति, प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वय-
भ्रमोऽपि । पुरुषपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण समं
स्वार्थान्वयानुभावकत्वं इति न तदाकाङ्क्षा ।

बोध इत्यत आह, 'न हीति, 'स्वभावतोऽसमर्थं' वस्तुगत्या अज-
नकं, 'आरोपितसामर्थ्यं' आरोपितजनकताकं । ननु घटः कर्मल-
मित्यादेः स्वरूपयोग्यत्वे तत्र शाब्दप्रमानुत्पादेऽपि कचिच्छाब्दभ्रमो
जायत एव स कथं स्यादित्यत आह, 'प्रकृते लिति, घटः कर्म
लमित्यादावित्यर्थः । नन्वेवमजनितान्वयबोधजनकत्वस्य आकाङ्क्षा-
विरहादयमेतौत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं द्वितीयवर्णे
राज-पुरुषयोरन्वयबोधापत्तिराकाङ्क्षामत्वात् पुरुषविशेषक-राज-
प्रकारकान्वयबोधस्याजनितत्वादानुमितौ सिद्धेरिव समानाकारक-
शाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकताया अपि तत्र वक्तुमशक्यत्वादित्यत आह,
'पुरुषपदं विनापीति पुरुषविशेषकराजप्रकारकान्वयबुद्ध्यजनकत्वे-
ऽपीत्यर्थः, 'स्वार्थान्वयानुभावकत्वं' जनितस्वार्थानुभावकत्वं, 'न तदा-
काङ्क्षेति न तदाकाङ्क्षेत्यर्थः, राज पुरुषयोरन्वयबोधजनिकेति शेषः ।
तत्पदजन्यशाब्दबोधे तत्पदजन्यशाब्दबोधमामान्यत्वेव प्रतिबन्धक-
त्वादिति भावः ।

यद्वा चयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोधदृश्यां पुरु-
षान्वये तात्पर्याभावात् नान्वयबोधं इत्यग्रेऽपि तथा ।
न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षात् तेनैवान्वयबोध इति
वाच्यं । तात्पर्यवशात् पुरुषेणैव^(१) प्रथममन्वयबोधात् ।
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सति अजनिततात्पर्यविष-

नत्वेन राज-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पु-
षयोरन्वयबोधो न स्यात् प्रतिबन्धकमत्वादित्यस्येति, ‘यदेति,
‘चयाणां’ ‘राज-पुत्र-पुरुषैतत्चयाणां, ‘अजनितेति पुत्रेण मम-
मजनितान्वयबोधदृश्यामित्यर्थः, ‘तात्पर्याभावात्’ तात्पर्यनिश्चया-
भावादेव, ‘अग्रेऽपि’ पुत्रेण मममन्वयबोधे जनितेऽपि, ‘तथा’ पुरु-
षान्वये तात्पर्यनिश्चयाभावादेव नान्वयबोधः, तात्पर्यनिश्चयमन्वे
भवत्येवेति भावः । ननु पुत्रेण मममजनितान्वयबोधदृश्यां अथमं
पुरुषेण मममन्वयधीनं भवति किन्तु पुत्रेणैव तत्र पुत्रस्योत्थिताका-
ङ्क्षामेव बीजं न तु तात्पर्यज्ञान-तद्विरहौ निबन्धने इत्याशङ्कते,
‘न चेति, ‘उत्थिताकाङ्क्षात्’ मममन्धिकत्वात्, मममन्धिकमन्त्र
ममभ्युपस्थितिनियतोपस्थितिकलं, भवति हि रूजन्वपुंस्त्वादिरूपं
पुत्रत्वादिकं राजादिघटितमिति भावः^(२) । ‘तात्पर्यवशात्’ ता-
त्पर्यज्ञानवशात्, ‘पुरुषेणैवति’ कचिदित्यादिः, कचित्तयैव पाठः,
तथास्योत्थिताकाङ्क्षा व्यभिचारिणीति भावः । ‘अत एवेति’ शत-
र्थनान्तमिः, अथमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-

(१) इषित् प्रथमेणेवेति क० ।

(२) राजादिघटितमित्यर्थः ।

यान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृति-प्रत्ययाभ्या-

पुरुषयोरन्वयबोधवारणायैवेत्यर्थः, अन्वयबोधसमर्थत्वे सतीति तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारक-तत्संमर्गकान्वयबुद्धिजनकत्वे सतीत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा'
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-तत्संमर्गकान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अत्र सत्यन्तेन
घटः कर्मत्वमित्यादिनिरामः, जनकतावच्छेदकन्तु तत्तदानुपूर्वी-
विशेष्यविशिष्टत्वमेव, 'अजनितेत्यादिना राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रता-
त्पर्य्येऽयमेतौत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयो-
रन्वयबोधनिरामः, राजपुत्रान्वयबोधमात्रतात्पर्य्येके अयमेतौत्यादौ
तात्पर्य्यभ्रमेण राज-पुरुषयोरन्वयबोधे जातेऽपि राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधे आकाङ्क्षामत्वात् न तात्पर्य्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न
चैवमप्राद्राज-पुत्रयोरन्वयबुद्धिः राज-पुरुषयोरन्वयबुद्धिश्च भव-
न्वितौच्छयोश्चरितेऽयमेतौत्यादौ तात्पर्य्यग्रहणौष्ण्येऽप्येकमेव राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधेऽपि आकाङ्क्षा न
स्यात्, एवं घटमानयेत्यादौ वक्तुः क्रमिकशाब्दबोधद्वयेच्छायांमपि
शाब्दबोधद्वये आकाङ्क्षा न स्यादिति वाच्यं । 'अजनितेत्यादिना
तत्कालीन-तत्पुरुषीय-स्वजनितपार्थ्यान्नयत्किञ्चित्तात्पर्य्यविषयताव-
च्छेदकत्वम् विवक्षितत्वात् तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वयोः स्वजनित-
त्वविशेषणत्वात्कालान्तरे पुरुषान्तरे वा तादृशशाब्दबोधजननेऽपि
न घृतिः, तत्कालपदं फलीभूतशाब्दबोधाप्यवहितपूर्व्वक्षणपरं । न
चैवं तादृशममहाप्रखनतात्पर्य्येऽयमेतौत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधोत्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधममये राज-पुत्रयोरपि पुत्ररन्वय-

बोधोपत्तिरिति वाच्यं । खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं खण्डवाक्यार्थ-
घटितमहावाक्यार्थबोधवदिष्टत्वात्, तात्पर्यविषयत्वञ्च वक्तृ-तदितर-
साधारणप्रकृतपदजन्यत्वप्रकारकैच्छाविषयत्वं तेन शुक्तादिवाक्यस्थले
भगवत्तात्पर्येनादायाकाङ्क्षाभौतत्वं । न चैवं राजपुत्रान्वयबुद्धि-
मात्रतात्पर्यकेऽयमेतौत्वादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरमपि राज-
पुरुषयोरन्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिः भगवत्तात्पर्यस्य राज-पुरुषान्वय-
बोधेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं । तदाक्येन राज-पुरुषयोरन्वयबो-
धाजननात्तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिच्छाया राजपुरुषान्वयबोधे
विरहात् भगवदिच्छाया अयथार्थत्वाभावनियमात् । न च तेनैव
वाक्येन पुरुषान्तरस्य कालान्तरे तस्मैव वा पुरुषस्य राजपुरुषा-
न्वयबोधजननात् तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिच्छाया अपि राज-
पुरुषान्वयबोधे समान इति वाच्यं । यत्र तस्मादेव वाक्यात् पुरुषा-
न्तरस्य कालान्तरे तस्मैव वा पुरुषस्य राज-पुरुषयोरन्वयबोधस्तत्र
राज-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरमपि राज-पुरुषान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
कत्वञ्च इष्टत्वात्, राज-पुरुषयोरन्वयबोधाभावस्य मतोऽपि राज-
पुरुषान्वयबोधे भगवत्तात्पर्यस्य तदानीं ज्ञानाभावेन तात्पर्यघटि-
ताकाङ्क्षाभावेविरहादथ वा तस्मादाक्यादिदानीमेतस्य पुरुषस्य
तद्विशेष्यक-एतत्प्रकारकान्वयबुद्धिर्भवन्निव्याकारकं . तत्कालीनत्व-
तत्पुरुषीयत्वप्रकारकं तात्पर्यमत्र घटकमिति नोक्तदोषः । न च
तथापि यत्र वक्तुः राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रे तात्पर्यं श्रोतुहृदानीन-
पुरुषान्तरस्य वा, राजपुरुषान्वयबोधेऽपि तात्पर्यं तत्र राजपुत्रा-
न्वयबोधानन्तरमपि राजपुरुषान्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिरिति वाच्यं ।

मन्वयबोधे जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत्क्रिया-कारक-
पदयोरजनितान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा ।

इष्टत्वात् तदानीं श्रोतुरुदासीनपुरुषस्य वा राजपुरुषान्वये
तात्पर्यमादाय निरुक्ताकाङ्क्षाज्ञानमन्वे शाब्दबोधसाधनभुपगमात् ।
वस्तुतस्तु वक्तृतात्पर्यमेवाव घटकं शुकादिवाक्यस्थले च तात्पर्य-
घटिताकाङ्क्षाभ्रमाच्छाब्दबोधः विशेषदर्शिनान्तु ततः शाब्दबोधे
मानाभावात् अन्यथा तात्पर्यज्ञानमेव कुतः शाब्दधीहेतुर्वक्तृतात्प-
र्यज्ञानस्य शाब्दधीहेतुले शुकादिवाक्यस्थले व्यभिचारात् वक्तृ-तदि-
तरमाधारणतात्पर्यज्ञानस्य हेतुले च श्रोतुरुदासीनपुरुषस्य वा
तात्पर्यज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् । न चैवं घटः कर्मत्वमित्यादां-
वपि सत्यन्तदलभमाद्घटवृत्तिः कर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधापत्तिरिति
वाच्यं । घटः कर्मत्वमित्याद्यानुपूर्व्यां घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्वय-
सृजजनकताज्ञानात्मकविपरोतव्युत्पत्तिमतस्ततोऽपि तादृशशाब्दबो-
धस्येष्टत्वात् इति भावः । ननु घटमानयेत्यादिवाक्यं कदाचिद्घट-
वत्कर्मत्वमित्यवान्तरवाक्यार्थज्ञानं जनयित्वापि घटकर्मकानयनानु-
कूलवृत्तिमानित्यन्वयबोधं जनयति तत्केचित्तुमते कथं स्यात् अज-
नितान्वयबोधकत्वरूपाकाङ्क्षाविरहादित्यत आहं, 'प्रकृतीति, 'अन्वय-
बोधे' अवान्तरवाक्यार्थबोधे, 'वाक्यैकेति एकवाक्यतापञ्चवाक्यद्वय-
वदित्यर्थः, 'क्रिया-कारकपदयोरिति 'अन्वयबोध इत्यनेनाश्वयः
'अजनितेति तात्पर्यविषयेति ज्ञेयः, स्वजनितापख्यांघटकर्मकान-
यनानुकूलवृत्तिमानित्याकारकबोधत्वरूपयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयता-

नव्यास्तु^(१) पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिः घटः

वच्छेदककल्पपाकाङ्क्षास्त्वेवेत्यर्थः, अत्र केचिदित्यमरसोद्भावनं, त-
दीजन्तु स्वजनितापर्याप्तयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वांशज्ञा-
नस्य शाब्दधीहेतुत्वे मानाभावः राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रतात्पर्यके-
ऽयमेतौत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधाभावस्य तात्पर्यज्ञानाभावादेव समावात् अन्यथा तदंशज्ञानस्य
हेतुत्वपक्षेऽपि राज-पुत्रान्वयबुद्ध्युत्पत्तिममये राजपुरुषान्वयबोधस्य
दुर्वारत्वात् विनश्यदव्ययतादृशज्ञानमादाय राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधान्तरमपि राज-पुरुषयोरन्वयबोधस्य दुर्वारत्वाच्च । न च
तदंशज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि घटमानयेत्यादौ समानाकारधारावाहिक-
शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । धारावाहिकप्रत्ययवद्धारवाहिक-
शाब्दबोधस्यापीष्टत्वात् । अस्तु वा अनुमितौ समानाकारसिद्धेरिव
शाब्दबोधेऽपि क्रमिकशाब्दबोधदयेच्छाविरहविशिष्टशाब्दधियोवि-
रोधित्वं लाघवात् अन्यथा तदंशज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽपि विनश्य-
दव्ययतदंशज्ञानमादाय क्रमिकशाब्दबोधदयस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च
जनिताम्बयबोधकत्वज्ञानमत्वेऽपि श्लोकादौ पुनरनुमन्धानेनाभ्यास-
कामस्यान्वयबोधदर्शनात्तत्तदनुमन्धानजन्यशाब्दबोधि तत्तदनुमन्धान-
निष्ठाजनितान्वयबोधकत्वज्ञानं कारणं वाच्यं^(२) इति मद्द्गौरव-

(१) नवीनास्त्विति क० ।

(२) तत्तदनुमन्धादनिष्ठाजनितान्वयबोधकत्वज्ञानमेव कारणमिति क० ।

कर्मत्वं आनयनं कृतिरित्येवम्बिधपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्वा आसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्वभावादेवम्बिधशब्दान्त्वयबोधः त्वयाप्येवम्बिधपदार्थोपस्थिते-

मित्यपि बोध्य (१) । 'पदविशेषेति घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीविशेषघट-
कौष्ठतत्तद्घटपदाम्पदादिजन्यघट-कर्मत्वाद्युपस्थितिरित्यर्थः । नन्वे-
वंमथनसुगमवाङ्मयं कारणतावच्छेदकगौरवं पुनरधिकं साधवाद्-
घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीविशेषज्ञानस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । न च तत्पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वस्यावशकत्वादगौरवमिति वाच्यं ।
घटं कलममित्यादिप्रत्येकानुपूर्वीघटकतत्तत्पदव्यक्तिभेदेन कार्य-कार-
णभाववाङ्मयं कारणतावच्छेदकगौरवञ्चापेक्ष्य घटादिशब्दबोधमात्रं
प्रति वृत्त्या शब्दजन्यघटाद्युपस्थितित्वेन कार्य-कारणभावैक्यकल्पनाया-
एव लघुत्वादित्यमरभादाह, 'घट. कर्मत्वमित्यादि, 'पदार्थोपस्थितिः'
घट-कर्मत्वाद्युपस्थितिः, इत्यस्य भेदकूटस्य कारणतावच्छेदत्वादघटं
कलममित्यादिसकलानुपूर्वीसाधारण एक एव कार्य-कारणभाव-
इति भावः । अत्र वृत्त्या शब्दजन्यत्वेन पदार्थोपस्थितिर्विशेषणीया
तेन यथाकथञ्चित्पदार्थोपस्थितिमादाय नातिप्रसङ्गः । अर्थाधा-
हारवादिनये तु यथाश्रुतमेव साधु । 'अन्वयबोधाङ्गमिति कर्मत्वा-
दिविशेष्यक-घटादिप्रकारकान्वयबोधाङ्गमित्यर्थः । न चैवं द्वितीया-
पद-कर्मत्वपदोभयगोचरमङ्गशालम्बनेन यत्र कर्मत्वोपस्थितिसत्त्वाप्य-
न्वयबोधो न स्यादिति वाच्यं । तादृशविभक्तिज्ञानाजन्या या कर्म-

(१) इत्यादि ध्येयमिति क० ।

राकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमभ्युपेयत्वात्, जनितान्वयबो-
धात् नान्वयान्तरबोधः तात्पर्यभावादित्याकाङ्क्षायाः
कारणत्वंमेव नास्ति, किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परि-
चायकत्वमात्रमिति ।

लादिपदजन्योपस्थितिः तदन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्,
'एवम्बिधाशब्दादिति घटः कर्मत्वमित्यादिस्वरूपायोग्यशब्दादित्यर्थः,
'आकाङ्क्षाहेतुत्वेनेति आकाङ्क्षानियमसहकारित्वेनेत्यर्थः, अन्यथा-
ऽऽद्यैतामादिपदशक्तिकस्य घटमित्यादिनिययवतरे घटः कर्मत्व-
मित्यादेर्घट-कर्मत्वाद्युपस्थितौ तथान्वयबोधस्य दुर्भारत्वापत्तेरिति
भावः । 'जनितान्वयबोधादिति अयमेतीत्यादौ पुत्रेण जनितान्वय-
बोधाद्राजपदादित्यर्थः, 'नान्वयान्तरबोध इति न पुरुषेणान्वयबोध-
इत्यर्थः, भवन्नत एवेतिशेषः, 'तात्पर्यभावादिति तात्पर्यज्ञाना-
भावादित्यर्थः, एवं धारावाहिकमसामाकारशब्दबुद्ध्यापि भवदुक्तैव
गतिरिति भावः । 'आकाङ्क्षायाः' आकाङ्क्षाज्ञानस्य, 'स्वजनकोप-
स्थितेः' शब्दबोधजनकोपस्थितेः' । अत्र 'नथा इत्यम्बरमोक्षावनं,
तदौजन्तु भेदकृटानां विग्रेय-विग्रेषणभावे विनिगमकाभावात्
रुसतरानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गः, अन्यथा घटादिपदवदनुस्वार-
पदादिनिययन्तरहितं पदघट् तदन्यत्वेनैव लाघवात् हेतुत्वौ-
चित्यात् वृथा घट-कर्मत्वाद्युपस्थितेर्थापारत्वाच्च नातिप्रसङ्गमहा-
पीति दिक् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।
 समाप्तोऽयमाकाङ्क्षावादः ॥

इति श्रीमधुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥
 समाप्तमाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥

अथ योग्यतावृद्धः ।

• ननु का योग्यता,^(१) न तावत् सजातीयेऽन्वयदर्शनं,

• अथ योग्यतावाद्दरहस्यं ।

आकाङ्क्षां निरूप्य योग्यतां निरूपयितुं इच्छति, 'ननु केति,^(२) आकाङ्क्षादिकं सहकारौति यत् पूर्वमुक्तं तथादिपदपाद्या योग्यता केत्यर्थः, अत्र शाब्दबोधलक्षणेककार्यानुकूलत्वमेव सन्नतिरिति भावः । 'सजातीयेति, तत्सजातीये तत्सजातीयस्यान्वयदर्शनं संमर्ग-नियमस्तत्र तच्छाब्दवृद्धौ योग्यतेत्यर्थः, अस्ति च पथसा मिश्रती-त्यादौ प्रकृतसेकसजातीये पथोऽन्तरकरणकमेके प्रकृतपदःकरणकत्व-सजातीयस्य पथोऽन्तरकरणकत्वस्य संमर्गनिययः, वञ्चिता मिश्रती-त्यादौ तु सेकसजातीये कापि भेदे वञ्चिकरणकत्वसजातीयस्य कस्यापि वञ्चिकरणकत्वस्य संमर्गनिययो नास्ति बाधितत्वात् । न च तत्र तत्संमर्गनिययस्तत्र तच्छाब्दबोधे योग्यता इत्येव मम्यक् किं सजातीयत्वपर्यन्तनिवेगेनेति बाध्यं । गेहवृत्तिघटो नील इत्यादौ गेहवृत्तिघटव्यक्तौ तन्नीलव्यक्तेः शाब्दबोधानुपपत्तेः शाब्दबोधपूर्वं तद्वटव्यक्तौ तन्नीलव्यक्तेः संमर्गनिययाभावात्, सजातीयत्वोपादाने तु तद्वटसजातीये व्याप्त्यन्तरे तन्नीलव्यक्तिसजातीयस्य नीलव्यक्त्यन्तरस्य

(१) ननु केचं योग्यतेति तत्र ।

(२) ननु केचमिति क०, ख० ।

यथाकथञ्चित् साजात्यस्याव्यावर्त्तकत्वात् । पदार्थता-

संभर्गनिययो वर्त्तत एवेति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । अथ
 येन केनापि धर्मेण साजात्यं विवक्षणीय^(१) अन्वयितावच्छेदकधर्मेण
 वा,^(२) आद्ये तन्निष्ठधर्मावच्छिन्ने तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नस्य संभर्गनि-
 ययस्यैव तच्छाब्दबोधे योग्यतेति फलितार्थः, द्वितीये अन्वयिता-
 वच्छेदत्वं चादृशधर्मावच्छिष्टस्य तस्य फलीभूतशाब्दबोधविषयत्वं
 तादृशधर्मात्वं, तथा च तद्गुणविशिष्टतद्विशेषक-तद्गुणविशिष्टतद्वि-
 शेषणकशाब्दबोधे तद्गुणरूपेण अथ कुचचित् तद्गुणरूपेण यस्य
 कश्चित् संभर्गनिययो योग्यतेति पर्यावसितार्थः । तत्र न प्रथम-
 इत्याह, 'यथेति, 'अव्यावर्त्तकत्वादिति वञ्चिना सिद्धतीत्यादौ
 सेको न वञ्चिकरणक इति बाधनिययदशायां शाब्दबुद्धेरव्या-
 वर्त्तकत्वादित्यर्थ', तादृशबाधनिययसत्वेऽपि क्रिया वञ्चिकरणिका
 प्रमेयं वञ्चिकरणकं सेको द्रव्यकरणकः सेकः प्रमेयकरणकः
 सेकः प्रमेयवान् इत्याकारकस्य सेकनिष्ठधर्मावच्छिन्ने वञ्चिकरणत्व-
 निष्ठधर्मावच्छिन्नसंभर्गनिययस्य सम्भवात् । न च तदानीं तादृश-
 निययसम्भवेऽपि बाधनिययस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नान्वयबोध इति
 वाच्यं । तथा सत्याव्यावर्त्तकत्वात्तदभाव एव हेतुरस्य किमेतस्या हेतु-

(१) विवक्षितमिति ख०, ग० ।

(२) अद्यशास्त्रस्य वाक्यार्थत्वात् पदार्थतावच्छेदकत्वाभावेन पदार्थताव-
 च्छेदकधर्मेणोभुयेत्यान्वयितावच्छेदकधर्मेणानुधावनं ।

वच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पयः पिवतीत्यादावभा-
वात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च । नापि समभिव्याहृत-

त्वेनेति भावः^(१) । नान्य इत्याह, 'पदार्थतावच्छेदकेनेति, अन्वयि-
तावच्छेदकधर्मरूपेण तत्सजातीयेष्वन्वयितावच्छेदकधर्मरूपेण तत्स-
जातीयसंसर्गनिश्चयस्येत्यर्थः, 'अभावादिति, तत्र शाब्दबोधात् पू-
र्व्वमद्यजातलरूपेण क्वाप्यद्यजाते पयःपानकर्तृत्वलरूपेण पयःपान-
कर्तृत्वसंसर्गनिश्चयभावादिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति यथा-
श्रुतस्तु न सद्गच्छते पदार्थतावच्छेदकत्वस्य प्रकृतपदार्थतावच्छेदक-
त्वस्य च केवलान्वयितया तेन रूपेण साजात्यविवक्षणेऽपि वञ्चिता
मिञ्चतीत्यादौ क्रिया वञ्चिकरणिका प्रमेयं वञ्चिकरणकं सेको
द्रव्यकरणक इत्यादिनिश्चयमादाय सेकः सकरणक इत्यादिनि-
श्चयमादाय चातिप्रसङ्गतादवस्थान्त् सन्दर्भविरोधापत्तेः अद्यजाते-
त्यादिप्रकृतद्रूपणामङ्गत्यापत्तेश्च प्रमेयत्व-मनुष्यत्वाद्याश्रयनिष्ठस्य नि-
ष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेः^(२) पदार्थतावच्छेदकत्वात्^(३) तेन
रूपेणाद्यजातसजातीये पयःपानकर्तृत्वसंसर्गनिश्चयस्य तथापि सत्त्वा-
दिति ध्येयं । दूषणान्तरमाह, 'वाक्यार्थमेति, पयसा मिञ्चती-

(१) तथाच शब्दबुद्धौ बाधबुद्धेर्न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तत्त्वत्वे बाधाभाव-
रूपपेक्षयाविरहात् शाब्दबोध इति भावः ।

(२) प्रमेयत्व-मनुष्यत्वादेर्निष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेः इति ख० ।

प्रमेयत्व-मनुष्यत्व-निष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेरिति ग० ।

(३) प्रमेयत्व-मनुष्यत्वाश्रयत्वादेः अतथात्प्रकृतप्रत्ययार्थतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

त्यादावपीत्यादिः, पयसा सिञ्चतीत्यादावपि वाक्यार्थस्य सेकत्वा-
 दवच्छिन्ने पयकरणकत्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गनिश्चयस्यापूर्वत्वाच्च सर्वेषु
 शाब्दबोधात् पूर्वमभावाच्चेत्यर्थः, तथाच पयसा सिञ्चतीत्यादावपि
 यदा तादृशनिश्चयो नास्ति तदापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वा-
 द्वाभिचार इति भावः । दूषणद्वयमिदं दर्शनपदस्य निश्चयपरत्वं
 मभिप्रेत्य, संग्रह-निश्चयसाधारणज्ञानमात्रपरत्वे तु नैतद्दोषद्वयाव-
 काशः, अद्यजातेत्यादावप्यद्यजातत्वावच्छिन्ने पय,पानकर्तृत्वस्य संग्र-
 हात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात्, एवं पयसा सिञ्चतीत्यादावपि सेकः
 पयकरणकत्वसंसर्गवानिति निश्चयविरहदशायां सेकः पयकरणक-
 त्वसंसर्गवान् वेति संग्रहात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात् । न च यदा
 तादृशसंग्रहोऽपि नास्ति तदापि तादृशशाब्दबोधाद्वाभिचार इति
 वाच्य । तदानीं शाब्दबोधाभिद्वे, अन्यथा तद्दृष्ट्वावच्छिन्ने तद्दृ-
 ष्ट्वावच्छिन्नवत्त्वरूपनिष्कृष्टयोग्यतापक्षेऽपि व्यभिचारस्य दुर्बलत्वात् ।
 वस्तुतस्तु करकाभिप्रायप्रयुक्ते^(१) पयसा सिञ्चतीत्यादौ सेको न
 जन्तुत्वान्नयैतद्व्यक्तिकरणक इति सेके करकाकरणकत्वबाधनिश्चय-
 दशायामपि सेकत्वावच्छिन्ने जन्तुकरणकत्वप्रकारेण करकाकर-
 णकत्वान्वयबोधापत्तिः, तादृशबाधनिश्चयदशायामपि सेकत्वरूपेण
 सेके जन्तुकरणकत्वरूपेण जन्तुकरणकत्वस्य समसर्गनिश्चयाभावात् ।
 न चेष्टापत्तिः, मात्रदायिकैस्तदानीं तादृशान्वयबोधस्थानभ्युपगमा-
 दित्येव दूषणं, नय्यमते तु वक्ष्यमाणनिष्कृष्टयोग्यतापक्षेण गौरव-
 सेवाच दूषणमित्यवधेय ।

(१) जन्तुत्वरूपेण करकाबोधेऽप्युपरित इत्यर्थः ।

वेदितुं अत्र योग्यतात्वे वञ्चिना मिथुनीत्यादौ सेको न वञ्चिकरणक इति बाधनियमद्वारां सेकत्वावच्छिन्ने वञ्चिकरणकत्वत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नसंमर्गज्ञानामग्नवात् सेकत्वावच्छिन्ने वञ्चिकरणकत्वत्वरूपविशिष्टधर्मान्वयितावच्छेदकशब्दबोधाम्भवेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन सेको वञ्चिकरणक इति शब्दबोधो दुर्भारः, तत्र वञ्चित्करणत्वत्वादेः प्रत्येकधर्मस्वैवान्वयितावच्छेदकतया यथोक्तबाधनियमत्वेऽपि सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वत्वावच्छिन्नस्य करणत्वत्वावच्छिन्ने वञ्चित्वावच्छिन्नस्य च संमर्गनियमसम्भवादित्याहुः । तदसत्, अन्वयितावच्छेदकत्वत्वेण सत्तरेण प्रवेशः परन्तु सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वत्वरूपेण करणत्वं प्रकारः करणत्वत्वावच्छिन्ने वञ्चित्वेन वञ्चिः प्रकारः इत्याकारकशब्दबुद्धिं प्रति सेकत्वावच्छिन्ने वञ्चिकरणकत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नसंमर्गज्ञानं योग्यतेत्यादिक्रमेण सत्तरेण विवर्त्तितं, अतो विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टस्यैव वैशिष्ट्यमिति न्यायेन च सेको वञ्चिकरणक इति शब्दबोधस्य यथोक्तबाधनियमत्वेऽग्नवात् उभयमाधारणवञ्चिकरणकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताया एवोक्तक्रमेण सत्तरेणावच्छेदके प्रवेशात् । न बोधमाधारणविशिष्टप्रकारतायां मागाभाव इति वाच्यं । तथा सति रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषो न रक्तदण्डमामित्यादिबाधबुद्धेः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयापत्तेः वक्ष्यमाणनिष्कृतयोग्यतापक्षेऽप्युक्तदोषस्य दुर्भारत्वापत्तेरिति दिक् ।

‘समभिव्याहतेति महतेत्यर्थः, तदीयतत्संमर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं तत्त्वं

पदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयत्वापत्तेः ।
 न च वस्तुगत्या संसर्गव्याप्यो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तच्च न
 ज्ञातमुपयुज्यते इति नानुमेयः संसर्ग इति वाच्यम् ।
 योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमानुपपत्तेः । अतएवानन्वयनि-

सर्गेण तद्योग्यतेति फलितार्थः, 'वाक्यार्थस्येति एतत्संशयविरह-
 स्यस्त्रीयशाब्दबोधमात्रस्यैव पूर्वमेकपदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गस्यानुमाना-
 पत्तेरित्यर्थः, एतत्संशयविरहस्यले यत्र यत्र शाब्दबोधस्तत्र तत्रैव
 शाब्दबोधात् पूर्वं एतन्निययस्य त्वयाभ्युपगमात् व्याप्यवत्तानियय-
 मत्तेनानुमितिभामपौभत्वादिति भावः । 'संसर्गव्याप्येति, तदीय-
 तत्संसर्गव्याप्येत्यर्थः, 'तद्वत्त्वमिति, तत्संसर्गेण तद्योग्यतेति शेषः ।
 'योग्यताभ्रमादिति, इदञ्च शाब्दभ्रमानुपपत्तौ हेतुः,^(१) वक्रिणा
 भिद्यतीत्यादौ यतो निरुक्तयोग्यताया भ्रमो न तु स्वरूपमती वा
 च्यतः शाब्दभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । न चेयं शाब्दप्रमायां हेतुरिति
 वाच्यं । बाधनिययदश्यां शाब्दप्रमापत्तेः विनष्टचैवे विनष्टरूप-
 वत्तादाव्यप्रतिपादकमचेष्टत्यादिवाक्यप्रमायामव्याप्तिश्चेति भावः ।

(१) योग्यताभ्रमादित्यत्र पक्षमर्थं प्रयोज्यत्व, अन्वयस्यास्य शाब्दभ्रमानु-
 पपत्तौ तथाच योग्यताभ्रमप्रयुक्ता वा शाब्दभ्रमानुपपत्तिस्तत्र इत्यर्थः,
 प्रयुक्तत्वं तद्विधययोग्यत्वाभावप्रयोज्यत्व, भवति चायोग्यतापत्ते निरुक्त
 योग्यताया अन्वयमस्या अन्वयवत्तादिनस्तत्र मते योग्यताविरहप्रयु-
 क्तत्वं शाब्दभ्रमानात्, निरुक्तानिमते तु तद्व्यमादेव शाब्दभ्रम इति
 भावः ।

अथविरह एव योग्यता स्वरूपसती हेतुः तत्र तद्वर्मा-

केचित्तु निरुक्तयोग्यताया भ्रमादयः शाब्दभ्रमः तदनुपपत्ते-
रित्यर्थ इत्याहुः । तदसत्, निरुक्तयोग्यताभ्रमादित्यत्र हि पञ्च-
मर्थो जन्यत्वमुत्तरत्वं वा, नाद्यः शाब्दभ्रमे निरुक्तयोग्यताभ्रम-
जन्यत्वस्यैवाभिद्धेः योग्यताभ्रमजन्यत्वस्य प्रकृतानुपयोगितया तद-
भिधानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव न द्वितीयोऽपि तदभिधानस्य
व्यर्थत्वादिति ध्येयं^(१) ।

‘अत एवेति वज्रिणा भिक्षुतीत्यादौ शाब्दभ्रमानुपपत्तेरेवे-
त्यर्थः, तत्र^(१) अन्ततो भगवत एवानन्वयनिययस्य सर्वदा सत्त्वा-
दिति भावः । इदमुपलक्षणं पयसा भिक्षुतीत्यादावेकस्य पुरुषस्या-
नन्वयभ्रममत्वे पुरुषान्तरस्यापि शाब्दप्रमानुत्पत्त्यापत्तेत्येत्यपि
बोधं । ‘अनन्वयनिययेति, तद्वर्मा^(१)नियितावच्छेदकमन्वभावच्छिन्न-
तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकनिययसामान्यस्य विग्रे-

(१) तथाभाषयोग्यत्वे एतन्मते योग्यताविरहादेव शाब्दानुपपत्तेरित्य-
स्यैव वक्तुमुचितत्वात् तत्स्युत्पत्तौशाब्दबुद्धेर्योग्यताभ्रमस्य जन्यताया-
उत्तरवर्तितायाश्च प्रदर्शनादर्शक्यादिति भावः । वक्तुतस्तु शाब्दभ्रमो
न जायत एव तत्रेत्याशङ्कामपनेतुं योग्यताभ्रमजन्यतया तस्य प्रसिद्धि-
दर्शित्वेवात्र ध्यानबोधं मन्तर्यं ।

(१) यत्र लोको न वक्षिकरशक इति निरूपयन्तव मास्तु वज्रिणा भिक्षु-
तीति शाब्दभ्रमः यत्र तु न नास्ति तत्रैव तादृशशाब्दभ्रमस्य, निरुक्ति-
परिच्छेदेन च शाब्दभ्रमानुपपत्तिः अल्पमात्रनिर्वाणभावस्यैव योग्य-
तात्वस्य वाक्यत्वादित्याश्रयेन यदुक्तं अन्वयेत्यादि तदपि न, ईशगोष-
तादृशनिर्वाणस्य सर्वदेव तात्वादित्याह तत्रेत्यादिना ।

भावनियये तत्प्रकारकशाब्दज्ञानानुदयात् इति परा-
स्तम्^(१) । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गाभाव-

यतावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावः,^(२) तादृशनिश्चयसामान्यस्य विग्रे-
यतावच्छेदकत्वाभावो वा तद्गुणावच्छिन्ने तद्गुणावच्छिन्नस्य योग्य-
तेत्यर्थः, वक्तिना सिञ्चतीत्यादौ शेषेष्वपि घटादिनिष्ठस्य वृद्धिकर-
णत्वाभावप्रकारकनिश्चयस्याभावसत्त्वात्तदित्याप्तिवारणाय सामान्यपदं,
'स्वरूपसती हेतुरिति, यत्र विग्रेयतावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्गुणाव-
च्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः, तत्र विग्रेयताविग्रेयसम्बन्धेन निरुक्ती-
भाव इति सामानाधिकरणप्रथमाभ्यां स्वरूपसती हेतुरित्यर्थः,
स्वरूपसद्हेतुत्वे व्यतिरेकसहचारं प्रमाणयति, 'तत्रेति, तद्गुणावच्छिन्न-
इत्यर्थः. 'तद्गुणाभावनिश्चय इति स्वस्य तद्गुणावच्छिन्नाभावप्रका-
रकनिश्चय इत्यर्थः, 'तत्प्रकारकेति स्वस्य तद्गुणावच्छिन्ने तद्गुणा-
वच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधानुदयादित्यर्थः, 'परास्तमिति । न च
तद्गुणावच्छिन्ने तद्गुणावच्छिन्नाभावप्रकारकतत्पुरुषीयनिश्चयसामा-
न्याभावस्तद्गुणावच्छिन्ने तत्पुरुषीयतद्गुणावच्छिन्नप्रकारकान्वयबोधे
योग्यतेति विवचणीयं अतो भोक्तृदोष इति वाच्यं । स्त्रीयानन्वय-
निश्चयविरहदृशायामयोग्येऽतिव्याप्यापत्तेः केवलान्वयिन्यव्याप्यापत्ते-
दुष्कारत्वाच्चेति भावः । 'समभिव्याहृतेति प्रकृतेत्यर्थः, तदीयतत्-

(१) इत्यपस्तमिति क०, ख० ।

(२) तद्गुणावच्छिन्ने तादृशनिश्चयस्य सत्त्व एव तद्गुणावच्छिन्नस्य अवच्छेदकता-
सम्बन्धेन तद्विषयसत्त्वादिति भावः ।

व्याप्यधर्मगून्यत्वम्, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ संसर्गाभा-
वस्याप्रसिद्ध्या तदनिरूपणात् गेहनिष्ठघटाभावे प्र-

संसर्गाभावव्याप्यधर्मगून्यत्वं तेन संसर्गेण तदुच्यतेति फलितार्थः ।
इदञ्च ज्ञातमुपयुज्यते इति न शाब्दभ्रमानुपपत्तिः शाब्दभ्रमप्ले-
बन्तुगत्येतस्यामन्तेऽप्येतद्गुमादेव शाब्दभ्रमोपपत्तेरिति भावः । 'अप्र-
मिद्धेति, प्रमेयादितादात्म्यस्य केवलाश्रयित्वादिति भावः । 'तदनि-
रूपणात्' उक्तयोग्यताज्ञानसम्भवात् । नन्वेकपदायांश्रयितावच्छेदक-
संसर्गोपरपदार्थनिष्ठत्वाभावव्याप्यधर्मगून्यत्वं चेति नोक्तदोषः^(१) इत्य-
हचेराह, 'गेहनिष्ठेति गेहे घटाभावनियम इत्यर्थः, 'तन्निययेऽपि'
उक्तयोग्यतानिययेऽपि, 'घटोऽस्तीति वाक्यात्' गेहे घटोऽस्तीति
वाक्यात्, 'अन्यज्ञानानुदयादिति धोञ्जना, तथाचैतस्य योग्यतात्वे
गेहे घटोऽस्तीत्यादौ बाधनियमत्वेऽपि एतन्नियमत्वे शाब्दधोधा-
पत्तिः । न च बाधनियमस्य विशिष्टबुद्धिभाषे प्रतिबन्धकत्वात् तन्म-
न्नादेव न तदाभौ शाब्दबोध इति वाच्यं । तर्हि आवश्यकतात्तद-
भाव एव हेतुस्तु किमेतज्ज्ञानस्य हेतुत्वेन तदभावमत्वे एतज्-

(१) प्रमेयमभिधेयमित्यादौ न दोषं की,पि अभिधेयादिति तत्त्वाभावे च
प्रमेयतादात्म्यत्वं व्यभिचि, व्यभिचि च गदत्वं, तदुक्तत्वमु इति न-
एव प्रमेयतादात्म्य इति नोक्तदोष इत्यर्थः, अन्यदशित्वात् प्रमेय-
तादात्म्य गदत्वादेव व्यभिचिदिति भावः । अत्रिवा तदुक्तदोषो
कदाप्यन्यत्वं अत्रिवा तदुक्तदोषो दमत्त्वमन्वत्वं मेवादिति तदिति भावः ।

मिते घटोऽस्तीतिवाक्यात्तन्निश्चयेऽप्यन्वयज्ञानानुदयाच्च ।
नापि बाधकप्रमाणाभावः, अन्यच्च यद्बाधकं तद्-
भावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । नापि प्रकृतसंसर्गबाध-
कस्याभावः, प्रतियोगिसिद्धिसिद्धिव्याघातात् । न च

ज्ञानस्य व्यतिरेके एतद्भावज्ञाने वा शाब्दबोधाभावस्य अनुभव-
सिद्धत्वाभावादिति भावः^(१) । 'बाधकप्रमाणेति तत्र तत्संसर्गाभाव-
प्रमाविशेष्यत्वाभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'एतस्या ज्ञानं शाब्दधी-
हेतुरिति न शाब्दभ्रमानुपपत्तिः, बाधनिश्चयदशायाच्च नैतज्-
ज्ञानसम्भव इति बाधनिश्चयदशायां न शाब्दबोधातिप्रसङ्ग इत्य-
भिमानः । केवलान्वयिन्यप्रसिद्धितादवस्थस्य स्वयमेव वक्ष्यत-
इति न मन्दर्भविरोधः विशेषाभावाभिप्रायेण दोषमाह, 'अन्यचेति,
'अन्यच्च यद्बाधकं' अन्यनिष्ठं यदङ्गिकरणत्वादिमंसर्गाभावप्रमा-
विशेष्यत्वं तद्भावस्य शेकादावपि सत्त्वादित्यर्थः, तथाचातिप्रसङ्ग-
इति भावः । 'नापि प्रकृतेति तस्मिन् यत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वं
तस्य तथाभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, एवञ्च वङ्गिमा भिद्यतीत्यादौ
शेकादिनिष्ठं यदङ्गिकरणत्वादिमंसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वं तद्भावस्य
शेकादावसत्त्वात्थातिप्रसङ्ग इति भावः । 'व्याघातादिति^(२) पयमा

(१) तदापि नान्वय-व्यतिरेक इति भावः ।

(२) यद्यदाहङ्गत्वमंसर्गाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं यदि च शेकादि-
निष्ठं तदा न तद्भावः, यदि च तत्र नान्वयेव तादृशविशेष्यत्वं तदा
शेकादिनिष्ठतादृशविशेष्यत्वस्यापीकतया तद्भावस्याप्यतिरिक्ततया
व्याघातादिकर्षः ।

प्रकृतसंसर्गे अन्यत्र सिद्धस्य बाधकप्रमाणस्याभावः,
प्रकृतसंसर्गस्य प्रथममप्रतीतेः अयोग्येऽपि तत्स-

सिद्धतीत्यादौ योग्यव्यवहारप्याघातादित्यर्थः । सामान्याभावस्तु^(१)
'नापीतरेत्यादिना अघे निराकार्यं इति नासङ्गतिः । 'प्रकृतसंसर्ग इति
तदीयप्रकृतसंसर्गस्य अन्यत्र प्रसिद्धायास्तद्वृत्तित्वाभावप्रमाया अभाव-
स्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'प्रकृतसंसर्गखेति, तदीयप्रकृतसंसर्गस्य तदीय-
प्रकृतसंसर्गलक्षणेण शाब्दबोधात्प्रागप्रतीतेरित्यर्थः, तदीयप्रकृतसंसर्गं
हि तन्निष्ठतदीयसंसर्गं शाब्दबोधात्पूर्वञ्च एकपदार्थनिष्ठतया ना-
परपदार्थसंसर्गस्य ज्ञानमिति भावः । ननु प्रकृतत्वमन्वयितावच्छेद-
कत्वमतो नायं दोष इत्यत आह, 'अयोग्येऽपीति अन्यनिष्ठतादृश-
प्रमाद्यन्तेरभावमादायाद्योग्येऽपि तत्सत्त्वाच्चेत्यर्थः, एतच्च विशेषाभा-
वाभिप्रायेण, सामान्याभावस्तु 'अपि चेत्यादिना अघे निराकरणौयः ।

(१) ननु प्रमाविशेष्यत्वीयविशेषाभावात्प्रयोग्यतामिप्रायनिराकरणप्र-
स्तावे प्रकृतस्यापि सामान्याभावस्य निराकरणानभिधानं, अमिधा-
यश्च प्रकारान्तराभावनिराकरणस्य इत्यसङ्गतिरित्येव न यतस्तस्यापि
वक्तव्यत्वादित्याह, 'सामान्याभावश्चित्ति । न चास्य वक्तव्यत्वात् तत्रा-
भिधानमथ तु न कुत इति वाच्यं । तत्र तदुक्तोः सन्दर्भविशेषायां-
तत्वात् सतत्त्वस्थाधीनत्वात् । यस्ततोऽत्र तादृशविशेष्यतायाः सामा-
न्याभावो विवक्षणीयस्त्वायोग्ये योग्ये च न कोऽपि दोष कथमत्रा-
न्यथाभिधाय तत्र व्याघातदोषकथनमित्यसङ्गतिरिति चेत्, न, सामा-
न्याभावस्यापि निराकरणीयत्वादित्याह सामान्याभावश्चित्ति ।

त्वाच्च । तत्र बाधकमप्यस्तीति चेत्, तर्हि प्रकृतसंसर्ग-
बाधकस्याभावः तच्चाप्रसिद्धम् । अतएव तत्र बाधक-
स्याप्यनिरूपणम् । नापीतरपदार्थसंसर्गाभावप्रमा-

ग्रहते, 'तत्रेति अयोग्य इत्यर्थः, 'बाधकमप्यस्तीति' वक्तिकरणत्वा-
द्यन्वयितावच्छेदकसम्बन्धे सेकादिवृत्तित्वाभावप्रमैवास्तीत्यर्थः, तथाच
तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धिष्ठा-
यान्दृष्टित्वाभावप्रमाया अभावस्तत्र तदयोग्यतेति भावः । भावार्थ-
मनूय दूषयति, 'तर्हि प्रकृतेति तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे त-
दीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धिष्ठायास्तद्वृत्तित्वाभावप्रमाया अभाव-
इत्यर्थः, तत्र तदयोग्यत्वमिति श्रेयः । 'तच्च' तद्रूपं योग्यत्वञ्च, 'अप्रसिद्धं'
योग्यत्वले प्रतियोग्यप्रसिद्धा अप्रसिद्धं । मनु पयसा सिञ्चतीत्यादौ
पयःकरणकत्वसंभर्गे यदि पयःकरणत्वसंभर्गनिष्ठसेकवृत्तित्वाभावप्रमा-
या अभावोऽप्रसिद्धस्तदा तादृशप्रमावत्ताज्ञानं कुतो न भवतीत्यत-
श्चाह, 'अत एवेति अप्रसिद्धत्वादेवेत्यर्थः, 'तच्च' योग्यत्वले, 'बाधक-
स्याप्यनिरूपणमिति पयःकरणत्वाद्यन्वयितावच्छेदकसम्बन्धे पयःकर-
णत्वाद्यन्वयितावच्छेदकसम्बन्धिष्ठासेकादिवृत्तित्वाभावप्रमावत्त्वस्याप्य-
ज्ञानमित्यर्थः, प्रथमे सामान्याभावमाग्रहते,^(१) 'नापीतरेति तत्र

(१) प्रथमे बाधकप्रमायाभार इति लक्ष्यस्य तत्र तत्संसर्गाभावप्रमा-
रूपप्रमाविशिष्टत्वाभावव्युत्पत्त्यर्थः । तत्र समस्यर्थो घटकत्वं सामान्या-
भावाभिव्यक्त्यानि तथाच तादृशविशिष्टत्वाभावघटनो योग्यता न
सामान्यभावात् इत्यविरहित इत्याह्वयः ।

विषयत्वाभावोऽपरपदार्थे, केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः । ए-
तेन यत्रासम्बन्धग्राहकं प्रमाणं नास्ति तद्दुयोग्यमिति
निरस्तम् । नापि बोधनीयसंसर्गाभावप्रमाविरहः,
प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, बोधनीयसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः यो-
ग्यता च न स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्युक्तम्, अयोग्ये तत्-

तदौयसंसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'के-
वलान्वयिनीति, प्रमेयादितादात्म्यसंसर्गस्य केवलान्वयित्वाटिति
भावः । 'एतेन' केवलान्वयिन्यप्रसिद्धत्वेन, 'असम्बन्धग्राहकेति, यत्र
यद्दीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धाभावप्रमाकरणं नास्तीत्यर्थः, 'तद्योग्य-
मिति तत्र तद्योग्यमित्यर्थः, (१) पूर्वं च तत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशे-
ष्यत्वाभावः, अत्र च स्वजन्यतत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वसम्बन्धेन (२)
तत्करणाभाव इति भेदः । 'बोधनीयसंसर्गेति बोधनीययोर्दोषयोर्दो-
ऽन्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठतदन्वयितावच्छेदकसम्बन्ध इति यावत्,
तदभावप्रमायास्तत्राभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति
प्रमेयमभिधेयमित्यादौ केवलान्वयिनि प्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः,
प्रमेयनिष्ठाभिधेयतादात्म्यसंसर्गस्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । दूषणा-
न्तरमाह, 'बोधनीयेति, बोधनीयेकपदार्थनिष्ठतया बोधनीयापर-
पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधान् प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वियं स्वरूपसती
हेतुरिति नाद्यं दोष इत्यत आह, 'योग्यता चेति, उक्तयोग्यता

(१) तत्तद्योग्यमित्यर्थ इति क०, ख० ।

(२) अत्र स्वपदं तादृशप्रमाकरणपरं ।

सत्यस्यानिरूपणाच्च । अपि च स्वीयबाधकप्रमावि-

चेत्यर्थः, 'इत्युक्तमिति इत्यत्र युक्तिः^(१) पूर्वमेवोक्तेत्यर्थः, तथा मति
वह्निना सिद्धतीत्यादौ शाब्दधमानुपपत्तिरिति भावः । दूषण-
नरमाह, 'अयोग्य इति, 'तत्मन्त्रस्तेति सेकादिनिष्ठस्य वह्निकर-
णत्वादिसंभर्गस्याप्रसिद्ध्या सेकादौ सेकादिनिष्ठस्य वह्निकरणत्वा-
दिसंभर्गस्य याऽभावप्रमा तत्त्वत्वस्य ज्ञानासम्भवाच्चेत्यर्थः,^(२) तथाच
तथायोग्यत्वव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः,^(३) इदमुपलक्षणं तद्वि-
तत्संभर्गस्तत्र तद्योग्यतेत्यस्यैव सम्यक्त्वेन शेषांशस्थानतिप्रयोज-
नकलाच्चेत्यपि बोध^(४) । ननु तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तद-
वृत्तिनाभावप्रमासामान्याभावस्तत्र तदन्वयबोधे योग्यतेति विव-
चनीयमतो विगोषाभावमादाय न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्युत्तरमाह,
'अपि चेति, तादृशप्रमासामान्याभावपदेन तत्तत्पुरुषीय-तादृश-

- (१) वह्निना सिद्धतीत्यादौ योग्यतासम्भवाच्छाब्दधमानुपपत्तिरूपयुक्तिरित्यर्थः ।
(२) तथाच प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या व्यभावाप्रसिद्धिस्तदप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्याप्य-
लोकत्वमिति भावः ।
(३) अत्रहस्तंयस्य तादृशप्रमारूपयोग्यत्वस्य ज्ञानासम्भवादिति भावः ।
(४) न च योग्येऽपि शाब्दबोधात् पूर्वं योग्यत्वव्यवहारानुपपत्तिरप्यत्र
दोष एव सेकादौ सेकादिनिष्ठप्रकरणकत्वादिसंभर्गाभावप्रमाभाव-
ज्ञानाभावात् व्यवहारौपयिकतादृशाभावरूपयोग्यत्वात्कथयवस्तैव-
तावच्छेदकज्ञानस्य तत्पूर्वमपेक्षणीयत्वात् इति वाच्यं । शाब्दघोषात्
तादृशव्यवहारस्य निष्प्रयोजनकतया तस्य शाब्दात् परत एव स्वी-
कारात् ।

रहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् वाधकप्रमामात्रविरहस्य यो-
ग्येऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् परप्रमाया अयोग्यत्वात् । न

प्रमात्वावच्छिन्नाभावो विवक्षितः तादृशप्रमात्वावच्छिन्नाभावो वा,
आद्ये तस्यान्वयितावच्छेदकमन्वये तत्तत्पुरुषीय-तद्दृष्टित्वाभाव-
प्रमात्वावच्छिन्नाभावश्च तत्तत्पुरुषीयतदन्वयबोधे योग्यतेति ल-
क्षणं फलितं तच्चायोग्येऽतिव्याप्तं वञ्चिता मिश्रतौत्यादावपि यस्य
पुरुषस्य शाब्दभ्रमः वञ्चिकरणत्वादिमंसर्गे तत्पुरुषीयसेकादिदृष्टि-
त्वाभावप्रमामामान्याभावस्य सत्त्वादित्याह, 'स्त्रीयेति यस्य पुरुष-
स्य' (१) शाब्दभ्रमस्तत्पुरुषीयसेकादिदृष्टित्वाभावप्रमात्वावच्छिन्नाभा-
वस्येत्यर्थः, 'अयोग्येऽपि' वञ्चिकरणत्वादिमंसर्गेऽपि । न च तत्तत्पुरु-
षीय-तदन्वयबोधे योग्यतापि तत्रास्तीति वाच्यं । सकलपुरुष-सकल-
कालसाधारणायोग्यताया एव तत्राभ्युपगमादिति भावः । द्वितीये
आह, 'वाधकप्रमामात्रेति तद्दृष्टित्वाभावप्रमात्वावच्छिन्नाभावस्ये-
त्यर्थः, 'ज्ञातुं' प्रत्यक्षतो ज्ञातुं, 'अयोग्यत्वादिति तादृशप्रमात्वावच्छि-
न्नाभावस्याप्ययोग्यत्वादित्यर्थः, अयोग्यप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(१) वञ्चिता मिश्रतौत्याद्ये यस्य वञ्चिकरणत्वोपनिर्णयत्वमन्वये कदापि
सेकादिदृष्टित्वाभावप्रमा न जाता तस्यैव तादृशप्रमाभावमादायात्र
दोषः । अन्यथा यस्य वञ्चिकरणत्वमन्वये कदापित् सेकादिदृष्टि-
त्वाभावप्रमा जायते कदापित् तादृशस्यते शाब्दभ्रमोऽपि जायते तस्य
तादृशमन्वये तादृशप्रमासामान्याभावविरहात् तादृशस्यै दोषा-
भाव इति ध्येयम् ।

च स्वरूपसन्नेवायं हेतुः, स्वीयबाधकप्रमाविरहदशायां
योग्यताभ्रमेण शाब्दधमानुपपत्तेः, अन्वयप्रयोजक-
रूपवत्त्वेन बाधकप्रमामात्रविरहोऽनुमेय इति चेत् । न ।
सेकानन्विततोये द्रवद्रव्यत्वे सत्यपि बाधकसत्त्वेन व्य-
भिचारात् उपजीव्यत्वेन तस्यैव योग्यतात्वापत्तेश्च ।
न चैवमेवेति वाच्यम् । आकाङ्क्षासत्त्यन्वयप्रयोजक-

‘स्वीयबाधकप्रमेति वल्लिकरणकत्वादिमंसर्गं स्वीयसेकादिवृत्तित्वा-
भावप्रमाविरहदशायामित्यर्थः, ‘योग्यताभ्रमेणेति उक्तयोग्यताभ्रम-
स्यैव सत्त्वेनेत्यर्थं, एवकारादस्मदुक्तयोग्यताव्यवच्छेदः, ‘अन्वयप्रयो-
जकेति, अन्वयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्मावत्सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः, जल-
संसर्गः सेककरणत्ववृत्तित्वाभावप्रमामात्रविरहवान् द्रवद्रव्यसम्बन्ध-
त्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः । ‘सेकानन्वितेति, सेकाकरणी-
भूततोये इत्यर्थः, (१) ‘बाधकसत्त्वेन’ तत्सम्बन्धे सेककरणत्ववृत्तित्वा-
भावप्रमासत्त्वेन, द्रवमुपलक्षणं सेककरणीभूततोयस्यापि सेककरण-
त्वावृत्तिसम्बन्धे (२) व्यभिचारो बोध्यः । ‘उपजीव्यत्वेन’ भवदुक्तयो-
ग्यताज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयत्वेन, ‘तस्यैव’ अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव ।

(१) सेककरणावृत्तितोयसम्बन्ध इति यावत् । ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रवद्रव्य-
सम्बन्धत्वे इत्यधिकं याट ग० पुस्तके वर्तते ।

(२) सेककरणीभूततोयस्य स्वीयरूपादिवृत्तिसमवायादौ सेककरणात्-
वृत्तित्वाभावप्रमासत्त्वादिति भावः ।

रूपवत्त्वे सत्यप्यनाप्तवाक्ये^(१) बाधकप्रमायामन्वयावो-
धात्, बाधकप्रमाविरहो हेतुरिति चेत्तर्ह्यावश्यकत्वात्
सैव योग्यता ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे योग्यतावादपूर्वपक्षः ॥

‘अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेऽपि’ तज्ज्ञानमत्त्वेऽपि, ‘अनाप्तवाक्ये’-स्यून-
जलाभिप्रायप्रयुक्ते पयसा सिञ्चतीत्यादिवाक्ये, ‘बाधकप्रमायामिति
मेको न जलकरणक इत्यनुभव इत्यर्थः, ‘बाधकप्रमाविरह इति
बाधनिश्चयाभावोऽपि स्वरूपमद्देतुरित्यर्थः, ‘सैव’ बाधनिश्चयशून्यतैव,
‘योग्यता’ शाब्दधीजनिका, अस्त्विति शेषः । किमेतज्ज्ञानस्य
हेतुत्वेनेति भावः । इदमापाततः तादृशप्रमात्वमामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्तिजन्यतादृशप्रमामामान्यज्ञानाभावत्वमामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्य-
तदभावज्ञान-तदमंगारोहमहद्वहतेन तच्चन्यविशिष्टानुभवजन्यस्यति-
महद्वहतेन वा मनसैवोपनीतभागात्मकस्य तन्निश्चयस्य कश्चित् अंग-
यस्य च सम्भवात् आप्तवाक्यादिना व्यभिचारादेरग्रहदृशायां व्यभि-
चारिणा क्लिप्तेन च तज्ज्ञानस्य सम्भवाच्च । यस्तुतस्तु वृत्तिलक्षा-
धिकस्य प्रवेशादच्छ्रमाणपेक्षया गौरवमेवात्र दूषणमवसेयमिति
दिक् ।

इति श्रीमद्गुरुरामाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये योग्यतावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

(१) यनाप्तोक्ते वाक्ये इति २४० ।

अथ योग्यतावादसिद्धान्तः ।

उच्यते बाधकप्रमाविरहो योग्यता, सा चैतर-
पदार्थसंसर्गोपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्र-

अथ योग्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

ननु तद्गुणावच्छिन्नेऽन्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताक-तद्गुणावच्छिन्नाभावप्रमाविशेषत्वमामान्याभावो बाधकप्रमा-
विरहः स च प्रमेयं वाच्यमित्यादावप्रसिद्धः तादात्म्यसम्बन्धेन वा-
च्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः, एवं प्रमेयस्य घट इत्यादौ यच्च प्रमे-
यत्वादिलक्षणाभेदसम्बन्ध एव पृथग्र्यस्तस्य च विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेन घटादावन्वयस्तत्र, यच्च वा स रूपवानित्यादौ तदादिपरं
विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिरूपेण प्रमेयघटादिपरं तच्च
साध्याग्निः विशेषणताविशेष्यसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यभावाप्रसिद्धेः, एवं
भगवता ज्ञायते^(१) घट इत्यादावपौत्यत आह, 'सा चेति बाधक-
प्रमाविरहरूपा योग्यता चेत्यर्थः, 'इतरपदार्थेति, अथ इतरत्वम-
परत्वञ्चाविवक्षितं तद्वबुद्धेरहेतुत्वात् अयं घट इत्यादौ^(२) विशेषण-

(१) अत्र द्वितीयार्थं कर्तव्यं तच्चाधेयत्वरूपं भाक्तं, धात्वर्थो ज्ञानं, विषयत्व-
मास्यात्तार्थं, तदन्वयस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटे, तथाच भगवदाधेयज्ञान-
विषयतावानुघट इत्येव बोधस्तत्र स तु न सम्भवति तत्र स्वरूपसम्बन्धेन
तादृशविषयत्वाभावाप्रसिद्ध्या निरुक्तयोग्यताविरहादिति भावः ।

(२) तत्र इदन्वावच्छिन्नस्यैव घटतया घटस्यैव इदन्वावच्छिन्नतया इत-
रत्वादेरप्रसिद्धिरिति भावः ।

माविशेष्यत्वाभावः । प्रमेयं वाच्यमित्यव प्रमेयनि-
 विशेष्ययोरभेदस्थले योग्यत्वानुपपत्तेश्च । परन्तु तदीयान्वयिताव-
 च्छेदकसम्बन्धे तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व-
 सामान्याभावस्तत्र तद्योग्यतेत्येव विवक्षितं, वङ्गिना सिद्धतीत्यादौ
 वङ्गिनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे सेक-
 निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यैव सत्त्वाच्चाति-
 व्याप्तिः । वङ्गिनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपसंसर्गोऽपि सेकनिष्ठा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वस्य घटादिनिष्ठस्याभावसत्त्वात्ति-
 व्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानं । न च योतुर्यंदा वङ्गिनिष्ठ-
 करणताया निरूपकत्वरूपसंसर्गे सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
 प्रमा नास्ति तदाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । सूत्र-परमाधारणप्रमामात्र-
 विशेष्यत्वाभावस्य प्रवेशादनादौ संसारे तदानीमप्यवश्यं कस्यचित्
 पुरुषस्य तत्र तादृशप्रतियोगित्वप्रमासत्त्वात्ततो भगवन्नमासत्त्वाच्च ।
 पयसा सिद्धतीत्यादौ पयोनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपान्वयि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेऽपि सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वभ्रमविशेष्यत्व-
 सत्त्वात्सम्भववारणाय प्रमेति । न च सर्वदा तादृशभ्रमविरहाद्-
 यदाकदाचित् तादृशज्ञानविशेष्यत्वाभावमादायैव तत्र सत्त्वणसङ्ग-
 निरिति वाच्यं । अनादौ संसारे सर्वदैवावश्यं कस्यचित् पयो-
 निष्ठकरणतानिरूपकत्व-प्रमेयत्वादिना येन केनापि रूपेण वा तत्र
 तादृशप्रतियोगित्वभ्रमसत्त्वात्, प्रमात्वञ्च भ्रमभिन्नत्वं तेन पयोनिष्ठ-
 करणतासंसर्गाकाशौ सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनावित्यांगिकम-
 म्हात्मन्वप्रमाविशेष्यत्वमादाय नासम्भवः । न च तथापि पयोनि-

छात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविश्लेष्यत्वं गोत्वे प्रतिज्ञं

घटकरणतासंसर्गः सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवानित्यादिप्रमा-
विश्लेष्यताया असम्भव इति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारत्वाव-
च्छिन्नायाः प्रमाविश्लेष्यताया अभावस्य विवक्षितत्वात्, प्रकारत्वञ्च
विश्लेषणताविश्लेषमन्वन्धावच्छिन्नं याह्यं तेन एककालीनत्वादिमन्वन्तेन
तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमामादाय नामम्भवः । अथैवं विषयता-
त्वमपचाय विश्लेष्यतात्वेन कथमुपादानं । न च पयःकरणत्वसंसर्गतं
सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रमाविषयत्वं पयःकरणत्वसंसर्गतत्व-
घटकतया पयःकरणत्वसंसर्गोऽप्यस्तीत्यसम्भववारणाय^(१) तेन रूपे-
णोपादानमिति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नवि-
षयताविवक्षेयैव तन्निराससम्भवादिति चेत्, न, विषयताविविश्ले-
ष्यतात्वयोः^(२) समशरीरतया स्नाघव-गौरवाभावेनाशोकवर्निकान्या-

(१) तादृशसंसर्गत्वत्वेऽप्येतादृशसंसर्गस्यापि निपातात् तादृशसंसर्गत्व-
निष्ठतादृशपतीति विश्लेष्यतायास्तादृशसंसर्गोऽवच्छेदकत्वात्स्यविषयत्वम-
स्येवेत्यर्थः ।

(२) विषयताया तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वं तादृशप्रतियो-
मितानतिरिक्तवृत्तित्वं व्यन्यया तादृशप्रकारकत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन
ज्ञानवृत्तिज्ञानविषयकज्ञानोपविषयताया एव तादृशावच्छिन्नत्वसम्भ-
वादसङ्गते इति न युक्तं तथा सति ध्यनतिरिक्तत्वप्रवेष्टे गौरवात्
प्रमापदवैयर्थ्याभावात् भ्रमविषयताया पयःकरणकत्वादिनिरूपकत्वे
सत्वेऽपि न तस्या सेकादिदृश्यभावप्रतियोगित्वानतिरिक्तवृत्तित्वमिति
तामामादायाम्भवानवकाशान् किन्तु प्रतियोगित्वनिष्ठप्रकारताविवि-
क्षितत्वमिति ।

यात्, प्रतियोगित्वान्वयितावच्छेदकसम्बन्धानियामकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वेन विशेषणीयं, तेन व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
प्रतियोगित्वमादाय नासम्भवः । न. च तादृशप्रतियोगित्वा-
मान्याभाव एव मुख्यं किं प्रमाविशेष्यत्वप्रवेशेनेति वाच्यं ।
अखण्डाभावतया वैयर्थ्याभावात् । ननु तत्र तन्निष्ठात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावस्तत्र तद्व्योम्नतेत्येवास्तु
किमन्वयितावच्छेदकसम्बन्धस्य अनुयोगिकुचिनिचेपेण, प्रतियोगि-
त्वान्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयं नातो व्यधिक-
रणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायासम्भवः तवापि सम्बन्ध-
विशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादिति चेत्, न, अयं घट इत्यादा-
वभेदान्वयबोधस्य उक्तान्वयितावच्छेदकतादान्यसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽप्यापत्तेः । न चात्यन्ताभावत्वेन नोपादेयं
किन्त्वभावत्वेनेति नायं दोष इति वाच्यं । तथापि पचति, घटो नास्ती-
त्यादावन्वयितावच्छेदकानुकूलत्व-प्रतियोगित्वादिदृश्यनियामकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वेनाप्यापत्तेः । अत्यन्ताभावस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः, अन्यथा नीलो घट इत्या-
दावशाप्यापत्तेः तत्राव्याप्यवृत्तिर्नो नीलरूपस्यैव नीलरूपविशिष्ट-
तादात्म्यत्वेनान्वयितावच्छेदकसम्बन्धात्^(१) तस्य च उत्पत्तिकालाव-

(१) सर्वत्रैवान्वयितावच्छेदकसम्बन्धोपसम्बन्धानां सम्बन्धत्वं चान्वयिताव-
च्छेदकसम्बन्धविशिष्टतत्सम्बन्धत्वेन अन्यथा व्ययोग्यमात्रेऽतिव्याप्ति
संकादिदृश्यभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वभावस्य व्यधिकरणकत्वोप-
निरूपकत्वरूपसम्बन्धमात्रेऽपि निरूपकत्वत्वेन निरूपकत्वे सत्त्वस्य नि-
ष्प्रवृत्तत्वात् संज्ञे पद्यकारकत्वोपनिरूपकत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

च्छेदेन रक्ततादशायाञ्च घटेऽत्यन्ताभावमत्वात्, एवं काष्ठं पद्मी-
 त्यादौ यत्र तिङोऽनुकूलव्यापारे वक्तौ लक्षणा संयोगेन च तदवय-
 वर्त्तारि काष्ठादौ तत्र संयोगस्यैवान्वयितावच्छेदकसम्भ्रतया तत्र
 च किञ्चिदवच्छेदेन काष्ठादावत्यन्ताभावाद्वाप्यापत्तेः । एतेन
 वैशिष्ट्यं व्यामञ्जवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितमादायापि नामश्रव-
 तस्य च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् । न च तथापि यत्रान्वयिता-
 वच्छेदकसम्भ्रयो नाना तत्र चालनीन्यायेनाभावमादायाव्याप्तिरिति
 वाच्यं । तद्वाक्किनिष्पितान्वयितावच्छेदकसम्भ्रये तद्वाक्किनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगितप्रमाविशेष्यत्वाभावमादायात् तद्वाक्कियोग्यतेति क्रमेण
 शब्दवाचिकतया तत्तद्वाक्किरेव लक्षणघटकतया चालनीन्यायेनाभाव-
 मादायाव्याप्तिविरहात् अन्यथा पदार्थतावच्छेदकरूपेषु पदार्थदो-
 समभ्रतावच्छेदकरूपेण अन्ययितावच्छेदकसम्भ्रस्य च लक्षणघट-
 कत्वे नीत्तौ घट इत्यादावप्यापत्तेः नीलतादात्म्यस्य रक्तघटादि-
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितप्रमाविशेष्य-
 त्वाभावविरहात् । न चैवं यद्यद्वाक्किद्वयोः परस्परयोग्यत्वज्ञान-
 दधोरेव प्रातिस्विकरूपेण परस्परयोग्यत्वज्ञान हेतुरिति फलितं
 तत्र^(१) युगमहत्त्वेण शक्यमिति वाच्यं । योग्यतायाः संशयसाधारण-
 ज्ञानस्यैव हेतुतया प्रातिस्विकसकलव्यक्तीनां परस्परयोग्यतानियथ-
 विरहेऽपि चतिविरहात्^(२) । न च प्रातिस्विकनिष्ठसकलव्यक्तीनां
 परस्परयोग्यतामंगयोऽपि सर्वत्र दुःसम्भव इति वाच्यं । यद्यद्वाक्कि-

(१) योग्यत्वप्रमाणम् ।

(२) तत्र योग्यतासंशयादेव प्राप्तेः शक्यं इति भावः ।

द्वयोः परस्परं योग्यताज्ञानं तयोरेव परस्परमन्वयोऽस्तु ययो-
 ऽस्तु संशयात्मकं निश्चयात्मकं वा न तज्ज्ञानं तयोः शाब्दबोध-
 विषयत्वेऽपि मानाभाव इत्यभिप्रायात् । न चैवं तत्तद्भक्तिरूपेणा-
 योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणायोग्यता-
 निश्चयेऽपि शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । अन्वयितावच्छेदकाश्रयत्व-
 विशिष्टतत्तद्भक्तिरूपेण योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगमात् । न च
 तथापि च स्वर्शवाकित्यादौ यत्र तदादिपदं समवायसम्बन्धेन रूप-
 प्रकारेण रूपवदाद्युपरं तथापि योग्यतापत्तिः धायौ रूपव्यक्ति-
 निरूपितत्वविशिष्टसमवायाभावसत्त्वेपि तदभावस्य समवायात्मकप्रति-
 योगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । तद्भक्तिनिरूपितान्वयिताव-
 च्छेदकसम्बन्धपदेनान्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतद्भक्तिनिरूपितध-
 र्म-धर्मिभावस्य विवर्चितात्, धर्म-धर्मिभावस्य वृत्तिनियामकानि-
 यामकसम्बन्धेन तत्तन्नाचसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न त्वाधा-
 राधेयभावमात्रं, तेन वृत्त्यनियामकानुकूलत्वादिस्वन्धस्यत्वेऽपि नाप्र-
 सिद्धिः । अतएव धर्म-धर्मिभावविषयकैकज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वमिति
 भीमांशकाः । इत्यञ्च प्रतियोगित्वप्रमेत्यत्र प्रतियोगित्वं विशेषण-
 ताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनैव सर्वत्र विशेषणीयं । न च तथापि
 च प्रमेय इत्यादौ यत्र तदादिपदं समवायसम्बन्धेन गुणाद्यन्वयवि-
 शिष्टसत्तावद्गुणपरं तथापि योग्यतापत्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्ता-
 नतिरिक्ततया सत्ताव्यक्तिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नधर्मित्वस्य
 गुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहादिति वाच्यं । तत्र योग्यत्वस्येष्ट-
 तात्, यदा तु विशिष्टनिरूपिताधारत्वसम्बन्धेन विशिष्टसत्त्ववद्-

गुणपरं तदैवायोग्यत्वस्याभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु दृश्यनियामकमन्व-
 न्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद्भक्तौ तद्भक्तिनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तद्भक्तौ तद्भक्तेर्योग्यतेत्येव
 लक्षणात् । संसर्गपदञ्च प्रतियोगित्वस्यान्वयितावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नत्वज्ञाभाय अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
 त्वमादायामश्रवापत्तेः, अत्यन्ताभावत्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणभावत्वं, (१) न तु सदातनसंसर्गभावत्वं,
 मातस्तादात्म्यसंसर्गकावयवोपस्थलेऽन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धाव-
 च्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अत्याप्तिः, घटस्य गृहमि-
 त्यादौ यत्र संयोगादिरेव पृथगर्थस्तस्य समवायेन गृहेऽन्वयस्तत्र,
 यत्र वा चैत्रोगच्छतीत्यादौ तिष्ठोऽनुकूलव्यापारे संयोगादौ लक्षणा-
 तस्य च समवायेन चैत्रेऽन्वयस्तत्र च संयोगादेरव्याप्यवृत्तितया गृह-
 चैत्रादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात्वात्प्राप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकर-
 णत्वमभावविशेषणं । स स्वयंवानित्यादौ यत्र तदादिपदं समवा-
 यसम्बन्धेन रूपप्रकारेण रूपवदाद्युपरं तथापि वायौ समवायसम्ब-
 न्धावच्छिन्नरूपव्यक्त्यभावस्य समवायेन रूपात्मकप्रतियोगिव्यधिकर-
 णतया नातित्याप्तिरित्येव रमणीयं (२) । केवलान्वयिनि पूर्वाक्ता-

(१) तथापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्य-
 त्वाभावस्तद्भक्तौ तद्भक्तेर्योग्यतेति भावः ।

(२) तथापि रूपसमवायस्य समवायानतिरिक्ततया पूर्वकल्पेऽतित्याप्तिरिति
 भावः ।

वाच्यत्वसंसर्गं तदभावः ।

मयाप्रिसुद्धरति, 'प्रमेयमिति, 'प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावेति प्रमेयत्वा-
श्रयादिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणभावेत्यर्थः, 'गोले' गोलाधिक-
रणत्वे, अन्यथा विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघ-
टकृतया तदवच्छिन्नगोलाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् गोले प्रसिद्धसम्भवात् विशेषणताविशे-
षसम्बन्धेन गोलास्य प्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्धेः । व्याप्यवृत्तिस्यले
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यानुपादेयत्वमते वस्तुतस्तुकल्पे च यथायुत-
मेव साधु । 'वाच्यत्वसंसर्गं' वाच्यत्वरूपतादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नधर्म-
धर्मभावे, (१) वस्तुतस्तुकल्पे च 'वाच्यत्वसंसर्गं' वाच्यत्वसंसृष्टेऽश्नादौ ।

केचित्तु तत्तद्भक्तिनेव लक्षणघटकत्वेऽपूर्वव्यक्तिविशेषलाभः शाब्द-
बोधे क्वापि न स्यात् एवं स प्रमेय इत्यादौ यत्र तदादिपरं समवाय-
सम्बन्धेन गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वप्रकारेण तादृगसत्त्ववद्गुणपरं
तवाप्ययोग्यत्वं सर्वसिद्धमतस्तद्दूर्भावच्छिन्ननिरूपितत्वविशिष्टान्वयि-
तावच्छेदकसम्बन्धे तद्दूर्भावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितप्रकार-
कप्रमाविशेष्यताभावस्तद्दूर्भावच्छिन्ने तद्दूर्भावच्छिन्नस्यान्वयबोधे यो-
ग्यतेत्येव लक्षणार्थः, (२) । न चैवं शिंशपा वृषः नीलोघट इत्यादाव-

(१) धर्मतानिरूपितधर्मिण इत्यर्थः ।

(२) तथाच विशिष्टसत्तानिरूपितत्वविशिष्टसमवायाधिकरण्यात् न गत्या-
-राविति भावः ।

व्याप्तिः शिंशपा-नीलादितादात्म्यस्य वृक्ष-घटलाघवच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितादिति वाच्यं । तद्दुर्मावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावपदेन तद्दुर्मावच्छिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं प्रमेयं वाच्यमित्यत्र गोले गोलाधिकरणत्वे चा' प्रसिद्धाभिधानसमृद्धतं गोल-तदधिकरणत्वयोः प्रमेयत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितविरहादिति वाच्यं । विशेषणताविशेषावच्छिन्नगोलाभावस्य केवलात्त्वयित्वेन प्रमेयत्वव्यापकतया गोले प्रसिद्धिसम्भवात् प्रमेयं वाच्यमित्यत्र विशेषणताविशेषस्यैव स्रष्टव्यघटकत्वात्^(१) । न च विशेषणताविशेषसम्भवावच्छिन्नगोलाभावो न प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यं । व्याप्यवृत्तिस्युले तस्यानुपादेयत्वात् अत्रव्याप्यवृत्तावव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वस्यैवाभावविशेषणत्वाच्च व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नवृत्तित्वं । न चैवं वैशिष्ट्य-व्यासव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भव इति वाच्यं । तद्दुर्मावच्छिन्ननिष्ठावृत्तित्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके तद्दुर्मावच्छिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्^(२) । न चैव वज्रिना मिश्रतोत्यादौ अतिप्रसङ्गवज्रित्वावच्छिन्नाधेयत्वे करणत्वत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिता-

(१) अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धतानियामकसम्बन्धेनाभावस्य स्रष्टव्ये निवेशयोपतया वाच्यतादात्म्यस्य वाच्यत्वरूपतया तद्वियामकसम्बन्धोविशेषणताविशेष एवेति भावः ।

(२) प्रमानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारता च पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नायाद्या अतः पुनराह दोषु इति भावः ।

वस्तुतस्त्वितरपदार्थसंसर्गोपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभाव-

वच्छेदकत्वाभावस्य एवं करणत्वत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वत्वे सेकत्वव्याप-
कात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य च सत्त्वादिति वाच्यं ।
वह्नित्वावच्छिन्न-करणत्वत्वावच्छिन्नयोः सेकत्वावच्छिन्न-करणत्वत्वा-
वच्छिन्नयोश्च प्रत्येकान्वये तत्रापि योग्यता अस्यैव वह्निकरणत्वत्वरूप-
पविशिष्टधर्मावच्छिन्न-सेकत्वावच्छिन्नयोरन्वये परं योग्यता नास्ती-
त्युपगमादिति न कोपि दोषः । एवमग्रिमलक्षणमपि बोध्यमि-
त्याहुः, तदसत्, निष्ठपदस्य व्यापकत्वपरत्वे उद्भूतत्वापत्तेः करका-
भिप्रायप्रयुक्तपयसाभिन्नतीत्यादावपि जलकरणकत्वप्रकारेण कर-
काकरणत्वबोधने योग्यतापत्तेश्च जलकरणत्वत्वरूपपविशिष्टधर्मावच्छि-
न्ननिरूपितत्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके सेकत्वव्याप-
काभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावमत्वात्, न श्रेयापत्तिः, जलकर-
णत्वत्वरूपेण करकाकरणत्वबोधनेऽपि साम्प्रदायिकैश्च योग्यत्वान-
भ्युपगमादिति दिक् ।

अत्र प्रमाविशेषत्वघटितत्वेन गौरवं तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वेन
तादृशप्रतियोगित्वप्रमानुपस्थितिदशायां दुर्ज्ञेयत्वञ्च न हि सर्वत्र
शाब्दबोधात् पूर्वं तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वावच्छिन्नोपस्थितिनियम-
इत्यतस्तदग्रपरित्यागेन लक्षणमाह, 'वस्तुतस्त्विति, अत्रापीतरत्वम-
परत्वज्ञाविवक्षितं,^(१) तथाच तत्तद्व्यक्तीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तत्त-

(१) अत्र घट इत्यादौ विशेषण-विशेष्ययोरभेदस्थले योग्यत्वानुपपत्तेरिति
शेषः ।

प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं योग्यता साधवात्
शक्यज्ञानत्वाच्च ।

द्व्यक्तौ वा तत्तद्भक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं
तत्तद्भक्तौ तत्तद्भक्तिर्योग्यतेत्यर्थः, पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थयोः
प्रवेशे शिंशपा वृचः नीलीघट इत्यादावुक्तकमेशाव्याप्तिरिति तत्त-
द्भक्तिनेन प्रवेशः । अत्यन्ताभावत्वञ्च व्याप्यवृत्त्यभावत्वं, पूर्वाकाशाद्य-
वृत्तिस्थलेऽव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तौति, व्याप्यवृत्तित्वं निर्वच्छिन्न-
वृत्तित्वं, वैशिष्ट्य-व्यासञ्चवृत्तिधर्मावच्छिन्नभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वा-
त्तत्प्रतियोगितामादायामभववारणायावच्छेदकानुसरणं । न च
तथाप्यसम्भवः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यस्य व्यासञ्चवृ-
त्तिधर्मस्य च सर्वत्र सत्त्वादिति वाच्यं । 'इतरपदार्थसंसर्ग इत्यस्य
तद्भक्तौयलविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदक इत्यर्थः, इतर-
पदार्थे इतरपदार्थतावच्छेदकाशये संसर्गायस्येति व्युत्पत्त्या पदार्थता-
वच्छेदकाशयनिष्ठतद्भक्तिने इति वाच्यः, 'प्रतियोगितावच्छेदकधर्म-
शून्यत्वमित्यस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्य धर्मः प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं तच्छून्यत्वमित्यर्थः, तथाच तत्तद्भक्तौयलविशिष्टान्वयि-
तावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके तद्भक्तिने वा तद्भक्तिनिष्ठव्याप्यवृत्त्यभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वशून्यत्वं तद्भक्तौ तद्भक्तिर्योग्यतेत्यर्थस्य फलि-
ततया वैशिष्ट्यादिरूपावच्छेदकमादायामभवविरहान् त्रैवं दर्शितदि-
शावशेषं । 'साधवादिति प्रमाविशेष्यत्वाप्रवेशेन साधवादित्यर्थः,
'शक्यज्ञानत्वाच्चेति तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वेनानुपस्थितिदशायासपि
शक्यज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः ।

अत्र नव्याः अन्ययितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्भक्तौ . तद्भक्तिमत्त्वमेव
तद्भक्तौ तद्भक्तैर्योग्यताऽतिस्त्राघवात्, घटत्वान्नयैतद्भक्तिर्नीलत्वाश्रयै-
तद्भक्तिमतीत्यादिक्रमेण च संशय-निश्चयमाधारणं तज्ज्ञानं हेतुः
तेन सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणयोग्यतानिश्चयेऽपि न शाब्द-
बोधः न वा शाब्दबोधान्तपूर्वं सर्वत्र तादृगनिश्चयविरहेऽपि कापि
सतिः । वस्तुतस्तु अन्ययितावच्छेदकसंमर्गेण तद्भक्तावच्छिन्ने तद्भ-
क्तावच्छिन्नवत्त्वमेव तद्भक्तावच्छिन्ने तद्भक्तावच्छिन्नान्यवबोधे योग्यता
तेन प्रातिस्निकरूपेण सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वं निखिलतत्तद्भक्तिपु तत्त-
द्भक्तिमत्त्वपदाभावेऽपि न सतिः । न चैवं वज्जिना भिद्यतीत्यादा-
वतिप्रसङ्गः करणत्वतावच्छिन्ने वज्जित्वावच्छिन्नस्य सेकत्वावच्छिन्ने
करणत्वतावच्छिन्नस्य च सत्त्वादिति वाच्यं । वज्जित्वावच्छिन्न-करण-
त्वतावच्छिन्नयोः सेकत्वावच्छिन्न-करणत्वतावच्छिन्नयोश्च प्रत्येकान्वये
तथापि योग्यतास्यैव वज्जिकरणत्वतावच्छिन्न-सेकत्वावच्छिन्नयोर्वि-
शिष्टान्वये परं योग्यता नास्ति सेकत्वावच्छिन्ने वज्जिकरणत्वतरूप-
विशिष्टधर्मावच्छिन्नवत्त्वविरहादित्यभ्युपगमात् । नन्वेवं सेकोन वज्जि-
करणक इत्ययोग्यतानिश्चयदशायां विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन
सेकत्वावच्छिन्ने वज्जिकरणत्वतरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नस्यान्वयो मास्तु
तादृगान्वये सेकत्वावच्छिन्ने वज्जिकरणत्वतरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्न-
वत्त्वमं योग्यतात्वात् उक्तायोग्यतानिश्चयसत्त्वे च तज्ज्ञानासम्भवात्,
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन सेकोवज्जिकरणक इत्यन्वयश्च स्यात्,
करणत्वतावच्छिन्ने वज्जित्वावच्छिन्नवत्त्वस्य सेकत्वावच्छिन्ने करणत्व-
तावच्छिन्नवत्त्वस्य च उक्तायोग्यतानिश्चयसत्त्वेऽपि ग्रहमन्त्रादिति

न च नरशिरःशौचानुमानवाधात् तदशौचबोधक-
शब्दात्^(१) अन्वयाबोध इति वाच्यम् । उपजीव्यजाती-

चेत् । न । सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वरूपेण करणत्वं प्रकारः करण-
त्वत्वावच्छिन्ने वह्निस्वरूपेण वह्निः प्रकार इत्याकारकशब्दबुद्धिं
प्रत्येव सेकत्वावच्छिन्ने वह्निकरणत्वस्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वस्य
योग्यतात्वादिशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशेष्ये विशेषणमिति
न्यायेन च उभययैव शाब्दबोधस्य तादृशयोग्यतानिययदशाया-
ममग्नवात् उक्तमेणोभयसाधारणविशिष्टप्रकारताया एव तज्ज्ञा-
नस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवं करकाभिप्रायप्रयुक्तपयसाविह-
तीत्यादावपि योग्यतापत्तिः सेकत्वावच्छिन्ने पयःकरणकत्वस्वरूप-
विशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति वाच्यं । तथापि सेकत्वावच्छिन्ने
जन्यत्वप्रकारेण करकाकरणत्वबोधने योग्यत्वस्येष्टत्वात् करकात्वरूपेण
करकाकरणकत्वबोधने पुनरयोग्यताभ्युपगमात् सास्त्रदायिकप्रवादस्य
च नियुक्तिरूपेणाशङ्क्यत्वात्^(२) प्राहुः ।

‘न चेति नरशिरःकपाल इति प्राण्ड्वलात् शब्दवदित्यनुमि-
त्यात्मकबाधबुद्धिमत्त्वादित्यर्थः, ‘शब्दात्’ वेदात्, ‘अन्वयाबोधः’
अन्वयबोधाम्भवः, प्रतिबन्धकमत्वेन उक्तयोग्यताज्ञानाभावादिति
भावः । ‘उपजीव्येति भवदुक्तशौचानुमानस्य उपजीव्योयो दृष्टान्त-

(१) नरशिरःशौचानुमानवाधितत्वात्शौचबोधकशब्दादिति ख० ।

(२) नियुक्तिरूपेणाशङ्क्यत्वात् इति ख०, म० ।

यत्वेन शब्दस्य वस्तवत्वात् तेनैव तदनुमानवाधात् ।
नन्वाकाङ्क्षासत्तिमत्त्वेन शब्दस्य प्रमाणात्ता न तु यो-
ग्यतापि तन्निवेशिनी वाधाभावस्य प्रमामात्रहेतुत्वा-
दिति चेत् । न । बाधे हि प्रमाणदोषोऽवश्यं वक्तव्यः,

शब्दे शुचिरूपसाध्यनिश्चयकोवेदस्य निश्चितप्रामाण्यकतया
तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः, 'शब्दस्य' अशौचबोधकवेदस्य, 'वस्तवत्वात्'
निश्चितप्रामाण्यकत्वात्, 'तेनैव' तद्देदजानेनैव, 'तदनुमानवाधादिति
शौचानुमानस्याप्रामाण्यज्ञापनादित्यर्थः । न च वेदाच्छाब्दबोधा-
नन्तरमेवानुमानेऽप्रमालक्षणं न एव च प्रथमं कुत इति वाच्यं ।
फलवलेन तद्देदजानस्यैव लक्ष्यबोधकविधया अप्रामाण्योपस्थापकत्व-
कल्पनात् तज्जन्याप्रामाण्योपस्थितिमच्छतमनसैव विनापि शब्द-
बोधमप्रमालक्षणमभवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति
भावः । 'आकाङ्क्षासत्तिमत्त्वेन' आकाङ्क्षासत्तिज्ञानमहकारेणैव,
'प्रमाणात्ता' शब्दबोधजनकता, 'योग्यतापि' योग्यताधीरपि । न
च सतन्त्रान्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्युपयोग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
वाच्यं । तस्यैवानिद्वैरिति भावः । नन्वेवं वङ्गिना मिञ्चतीत्यादौ
बाधनिश्चये सति कुतो नाश्वयबोध इत्यत आहः 'बाधेति बाध-
बुद्धभावस्येत्यर्थः, 'प्रमामात्रेति' विगिष्टबुद्धिभावेत्यर्थः, तथाच मा-
मान्यमाम्यभावादेव न तदानीं शब्दबोध इति भावः । 'बाधे
हीति' वङ्गिना मिञ्चतीत्यादिषु बाधबुद्धावित्यर्थः, 'प्रमाणेति
शब्दबुद्धिकारणीभूतज्ञानस्य प्रतिबन्धो भवतीत्यवश्यं वाच्यमित्यर्थः,

अन्यथा प्रमाणविषये वाधासम्भवात् यथानुमाने
वाधादुपाधिकल्पनद्वारा व्याप्तिविघातः, निरुपाधौ
वाधानवकाशात् ।

‘अन्यथेति, ‘प्रमाणविषये’ वाधबुद्ध्यावपि शाब्दबुद्धिकारणीभूतया-
वज्ञानसत्त्वे, ‘वाधासम्भवादिति वाधबुद्धेः शाब्दबुद्धिप्रतिबन्धकत्वा-
सम्भवादित्यर्थः, कारणीभूतज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य परोक्षानु-
भवप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह, ‘यथेति, ‘अनुमाने’
अनुमितिस्थले, ‘वाधादिति वाधबुद्ध्या इत्यर्थः, ‘उपाधिकल्पनेति
उपाधिज्ञानेत्यर्थः, ‘व्याप्तिविघातः’ अनुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धः, एतच्च यत्र वाधितसाधनवान्पक्षस्तत्र बोध्यं, अन्यत्र तु
पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धो बोध्यः । ननु वाधबुद्धौ कथमुपाधिज्ञान-
मित्यत आह, ‘निरुपाधाविति पक्षधर्महेतौ निरुपाधौ सतीत्यर्थः,
‘वाधानवकाशात्’ वाधासत्त्वात्, तथाच व्याख्येन व्यापकानुमानमिति
भावः । वाधोऽत्र साध्यबुद्धिपक्षकत्वं तेन गन्धप्रागभावकाला-
वच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ वाधिते उपाध्यसत्त्वेऽपि
न घटिरिति बोध्यं^(१) । इदमापाततः कारणीभूतज्ञानं विघटयत-
एव ज्ञानस्य परोक्षानुभवप्रतिबन्धकत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात्
उपमितिस्थले स्थित्वात्वात् वाधज्ञानस्य सादृश्यादिज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वे मानाभावात् गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्

(१) इति भाव इति न० ।

इयिवीत्यादित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धके गन्धप्रागभावकालविशेषक-
 गन्धाभावनियये व्यभिचाराच्च । वस्तुतस्तु शाब्दधीसाधारणविशिष्ट-
 बुद्धिमामान्यं प्रत्येव बाधनिययस्य प्रतिबन्धकत्वे मुखं चन्द्र-
 इत्यादिमुख-चन्द्राद्यभेदान्नयबोधकरूपकादौ प्रहसनादौ च बाध-
 निययमत्वेऽपि अनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापत्तापापत्तिः कलहादौ
 मिथ्याभिगापवचनाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्य तत्र शाब्दबोधं विना
 क्रोधाद्यनुपपत्तेः, अत एवोक्तं “अत्यन्तासत्यपि क्षर्यं ज्ञानं शब्दः
 करोति हि । बाधान्तु न प्रमा तत्र अतः प्रामाण्यनिययः” ॥ इति
 बाधितत्वेन निश्चतेऽप्यर्थं शब्दो ज्ञानं जनयति किन्तु तदानीं तज्ज्ञाने
 प्रामाण्याभावज्ञानमात्रं जायते अतः प्रामाण्यनिययो निष्कल्पप्र-
 वृत्तिप्रयोजकः, अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेरिति मदर्थात्, तथाच
 शाब्दान्यविशिष्टबुद्धिं प्रत्येव बाधनिययस्य प्रतिबन्धकतया वक्रिना
 मिश्रतीत्यादौ बाधनिययमत्त्वे शाब्दबोधवारणाय योग्यताधीः शा-
 ब्दधीहेतुरावश्यकौ । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वं एव बाधितार्थक-
 रूपकादौ कथं शाब्दधीः बाधनिययमत्त्वेन तद्दर्भावच्छिन्ने तद्-
 र्भावच्छिन्नवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्यैवावगमवात् अन्यथा वक्रिना मिश्र-
 तीत्यादावपि बाधनिययमत्त्वे शाब्दबोधस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं ।
 बाधनिययमत्त्वेऽप्याद्यर्थयोग्यताज्ञानादेव तत्र शाब्दबोधमगवात्,
 वक्रिना मिश्रतीत्यादावपि बाधनिययमत्त्वेऽप्याद्यर्थयोग्यताज्ञानात्
 कदाचित्^(१) शब्दबोधश्चेष्टलात् । न चैवं शब्दो न पीत इत्यादिबाध-

(१) कर्म्यसिद्धिदिति क०

निश्चयमन्वऽपि शब्दः पीत इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमेण शब्दः
 पीत इति शब्दबोधप्रसङ्गः बाधनिश्चयविरहदृश्यां शब्दः पीत-
 इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमाच्छब्दः पीत इति शब्दबोधोदपात्
 दोषविशेषजन्ययोग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वेनाभ्युपेयत्वादिति वाच्यं ।
 असत्यप्रामाण्यनिश्चये 'दृष्टत्वात् आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् एवं
 यदैकेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयमन्वेऽप्यन्वेन्द्रियजन्ययोग्यताज्ञानमातुमानि-
 कादिबाधनिश्चयमन्वेऽपि लौकिकप्रत्यक्षात्मकयोग्यताज्ञानञ्च तदा
 तत्रापि शब्दबोधे दृष्टापत्तिः आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् शब्दा-
 धितार्थकरूपकादौ शब्दबोध एवाहार्यात्मकोऽभ्युपेयतां तथासा-
 हार्यप्रत्यक्षेतरत्नवदाहार्यशब्देतरत्नस्यापि बाधनिश्चयप्रतिबन्धताव-
 च्छेदके प्रवेशादेव बाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चयमन्वे शब्दबोधस्य
 वञ्चना मिश्रतीत्यादौ बाधनिश्चयमन्वे शब्दबोधाभावस्य च सम्भवे-
 ऽपि किं श्रुत्ययोग्यताधीहेतुत्वेन, तत्रापि शब्देतरत्नस्य प्रतिबन्धता-
 वच्छेदके प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च मन शब्देतरत्नं शब्दत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकोऽव्युपेयो भेदस्तत्र साहार्यशब्देतरत्नं आहार्य-
 मस्यानुगतस्याभावान्ततच्छब्दबुद्धिभेदकूटरूपमत' प्रतिबन्धतावच्छे-
 दकगौरवमिति वाच्यं । अतिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पनामपेक्ष्य
 कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोः शरीरगौरवस्य न्याय्यत्वात्
 तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टयोग्यताज्ञानस्यैव शब्दधीहेतु-
 तथा तत्रापि कारणतावच्छेदकशरीरगौरवमन्त्वाच्च कार्य कारण-
 भावान्तरकल्पन पुनरधिकमिति चेत् । न । शब्दबोधस्यासा-
 र्यताभ्युपगमेऽपि मिहान्तात् प्रत्यक्षेतरज्ञानस्याहार्यज्ञानभ्युपगमात् ।

किञ्चाहार्यग्राब्देतरत्वस्य प्रतिवध्यतावच्छेदकप्रवेगे ग्राब्देच्छाविरह-
दशायां बाधनिश्चयसत्त्वे अहार्यग्राब्देतरशब्दानुत्पादेऽप्याहार्य-
ग्राब्दबोधस्य कृतो नोत्पाद इत्याहार्यग्राब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्दे-
च्छानां विशेषतो हेतुत्वस्यावग्रकलात् एवं ग्राब्देच्छासत्त्वे अनाहार्य-
ग्राब्दबोधवारणाय अनाहार्यग्राब्दबोधं प्रति तत्तदिच्छाभावाना-
मपि हेतुत्वस्यावग्रकलादनन्तकार्य-कारणभावकल्पनप्रसाङ्गाद्भेदकूट-
प्रवेगेन प्रतिवध्यतावच्छेदकगौरवाच्च तदपेक्षया प्रथमयोग्यताज्ञान-
हेतुत्वैव लघीयसी । अथ तवाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयोग्यताज्ञानं
ग्राब्दधीहेतुत्वञ्च च सामानाधिकरण्यमेव वैशिष्ट्यं अन्यथा विषयता-
सम्भवावच्छिन्नतत्तत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञानाभावानां विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेन योग्यताज्ञानविशेषणत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वस्य कार्यता-कारण-
तावच्छेदके प्रवेशप्रसङ्गाङ्गौरवापत्तेः तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभा-
वाना सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे विनिग-
मनाभावाद्गुरुतरधर्मावच्छिन्नानन्तकार्य-कारणभावो दुर्वारः अप्रा-
माण्यज्ञानाभावानां विशेषण-विशेष्यभावभेदेन विशिष्टबुद्धि-बाधनि-
श्चययोरनन्तप्रतिवध्य प्रतिबन्धकभावस्यानुमित्यादिस्वल्पान्तुरोधेन द्व-
योरेव तुल्यः । न च तत्राहार्यग्राब्देतरत्वस्य तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूट-
रूपस्य विशेषण-विशेष्यभावभेदेन प्रतिवध्यतावच्छेदकभेदाद्गुरुतर-
धर्मावच्छिन्नानन्तप्रतिवध्य-प्रतिबन्धकभावोऽधिकः, मम तु ग्राब्देत-
रत्वमसृष्टो भेद इति शान्तप्रतिवध्य-प्रतिबन्धकभाव इति वाच्यं ।
मम परस्परसंसृष्टानां तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटानां विशिष्टबुद्धित्वस्य
वैकच द्वयमिति न्यायेन सामञ्जस्यप्रतिवध्यतावच्छेदकताभ्युपग-

मादेकवान्मथाविशेषणतया विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमकाभाव-
 विरहात् परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्य-
 प्रवेगेन गौरवप्रसङ्गस्यैव विनिगमकत्वात् तत्र चाप्रामाण्यज्ञानाभाव-
 विशिष्टयोग्यताज्ञानमन्त्रे सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यप्रवेगस्यावश्यक-
 त्वात् विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमकाभावात् । न च तत्तच्छा-
 ब्दबुद्धिभेदकूटानां विशेषणताविशेष्यत्वन्वेन विशिष्टबुद्धित्वस्य च
 समवायसम्बन्धेन ज्ञाननिष्ठतया सम्बन्धभेदेन व्यामज्जटत्यवच्छेदकत-
 स्यैकस्यासम्भव इति वाच्यं । तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटानां^(५) विशिष्ट-
 बुद्धित्वाधिकरणत्वस्य च विशेषणताविशेष्यत्वन्वेन व्यामज्जटत्यव-
 च्छेदकताभ्युपगमादिति चेत् । न । निश्चिताप्रामाण्यकादपि यो-
 ग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधो जायत एव परन्तु तच्छाब्दबोधेऽपि अ-
 प्रामाण्यनिश्चयो जायत इत्यभ्युपगमात् अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट-
 त्वस्य मम कारणतावच्छेदककोटावप्रवेशात् अन्यथा रूपकादिस्थले
 आहार्ययोग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधानुपपत्तेः अहार्ययोग्यताज्ञाने वि-
 शेषतोऽप्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वात्^(६) । किञ्च यदि निश्चिताप्रामा-
 ण्यकयोग्यताज्ञानाच्च शाब्दबोधस्तदा तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूट-
 योग्यताज्ञानयोः दयारेव स्नातन्व्येण दृष्ट-चक्रवद्धेतुता न तु पर-
 स्परं विशेषण-विशेष्यभाव इति विशेषण-विशेष्यभावभेदाज्ञाननि-
 कार्थ-कारणभाव । तत्र आहार्यशाब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्देच्छा-

(५) तावद्भेदकूटानामिति ग० ।

(६) विशेषदशैवाद्यमात्रनिश्चयस्यावश्यकत्वादिति ग० ।

नामनन्तकार्यं कारणभावस्यावश्यकतात् । न च तत्राव्ययनयोग्यता-
 शान्वयिकिकल्पनमिति वाच्यं । तस्य फलमुखतात् पदार्थोपस्थिते-
 श्चात्यर्थज्ञानस्य वा नियतयोग्यताविषयकताभ्युपगमेनातिरिक्तकल्प-
 नाभावाच्च । अथाह्निकशाब्देतरत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदके न प्रवेशनीयं
 अपि तु तत्तच्छाब्देच्छाविरहविशिष्टबाधनिययत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
 वाच्यं तथाचाह्निकशाब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्देच्छानां अनाह्निक-
 शाब्दं प्रति तत्तच्छाब्देच्छाभावानाञ्च न विरोधतो हेतुत्वमिति
 मम नानन्तकार्य-कारणभावः । एवमाह्निकप्रत्यचेतरत्वमपि न
 प्रतिबन्धतावच्छेदकं आह्निकप्रत्यचं प्रति तत्तत्प्रत्यचेच्छानामनन्त-
 कारणत्वकल्पनापत्तेरपि तु तत्तत्प्रत्यचेच्छाविरह उत्तेजक इति
 चेत् । न । तथापि तत्तच्छाब्देच्छाविरहाणां विरोध-विरोध्यभाव-
 भेदेनानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्य दुर्वारतात् मम ए केवलयो-
 ग्यताशान्वय दृष्ट-चकन्यायेन तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकृतयोग्यता-
 शान्वयोर्दोषां हेतुत्वात् । किञ्च तत्तच्छाब्देच्छाविरहाणां तत्त-
 त्प्रत्यचेच्छाविरहाणाञ्च उत्तेजकत्वेऽनुमित्युपमिति-स्यतिमाधारणो-
 नैकः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः तथा मति शाब्दबोधो जाय-
 तामित्यादौच्छामत्वे बाधनिययमत्वेऽप्यनुमित्युपमिति-स्यत्यापत्तेः
 शाब्दबोधो जायतामितीच्छामत्वेऽपि प्रत्यक्षापत्तेः प्रत्यचं जायतामि-
 तीच्छामत्वे बाधनिययमत्वेऽपि शाब्दबोधापत्तेश्च अपि तु प्रत्यच-
 शाब्देतरविशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धता अदृष्टीनाप्रामाण्यकबाधनिय-
 यत्वेन प्रतिबन्धकता इत्येकः स्यत्यनुमित्युपमितिमाधारणः प्रति-
 बन्ध मतिबन्धकभावः, प्रत्यचं प्रति, तु विशिष्टप्रत्यचत्वेन प्रतिबन्धता

तत्तत्प्रत्यक्षेष्वाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकथाधनिययत्वेन प्रति-
 बन्धकता एवं शाब्दबोधं प्रति तत्तच्छब्दत्वेन तत्तच्छब्देष्वाविरह-
 विशिष्टागृहीताप्रामाण्यकथाधनिययत्वेन प्रतिबन्धकतेति प्रत्यक्ष-
 मात्रमाधारणः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः^(१) । तथाच शाब्दबोधं प्रति
 तत्तच्छब्देष्वाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकथाधनिययथाभावत्वेन
 कारणत्वमपेक्ष्य लाघवात्तद्वृत्तौवच्छिद्ये तद्वृत्तौवच्छिद्यत्वत्वरूपयोग्य-
 ताज्ञानत्वेनैव हेतुतोचिता । न च तथापि निश्चिताप्रामाण्यकथोक्त-
 ताज्ञानत्वेनैव हेतुतया तदपेक्षया यथोक्तवाधनिययथाभावत्वमेव सद्यु-
 त्प्रामाण्यनिययत्वस्य सुहृतरानेकपदार्थघटितत्वादिति वाच्यं । नि-
 श्चिताप्रामाण्यत्वात्तदपि योग्यताज्ञानाच्छब्दबोधाभ्युपगमात् अनि-
 श्चिताप्रामाण्यकत्वं न कारणात्वावच्छेदककोटौ प्रवेगनीयमित्युक्तत्वात्,
 अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तद्भक्तित्वावच्छिद्यप्रतियोगिताकतत्तद-
 प्रामाण्यनिययत्वात्प्रभावकृटविशिष्टत्वरूपत्वेनानिश्चिताप्रामाण्यकत्वस्य
 कारणात्वावच्छेदककोटिप्रवेगेऽप्यप्रामाण्यनिययत्वस्याप्रवेगाच्च । न चेवं
 तत्तद्भक्तिप्रभावकृटप्रवेगो गौरवमिति वाच्यं । तथापि तत्तच्छब्देष्वा-
 यत्प्रभावकृटस्य प्रवेगान् अभावद्वयप्रवेगस्य निययत्वप्रवेगस्य साधि-
 कत्वात् साधनिययविशेषणीभूतस्यागृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तदप्रामा-
 ण्यज्ञानाभावकृटरूपतया तेषां परस्परं विज्ञेयण विज्ञेयभावभेदेन
 तद्वान्तकार्यं कारणात्प्रसङ्गाच्च मम तु केवलयोग्यताज्ञानस्य
 दृष्ट-अकन्तायेन तत्तदप्रामाण्यनिययत्वात्प्रभावकृट-योग्यताज्ञानयो-

(१) प्रतिबन्धकतेति शाब्दबोधमाधारणो नैव. प्रतिबन्ध प्रतिबन्धकभाव-
 इति म० ।

दयोर्वा हेतुत्वेनानन्तकार्य-कारणभावविरहात् । न चैवमनुमित्या-
दावपि योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वापत्तिः । प्रत्यक्ष-शाब्देतरविशिष्टबु-
द्धिभावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य संशय-
निश्चयसाधारणविशेष्यविशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघ-
वात् बाधनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानव्यतिरेकादेवानुमित्यादिस्य-
तिरेकमन्ववादिति वाच्यं । योग्यताज्ञानं विनापि सूतेरनुभवमि-
द्धतया सूतौ व्यभिचारान् पक्षे साध्यमन्देह-तन्निश्चययोरमन्वेऽपि
अनुमितेरिदन्त्वावच्छिन्ने शक्यपदवाच्यत्वादिमन्देह-निश्चययोरम-
न्वेऽपि उपमितेयानुभवमिद्धत्वाच्च । किञ्चैवमाहार्यमाध्यमन्देहात्म-
कबाधनिश्चयमन्वेऽप्यनुमित्यापत्तिः बाधनिश्चयानन्तरमाहार्यमाध्य-
मन्देहात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तियेति^(१) सिद्धान्तानुयायिनः ।

उच्छृङ्खलान्तु मुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ बाध-
निश्चयदशायां सुखादौ चन्द्रादेर्नाभेदान्वयबोधः किन्तु चन्द्रादिपदस्य
चन्द्रमदृशादौ लक्षणाया तस्यैव सुखादावभेदान्वयः प्रथमनादौ कल-
हादिस्यन्तीयमित्याभिगापवचनादौ च न शाब्दबोधोऽपि तु तत्तत्पदे-
भ्यस्तत्तत्पदार्थापत्तितौ दोषजन्योमानसोविशिष्टमाहात्कारः तथाच
शाब्दबुद्धिसाधारणविशिष्टबुद्धिसात्त्रं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्ध-
कत्वादेव वङ्गिना मिञ्चतौत्यादौ बाधनिश्चयदशायां नान्वयबोध-
इति योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे मान्यभावः बाधनिश्चयप्रति-
बन्धतावच्छेदककोटौ शाब्दान्दत्वं प्रवेक्ष्य बाधनिश्चयस्यले शाब्दबो-
धधारणयातिरिक्तयोग्यताज्ञानकारणत्वकल्पनायाः प्रधानताद्वैति
न्यायेनानुचिततादित्याहुः ।

सेयं न स्वरूपसती प्रयोजिका शाब्दाभासोच्चेद-

केचित्तु मुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चय-
दशायामपि मुखादौ चन्द्रादेरभेदान्वयबोधस्याप्यनुभवसिद्धत्वा-
च्छाब्दबोधे बाधनिश्चयोन प्रतिबन्धक इति मत्यमेव परन्तु योग्य-
ताज्ञानमपि न हेतुर्मानाभावात् । न चैवं वक्तिना सिद्धतीत्यादा-
वपि बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । तदानीं
शाब्दबोधो जायत एव किन्तु तस्मिन् शाब्दबोधे उत्तरकालम-
प्रमात्वज्ञानमात्रं जायत इत्यभ्युपगमात् त्वयाप्याहार्यादियोग्यता-
ज्ञानमत्वे तदानीं तत्र शाब्दबोधस्येष्टत्वात्, न हि बाधनिश्चयसत्ते
आहार्ययोग्यताज्ञानं विना न शाब्दाबोध इत्यनुभवोलोकानां
तथा सति अन्वय-व्यतिरेकबलादेव योग्यताज्ञानहेतुत्वमिद्वेः मन्त्र-
वादीजान्तरानुसरणप्रयासवैकल्यापत्तेः^(१) । न चैवमनुमित्यादा-
वपि बाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तिः बाधनिश्चयदशायामप्यनु-
मित्यादिर्जायत एव किन्तु तस्यामनुमित्यादिव्यक्तावये अप्रमात्व-
ज्ञानमात्रं जायत इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यं । “अत्यन्तासत्यपि
द्वयं इत्यादिना शाब्दबोधम्यत्र एव तथानुभवस्य मकलप्राचीनै-
निर्णीतत्वादिति प्राञ्जरिति ममामः ।

शब्दते, 'सेयमिति, 'प्रयोजिकेति शाब्दबुद्धिमामान्य इत्यादि-
'शाब्दाभास इति वक्तिना सिद्धतीत्यादावतिस्फुटं स्वरूपयोग्यता-
घान्तवामत्वादिति भावः । 'न भवति' मन्त्रं च शाब्दबोधात्पूर्वं न

(१) वक्ष्यन्तरानुसरणप्रयासवैकल्यापत्तिरिति उ० ।

प्रसङ्गात् । तन्निश्चयश्च न भवत्युपायाभावात् इति चेत् ।
न । संशय-विपर्यय-प्रमासाधारणस्य योग्यताज्ञान-
मात्रस्य कारणत्वात् । अयोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य
सर्वत्राभावात् क्वचित्तन्निश्चयोऽपि योग्यानुपलब्ध्या
यथेह घटो नास्तीति ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे योग्यतावादः ॥

सम्भवति, 'उपायाभावात्' सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वं निश्चयसाम्यौ-
विरहात्, 'विपर्ययः' निश्चयरूपोद्भ्रमः, 'प्रमा' निश्चयात्मकप्रमा ।
ननु योग्यतायाः संशय एव कथं स्यात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकस्य सत्त्वात् इत्यत आह, 'अयोग्यताज्ञानस्येति अयोग्यतानि-
श्चयस्येत्यर्थः, यत्र चायोग्यतानिश्चयोवर्त्तते तत्र शाब्दबोधोऽपि न
भवतीति भावः । ननु संशय-निश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य तदा
हेतुत्वं सम्भवति यदि तन्निश्चयोऽपि क्वचिद्भवेत्, न चेवं,
कुत्रापि तन्निश्चयस्यासम्भवादित्यत आह, 'क्वचिदिति, 'तन्निश्चयोऽपि'
गिरकप्रतियोगितावच्छेदकशून्यत्वरूपयोग्यतानिश्चयोऽपि, 'यथेति
यथा घटाभाववति भूतलो योग्यानुपलब्ध्या इह भूतले घटो
नास्तीति निश्चयस्येत्यर्थः ॥

इति श्रीमधुरानाथ-तर्कगौणविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये योग्यतावादरहस्यम् ॥

अथासत्तिवादः ।

आसत्तित्वाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः, सा

अथासत्तिवादरहस्यम् ।

एककार्यकारित्वमङ्गत्वा योग्यतानिरूपणान्तर आसत्ति दि-
 ह्पयति, 'आसत्तिश्चेति अन्वयप्रतियोगिनो. पदार्थयोरव्यवधाने-
 नोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः', स्वाव्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्तत्पदार्थोपस्थि-
 तिमती तत्तत्पदार्थोपस्थितित्त्पदार्थं तत्पदार्थस्यासत्तिरिति त-
 क्खितार्थः । न चैवमासन्नानासन्नविभाग एव व्याहृत. समूहात्म-
 नरूपपदार्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शाब्दबोधोपयोगितया गिरिभुक्तम-
 ग्रिमान् देवदत्तेनेत्यादावपि शाब्दानुभवाव्यवहितपूर्ववर्तिंसमूहा-
 लम्बतरूपोपस्थितिमादायाव्यवधानेनोपस्थितिमत्वात् उपस्थितेरेक-
 त्वेन व्यवधानामम्भवात्^(१) इति वाच्य । भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वो-
 त्तरक्षणमाधारणस्यात्र प्रवेष्टात्, तच्च सुध्वमाधिकरणमित्येवमिति
 य स्तुप्रागभावाधिकरणममयप्रागभावानधिकरणत्वमद्वैतदेनस्व-

(१) तावत्पदस्य समूहात्मन्वैकोपस्थितेर्व्यवधानाभावादिति भावः ।

समवायिदेशोत्पत्तिकल्पे मति स्वगिद्यत्वं, इत्यस्य प्रथमं या प्रत्येक-
 पदेभ्यः प्रत्येकपदाद्योनां क्रमिककल्पतिः मैवांमत्तिः, न तन्वय-
 बोधायवहितपूर्ववर्तिगगूहासम्बन्धपोपस्थितिः^(१) । अत एवामत्ति-
 ज्ञानं हेतुः प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदाद्योपस्थितिनाभासुविनाशिनीनां
 युगपच्छाब्दबोधपूर्वममग्नवेन स्वल्पमद्वेतुनामगावात् । न चैवं दृष्टी
 कुण्ठनी वामस्यो देवदत्त इत्यादायेकविशेष्यक-गानाविशेषणवा-
 न्यवबोधपक्षे आमत्तभावप्रसङ्गः तत्रैकविशेषणोपस्थितेर्विशेषणान्त-
 रोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं । प्रकृतान्वयबोधाननुगुणो यः
 स्वध्वंसाधिकरणवृत्तान्निश्चलस्य चाव्यवधानघटकीभूतमत्यन्तदुर्लभ-
 तात्, विशेषणान्तरोपस्थितिरूपस्य न प्रकृतान्वयबुद्धानुगुणः, अमनु-
 गुणतश्च फलपञ्चकस्य, यादृमयादृमवस्थव्यवधानेऽपि अन्वयबोधो-
 ऽनुभवमिदंजातत्क्षणमिध्वचणत्वमैवानुगुणत्वरूपतात् । अत एव
 गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदाद्योपस्थितिरूपो यत्र वैकपदोच्चार-
 णानन्तरं चिरतरं विश्वम्यापरपदमुच्चरितं तत्र व्यवधायकक्षणेऽपि
 चाननुगुणः तत्रान्वयबोधानुत्पत्तेरिति तदुभयथ नामत्तिः । न चैवं
 यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन पदाद्योपस्थितिश्चाव्यवधानेन तत्राप्या-
 मत्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिज-
 न्मायास्तत्पदाद्योपस्थितेरव्यवधानेन तत्पदाद्योपस्थितिः तत्पदद्वय-
 जन्मे तत्पदाद्योरन्वयबोधे आमत्तिरिति विवक्षणीयत्वात् । एवञ्च
 यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन पदाद्योपस्थितिश्च . व्यवधानेन, यत्र
 वा पदोपस्थितिरव्यवधानेन पदोपस्थित्यव्यवधानेन तत्रोभ-

(१) समूहात्मनोपस्थितेरेवतया समिधत्वात्मावादिति भावः ।

यत्रापि नामन्ति', किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरप-
 दोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरो-
 पस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिसूत्रैवामन्ति',
 पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणप्रकृतान्वयबोधानं-
 तुगुणचणघटितं बोध्यं । न चामन्तिभ्रमाच्छाब्दबोधं इति सर्व-
 गीयते स कुचेति वाच्यं । यत्र व्यवहितपदोपस्थिताव्यवहितत्वधी-
 र्यवहितायां पदार्थोपस्थिताव्यवहितत्वधीर्वा तत्रैव तत्सम्भवात् ।
 अथैवं आमन्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे स्वरूपसत्याः पदजन्यपदा-
 र्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे किम्मान । न च विशेषणज्ञानसाध्यं
 विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन तत्कारणमिति वाच्यं । आम-
 न्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेत्, न,
 तद्विलम्बेनापि शाब्दधीविलम्बात् तस्यापि पृथक्हेतुत्वात् । न च
 तद्भूतिरेकस्थले आमन्तिविलम्बादेव शाब्दबोधविलम्ब इति वाच्यं ।
 न चामन्ति' स्वरूपसती हेतुः, किन्तु तज्ज्ञानमेव, तस्य तद्भूति-
 रेकस्थलेऽपि सम्भवादिति निर्णयकृतः । तदमत्, एकलडुपस्थाप्य-
 क्षति-वर्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थलेऽव्याप्तेः^(१) यत्र लिप्यादिना एकदैव
 पदजातमनुमितं स्यात् वा तत् समूहालम्बनं पदार्थवर्गस्मरणं जातं
 तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् । न च तत्रापि
 क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यं । अनुभवविरोधात्
 प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभबिकत्वात् ।
 किञ्च एतस्याः स्वरूपसद्हेतुत्वं स्वयमेव गिराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदा-

(१) भेदगर्भाव्यवधानविशिष्टपदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादिति भावः ।

धोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्व्वं चिरविनष्टत्वात् । नाप्येतज्ज्ञानं
कारणं मानाभावात् । न ह्युपस्थितिज्ञानविलम्बाच्छाब्दबोधविलम्ब-
आनुभविकः । न च देवादृष्ट्यादिना पदार्थस्तौ पदजन्यत्वभ्रमेण
शाब्दबोधोदघात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं । नृत्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसत्या हेतुत्वात् तद्भ्रमे शाब्दबोधाभावात्
अव्यवधानांशवैयर्थ्याच्च । न चैतद्भ्रमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेव
तज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं । न हि यत्सत्त्वे यदुत्पत्तिस्तदेव तत्का-
रणं, घटाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तियावत्पदार्थानामिव घटहेतुत्वापत्तेः । न
च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितनाव्यवहितपदजन्यत्वयोः सांघे
व्यवहितत्व-व्यवहितपदजन्यत्वमित्यये च शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चयो
हेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं । तात्पर्या-
दिज्ञानसंत्वे व्यवहितपदजन्यत्वप्रहेऽपि शाब्दधीर्दर्शनादनुत्पत्तेरेवा-
सिद्धेः । न चैवं व्यवहितपदकट्वात्मकयोकादौ योजनाया कवि-
तायामेवान्वयबोधो न त्वन्यथेत्यत्र किं वीजमिति वाच्यं ।
योजनायास्तात्पर्य्यसाहकत्वात्, अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्य्य-
यहस्तस्य न योजनापेवा एतेन^(१) अन्वयप्रतिधोगिपदं तदुपस्था-
पकपदपरं तथाच तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापक-
पदोपस्थितिस्तयोरामृतिः, न तु पदार्थोपस्थितौ नामव्यवधानमपे-
क्षितमिति केषाञ्चिन्नतमपार्त्तं । वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयशब्दानुत्थितेषु

(१) अथवद्वानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरामृतिविधया शाब्दबोधोऽहेतु-
त्वनेत्यर्थः ।

समूहालम्बनपदोपस्थितिमादाय सर्वत्रास्या १) सत्त्वेनामज्ञानासन्न-
विभागव्याघातापत्तेय । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं, प्रागु-
क्तदोषानुवृत्ते (१) एतज्ज्ञानस्य उक्तरूपेण कारणत्वे मानाभावाच्च ।

केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे हतौघा, अव्ययप्रतियोगि-
पदञ्च अव्ययप्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या अव्ययप्रति-
योग्युपस्थापकशब्दपर, तथाच तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशब्दबुद्धौ
तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्ति, न तु उपस्थितीनामव्यवधानं
विवक्षितं, सोमिश्लोकादौ च लिप्यादिरूपदोषविशेषादव्यवधानभ्र-
मेणान्वयबोध । न चैव श्लोकादौ योजनयाव्यवयवयोधा न स्यात्
वक्त्रा इदं व्यवधानेनोचरितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमामशावादिति
वाच्य । योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वययोधात् न तु
श्लोकादित, अव्यवधानज्ञानानुगुणत्वेन भेदाभेदाधारणं सु-
परमाधारणञ्च निर्वाच्य २) तेनैकलडाद्युपस्थापितयो कृति-वर्त्तमान-
त्वाद्योरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः । तदप्यसत्, वच्छ-
माणान्योन्याश्रयग्रहानुत्थिते तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽव्यवधानज्ञानाभा-
वेऽपि शब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च ।

(१) व्यासत्ते ।

(२) एकलडुपस्थाप्यकृति वर्त्तमानत्वयोरन्वयबाधस्थलेऽश्वाप्तेरित्यादिदीप्त-
सत्त्वादित्यर्थ ।

(३) शब्दबोधाननुगुणं स्वप्नसाधिकरशान्तत्वे सति सप्रागभावाधिकरत्वं
समयप्रागभावानधिकरण्यो यः क्षणस्तदवच्छेदनोत्पत्तिकत्व न तु भेद-
गर्भमिति ।

श्लेषणक-कर्म-कर्तृ-करणाधिकरण-क्रियादिक्रमिकप-
दज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति
आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति
कथं तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वादि-

नव्यास्तु ननु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरामत्तिरुक्ता सा च
शब्दधीरेव तथाच तस्यामप्यामत्तिः कारण सापि शब्दबोधरूपैव
तस्याच्च यदि अपरामत्तिः कारणमुच्यते तदा अनवस्था फलीभृता
चेत्तदान्योन्याश्रय इत्यत आह, 'मा चेतीत्याहुः ।

प्रसङ्गान् अन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं
प्रदर्शयितुमाशङ्कते, 'अथेति ।

नव्यास्तु वृत्त्या पदधीजन्यपदार्थोपस्थित्येदासत्तिस्तदा नाना-
विशेषणकस्थले^(१) कथमन्वयबोधः पदार्थोपस्थितौनामेकदाभांवादि-
त्याशङ्कते, 'अथेतीत्याहुः ।

'मेलकं' मिलनं । न च सकलपदगोचरैकस्मरणभावेऽपि
प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थस्मरणाद्विहितसंस्कारेभ्य एव सक-
लपदार्थगोचरमेकस्मरणं सम्भवति तथाच सकलपदगोचरैकस्मरण-
पर्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं । प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
शब्दबोधहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तथानुधावनात् । 'विशे-
षणज्ञानसाध्यत्वादिति 'विशेषण' पदार्थं, तदुपस्थितिसाध्यत्वादि-

(१) रसो कुण्डलो वासुधौ चैव इत्यादिस्थले ।

शिष्टज्ञानस्येति चेत्, श्रौचप्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारमेककादेकदैव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः । न चान्यविषयक-

त्यर्थः, वृत्त्या पदधौजन्येत्यादिः, 'विशिष्टज्ञानस्य' शाब्दानुभवस्य, 'मेलकात्' समूहात्, 'एकदैव तावत्पदस्मृतिरिति मकलपदगोचरस्मृतिरित्यर्थः । ननु श्रौचेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथा हि घोत्पत्तिः, ततो द्वितीयक्षणे घत्वनिर्विकल्पकमकारोत्पत्तिश्च, अथ तृतीयक्षणेऽकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं घत्वविशिष्टधौः टोत्पत्तिर्घकारनाशश्च, चतुर्थक्षणे अत्वविशिष्टधौः ट-टत्वनिर्विकल्पकमकारनाशश्चरमाकारोत्पत्तिश्च तदानौच्च घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुत्वात्, ततः पञ्चमक्षणे टत्वविशिष्टज्ञानमकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं टकारनाशः तदानौ प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुत्वात् । ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबुद्धि-अकारनाशौ, तदानौ टकारभानं न सम्भवति तदभावात् । तथाच कथं वर्णसमूहात्मकपदंगोचरश्रौचानुभवः । न च पूर्वपूर्ववर्णोपमयसहितान्यवर्णसन्निकर्षात्पदगोचरश्रौचानुभव इति वाच्यं । वहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमेन प्रत्येकवर्णसमूहमुख्यविशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनयमर्थादद्या श्रावणत्वासम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्यैव वर्णस्य मुख्यविशेष्यत्वात् । न च पूर्ववर्णोऽन्वयवर्णे विशेषणतया तत्र भासत इति वाच्यं । पूर्ववर्णोऽन्वयवर्णविशेषणत्वनिव्यामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावादिति । मैवं ।

संस्कारेण नान्यत्र स्मरणमिति वाच्यं । वाक्यार्थानुपपत्त्या फलवत्त्वेन संस्काराणां परस्परसहकारेण

घाटिममुदायमात्रं न घटादिपद ट-घादेरपि घटपदत्वापत्तेः अपि तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदतश्च श्रवणान्न दृश्यं पूर्वपूर्ववर्णोपनयनसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरोत्तरवर्णं विशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णग्रहणमभवात् ।

यत्तु घममानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वं समानकालीनत्वसम्बन्धेन घध्वमदन्तत्वं वा घटपदत्वमिति । तन्न । घपट इत्यस्यापि घटपदत्वापत्तेरित्यलं विस्तरेण ।

'अन्यविषयकसंस्कारेण' अन्यमात्रविषयकसंस्कारेण, 'नान्यत्र स्मरण' नान्यविषयकस्मरणेण, तदविषयकसंस्कारो न तत्स्मरणजनक इति यावत्, यथायुतन्तु न मङ्गच्छते घटत्वविषयकसंस्कारेण घटत्वान्यघटविषयकस्मरणजननात् दृष्टौ पुरुष इतिविशिष्टसंस्कारेण तादृशविशिष्टस्मरणजननाच्च व्यभिचारापत्तेः^(१) घट-पटविषयकप्रत्येकसंस्काराभावाच्च न घट पटयोः समूहात्मन्मस्मरणमित्यभिमानः । तथाच सर्वत्र कथं समूहात्मन्मस्मरणरूपतावत्पदार्थस्यति नानापदार्थगोचरसमूहात्मन्मस्मरणस्यत्वे तत्सम्भवेऽपि^(२) प्रत्येकपदार्थभावविषयकनानासंस्कारस्यत्वे तदसम्भवात् इति भावः । 'फलवत्त्वे-

(१) तादृशसंस्कारस्य पुरुषान्यदण्डविषयकत्वादिति भावः ।

(२) तन्मात्रविषयकसंस्कारेणैव तदन्यविषयकस्यजननात्समूहात्मन्मस्मरणसंस्कारान् समूहात्मन्मस्मरणरूपतावत्पदार्थगोचरतावत्त्वादिति भावः ।

तत्रैकस्मरणकल्पनात् । प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवा-

नेति सर्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणरूपस्य फलस्य प्रमाणमिद्ध-
 लेनेत्यर्थः, तदन्यथानुपपत्त्येवेति शेषः । कश्चिच्च 'फलकल्पन इति
 पाठ' तत्र सर्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणे प्रमाणमिद्धे इत्यर्थः,
 'संस्काराणां' प्रत्येकपदार्थमात्रगोचरसंस्काराणामपि, 'तत्र' सकल-
 पदार्थेषु, 'एकस्मरणकल्पनात्' एकस्मरणजनकताकल्पनात्, इदञ्च
 परदृष्टयानुरञ्जनमात्रं । वस्तुतस्तु घट-पटेन्द्रियसंनिर्कषाभ्यां प्रार्थ-
 समाजयस्तघट-पटसमूहास्तम्बनप्रत्यक्षत्वं सर्वेषामेव 'संस्काराणामेकदै-
 वोद्बोधकत्वाभादार्यसमाजयता एकदेव तावत्पदार्थस्मृतिरित्यत्रापि
 न किमपि बाधकं । 'प्रत्येकवर्णैति, 'वर्णपद पदपरं, 'पटस्मरणे'
 तावत्पटस्मरणे, यथायुते प्रत्येकवर्णसंस्कारेभ्य आनुपूर्वीविशेषविशि-
 ष्टात्मकस्य पटस्य स्मरणानुपपत्तेः । ननु घटपटस्मरणानन्तरं घट-
 पदार्थात्पदयोः समूहास्तम्बनोपस्थितिस्ततः कर्मत्व-आनीपदयोः समू-
 हास्तम्बनोपस्थितिस्ततोऽनुभवसामग्र्या यत्कत्वाद्घट-कर्मत्वयोरन्वय-
 बोधः तत आनीपदोपस्थितिजन्यानयनोपस्थितिराख्यातोपस्थितिश्च
 समूहास्तम्बनरूपा, ततोऽनुभवसामग्र्या यत्कत्वाद्घटविशिष्टकर्मत्व-
 स्थानयनेऽन्वयबोधः इत्या पदजन्यपदार्थापस्थितिमात्रस्य एतदनुभ-
 वसाधारणस्य शाब्दधीहेतुत्वेन 'घट-कर्मत्वयोः स्मरणस्य नागोऽपि
 शाब्दबोधात्मकविभक्तद्वयतादृशोपस्थितिभत्वेनानयने तदन्ययबोधे
 बाधकाभावात् तत आप्यातार्थकल्पपस्थितिस्ततो घटवत्कर्मत्वविशि-
 ष्टानयनस्य एतावन्वयबोध इत्याद्याकारेण अत्रान्तरवाक्यार्थान्य-

नन्यगतिकतया पदस्मरणे । अथ “यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तोनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते” । न चैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं । एवमपि प्रथममन्वये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्री-

यबोधपूर्वकमेव महावाक्यार्थान्वयबोधमभवात् किं पदपदार्थसमूहालम्बनस्मरणेनेत्याशङ्कते, ‘अथैति, स्वार्थाकाङ्क्षित स्वार्थयोग्य यद्यत् सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थापस्थित्यव्यवधानेनोपस्थितिर्विषयो भवति तेन तेनैवान्वित स्वार्थः, ‘पदैरेवाभिधीयते’ पदैः प्रथममतुभाव्यते, (१) अनन्तर महावाक्यार्थबोध इत्यन्वय, तथाच किं पदपदार्थयोः समूहालम्बनस्मरणेनेति भावः । ‘न चैवमिति, ‘एव’ घटादिपदेनैकवारमवान्तरवाक्याथान्वयबुद्धिजनने, ‘अन्वयान्तरेति पुनस्तस्मान्महावाक्यार्थज्ञान न स्यादित्यर्थ, ‘विरम्येति, शब्द बुद्धिकर्माणा (२) ‘विरम्य’ एकवार फल जनयित्वा, ‘व्यापाराभावात्’ पुन फलान्तरजनकत्वाभावादित्यर्थ, शब्दस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षादिति भाव । ‘एवमपीति अनन्वये अवान्तरवाक्यार्थबोधानुत्पादे, न हि प्रयोजनवृत्तिभिर्या सामग्री कार्यनार्जयतीति भाव । ‘उत्तरस्य हीति, ‘उत्तरस्य’ महावाक्यार्थबोधस्य,

(१) ‘पदैरेवावगम्यते’ इत्यथ ‘पदैरेवाभिधीयते’ इति रघुस्यहात्ममत पाठ ।

(२) शब्द-ज्ञान क्रियेतत्त्वशास्त्रमित्यर्थ ।

वैकल्यं न पूर्वस्येति चेत्, अस्तु तावदेवं तथापि चरमं तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्य-

‘इदं’ निराकाङ्क्षरूपं, ‘न पूर्वस्य’ नावान्तरवाक्यार्थबोधस्येत्यर्थः, तथाच भवन्मतेऽपि सामयौघत्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्यविषयान्वयबोधस्याजननाच्च निराकाङ्क्षत्वमित्यवश्यं स्वीकरणीयमिति भावः । ‘अस्तु तावदिति, क्वचिदिति शेषः । ‘एवमिति विनापि समूहान्मनभ्ररणं खण्डवाक्यार्थबोधद्वारा महावाक्यार्थबोद्धेत्यर्थः, ‘चरममिति चरमोक्तं धात्वर्थमादाय कर्त्तृ-करणाधिकरणादीनां पदार्थानामन्वयबोध इत्यर्थः, यत्र मिथो विशेषण-विशेष्यभावानापन्नानां कर्त्तृ-करणाधिकरणादीनां चरमोपस्थितायामेकस्यामेव क्रियायामेकत्र इयमिति न्यायेनान्वयबोधस्तचेति क्लृप्तार्थः, ‘उक्तैव गतिरिति समूहान्मनपदार्थस्मृतिरेव गतिरित्यर्थः, न हि तत्र कर्त्तृदीनां परस्परमवान्तरान्वयबोधः सम्भवति, परस्परमयोग्यतादिति भावः । यदा ‘चरम’ खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरात्मिकचरमपदोपस्थिति-चरमपदार्थोपस्थित्योरनन्तरं, ‘तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे’ महावाक्यार्थबोधे, यत्र घट-कर्त्तृत्वयोरन्वयबोधानन्तरं नोपदार्थत्वोपस्थितिर्न तु तिपदोपस्थितिरुद्धोपकविंशत्, ततो घट-विशिष्टकर्त्तृत्वस्य नोपदार्थत्वोपस्थितिः तदुत्तरमेव तिपदोपस्थितिः^(१) ततः तिपदार्थोपस्थितिः तदनन्तरं महावाक्यार्थबोधस्तचेति तु

(१) तिपदोपस्थितिरिति खं० ।

कक्षितायं, 'उक्तेव गतिरिति, तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य चरम-
पदार्थोपस्थितिममये नाग्राटिति भावः ।

प्राञ्चन्तु 'अमु तावदेवमिति भवतु मामधौवशात्प्रथमं खण्ड-
वाक्यार्थबोधनयापोत्यर्थं, 'चरम तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभव-
इति महावाक्यार्थबोध इत्यर्थं, 'उक्तेव गतिरिति समूहात्मनपद-
पदार्थस्यतिरेव गतिरित्यर्थं, पदजन्यपदार्थस्यतेरेव शाब्दधौष्टे-
तथा खण्डवाक्यार्थानुभवरूपपदार्थोपस्थितौ महावाक्यार्थबोधानभ-
वात्, अतएव सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैवान्वयबोधो न
तु विशिष्टवैशिष्ट्यविधया, पदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशे-
षणस्यतेरभावात्, अतएव च "वृद्धा युवान शिशवः कपोता मूले
ययामी युगपत्पतन्ति । तथा हि सर्वे युगपत्पदाया परस्परैरान्व-
यिनो भवन्ति(१)" इति प्राभाकरा वदन्ति । अयं पदार्थोपस्थिते-
र्हत्या पदजन्यपदार्थस्यतिलेन न कारणता किन्तु स्यति-शाब्दानुभव-
साधारणपदज्ञानविशिष्टपदार्थोपस्थितिलेनैव, अस्य व्यापकधर्मत्वेऽपि
निश्चिताव्यभिचारकत्वात् वैशिष्ट्यञ्च वृत्तिलक्षणमन्वयेन पदार्थप्र-
कारकपदज्ञानीय पदार्थस्यति-शाब्दानुभववृत्तितत्तच्चन्यतात्मकज-
न्यताविशेषणमन्वयेन तेन पदज्ञानजन्यानुमितिरूपपदार्थोपस्थिते,
समवायेन सम्बन्धितया घटादिपदजन्याकाशस्यतेषु न शाब्दबोध-
हेतुन, तत्तच्चन्यतानामननुगमेऽपि सम्बन्धविधयेव प्रवेगाददोषः ।

(१) वृद्धा युवान शिशवः कपोता पतन्ति सर्वे युगपत्पदाया च ।

खण्डे तयामी कक्षिता पदार्था परस्परैरान्वयिनो भवन्तीति श० ।

इत्यत्र खण्डवाक्यार्थबोधात्मकपदार्थोपस्थितितोऽपि महावाक्यार्थ-
बोधे बाधकाभावः, तस्या अपि तादृशजन्यतासम्बन्धेन पदज्ञानविशि-
ष्टत्वादिति चेत्, न, शाब्दानुभवनिष्ठजन्यतायाः कारणतावच्छेदक-
घटकत्वे गौरवात्, स्रुतिनिष्ठजन्यतामात्रसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्ट-
पदार्थस्रुतित्वेन तादृशजन्यतामात्रसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्टपदार्थो-
पस्थितित्वेन वा साधवाद्देतुत्वानिश्चिताव्यभिचारकरूपस्यागुरुताया-
मेव सन्दिग्धव्यभिचाररूपेण कारणत्वकल्पनाभावात् । वस्तुतस्तु
पदज्ञानविशिष्टपदार्थस्रुतिनादिकमपि न प्रवेश्यते परन्तु विस-
रणतत्तदर्थविषयकत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हे-
तुता, वैलक्षण्यञ्च पदजन्यपदार्थस्रुतिनिष्ठशाब्दबुद्धिसामान्यजनक-
तावच्छेदकतया पदजन्य-तत्तत्पदार्थस्रुतिनिष्ठ-तत्तत्पदार्थशाब्दबु-
द्धिजनकतावच्छेदकतया वा साधवात् सिद्धः स्रुतित्वव्याप्तौ जाति-
विशेषः । स्रुति-शाब्दानुभवसाधारणपदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे
च न वैजात्येन हेतुत्वमभावः स्रुतित्व-शाब्दत्वाभ्यां साङ्ख्यापत्तेः ।
न च तवापि वैजात्येन हेतुत्वे यत्र पदजन्यपदार्थस्रुतावुद्बोध-
कान्तरवशादुच्छृङ्खलपदार्थान्तरस्यापि भानं तत्र तत्पदार्थस्यापि
शाब्दबोधापत्तिः जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्य । शाब्दबोधोप-
धायकपदजन्यपदार्थस्रुतावुच्छृङ्खलपदार्थान्तरभावे मानाभावादिति
प्राज्ञः । तदमत्, असु साधवात् सर्वत्र पदार्थस्रुतेरेव शाब्द-
धीहेतुत्वं तथापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो
न तु निशिष्टवैशिष्ट्यविधयेत्युक्तमयुक्तमेव, यत्र हि खण्डवाक्यार्थ-
बोधोत्तरं समूहाजम्बनपदार्थस्रुतिः तत्रार्थसमाजयस्तस्य विशिष्ट-

गतिकत्वात् । अत्र वदन्ति, सन्निधिर्न पदजन्यैवान्वय-
बोधहेतुः द्वारमित्यादौ अध्याहृतेनापि पिधानादिना
अन्वयबोधदर्शनात् । न च पिधेहीति शब्द स्वा-

वैशिष्ट्यविधया महावाक्यार्थशब्दबोधस्य दुर्नारत्वात् खण्डवाक्या-
र्थबोधात्मकस्यैव विगेषणतावच्छेदकप्रकारकनिययस्य सत्त्वात् । न
हि सामान्यतो विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिनावच्छिन्नं प्रति विगेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिययस्य हेतुतायामपि स्वतिलं तन्त्रमिति कृतं
विस्तरेण । 'अत्र वदन्तीति, प्राभाकरा इति शेषः । 'सन्निधिः'
पदार्थोपस्थितिः, तच्छाब्दबुद्धौ पदजन्यैव तदुपस्थितिर्न हेतुरिति
फलितार्थः, किन्तु तदुपस्थितिमात्रं तदन्वयप्रतियोग्यपस्यापकयत्-
किञ्चित्पदज्ञानश्चेति भावः । अन्यथा^(१) पदमात्राश्रयणेऽप्युच्छृङ्खल-
पदार्थोपस्थितिमादायाश्चबोधोपापत्तेः, 'अध्याहृतेनापीति पदज्ञानं
विना स्मृतेनापीत्यर्थः, 'अन्वयबोधदर्शनादिति, तथाच किं सकल-
पदगोचरग्नरथेनेति भावः । वस्तुतस्तु तथाच कथं^(२) दृष्ट्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितिरामित्तरिति भावः । अत्र शब्दज्ञानजन्यघटो-
पस्थितिलं घटशब्दबुद्धिजनकतावच्छेदकस्य वेत्यादिविप्रतिपत्तिः ।
यदा घटमुत्पत्त्यविशेषकशब्दबोधलं घटवृत्ततया शब्दज्ञानजन्य-

(१) 'अन्यथा' अन्वयप्रतियोग्यपस्यापकयत्किञ्चित्पदज्ञानपेक्षतदुपस्थि-
तिमात्रस्य हेतुत्वे इत्यर्थः ।

(२) तत्र शब्दविचारादित्यादिः ।

ध्याह्रियते, अनुपयोगात् । अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेनोपयोगित्वात् आवश्यकत्वाच्च । अर्थापत्तेरुपपादकविषयत्वात् । न च शब्दमात्रमुपपादकं, अपि

व्याथं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः, तेन न्यायनघेनापि जातिविशेषस्यैव जनकतावच्छेदकतया पदज्ञानजन्यत्वादेर्जनकतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि न घतिः । अत्रापि विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिरर्थाध्याहारवादिनां प्राभाकराणां, न्यायनघेऽपि घटवृत्तपदज्ञानं विनापि घटस्य संसर्गविधया भानाद्वाधवारणाय विशेष्यतात्वेनोपादानं, घटनिष्ठवृत्तिज्ञानं विनापि द्रव्यपदादिना लक्षणया घटप्रकारेण घटवतो बोधनान्मुख्येति, यदि च द्रव्यत्वादिरूपेण पटादौ शक्तिप्रहादेव लाघवज्ञानसदकारेण द्रव्यादिपदाद्रव्यत्वादिरूपेण घटादेर्ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा तु लाघवज्ञानाजन्यत्वेनापि शाब्दबोधो विशेष्य इति दिक् । 'न चेति, तत्रेति शेषः, 'अध्याह्रियते' स्मर्यते, 'अनुपयोगात्' अप्रयोजनकत्वात्,^(१) तथाच शाब्दज्ञानतौ मानाभाव इति भावः । 'अन्वयप्रतियोगित्वेन' अन्वयबोधविषयत्वेन, तदुपस्थितेरेवेति शेषः, अर्थोपस्थितिद्वारा तस्याप्युपयोगित्वमस्यैवेत्यनुशयादाह,^(२) 'आवश्यकेति पिधेहिशब्दोपस्थितिं कल्पयित्वापि पिधानरूपपदार्थोपस्थितिकल्पनसाकत्वाच्चेत्यर्थः । हेतुनारमाह, 'अर्थापत्तेरिति 'अर्थापत्तेः' अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तेः, 'उपपादकविषयकत्वात्' साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वात्, तथाचास्य

(१) दिग्प्रयोजनकत्वादिति ख०, ग० । (२) इत्यक्षरमादाहेति ग० ।

तु तदर्थः, अवश्यकल्पार्थसाहचर्येण दैववशसम्पन्न-
शब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः, अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्था-

पुरुषस्य पिधानोपस्थापकपदोपस्थिति विना द्वारमिति वाक्यात्
पिधानशब्दबुद्धिरतुंपपन्नैत्यनुपपत्तिकरणकार्यापत्तैव विधेहिशब्दो-
पस्थिति कल्पनीया, तच्च न सम्भवति अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमा-
त्रविषयकलनियमादिति भावः । इदमापाततः, एवं सति दिवा-
भोजिनो देवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमपि न
सिद्धेत भोजनस्य साक्षात्पीनत्वानुपपादकत्वादिति धेयं । 'शब्द-
मात्रं' पिधानोपस्थापकशब्दोपस्थितिः, 'उपपादक' साक्षादुपपादकं,
'तदर्थः' तदर्थोपस्थितिः । ननु यत्र दैववशेन शब्दस्मरणं तेन
दार्ढ्यस्यति, तत्र यदि पिधानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति शब्द-
ज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितित्वेन कारणत्वं कृतं तदान्यत्रापि तदु-
पस्थापकशब्दोपस्थितिरवश्यं कल्पनीयेत्यत आह, 'अवश्यकल्पेति
पिधानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकत्वेनावश्यं कल्प-
नीयेत्यर्थः, (१) 'अर्थसाहचर्येण' अर्थोपस्थितित्वस्य जन्यतासम्बन्धेन
सहचरितत्वेनेत्यर्थः, 'अन्यथासिद्धेरिति जन्यतासम्बन्धेनान्यथासिद्धि-
निरूपकत्वादित्यर्थः, तथाच तत्रापि शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थि-
तित्वेन (२) कारणत्वमिति भावः । 'अन्यथेति अस्मान्यथासिद्ध-
निरूपकत्वे इत्यर्थः, 'पदबोधितस्यैवेति पदजन्यपिधानाद्युपस्थिति-

(१) शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेनावश्य-
कल्पनीयेत्यर्थ इति ग० ।

(२) शब्दज्ञानविशिष्टपदार्थोपस्थितित्वेनेति ग० ।

न्वयबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तेः । स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधक-

त्वेनैवान्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, 'नियमेति गुरुधर्मण नियमशक्तेः
कारणतायाः कल्पनापत्तेरित्यर्थः, गुरुधर्मस्य कारणावच्छेदकत्वक-
ल्पनापत्तेरिति तु फलितार्थः ।

केचित्तु ननु यद्यदैववशेन शब्दार्थयोरुभयोरेवोपस्थितिस्तत्र
यदि पिधानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेः
कारणत्वं क्लृप्तं तदान्यथापि तदुपस्थापकशब्दोपस्थितिरवश्यं कल्प-
नीयेत्यत आह, 'अवश्यकस्येति पिधानशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतु-
त्वेनावश्यकस्येत्यर्थः, 'अर्थः' पिधानोपस्थितिः । तथाच तत्रापि
पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेर्न कारणत्वमिति भावः । 'अन्येत्यस्य
विवरणं 'पदबोधितस्यैवेति, 'अन्वयबोधकत्वं' अन्वयबोधविषयत्वं,
'इतीति इति स्त्रीकार इत्यर्थः, 'नियमेति, 'नियमः' विशेषधर्मः,
पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वमिति यावत्, तेन शक्तेः कारणतायाः
कल्पनापत्तेरित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, गौरवादिति भाव इत्याहुः ।
तदमत्, 'अवश्यकस्येत्यादेर्नन्वित्यादिना वक्ष्यमाणेन पौनःपत्यापत्तेः ।
शङ्कते, 'स्वार्थेति, 'स्वार्थान्वयपरत्वात्' शब्दोपस्थापितार्थमाचान्वयबो-
धजनकत्वात्^(१) स्वानुपस्थापितार्थशक्यपदज्ञानं विना स्वानुपस्थापि-
तार्थबुद्ध्यजनकत्वादिति यावत्, तच्छक्यपदज्ञानस्य तच्छब्दबुद्धौ
हेतुत्वादिति भावः । 'न पिधानेति पिधानशक्यपदज्ञानं विना न

(१) शब्दोपस्थापितमुख्यार्थमात्रान्वयबोधजनकत्वादिति ख० ।

मिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् ।
न । लक्षणायां व्यभिचारात् तवाप्याक्षिप्तेन कर्वा-
न्वयबोधाच्च । अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहिशब्द-
स्य कल्प्यते लाघवात् । न च पिधानाभिधायकानेक-

पिधानान्वयबोधकमित्यर्थः, 'शब्दकल्पन' पिधेहिशब्दोपस्थितिक-
ल्पनं, 'लक्षणायामिति लक्षणाम्यले व्यभिचारादित्यर्थं, शोषादि-
पदस्य तौरशकपदज्ञानं विनापि तौरान्वयबुद्धिजनकत्वादिति भावः ।
ननु तद्वृत्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वमतो न व्यभिचारः^(१) इत्युच्येत् ।
'तवेति, 'तव' नैयायिकस्य मतेऽपि, पक्षतौत्युक्ते 'शक्तिनेन' अनु-
मितेन, 'कर्वां' चैवादिना, अन्वयबोधाच्चेत्यर्थः, इदञ्च प्राचीननै-
यायिकमतानुसारेण नव्यमते तत्रापि प्रथमान्तचैवादिपदाध्या-
हारदेवान्वयबोधादिति बोध्यं । 'द्वारपदसहभावमात्रं' द्वारपदो-
पस्थितिमात्रमात्राधिकरणमात्रं, 'पिधेहिशब्दस्य' पिधेहिशब्दोपस्थि-
तेः, द्वारपदोपस्थित्यधिकरणे पिधेहिशब्दोपस्थितिमात्रं कल्प्यते न
तु उच्यते अपिधानोपस्थितिरित्यर्थः, 'लाघवादिति, अर्थाध्याहार-
पक्षे यत्र पिधेहिशब्दमात्रं प्रयुक्तं तत्रापि पिधेहिशब्दज्ञानस्यैव
पिधानान्वयबुद्धिजनकत्वं कल्पनीयं दारमित्येतावन्मात्रावोक्तौ द्वारप-
दज्ञानस्यैव तज्जनकत्वं कल्पनीयमिति कारणताद्वयकल्पनायां गौर-
वमित्यभिमानः । ननु पिधानोपस्थापकानेकशब्दो वक्तव्ये विनिग-

(१) तथाच भानुपदस्यापि तौरशकपदस्यैव तत्रापि तौरान्वयबुद्धिजनकत्वात् ।

शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः, संस्कारतारतम्यात्
पदविशेषस्मृतेरिति चेत् । न । आकाङ्क्षादिमत्प्रति-
योग्यन्वितस्वार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वात् लाघवेनार्थाध्याहा-
रात् । न च श्रुतपदानि लब्धप्रयोजनानीति कथम-

मनाविरहेण कस्योपस्थितिर्भवियतीत्याशङ्क्य निराचष्टे, 'न चेत्या-
दिना, 'संस्कारेति यदिपयकसंस्कारयोद्बुद्धस्तत्र तस्यैव स्मृतेरि-
त्यर्थः, क्वचिदनेकस्मृतावप्यचतेरित्यपि द्रष्टव्यं । तदिदं न क्लृप्तमि-
त्याह, 'आकाङ्क्षादिमदिति आकाङ्क्षादिमत्पिधानादिरूपप्रतियो-
ग्यन्वितेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षादिमदिति तु स्वरूपकथनं, 'स्वार्थपरत्वस्य'
स्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य, 'क्लृप्तत्वात्' भवतापि द्वारमित्यादौ द्वार-
पदज्ञानस्य द्वारकर्षकपिधानानुकूलकृतिमानित्येतादृशान्वयबोधजं-
नकलाङ्गीकारादित्यर्थः^(१) ।

केचित्तु द्वारमानयेत्यादौ पिधानलाघणिकस्यले पिधानान्वि-
तस्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य द्वारपदे क्लृप्तत्वादित्यर्थः, लाघणिकपद-
ज्ञाननुभावकत्वादिति भाव इत्याहुः ।

'लाघवेनार्थाध्याहारादिति लाघवेनार्थाध्याहारकल्पनादित्यर्थः,
पिधेदिशब्दोपस्थितिं कल्पयित्वापि तदर्थोपस्थितिरवश्यं कल्पनीये-
त्युभयकल्पनायां गौरवादिति भावः । 'न चेति, 'लब्धप्रयोजनानि'
जनितशब्दबोधानीत्यर्थः, 'अथाद्यते' अर्थे, 'तात्पर्यः' आकाङ्क्षा,

(१) इत्येतादृशान्वयबोधजनकत्वाङ्गीकारादिति भाव इति क०, ख० ।

प्यध्याहृते तेषां तात्पर्यमिति वाच्यं । श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्या अध्याहृते तात्पर्यात् । कथं तर्ह्योद्गमं पंचतीत्यत्र समभिव्याहृतमात्रान्वयः कलायादेरपि स्मृतत्वात् इति चेत् । न । तात्पर्यनियमादित्यवेहियत्परः शब्दः स हि शब्दार्थः, अन्यथा तत्रापि दैववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोधः^(१) स्यात् अयं देवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्याहाराभावेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया. स्यात् इति चेत् । न ।

जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षात्, अस्मन्मते तु श्रुतपदे आकाङ्क्षादिविरहेऽपि न चतिः अध्याहृतपदे एवाकाङ्क्षामत्वादिति भावः । श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्येति तात्पर्यविषयौभूतान्वयबोधानुपपत्त्येत्यर्थः, 'तात्पर्यात्' आकाङ्क्षामत्वात् । 'कथं तर्ह्येति यद्युच्छृणुष्वलपदार्थोपस्थितिरपि हेतुरित्यर्थः', 'समभिव्याहृतेति उच्छृणुष्वलकलायाद्युपस्थितिद्वारापि समभिव्याहृतमात्रान्वय इत्यर्थः, 'तात्पर्यनियमात्' तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वात्, 'यत्परः' यत्तात्पर्यकः, 'शब्दार्थः' शब्दजन्यज्ञानविषयः, 'अन्यथा' तात्पर्यज्ञानस्यानियामकत्वे, 'तत्रापि' त्रि, 'ओद्गमं पंचतीत्येति त्रि', 'दैववशस्मृत्येति दैववशस्मृत्येत्यर्थः, कश्चित् तत्रैव पाठः, 'उपस्थापितेन' कलायाम्, 'अनभिधानादिति आख्यातादिना अबोधनादित्यर्थः, 'तृतीयेति.

(१) दैववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोध इति त्र० ।

अध्याहृतपक्षतिपदेनापि कर्तुरनभिधानात्, कर्तृ-
संख्याभिहितेति चेत् । न । देवदत्तस्य पाक द्रव्येष्वपि
तृतीयापत्तेः, तात्पर्यतस्तत्र व्यवस्येति चेत्, तुल्यं । ननु

द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानशब्दानुभवे पिधानोप-
स्थापकपदत्वेन अनुकत्वमिति चेत् । न । अन्यप्रतियो-
ग्युपस्थापकपदत्वेन अनुकत्वात् न तु तदुपस्थापक-
यावत्पदत्वेन गौरवात् । एवं पिधानान्वयबोधेऽपि ।

ऋम्यले यच्च कर्तृ-तद्गतमह्यान्यतरामिधायककृदाख्यातान्तक्रियापदं
वक्रुरभिप्रेत तत्र न द्वितीया यच्च तु न तदभिधायककृदाख्यातान्त-
क्रियापदं वक्रुरभिप्रेतं तत्र द्वितीयेति वैयाकरणसूत्रेऽस्मात्पय्यादेव
देवदत्त ओदनमित्यादौ-न द्वितीयां तत्र पचतिपदस्य वक्रुरभिप्रेत-
त्वात् । न चैवं शब्दाद्याहार, भिद्येत एवेति वाच्यं । पदस्य वक्रु-
रभिप्रेतत्वेऽपि शोचा तदनथाहारादिति भावः । 'अन्यप्रतियोगीति
पिधानान्वयप्रतियोगीत्यर्थं, तद्व्यग्राहं निराकरोति, 'न निति,
'तदुपस्थापकेति पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकेत्यर्थः, 'गौरवादि-
त्युपनचरणं, यावत्पदस्य कुत्राप्यसक्षराक्षेत्यपि द्रष्टव्यं । 'एव' तादृश-
पदं, पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदमिति यावत्, 'पिधाना-
न्वयबोधेऽपीति अथाद्यतपिधानान्वयबोधस्यलेऽपीत्यर्थः, तत्रापि
पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदस्य दारमित्यस्यैव सत्त्वादिति भावः ।
ननु साधवात् तदुपस्थापकपदत्वेन तच्छाब्दबुद्धित्वेन हेतु-हेतुमङ्गावी-
न तु तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन गौरवादित्यत आह, 'अन्य-
चेति तदन्वयबोध प्रति तदुपस्थापकपदत्वेनैव कारणत्वे इत्यर्थं,
'गौरेति गौण-साधनिकस्यले अन्यबोधभावापत्तेरित्यर्थं, 'तयोः'
गौण-साधनिकपदयोः, 'अनुभावकत्वात्' पद्याणांनुपस्थापकत्वात्,

अन्यथा गौण-लाक्षणिकयोरन्वयबोधो न स्यात् तयो-
रननुभावकत्वादिति ॥

प्रवाहादिरूपगक्षोपस्थितिरेव सद्यस्मारिका न तु लाक्षणिकपदो-
पस्थितिरिति प्राचीनसिद्धान्तादिति भावः । तदयमथांथाहार-
पूर्वपक्षनिष्कर्षः, तच्छाब्दबुद्धौ पदजन्येव तदुपस्थितिर्हेतुरिति न
निघमः तच्छाब्दबुद्धौ पदज्ञानविशिष्टतदुपस्थितित्वेन विजातीय-
तद्विषयकत्वेन वा हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य साधवेन तदुपस्थितित्वेन
हेतुत्वौचित्यात्, पदज्ञानविशिष्टत्वाप्रवेगादतिरिक्तजातिकल्पनाविर-
हाच्च द्वारमित्यादौ अध्याहतेनापि पिधानादिना अन्वयबोधदर्श-
नेन तथा कार्य्य कारणभावे व्यभिचाराच्च । न च तत्रापि पिधेहि-
शब्द एवाध्याह्रियत इति वाच्यं । गौरवाभ्यानाभावाच्च । न च
पिधानशब्दबुद्धिं प्रति शक्ति-लक्षणान्यतरमन्वयेन^(१) पिधान-
प्रकारकवृत्ततावच्छेदकधर्मावच्छिद्यशब्दविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतया
पिधेहिशब्दस्मृतिरावश्यकौति वाच्यं । तादृगकार्य्य-कारणभावे मा-
नाभावात् । न चैवमोदनं पचतीत्युक्ते कारणतया स्मारितस्य आ-
कागम्य प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्य कलायादेदान्वयबोधापत्तिरिति
वाच्यं । सति तात्पर्य्यपक्षे इष्टापत्तेः, अन्यथा तत्रापि मोदनं पचती-
त्युक्तं देववगसतकलापपदोपस्थितेन कलायेमाश्वयबोधस्य दुष्पर-
त्वादिति दिक् ।

(१) इतिमद्यदमन्वयेनेति ३०, ३० ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसत्तिवादपूर्वपक्षः ॥०॥

इति श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
आसत्तिवादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

अथासत्तिवादसिद्धान्तः ।

उच्यते, क्रियापदोपस्थापिता क्रिया, कारकपदोपस्थापितञ्च कारकं परस्परमाकाङ्क्षति न तूपस्थितिमात्रं अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि, द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि क्रिया-कर्माध्याहार इवान्वयबोधप्रसङ्गः

अथासत्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘क्रियापदेति धातुपदेत्यर्थः’, ‘क्रिया’ पिधानादि, ‘कारकपदेति अमादिपदेत्यर्थः’, ‘कारकं’ कर्मत्वादि, ‘आकाङ्क्षतीति परस्परं ग्राब्देच्छाविषयो भवतीत्यर्थः’, ‘अन्यथेति यथाकथञ्चिदुपस्थितक्रियादिमात्रमैव परस्परं ग्राब्देच्छाविषयत्वे इत्यर्थः’, ‘क्रिया-कर्माध्याहार इवेति क्रिया-कर्मात्वरूपायाध्याहार इवेत्यर्थः,⁽¹⁾ इदञ्च पदस्मारितपदार्थजिज्ञासा आकाङ्क्षेत्याचार्य्यमतेन, नयनये तु कर्मत्वादिविशेषकाधेयतासंमर्गकदारप्रकारकशाब्दबोधे द्वारमित्यानुपूर्वीविशेषस्य कृतिविशेषकानुकूलत्वसंमर्गकपिधानप्रकारकशाब्दबोधे च पिधेहीत्यानुपूर्वीविशेषस्य आकाङ्क्षात्वमावश्यकम्, अन्यथा द्वारं कर्मत्वं पिधेहि द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि तादृगान्वयबोधापत्ते-

(1) क्रिया-कर्मात्वरूपाध्याहार इवेत्यर्थ इति ख० ।

क्रियायाः कर्मणश्चोपस्थितेस्तुल्यत्वात् । एवंविधपदो-
पस्थापिते परस्परमांकाङ्क्षा नास्तीति चेत्, तर्ह्यका-
ङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्नं न तूपस्थितिमात्रं;
अर्थविशेषेऽसाधुत्वान्नात्रान्वयबोध इति चेत्, न, पिधे-
हीति पदं विना द्वारमित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थ-
योगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् साधुत्वज्ञानस्यान्वयबोधे-

रिति केवलं पिधेहीत्युक्तौ द्वारमित्यस्य केवलं द्वारमित्युक्तौ पि-
धेहिपदस्याध्याहार आवश्यक इति ध्येयं । 'एवंविधेति द्वारं कर्म-
तेत्यादिपदेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा' शाब्दबोधेच्छा, 'आकाङ्क्षायां' परस्परं
शाब्दबोधेच्छायां । ननु द्वारं कर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे असाधु-
त्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्याशङ्कते, 'अर्थविशेषे असाधुत्वादिति द्वारं
कर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे असाधुत्वादित्यर्थः, तत्रासाधुत्वञ्च तद-
जनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वं, 'असाधुत्वादिति क्रिया-कर्मभावेना-
न्वयबुद्ध्यजनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ननु साधुत्वस्य^(१)
फलोत्प्रेयतया यत्रान्वयबोधो न दृश्यते तत्रैवसाधुत्वं कल्पते, न हि
द्वारमित्यत्र पिधेहिपदं विना नान्वयबोध इत्युभयमिद्व्यमित्यद्वे-
रात्,^(२) 'साधुत्वज्ञानमिति निरुद्धासाधुत्वाभावज्ञानम्येत्यर्थः, तथाच
'जनकौभूतं ज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया नामाधुत्व-

(१) असाधुत्वम्येति ग० ।

(२) इत्युभयमिद्व्यमित्यद्वेरात् इति ग० ।

प्रयोजकत्वाच्च गौर्यादपभ्रंशादप्यन्वयबोधोऽपि । न
चासांसर्गग्रहः, बाधकाभावात् । तस्मात् क्रिया-

ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति भावः^(१) । गौरवेणान्यथानिद्धिसुक्ता व्यभि-
चारमप्याह, 'अपभ्रंशादपीति साधुत्वेनाज्ञायमानादपीत्यर्थः, 'अथ'
अपभ्रंशस्यले, 'बाधकाभावादिति संसर्गग्रहे बाधकाभावादित्यर्थः,
साधुत्वज्ञानस्य^(२) हेतुत्वाभिष्टेरिति भावः । ननु द्वारं कर्मलं
पिधेहि द्वारं' पिधानं कृतिरित्यादावेकदेशनिराकाङ्क्षस्यले क्रिया-
कर्मभावेनान्वयबोधे दृष्टापत्तिः सत्येकदेशसाकाङ्क्षत्वे अन्वयप्रति-
योग्यन्तरस्य यथाकथञ्चिदुपस्थितेरेव शब्दधीहेतुत्वाभ्युपगमेन
प्रत्यक्षानुमानादिना तदुपस्थितिवञ्चिराकाङ्क्षपदजन्योपस्थितेरपि
शब्दबोधे बाधकाभावात् । न चानुभवविरोध इति वाच्यं । तथा
सति पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विना नान्वयबोध इत्यनुभवादेव
शब्दाध्याहारमिदया विवादपर्याप्तिः । न चैवं कृत्यादिविगोच्यक-
पिधानादिप्रकारकान्वयबोधे पिधेदीत्याद्यानुपूर्वीविशेषात्मकाका-
ङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमुपेयते न वा, आद्ये अर्थाध्याहारस्यले एकदेश-
निराकाङ्क्षस्यले च व्यभिचारः, अन्ये द्वारं कर्मलं पिधानं कृति-
रित्यादिभ्यंनिराकाङ्क्षस्यलेऽपि द्वारकर्मकपिधानानुक्कलकृतिमानि-

(१) तथाच शब्दबोधे यसाधुत्वज्ञानं न साक्षात् प्रतिबन्धकं अपि तु

• अनकौभूतज्ञानविघटकतयेति भावः ।

(२) तत्र व्यभिचारादिव्यादिः ।

पदस्य कारकपदेन कारकपदस्य क्रियापदेन सहा-
न्वयबोधकात्वं न त्वेकं विनाऽपरस्य । अपि च स-

त्याद्यन्वयबोधापत्तिः अर्थोपस्थितेऽनुस्यूतादिति वाच्यं । तत्तदा-
नुपूर्वोविशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्ति-तादृश-
तादृशान्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराभावात् अर्थोपस्थाहारा-
दिस्वल्पीयान्वयबोधस्य तदव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावात्^(१) । न चैवं
सर्वनिराकाङ्क्षस्येऽपि अर्थोपस्थाहारादिस्त्वसत्त्वात् द्वारकर्मकपिधाना-
नुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं । द्वारकर्मकपिधा-
नानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधो हि द्विविधः, द्वारमित्याद्यानुपूर्वो-
निश्चयाव्यवहितोत्तरवर्तिद्वारप्रकारक-कर्मत्वविशेषकान्वयबोधत्वाश्र-
यः पिधेहीत्याद्यानुपूर्वोनिश्चयाव्यवहितोत्तरवर्ति-पिधानप्रकारक-
कृतिविशेषकान्वयबोधत्वाश्रयस्य तदतिरिक्त्यालीकः । तथाच अन्य-
तरविशेषसामग्रीविरहादेव सर्वनिराकाङ्क्षस्ये न तादृशान्वयबोधः ।
एतेन^(२) यथाकथञ्चित्पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रतियोग्युपस्था-
पकपदमात्राश्रयत्वेऽपि यत्किञ्चिद्वर्णज्ञानदग्गायां लक्ष्मणलपदार्थोप-
स्थितिमात्राच्छब्दबोधप्रसङ्गः तथाच भट्टमताविशेषः । न च तद-
न्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन हेतुतया न तत्रान्वयबोध इति वाच्यं ।
साक्षात्परम्परामाधारस्य तदन्वयप्रतियोगित्वस्यानुगतानतिप्रसङ्गस्य

(१) तदव्यवहितोत्तरवर्तित्वादिति ख०, ग० ।

(२) उक्तविशेषसामग्रीसहकारविवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

कर्मकक्रियापदयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः, न हि क्रियापदार्थयोगे द्वितीया, घट आनयनं कृतिरित्यत्रापि द्वितीयापत्तेः, तथाच पुष्येभ्य इत्यत्र स्पृहयति-

दुर्बलत्वात् तद्वृत्तपदज्ञानत्वापेक्षया गृह्णत्वाच्चेत्यपि निरस्तं । तथापि विशेषणमपीविरहादेव शाब्दबोधामावोपपत्तेरित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति ।

केचित्तु ननु पदस्मारितपदार्थजिज्ञासा नाकाङ्क्षा अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधात्, नाथानुपूर्वीविशेषः मत्स्याननुगततया अनन्तकार्य-कारणभावापत्तेः, किन्तु घटः कर्मत्वमित्यादिपदविशेषाजन्यपदार्थोपस्थितिरेवाकाङ्क्षा सा चार्थाध्याहारस्यलेऽप्यस्ति नास्ति च सर्वनिराकाङ्क्षस्यले एकदेशनिराकाङ्क्षस्यले चेति न तत्रान्वयबोधः किं पदाध्याचारेणेत्यस्चेराह, 'अपि चेतौत्याहुः । तदसत्, भेदभ्रूटानां^(१) विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानन्तकार्य-कारणभावापत्तेः अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदमात्रवर्णनेऽपि पदार्थोपस्थितिमात्राच्छाब्दबोधस्य दुर्वारत्वाच्च तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन हेतुत्वस्य उक्तक्रमेण वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । 'सकर्मकक्रियापदयोगं विनेति सकर्मकक्रियापदैकवाक्यताभिप्रायविषयत्वं विनेत्यर्थः, 'द्वितीयानुपपत्तिरिति द्वितीयायाः साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः,^(२) 'पाणिनि-चान्द्राद्यनुशासनकदंभिसूत्रैव निर्णोतत्वादि-

(१) पदविशेषाजन्येयन्नान्तर्गतभेदभ्रूटानामित्यर्थः ।

(२) एकवाक्यत्वं सकर्मकक्रियापदसहकारेण सार्थबोधकत्वं ।

पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः । यदि स्पृहयति-
 पदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्
 स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थ
 द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहि-स्पृहयतिपदाध्याहारो-
 ऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगिविज्ञा-
 नादेवोपपत्तेरिति चेत्, तर्हि क्रियापदयोगं विना न
 कारकविभक्तिः, कारकपदयोगं विना न तदन्वययोग्यं
 क्रियापदमिति केवलकारकपदे क्रियापदाध्याहारः,
 केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमाव-
 श्यक इति तज्जन्योपस्थितिरन्वयबोधौपयिकी तस्मात्

ति^(१) भावः । साधुत्वञ्च धर्मविशेषजनकत्वं अधर्माजनकत्वं वा,
 'क्रियापदार्थयोग इति वस्तुगत्या सकर्मकक्रियापदस्य योऽर्थस्तद-
 न्वितस्वार्थबोधकत्वाभिप्रायविषयत्व एवेत्यर्थः, 'द्वितीयेति, साध्वीति
 शेषः, 'द्वितीयापत्तेः' द्वितीयायाः साधुत्वापत्तेः, 'चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति
 सकर्मकपरचतुर्थ्याः साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः, 'चतुर्थी' सकर्मकपरचतुर्थी,
 साध्वीति शेषः । 'साधुत्वार्थमिति द्वितीयादेः साधुत्वार्थमित्यर्थः, 'न
 कारकविभक्तिरिति साध्वीति शेषः, 'तज्जन्योपस्थितिरिति द्वार-

(१) सकर्मकक्रियापदमहकारेणैव स्वार्थबोधकपदाद्द्वितीयाया उक्त-
 तादित्यर्थः ।

क्रिया-कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रिया-कारकयोः प-
रस्परमन्वय इति शब्दाध्याहार एव । कर्त्तृक्षेपे तु
वक्ष्यामः ॥

मित्यादावध्याहारस्येऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरन्वयबोधौ-
पयिकीत्यर्थः; तथाच नोक्तव्यभिचार इति भावः । 'तस्मादिति
व्यभिचाराभावेनेति श्लेषः । नन्वेवं पचतीत्यादौ कर्त्तृक्षेपस्यले अनु-
मितेन चैत्रादिना कथमन्वयबोधः तत्र नये पदजन्यपदार्थोपस्थि-
तेरेव शाब्दबोधाद्भवादित्यत आह, 'कर्त्तृक्षेप इति, तत्रापि
प्रथमान्तचैत्रादिपदाध्याहारादेवान्वयबोधः न तनुमितचैत्रादिना,
कर्त्तुरालेपनभ्यत्वप्रवादस्याप्ययमेवार्थः,(१) न तनुमानलभ्यत्वमिति
भावः । इदमापाततः गेह इत्यादिपदं विनापि यत्र घटोऽस्ती-
त्याद्यभिहितं तत्र गेह इत्यादिपदं विनापि साधुतया पदाध्याहा-
राभावेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् सकर्मकक्रियादियोगस्य द्विती-
यादेः साधुतानियामकत्वेऽभिप्रायशून्यसूखाद्यापकाद्युक्तविष्णुंपूजये-
दित्यादिविधिवाक्यस्याप्यसाधुलापत्तेः अभिप्रायघटितस्य सकर्मक-
क्रियायोगस्य तत्राप्यभावात्(२) । किञ्च साधुत्वार्थं वक्तुरेकवाक्य-
नाभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदादियोगस्यावश्यकत्वेऽपि
श्रोतुस्तादृगपदाध्याहारस्य कथनावगमकत्वं । न च हेतुविधया

(१) व्यध्याहृतप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थः इति ग० ।

(२) व्यभिप्रायघटितक्रियापदयोग्यस्याभावादिति ख० ।

पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः । यदि स्पृहयति-
 पदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्
 स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थ
 द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिपेहि-स्पृहयतिपदाध्याहारो-
 ऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगियिज्ञा-
 नादेवोपपत्तेरिति चेत्, तर्हि क्रियापदयोगं विना न
 कारकविभक्तिः, कारकपदयोगं विना न तदन्वययोग्यं
 क्रियापदमिति केवलकारकपदे क्रियापदाध्याहारः,
 केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमाव-
 श्यक इति तज्जन्योपस्थितिरन्वयबोधौपयिकी तस्मात्

ति^(१) भाव । साधुत्वञ्च धर्मविशेषजनकत्वं अधर्माजनकत्वं वा,
 'क्रियापदार्थयोग इति वस्तुमत्या सकर्मकक्रियापदस्य योऽर्थमद-
 न्तिस्त्वार्यबोधकत्वाभिप्रायविषयत्वं एवेत्यर्थं, 'द्वितीयेति, साध्वीति
 श्रेय, 'द्वितीयापत्ते' द्वितीयाया साधुत्वापत्ते, 'चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति
 कर्मपरचतुर्थ्या साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थं, 'चतुर्थी' कर्मपरचतुर्थी,
 साध्वीति श्रेय । 'साधुत्वार्थमिति द्वितीयादे साधुत्वार्थमित्यर्थं, 'न
 कारकविभक्तिरिति साध्वीति श्रेय, 'तज्जन्योपस्थितिरिति द्वार-

(१) सकर्मकक्रियापदसहकारेणैव स्वार्थबोधरूपदाद्वितीयाया उक्त
 तादित्यर्थं ।

क्रिया-कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रिया-कारकयोः प-
रस्परमन्वय इति शब्दाध्याहार एव । कर्त्वाक्षेपे तु
वक्ष्यामः ॥

मित्यादावध्याहारस्यलेऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरन्वयबोधो-
पयिकीत्यर्थः, तथाच नोक्त्यभिचार इति भावः । 'तस्मादिति
व्यभिचाराभावेनेति शेषः । नन्वेवं पचतीत्यादौ कर्त्वाक्षेपस्यले अनु-
मितेन चैत्रादिना कथमन्वयबोधः तत्र नये पदजन्यपदार्थोपस्थि-
तेरेव शाब्दयोधाङ्गत्वादित्यत आह, 'कर्त्वाक्षेप इति, तत्रापि
प्रथमान्तचैत्रादिपदाध्याहारादेवान्वयबोधः न त्वनुमितचैत्रादिना,
कर्त्तुराक्षेपलभ्यत्वप्रवादस्याप्ययमेवार्थः, (१) न त्वनुमानलभ्यत्वमिति
भावः । इदमापाततः गेह इत्यादिपदं विनापि यत्र घटोऽस्ती-
त्याद्यभिहितं तत्र गेह इत्यादिपदं विनापि साधुतया पदाध्याहा-
राभावेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् सकर्मकक्रियादियोगस्य द्विती-
यादेः साधुतानियामकलेऽभिप्रायशून्यमूर्खाध्यापकाद्युक्तविष्णुपूजये-
दित्यादिविधिवाक्यस्यसाधुत्वापत्तेः अभिप्रायघटितस्य सकर्मक-
क्रियायोगस्य तत्राप्यभावात् (२) । किञ्च साधुत्वार्थं वक्तुरेकवाक्य-
ताभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदादियोगस्यावश्यकत्वेऽपि
श्रोतुस्त्वादृशपदाध्याहारस्य कथमावश्यकत्वं । न च हेतुविधया

(१) अध्याहृतप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थं इति ग० ।

(२) वाभिप्रायघटितक्रियापदयोग्यम्याभावादिति ख० ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसत्तिवादः ॥०॥

सकर्मकक्रियापदादिषोऽपि माधुल्यज्ञापकतया माधुल्यज्ञानार्थं तज्-
ज्ञानमावश्यकं तदेव पदाध्याहार इति वाच्यं । माधुल्यज्ञानस्य
शाब्दबोधाहेतुतया तदज्ञानेऽपि घटिविरहात्, अस्तु वा शब्दा-
ध्याहार आवश्यकस्तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतो हेतुत्वं
साधनात् पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वस्योदितत्वात्तथाच ओदतं
परतीत्यादौ सति तात्पर्यग्रहे यथाकथञ्चिदुपस्थिताभ्याम-कस्याया-
देरेण्यन्वयबोध एवेत्यध्याहारपत्र एव सम्यगित्यवधेयं^(१) ।

इति श्रीमदुरानाय-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये आसत्तिवादरहस्यम् ॥

(१) --दमिति धेयमिति श० ।

अथ तात्पर्यवादः ।

तात्पर्याधीनं शब्दप्रामाण्यं तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वं पदार्थ-तत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात् । अथ

अथ तात्पर्यवादरहस्यम् ।

आमन्त्रिं निरूप्य तात्पर्यं निरूपयितुमाह, 'तात्पर्याधीनमिति
तात्पर्याधीनं तात्पर्यज्ञानस्याप्यधीनं, 'शब्दप्रामाण्यं' शब्दस्थानुभवज-
नकत्वं, तात्पर्यस्य ज्ञानमपि शब्दस्य सहकारौति कलितार्थः । एते-
नासत्या सह शब्दबोधस्तत्रैककार्यानुकूलत्वं सद्गतिरिति सूचितं,
यद्यपीतरस्येतरपदेत्यादिना तात्पर्यं प्रागेव निरूपितं, तथापि
परमतनिराकरणाय पुनरयमारम्भ इति स्मर्त्तव्यं । तत् परं यस्य
स तत्परस्तास्य भावस्तात्पर्यं, परशब्दस्य कार्यवाची, तथाच तत्का-
र्यकत्वमेव तात्पर्यं, भवति च घटादिपदं घटादिप्रतीतिकार्यकम्
अतो घटादिप्रतीतिपरमिति यथाश्रुतशब्दार्थमाशङ्क्य निराकरो-
ति, 'तत्रेति, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयस्यास्य 'तत्परत्वमित्यनेन,
तथाच तद्विषयीभूतं तत्परत्वमित्यर्थः, 'तत्साध्यकत्वं' तत्कार्यकत्वं ।
यदा 'तत्र' तात्पर्यं, निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः, 'तत्परत्वमिति भावप्रधानो
निर्देशः, एवं 'तत्साध्यकत्वमित्यपि, तथाच तच्चिह्नं तत्परत्वत्वं न
तत्साध्यकत्वमित्यर्थः, 'शब्दासाध्यत्वादिति शब्दाजन्यत्वादित्यर्थः,

तद्वाचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं, तच्च भाव्या-
 र्थस्य साक्षात् भूतार्थस्य तु प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य प्रशस्त-
 निन्दितार्थप्रतिपादनद्वारा लाक्षणिकस्य लक्षण्यवि-
 षयप्रवृत्ति-निवृत्तिजनकत्वं तत्परत्वमिति चेत्, न, त-
 त्परत्वे तज्ज्ञानं जनयित्वा तच्च प्रवर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तक-

---

त्वच्च तत्परत्वमिति परस्परश्रयात् । लाक्षणिकस्यान-
नुभावकत्वेऽपि लक्षणायपरत्वात् काव्यादेः खरूपा-

यत्रोपधायकत्वञ्च, 'इति परस्परश्रयादिति तद्गोचरप्रयत्नफलोपधाने
मिति तदुपधायकत्वज्ञानात्तच्छाब्दबोधस्तच्छाब्दबोधे जात एव त-
द्गोचरप्रयत्नोपधानमित्यन्वोन्याश्रय इति भावः । न च तद्गोचर-
प्रयत्नखरूपयोग्यतावच्छेदकपरत्वं तत्परत्वमिति वाच्यं । तदवच्छेद-
करूपापरिचयादिति भावः । ननु तद्गोचरप्रयत्नोपधायकत्वस्य
लौकिकप्रत्यक्षं न हेतुर्थेन तदुपधानं विना तदुपधायकत्वज्ञानं न
स्यात् किन्तु तद्गोचरज्ञानमात्रं तथाचाद्येतत्तदुपधायकत्वस्यापि
यथाकथञ्चिदुपनयादिवशाज्ज्ञानं भविष्यतीत्यरुचेराह, 'लाक्षणिक-
स्येति, 'अनुभावकत्वेऽपीति, अनुभवजनकत्वं विना^(१) प्रयत्नाजनक-
त्वादिति^(२) भावः । शक्ति-लक्षणान्वतरसम्बन्धेन तदत्^(३)पदज्ञान-
त्वपपेक्ष्य साधवाच्छक्तिसम्बन्धेन तदन्वयप्रतियोगिमत्पदज्ञानत्वेनैव
हेतुता शक्तिमपेक्ष्य लक्षणायाः शक्यममन्धात्मकत्वेन गुरुत्वात्,
गङ्गायां घोष इत्यादौ च घोषादिपदमेव तीराद्यनुभावकं न तु
गङ्गादिपदं तस्य तीराद्यन्वयप्रतियोगिशक्तत्वाभावात्, अन्वयप्रति-
योगित्वञ्च साक्षात् परम्परया अन्वयनिरूपकत्वं, तस्मात्तदेऽपि, तेन
घटादिपदस्य न घटाद्यनुभावकत्वानुपपत्तिः सर्वलाक्षणिकखण्डे च

(१) अनुभावकत्वं विनेति ख० ।

(२) प्रयत्नजनकत्वात्तन्मवादितीति ख० ।

(३) अन्वयप्रतियोगिमदित्यर्थं ।

स्थानमात्रपरत्वेनापि पर्यवसानाच्च । ननु तद्बुद्धिजन-
कत्वं तत्परत्वं प्रशंसा-निन्दावाक्यमपि प्रशस्त-निन्दि-
तस्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परमेव, तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सर्वं
प्रवर्तते निन्दिताच्च निवर्तते इति स्वविषये प्रवृत्ति-

शब्दबोध एव नोत्पद्यते किन्तु पदार्थोपस्थितिमात्रमिति शार्व-
णिकस्थाननुभावकत्ववादिनां प्राचां निगर्हः^(१) । ननु गङ्गादिल्लाव-
णिकपदस्यापि तीराद्यनुभवजनकपदार्थोपस्थितिद्वारा तद्गोचरप्रयत्न-
जनकत्वमस्येव, पदार्थोपस्थितिर्गङ्गादिपदादेव, शब्दानुभवजनकत्वं
पुनर्न तस्य किन्तु तत्कामभिव्याहृतशक्यपदस्येव प्राचीनमिद्वान्ता-
दित्यस्वरमादाह, 'काव्यादेरिति, 'सूक्ष्मपाख्यानमात्रपरत्वेनापीति^(२)
तद्गोचरज्ञानमात्रजनकत्वेनापीत्यर्थः, मात्रपदात् प्रयत्नव्यवच्छेदः,
'पर्यवसानाच्च' तत्परत्वाच्चेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं विधादेरपि रष्टमा-
धनत्वादिपरत्वं न स्यात् तद्गोचरप्रयत्नाजनकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ।
अन्वेत्रं परिणतिश्चुरभमाद्यकणमित्यादि प्रशंसा-निन्दावाक्यं प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरमिति व्यवहारो न स्यात् तस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिगोचर-
ज्ञानाजनकत्वादित्यत आह, 'तच्चेति, 'ज्ञानं' प्रशस्त-निन्दितस्वार्थ-
ज्ञानं, 'प्रशस्ते' प्रशस्तत्वेन ज्ञाने, 'निन्दितात्' निन्दितत्वेन ज्ञानात्,
'तत्परमुच्यते' इति प्रशंसा-निन्दावाक्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमुच्यते-

(१) निगर्ह्यं इति ल० । निगर्हं इति क० ।

(२) सूक्ष्मपाख्यानमात्रेतीति ल० ।

निवृत्ती जनयतीति तत्परमुच्यते इति चेत् । न ।
 गौण-लक्षणाधिक्योरननुभावकत्वात् तद्वुद्धिजनने त-
 त्परत्वमित्यन्योन्याश्रयाच्च । तज्जननयोग्यत्वमिति चेत्,
 तर्ह्येकत्रोच्चारणे नानार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाच्च
 मुखार्थपरत्वं स्यात् योग्यतायाः सत्त्वात् । नापि तत्-
 प्रतिपाद्यकत्वं, तात्पर्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् ।

इत्यर्थः, तथाच तत्परत्वव्यवहारोभाक् इति भावः । 'गौण-लक्ष-
 णिकयोरिति गौण-तदितरलक्षणाधिक्योरित्यर्थः, गो-वृषावानये-
 त्यादाविव सादृश्यमन्वयेन लक्षणा गौणीवृत्तिः यथा चन्द्रपदस्य
 मुखे, 'अननुभावकत्वादिति । यद्यपि तस्याननुभावकत्वेऽपि पदा-
 र्थापस्थितिमादाय लक्षणसाम्राज्यं, तथापि लक्षणे बुद्धिपदमनुभव-
 परमित्यभिप्रायात्^(१) । यद्वा 'अननुभावकत्वात्' संसर्गज्ञानाजनक-
 त्वात्, तथाच तयोः संसर्गपरत्वं न स्यादिति भावः । एवमग्रेऽपि,
 'तद्वुद्धिजनने' तदनुभवोपधाने, 'तत्परत्वं' तत्परत्वज्ञानं, लक्षणे
 बुद्धित्वेन प्रवेशे अन्योन्याश्रयोऽपि संसर्गमादाय बोध्यः अन्यथा पदा-
 र्थापस्थितिं प्रति तात्पर्यज्ञानस्याहेतुतया तान्मादायैवान्योन्याश्रय-
 परौच्चार्यादित्यवधेयं, एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यं । 'एकत्रोच्चारण इति
 एकमात्रप्रतीतीच्छयोच्चारण इत्यर्थः, 'लक्षणायाच्चेति वक्तुर्लक्षणोप-
 माचप्रतीतीच्छायाच्चेत्यर्थः, 'तदप्रतिपाद्यकत्वमिति स्वजन्यप्रतिपत्ति-

(१) इति भाव इति ख० ।

प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य^(१) प्रवृत्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् स्त्रा-
 क्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च । अथ गङ्गापदं स्वार्था-
 विनाभावि तौरं प्रतिपाद्यत्तत्परमिति चेत् । न ।

विषयताकत्वमित्यर्थः, विशेषण-विशेष्यभावभेदाच्च पूर्व्वतो भेदः अन्यत्
 मर्थं पूर्व्ववत् । 'प्रवृत्त्यादीति, तथाच तत्परल्यवहारो न स्त्रा-
 दिति भावः । 'अप्रतिपादकत्वात्' अनुभावकत्वात्, 'स्वार्थावि-
 नाभावौति स्वार्थाविनाभावसम्बन्धेन तौरं प्रतिपाद्यदित्यर्थः, इदञ्च
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वार्थाविनाभावरूपशक्यसम्बन्ध एव लक्षणा
 न तु सम्बन्धसामान्यमिति प्राचीनमतानुसारेण, तथाच तत्प्रति-
 पत्त्यनुकूलसम्बन्धवत्त्वं तत्परत्वं, सम्बन्धः प्रकिल्लक्षणा च, पद-पदार्थ-
 सम्बन्धग्रह एव पदार्थस्य प्रतिद्वारा संसर्गप्रतिपत्त्यनुकूल इति संसर्ग-
 मादायापि नाव्याप्तिरिति भावः । 'तेन विनेति स्वार्थाविनाभावेन
 विनेत्यर्थः । ननु मक्षसम्बन्धी पुरुषस्तादात्म्येन मक्षव्याप्य एव एवं
 पुरुषान्तरमपि तादात्म्येन येन केनचित् सम्बन्धेन मक्षव्याप्यमेव
 स्वार्थाविनाभावश्च लक्षणात्वे व्याप्यदिशि तादात्म्यसम्बन्धनियमेऽपि
 व्यापकदिशि सम्बन्धानियमादित्यरुचेराह, 'गङ्गादिपदमिति गङ्गा-
 दिपदं मक्ष्यादिवरं तौरपरस्य मुख्ये ष्यादिति धोक्तना, 'मुख्ये'
 मुख्यमात्राभिप्राये मुख्यार्थप्रतीतीच्छयोद्धारणे इति यावत्, 'गङ्गा-
 दीत्यादिना तौरैतरपरिषद्ः, तौरश्च इयगुपादानात्, 'अविना-
 भावस्य' स्वार्थाविनाभावस्य, इदमुपलक्षणं सर्वस्यैव सर्वदा सर्वपरत्वं

(१) प्रशंसानिन्दावाक्यस्येति ल० ।

मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्यात्
गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मुखे तीरपरञ्च स्यात्
अविनाभावस्य तादवस्थ्यात् । मुखे बाधके सतीति
चेत्, तर्हि मुखार्थपरतैव न स्यात् न स्याच्च गच्छ
गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वं । उच्यते । तत्प्रयोजन-
कत्वं तत्परत्वं तदर्थश्च प्रतीतिः प्रवृत्ति-निवृत्ती च,

स्वाकक्षणाया अथावर्त्तकलादित्यपि बोध्यं । प्रकृतातिव्याप्तिवारक-
विशेषणमाशङ्कते, 'मुखे बाधके सतीति मुख्याभिप्राये बाधके सती-
त्यर्थः, मुखार्थप्रतीतीच्छ्यानुचरितले सतीति यावत्, 'तर्हीति,
इदमुपलक्षणं तीरप्रतीतीच्छयोच्चारणे मत्स्य-गृहादिपरं स्यात् येन
केनचित् सम्बन्धेनाविनाभावस्य तथापि सम्भवादित्यपि बोध्यं ।
'गच्छ गच्छसीत्येति । गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते
शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ इति
विदेशगमनोद्यतं भर्त्सरं प्रति उत्कण्ठितायाः प्रियाया वाक्य-
द्वयार्थः, 'गमनाभावपरत्वमिति व्यञ्जनया गमनाभावपरत्वमित्यर्थः,
मुख्यार्थाभिप्रायाभाववत्त्वविरहादिति भावः । श्लोकार्थस्तु हे कान्त
त्वं गच्छसि चेत् गच्छ ते तव पन्थानः शिवाः कल्याणरूपाः सन्तु
किन्तु ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र भवान् गत इति गमित्य-
तीत्यर्थं अत्यन्तमुत्कण्ठितत्वात् करणापाटवेन तथाभिधानं तस्मा-
द्भवदेशान्तरगमनान्तरमेव मम मरणं भविष्यतीति त्वया न
गन्तव्यमिति व्यङ्ग्यार्थः । 'तदर्थश्चेति 'तत्प्रयोजनकत्वमित्यत्र तच्छ-

प्रयोजनत्वञ्च न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् । नापि
प्रतिपाद्यच्छाविषयत्वं, यस्य यदिच्छाविषयः तं प्रति
तत्परत्वापत्तेः । तदर्थसाध्यत्वेन इच्छानियम इति चेत् ।
न । इह धूम इत्यत्र जन्य-शाप्यभेदेन साध्यस्य बहु-

द्धार्येत्यर्थः, 'साध्यत्वं' उपधायकत्वं, 'अन्योन्याश्रयात्' उक्तान्योन्या-
श्रयतादवस्थ्यात्, 'प्रतिपाद्येति तद्गोचरप्रतिपाद्येच्छाविषयत्वं तत्पर-
त्वंमित्यर्थः, 'प्रतिपाद्यः' श्रोता, भवति च अस्माच्छब्दादेतप्रतीति-
र्भवन्नितिप्रतीतिगोचरेच्छायाः शब्दोऽपि विषय इति भावः । 'यस्येति,
श्रोतः पुरुषस्येति श्रेयः, 'यदिच्छाविषयः' यद्यदन्तुशब्दगोचरसमू-
हात्मनेच्छाविषयः, 'तं प्रति' तत्पुरुषं प्रति, 'तत्परत्वापत्तेरिति
तत्तदन्तुपरत्वापत्तेरित्यर्थः । 'तदर्थसाध्यत्वेनेति तत्तच्छब्दार्थविशेषक-
स्वसाध्यत्वप्रकारकत्वेनेत्यर्थः, स्वपदं शब्दपरं, तथाच स्वसाध्यत्वप्रकारक-
तद्गोचरेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, तच्छब्दार्थः 'प्रतीतिः प्रवृत्ति-निवृत्ती
चेत्युक्तमेव, भवति चास्माच्छब्दादमुक्तगोचरप्रतीतिर्भवतु अमुक्तगोचर-
प्रवृत्त्यादिवा भवन्नित्तीच्छा प्रतीति-प्रवृत्त्यादौ शब्दसाध्यत्वप्रकारिका
साध्यत्वस्य षष्ठमर्थत्वादिति भावः । 'इह धूम इतीति इह धूम-
शब्दो धूम-तत्प्रवृत्तिपर इतिवाक्यस्यैकदेशोत्कीर्णं, तथाच इह
धूमशब्दो धूम तत्प्रवृत्तिपर इत्येतेत्यर्थः, 'साध्यस्य' साध्यवदार्थस्य,
'शाप्यभेदेति एवमेव परशब्दस्य विभिन्नप्रकारकज्ञानजनकत्वप्रसङ्गा-
दित्यर्थः, धूमपर इत्यनुरोधात् शाप्यत्वप्रकारकेच्छाया चभिधेयत्वात्

विधतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुमिच्छाया नियन्तुमश-
क्यत्वात्, किन्तु प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, यः
शब्दः वक्ता यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः, सा चेच्छा

धूमस्य धूमपदजन्यत्वाभावेन खजन्यत्वप्रकारकेच्छायास्तत्र बाधितत्वात्
धूमप्रवृत्तिपर इत्यतुरोधाच्च स्तजन्यत्वप्रकारकेच्छाया अभिधेयत्वात्
धूमगोचरप्रवृत्तेर्धूमपदजाय्यत्वाभावेन जाय्यत्वघटितस्य तत्र बाधित-
त्वादिति भावः । यदा 'वाक्यभेदप्रसङ्गात्' परशब्दज्ञानभेदप्रसङ्गात्,
परशब्दस्यावृत्तिप्रसङ्गादिति यावत्, मरुदुच्चरितेत्यादियुत्पत्तेरिति
भावः । नन्वित्यं वाक्यभेदे इष्टापत्तिरेव अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगति-
रित्यहचेर्दीपान्तरमाह, 'पुमिच्छाया इति श्रोतुरिच्छाया इत्यर्थः,
तथापि यत्र वक्तुरेकगोचरप्रतीताविच्छा श्रोतुश्च तद्विरुद्धप्रतीतौ तत्र
विरुद्धप्रतीतिपरत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'प्रतिपादकेति, 'प्रतिपादकः'
वक्ता, 'इच्छाविषयत्वं' जनकतासम्बन्धेन तत्प्रकारकेच्छाविशेष्यत्वं जन्य-
तासम्बन्धेन तद्विशेष्यकेच्छाप्रकारत्वं वा, एतदेव विवृणोति, 'यः शब्द-
इति, 'यदिच्छया' जनकतासम्बन्धेन यत्प्रकारकेच्छया जन्यतासम्बन्धेन
यद्विशेष्यकेच्छया वा, 'प्रयुक्तः' अनुसंहितः, तथापि जनकतासम्बन्धेन
तत्प्रकारकविच्छाविशेष्यत्वं अन्यतासम्बन्धेन तद्विशेष्यकविच्छाप्रकार-
त्वं वा तत्परत्वं विनिगमकाभावात्, भवति चायं शब्दोऽमुकप्रती-
तिमान् भवत्वितिच्छाया जनकतासम्बन्धेन प्रतीतिप्रकारिकायाः^(१)

(१) अयं शब्दः अमुकप्रतीतिमान् भवत्विति जनकतासम्बन्धेन प्रतीति-
प्रकारकेच्छाया इति ख० ।

प्रतिपाद्यधी-प्रवृत्ति-निवृत्तिविषयेति तत्परत्वं । ना-
नार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापदात् मुख्य-
लाक्षणिकपराद्याद्युक्त्या क्रमेणानेकपदार्थज्ञानं न त्वे-

विशेष्यः शब्दः अमुकगोचरप्रतीतिरेतच्छब्दाद्भवतितीच्छाया जन्मता-
ममत्वेन प्रतीतिविशेषिकायाश्च प्रकारः शब्द इति प्रतीतिपरत्वं
शब्दस्य, एतेन प्रवृत्त्यादिपरत्वमपि व्याख्यातं, किन्तु प्रतीतिपरत्वमेव
च शाब्दबोधोपयोगि न तु प्रवृत्त्यादिपरत्वं अर्थपरत्वव्यवहारस्तु तद्गो-
चरप्रवृत्तिपरत्वनिवन्धनोभाक् इति भावः । नन्वेवं वक्तृवाक्यस्य श्रोतुः
शाब्दबोधप्रवृत्त्यादिपरत्वं न स्यात् वक्तुरिच्छायाः श्रोत्रशाब्दबोधाद्यवि-
षयकत्वादित्यत आह, 'सो चेति वक्तृनिष्ठा चेत्यर्थः', 'प्रतिपाद्यः' श्रोता,
'विषया' विषयापि । नन्वेव नानार्थादौ एकदा वक्तुरनेकप्रतीतीच्छ्या
अनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'नानार्थादिति, 'नानार्थात्' ह्यर्था-
दिपदात्, 'श्लिष्टात्' शेतो धावतीत्यादौ शेतोऽदिपदात्, 'अनेकेति घटं
पटञ्चानदेत्यादिवाक्यादित्यर्थः', 'भ्रूयेति मृत्य-लाक्षणिकबोधकाद्गद्गा-
थां घोष-मत्स्यौ स इत्यादौ गद्गादिपदादित्यर्थः, 'आवृष्येति तत्-
स्थानस्थितस्य पदस्य पुनरनुमन्थानमावृत्तिः, नेदीय-स्थानान्तरस्थितस्य
पदस्य पुनरनुमन्थानमनुषङ्ग, 'द्वीय-स्थानान्तरस्थितस्य पुनरनुमन्था-
नमनुवृत्तिः, ना च मिश्रगुहावर्णोक्त-मण्डूकप्रति-गद्गाश्रोतोवदिति
विधा, 'अद्युतप्रवृत्त्यानुमन्थानमथाहार इति बोध्य' । 'महदुत्तरित-

कदैव, सकृदुच्चरितस्य सकृदर्थपरत्वनियमेनैकत्रोच्चारणे अनेकार्थपरत्वाभावादिति सकस्रतान्त्रिकैकवाक्यतया^(१) वदन्ति ।

वयन्तु ब्रूमः^(२) । अनेकपदार्थप्रतीतीच्छया एकमुच्चारणं^(३) भवत्येव पुमिच्छायानियन्तुमशक्यत्वात् ।

स्येति एकपदविषयकैकज्ञानस्येत्यर्थः, 'सकृदर्थपरत्वनियमेन' सकृदर्थमात्रानुभवजनकत्वनियमनिश्चयेन, अनेकार्थानुभावकत्वनियमनिश्चयेनेति यावत्, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति सिद्धान्तादिति भावः । 'एकत्रोच्चारणे' एकस्मिन् वाक्ये, 'अनेकार्थपरत्वाभावादिति एकदा अनेकार्थप्रतीतिपरत्वाभावादित्यर्थः, उक्तनियमनिश्चयरूपविशेषदर्शनेन 'वक्तुरेकदा अनेकार्थप्रतीतीच्छानुत्पत्तेरिति भावः । न चैकदा सूर्य-चन्द्रोभयादिप्रतिपादकपुष्पवनादिपदज्ञाने कृति-वर्तमानलैक्यादिप्रतिपादके लड़ादिपदज्ञाने कृतिमाध्यलेष्टमाधनलादिप्रतिपादके विद्यादिपदज्ञाने कर्मलैक्यादिप्रतिपादके द्वितीयादिपदज्ञाने दिव्यादिपदज्ञाने चायं नियमोव्यभिचारौति वाच्यं । यद्यत्पदे एकैकपदमात्रविषयकज्ञानस्यापि नानार्थविषयकानुभवजनकत्वमनुभवसिद्धं तदतिरिक्तपदम्यत् एव एतन्नियमाभ्युपगमात्, तच्च घटपद-पटपदादिकमेव^(४) । न च तथापि घटौ घटा इत्यादौ एक-

(१) सकस्रतान्त्रिकाणामेकवाक्यतयेति क० ।

(२) अथ ब्रूम इति ख० ।

(३) अनेकार्थप्रतीतीच्छया एकमुच्चारणमिति क० ।

(४) घटपद-पटपदात्तपदादिकमेवेति क० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न
 स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । अन्य-
 यैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकज्ञानेनैव नानाघटप्रत्यायनाद्भ्रमिधार इति वाच्य ।
 अतएव तत्र मरूपैकगोषाभ्युपगमात् तथाच लुप्तघटपदप्रतिषन्धाना-
 दिव घटान्तरबोधः मरूपैकगोष विना घटादिपदाद्विवक्षनादितो
 नानाघटविषयकबोधस्तप्रसिद्ध एवेति प्राचीनमतनिगमः ।

‘नियन्तु’ विशेषदर्शनेन निवर्त्तयितुं, तस्येच्छाप्रतिबन्धकत्वे मा-
 शाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं विशेषदर्शनस्याभावाच्चिकनाच्चे-
 त्यपि बोध्यं । ‘तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न
 स्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्येति, ‘तात्पर्यनिर्वाहार्थं’ तात्पर्यविषयान्वय-
 बोधनिर्वाहार्थं, ‘आवृत्तिकल्पनादिति तथा आवृत्तिकल्पना-
 दित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनायावृत्तिकल्पने,
 ‘एकपरेऽपि’ घटोऽप्यौत्थादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदावृत्तिकल्पना-
 पत्तेः, (१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यामत्वे आवृत्त्येवाद्ये कथ-
 मन्वयबोधः आवृत्त्या बोधनीये अर्थे बहुक्तात्पर्याभावात्, किञ्च
 बहुक्तादुदाभिप्रायाभावेऽपि यत्र विशेषदर्शनात् श्रोतृरुभयपरत-
 धमक्षत्र युगपदभयानुभवो दुर्भार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अने-
 कार्थतात्पर्यमत्तेऽपि न युगपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयक-
 शाब्दबुद्धितस्य मद्भन्तनावच्छेदकमादित्यत आह, ‘अतएवेति यत-

(१) तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदापत्तेः ।

परतायां नादृष्टिकल्पणं तस्मात्तुल्यवदनेकार्योपस्थि-
 ती तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवति
 सामग्र्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तद-
 न्यस्येति^(१) नियन्तुमशक्यत्वाच्च । अथ विवादाध्या-
 सितमक्षपदोच्चारणं एकपदैकशक्तिविषयमेकमेवांनु-

एव न तादृशकार्य-कारणभावोऽत एवेत्यर्थः, 'तदुच्चारणमेति एकै-
 कस्यैव सदादिपद-पुष्पवन्तादिपदस्येत्यर्थः, 'उभयपरतायामिति
 कृति-वर्त्तमानत्व-सूर्य-चन्द्रोभयादिपरतायहे इत्यर्थः, 'तुल्यवदिति
 युगपदित्यर्थः, 'सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति एकदा सर्वेषामेवानुभावक-
 सामपोमत्त्वादित्यर्थः । अतु सदादिपद-पुष्पवन्तादिपदातिरिक्तस्थले
 तादृशकार्य-कारणभाव इत्यत आह, 'प्रथममिति । 'अयेति एकमा-
 चानुभवजनकतयोभयवादिमिद्वे अक्षपदोच्चारणेऽग्रतः मिद्वेसाधन-
 वारणाय 'विवादाध्यामितमिति विवादाध्यामितलक्ष्यानेकार्यतात्पर्या-
 काङ्क्षादिज्ञानमभवहितं,^(२) पदज्ञानस्यैवानुभावकतया बाधवारणाय
 'उच्चारणमिति, 'उच्चारणं' ज्ञानं, पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरण्येन
 मायमिद्वेहृदेभ्यनासाधेणचं पश्यतीत्यादौ समूहात्मनाक्षपददधानु-
 सन्धाने नांग्रतो बाधः, 'एकपदेति, मन्स्यैव पदज्ञानस्यान्वयमिति-
 योगिपदार्पान्तरविषयकानुभवजनकत्वादमिद्विवारणाय 'एकश-
 क्तिविषयमिति । यद्यथेकशक्तिविषयत्वस्य ज्ञेयतास्यधितया तद्दोष-

(१) प्रथममेकस्यान्वयबोधोऽनन्तरं तदन्यस्येतीति क० ।

(२) विवादपदमिति विवादपदलक्ष्याने कार्यतात्पर्याकाङ्क्षादिज्ञानमभवहित-
 त्वमिति ख०, ग० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न
स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । अन्य-
थैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएवं तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकज्ञानेनैव नानाघटप्रत्यायनाद्वाभिचार इति वार्थं ।
अतएव तत्र सङ्घैकशेषाभ्युपगमात् तथाच लुप्तघटपदप्रतिषन्धाना-
देव घटान्तरबोधः सङ्घैकशेषं विना घटादिपदाद्दिवचनादितो
नानाघटविषयकबोधस्त्वप्रसिद्ध एवेति प्राचीनमतनिगर्वः ।

‘नियन्तुं’ विशेषदर्शनेन निवर्त्तयितुं, तस्येच्छाप्रतिषन्धकत्वे मा-
नाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं विशेषदर्शनस्यासाम्यधिकत्वाच्चे-
त्यपि बोध्यं । ‘तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न
स्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्येति, ‘तात्पर्यनिर्वाहार्थं’ तात्पर्यविषयान्वय-
बोधनिर्वाहार्थं, ‘आवृत्तिकल्पनादिति त्वया आवृत्तिकल्पना-
दित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनाप्यावृत्तिकल्पने,
‘एकपरेऽपि’ घटोऽस्तीत्यादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदावृत्तिकल्पना-
पत्तेः, (१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यासत्त्वे आवृत्त्येवाद्ये कथ-
मन्वयबोधः आवृत्त्या बोधनीये अर्थे वक्तुं तात्पर्याभावात्, किञ्च
वक्तुं तादृशाभिप्रायाभावेऽपि यत्र विशेषादर्शनात् श्रोतुम्भयपरत्व-
भ्रमस्तत्र पुनपदभयानुभवो दुर्भार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अने-
कार्थतात्पर्यसत्त्वेऽपि न पुनपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयक-
शब्दबुद्धिमत्तय शब्दजन्यतावच्छेदकतादित्यत्र आह, ‘अतएवेति घट-

(१) तदावृत्तिकल्पनापत्तेरिति ए० ।

परतायां नादृष्टिकल्पणं तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थि-
 ती तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवति
 सामग्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तद-
 न्यस्येति^(१) नियन्तुमशक्यत्वाच्च । अथ विवादाध्या-
 सितमक्षपदोच्चारणं एकपदैकशक्तिविषयमेकमेवांनु-

एव न तादृशकार्य-कारणभावोऽत एवेत्यर्थः, 'तदुच्चारणस्येति एकै-
 कस्यैव स्रज्ञादिपद-पुष्पवन्तादिपदस्येत्यर्थः, 'उभयंपरतायामिति
 क्षति-वर्त्तमानत्वं-सूर्य-चन्द्रोभयादिपरताग्रहे इत्यर्थः, 'तुच्छवदिति
 युगपदित्यर्थः, 'सामग्यास्तुल्यत्वादिति एकदा सर्वथासेवानुभावक-
 सामयोरुत्त्वादित्यर्थः । ननु स्रज्ञादिपद-पुष्पवन्तादिपदातिरिक्तस्ये
 तादृशकार्य-कारणभाव इत्यत आह, 'प्रथममिति । 'अयेति एकमा-
 चानुभवजनकतयोभयवादिभिद्धे अक्षपदोच्चारणेऽग्रतः सिद्धमाधन-
 वारणाय 'विवादाध्यासितमिति विवादाध्यासितत्वज्ञानेकार्थतात्पर्या-
 काङ्क्षादिज्ञानसमवहितत्वं,^(२) पदज्ञानस्यैवानुभावकतया बाधवारणाय
 'उच्चारणमिति, 'उच्चारणं' ज्ञानं, पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरक्षेण
 साध्यभिद्धेहृद्देश्यत्वाच्चाक्षेणश्च पश्यतीत्यादौ समूहसम्बन्धाक्षपदद्वयानु-
 मन्धाने नांग्रतो बाधः, 'एकपदेति, सर्वस्यैव पदज्ञानस्यान्वयप्रति-
 योग्यपदार्थान्तरविषयकानुभवजनकत्वादप्रसिद्धिवारणाय 'एकश-
 क्तिविषयमिति । यद्यप्येकशक्तिविषयत्वस्य केवलाश्रयितया तदोप-

(१) प्रथममेकस्यान्वयबोधोऽनन्तरं तदन्यस्येतीति क० ।

(२) विवादपदमिति विवादपदत्वज्ञानेकार्थतात्पर्याकाङ्क्षादिज्ञानसमवहित-
 त्वमिति ख०, ग० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न
 स्यात् तात्पर्यनिर्याहार्यमावृत्तिकल्पनात् । अन्य-
 यैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकज्ञानेनेव नानाघटप्रत्यायनाद्भुविचार इति वाच्यं ।
 अतएव तत्र मरूपैकगोषाभ्युपगमात् तथाच लुप्तघटपदप्रतिमन्वाना-
 देव घटान्तरबोधः मरूपैकगोषं विना घटादिपदाद्द्विवचनादितो
 नानाघटविषयकबोधस्तप्रसिद्ध एवेति प्राचीनमतनिगम्यः ।

‘नियन्तु’ विगोषदर्शनेन निवर्त्तयितुं, तस्येष्टाप्रतिबन्धकत्वे मा-
 नाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं विगोषदर्शनसाधारणविकल्पास्ये-
 त्यपि बोध्यं । ‘तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न
 स्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्येति, ‘तात्पर्यनिर्वाहार्थं’ तात्पर्यविषयान्वय-
 बोधनिर्वाहार्थं, ‘आवृत्तिकल्पनादिति त्वया आवृत्तिकल्पना-
 दित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनाथावृत्तिकल्पने,
 ‘एकपरेऽपि’ घटोऽस्तौत्यादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदावृत्तिकल्पना-
 पत्तेः, (१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यामत्वे आवृत्तौवापि कथ-
 मन्वयबोधः आवृत्त्या बोधनीये अर्थं वस्तुतात्पर्याभावात्, किञ्च
 वस्तुतादृशाभिप्रायाभावेऽपि यत्र विगोषादर्शनात् श्रोतुहभयपरत्न-
 भ्रमरूप युगपदभयानुभवो दुर्भार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अने-
 कार्थतात्पर्यमत्वेऽपि न युगपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयक-
 ग्राम्बुद्धिमत्तस्य ग्राम्ब्रजनतावच्छेदकत्वादित्यत आह, ‘अतएवेति यत-

(१) तदावृत्तिकल्पनापत्तेरिति ख० ।

भावयति एकपदोच्चारणत्वात् घटपदोच्चारणवत् ।

पदे वा^(१) तस्यापि निवेशः कार्यं इति । 'एकपदोच्चारणादिति एकाक्षपदविषयकज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा साधे विगिष्टाक्षपदोपादानाद्ब्यभिचारापत्तेः, साधे हेतौ वाक्षपदस्यै यत्तत्पदं निवेश्य सामान्यतोऽप्यग्निरवसेया, तेन घटपदोच्चारणस्य न दृष्टान्तत्वविरोधः । अत्रेणाचं पश्चेत्त्यादौ समूहालम्बनाक्षपददयानुमन्त्याने व्यभिचारवारणाय एकेत्यक्षपदविशेषणं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरक्षेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च भागासिद्धिर्न दोषाय । यद्यप्येकाक्षपदविषयकत्वं नाक्षपदद्वयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(२) अत्रेण विभीतकं पश्चेत्त्यादौ विभीतकपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बने व्यभिचारात्, नाप्यक्षपदसमानशक्यतावच्छेदकपदद्वयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(३) यच्च क्रमिकाक्षपद-विभीतकपदज्ञानाभ्यां क्रमिकविभिन्नाक्षपदज्ञानाभ्यां वा समूहालम्बनानार्थविषयकशब्दबोधस्तत्राक्षपदज्ञाने व्यभिचारापत्तेः । तथापि स्वविषयाक्षपदनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगियदक्षपदसमानशक्यतावच्छेदकं पदं तद्विषयकज्ञानाविशिष्टत्वे सत्यक्षपदशक्तिविशेष्यनिष्ठसमभिव्याहृतपदान्तररूपज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वं विवक्षितं, परमविशिष्टान्तोपादात्तादत्तैश्च घट पश्चेत्त्यादौ घटपदस्याचे सत्तत्त्वाद्भाषां घटपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बने

(१) अत्रैव वा सत्तत्पदेनेति क० ।

(२) यक्षपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

(३) यक्षपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

तादवस्थं, तथाप्येकशक्तिविषयत्वं स्वविषयाद्यपदनिष्ठशक्तिविषयत्वं, स्वपदं पत्नीभृतज्ञानपरं, विषयत्वञ्च विग्रेय्यत्वं, अन्यथा जाति-तत्-संमर्गयोरप्यनुभवजननादप्रसिद्धापत्तेः, सिद्धसाधनवारणाय 'एकमे-वेत्यवधारणं, अन्यप्रतियोगिपदार्थान्तरं जात्यादिकञ्चादायाप्रसिद्धितादवस्थ्यात् 'एकमिति, नानार्थविषयकसृतिजननाद्वाधः स्यादित्यतोऽनुभवत्वेनोपादानं जनकत्वञ्च फलोपधायकत्वं, स्वरूपयोग्यत्वे साधे बाधापत्तेः, तेन स्वविषयाद्यपदनिरूपितशक्तिविग्रेय्यैकमात्रानुभवोपधायकत्वं साध्यं पर्यवसितं । यद्यपि तादृशैकमात्रानुभवोपधायकत्वं न तादृशैकभिन्नानुभावकत्वे सति तादृशैकानुभावकत्वं, अन्यप्रतियोगिपदार्थान्तरं जात्यादिकञ्चादायाप्रसिद्धितादवस्थ्यात्, तथापि तादृशशक्तिविग्रेय्यदयाननुभावकत्वे सति तादृशशक्तिविग्रेय्यानुभावकत्वं बोध्यं, तच्च स्वविषयाद्यपदनिष्ठशक्तिविग्रेय्यं यत्त्वजन्यशब्दबोधविषयस्तद्विष्टान्योन्याभावाप्रतियोगिस्वजन्यशब्दबोधविषयस्वविषयाद्यपदनिष्ठशक्तिविग्रेय्यकत्वं, न तु तादृशशक्तिविग्रेय्यदयविषयकानुभावजनकत्वे सति तादृशशक्तिविग्रेय्यानुभवजनकत्वं, क्रमिकनामाविषयकानुभवजनकत्वमादायार्थान्तरापत्तेः, 'अन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यवृत्तिर्बोध्यः, तेनोभयान्योन्याभावादिकमादाय न दोषः^(१) । यदि, चाकाशादिपदात्काययत्न-खाश्रयत्वादिना नामाश्रयपरान्तरं नैकदोषप्रकारेणाश्रयबोधस्तदा विग्रेय्यपदस्थाने प्रकारपदं निवेद्यापि साध्यान्तरं बोध्यं, अथैव सत्यन्त-

(१) साध्याप्रसिद्धिरूपो दोष

भावयति एकपदोच्चारणत्वात् घटपदोच्चारणवत् ।

पदे वा^(१) तस्यापि निवेशः कार्यं इति । 'एकपदोच्चारणत्वादिति एकाक्षपदविषयकज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा माघे विशिष्याक्षपदोपादानाद्भ्रमिचारापत्तेः, माघे हेतौ चाक्षपदस्थले यत्तत्पदं निवेश्य सामान्यतोव्याप्तिरवशेष्या, तेन घटपदोच्चारणस्य न दृष्टान्तत्वविरोधः । अत्रेणाक्षं पद्मतीत्यादौ समूहालम्बनाक्षपददयानुसन्धाने व्यभिचारवारणाय एकेत्यक्षपदविशेषणं, पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकार्येण माघसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च भागासिद्धिर्न दोषाय । यद्यप्येकाक्षपदविषयकत्वं नाक्षपददयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(२) अत्रेण विभीतकं पद्मेत्यादौ विभीतकपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बने व्यभिचारात्, नाक्षपदसमानशक्यतावच्छेदककपददयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(३) यत्र क्रमिकाक्षपद-विभीतकपदज्ञानाभ्यां क्रमिकविभिन्नाक्षपदज्ञानाभ्यां वा समूहालम्बननानार्यविषयकशब्दबोधनत्राक्षपदज्ञाने व्यभिचारापत्तेः । तथापि स्वविषयाक्षपदनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगियदक्षपदसमानशक्यतावच्छेदककं पदं तद्विषयकज्ञानाविशिष्टत्वे सत्यक्षपदशक्तिविशेष्यनिष्ठभ्रमभिव्याहृतपदान्तरसञ्चयज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वं विवक्षितं, चरमविशिष्टान्तोपादात्वाद्ध्येन घटं पद्मेत्यादौ घटपदस्थाचे सञ्चयज्ञानात् घटपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बने

(१) यत्रैव वा सञ्चयपदेनेति क० ।

(२) यद्यपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

(३) यद्यपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

न व्यभिचारः, अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तिर्बाधः, (१) वैशिष्ट्यश्च स्वाव्यवहितकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं, स्वाव्यवहितत्वश्च स्वचरणपूर्वा-
न्तरचरणत्रयसाधारणं, (२) त्रेन यत्रानुभवसामग्र्यादिप्रतिबन्धकवशेन
विनश्यद्ब्रह्माक्षपदस्मरणादिभौतकादिपदस्यत्यात्मिकाक्षपदान्तर-
स्यत्यात्मिका वा अक्षपदार्थस्यतिश्रुतौविभौतकादिपदार्थस्यतिश्रुतौ
मिस्रित्वा शब्दबोधोपधानं तत्राक्षपदज्ञाने न व्यभिचारः, स्वभि-
न्नाक्षपदज्ञानाविशिष्टत्वेनापि विशेषणीयं, तेनैकस्यैवाक्षपदस्य क्रमे-
णावृत्त्या यत्र नानार्थविषयकः शब्दबोधस्तत्र न व्यभिचारः । न च
तथापि अत्रे अत्राक्षीत्यादौ व्यभिचारस्तत्र एकेनैवाक्षपदज्ञानेन
नानाबोधोधादिति वाच्यं । तत्र स्वरूपैकशेषाभ्युपगमेन लुप्ताक्षपद-
स्मरणादेव नानाबोधोधात् स्वरूपैकशेषं विना नानाबोधस्त्वभिद्धः ।
न च घटपदोच्चारणस्य दृष्टान्तानुरोधेन यत्तद्ग्रां सामान्यतोव्या-
प्तिरेवादरणीया तथाच चन्द्र-सूर्याद्युभयोपस्थापकपुष्पवन्तादिपद-
ज्ञाने करणलैकतयादिबोधकव्यतीयादिविभक्तिज्ञाने च व्यभिचार-
इति वाच्यं । तत्तत्पदाविषयकत्वे सतीत्यनेनापि ज्ञानविशेषणात् ।
यदि च घटपदोच्चारणं व्यतिरेकेण दृष्टान्तः अन्यददृष्टान्तश्च एक-
मात्रबोधकतयोभयवादिभिद्धमक्षपदज्ञानं तदा तद्विशेषणानुपादा-
नेऽपि न चतिः । न च तथापि कारणान्तरविलम्बेन यत्र फलविल-

(१) अन्यथा हेतुप्रसिद्धिरिति मात्र ।

(२) तथावात्र - अत्रव्यवहितत्वं सच्चयम्भसाधिकरणसमयभ्रंशानधिकर-
कत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्व ।

यद्वा एकत्रोच्चारणे नानाशक्त्या नानार्थाननुभावंकं

मन्त्रत्र व्यभिचार इति वाच्यं । अत्रपदवाच्यमिष्टतात्पर्याकाङ्क्षादि-
 ज्ञानसमवहितत्वेनापि विगेषणादिति भावः । 'घटपदोच्चारणवदिति
 एकपरघटपदज्ञानवदित्यर्थः, नानापरघटपदज्ञानस्य पक्षसमत्वात्,
 'यदेति, अत्रापदमेव पक्षः, साध्ये च 'नानार्थेति स्वल्पकथनं, नाना-
 शक्त्याननुभावकत्वमात्रं विवक्षितं, तत्राननुभावकत्वमात्रस्य साध्यत्वे
 अनुभावकेऽग्रतोबाध-व्यभिचारावतः 'नानाशक्त्येति स्वीयनानाशक्त्ये-
 त्यर्थः, अन्यथा सर्वस्यैव पदस्यान्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरविषयकानु-
 भवजनकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, शक्तिपदं शक्यतावच्छेदकपरं,
 तेनेश्वरेच्छारूपायाः शक्तेरेकत्वेऽपि न चतिः, प्रकारत्वं द्वितीयार्थः,
 तथाच स्वीयनानाशक्त्यावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावः साध्यः,
 तथाच धावन्ति अत्रपदशक्यतावच्छेदकानि प्रातिस्विकरूपेषोपादाय
 प्रत्येकं स्वशक्यतावच्छेदकीभूततत्प्रकारकानुभवजनकत्वे सति तदित-
 रस्वशक्यतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावंकूटः साध्यः समूहाल-
 म्बनरूपैवानुमितिः, तादृशविशिष्टाभावकूटत्वमेव वा साध्यतावच्छेद-
 कमिति तु निष्कर्षः । तादृशानुभवजनकत्वश्चाच्चेणाद्यं पश्येत्यादौ
 अत्रपदद्वयविषयकसमूहालम्बने प्रसिद्धं, एकस्वीवाचपदस्याष्टाद्यादि-
 क्रमेणानेकार्थबोधकत्वात् ज्ञानकारणतावादिनये पदस्याननुभावक-
 त्वाच्च बाध-व्यभिचार-मिद्वसाधनापत्तिरित्यत उक्तं 'एकत्रोच्चारण-
 इति स्वमात्रविषयकज्ञानसामान्ये इत्यर्थः, (१) तादृशविशिष्टाभाव-

(१) स्वमात्रविषयकज्ञानमादायेत्यर्थं इति ख०, ग० ।

नानार्थत्वात् एकपरनानार्थपदवदिति चेत् । न ।
अनेकार्थानुभवसामग्रीसत्त्वेन बाधितत्वात् सामग्री-
विरहस्योपाधित्वाच्च । अतएवाक्षमानयेत्युक्ते भिन्न-

वत्स्वमात्रविषयकज्ञानमामान्यकमिति तु फलितार्थः, सामान्यपदो-
पादानाच्च तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानमादाय नाश्रितः सिद्धसाधनमर्था-
न्तरं वा, अत्रेणचं पश्यतीत्यादौ समूहालम्बनात्मकपदद्वयानुसन्धा-
नमादाय व्यभिचारवृत्तयः स्वमात्रविषयकेति, स्वमात्रविषयकत्वन्तु
स्वशक्तिविशेषे स्तनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिपदवृत्तिज्ञानाविशिष्टत्वं,
तेनात्रेण विभीतकं पश्यतीत्यादौ विभीतकपदाद्यपदगोचरसमूहाल-
म्बनमादाय न व्यभिचारः न वा अत्रेण घटं पश्यतीत्यादौ घटपदस्यात्रे
स्वरूपादशायां घटपदाद्यपदगोचरसमूहालम्बनमादाय व्यभिचारः,
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'नानार्थत्वादिति यावन्ति अत्रपदमक्यतावच्छेद-
कानि प्रातिस्निकरूपेषोपादाय प्रत्येकं तदवच्छिन्नशक्तिकत्वे सति
तदितरधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वं हेतु', समूहालम्बनः परामर्शः, यत्तद्भ्यां
सामान्यतोव्याप्तिः, पुष्पवन्तादिपदान्त्येन विशेषणञ्च तत्र व्यभिचारः,
एवं यस्य पदस्य विवक्षितं ज्ञानमप्रसिद्धं तदन्यत्वेनापि विशेषणी-
यमिति भावः । 'सामग्रीविरहस्य' नानार्थानुभवसामग्र्यमवहित-
त्वस्य^(१) । 'अतएवेति एकदा एकस्मात्पदादनेकार्यबोधसामग्रीमत्वा-

(१) सामग्रीविरहस्येत्यादि समवहितत्वस्येत्यन्त पाठ ४०, ४० पुस्तक-
द्वये नास्ति ।

प्रकरणादिनां भिन्ने तात्पर्यप्रमायां भेदे वा प्रति-
पाद्ययोरेकदैवावृत्तिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तत्रैको
विलम्बते, एवं घटं पटं वा आनयेत्यनयनस्योभय-
परत्वे एकदैवान्वयबोधो न त्वावृत्तिः वाक्यभेदस्त्वर्थ-
भेदात् न ज्ञानभेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च प्रति-
वसतीत्यत्र^(१) गङ्गापदस्य युगपत्प्रवाह-तीरयोस्तात्पर्य-
ग्रहे तयोर्द्वयोरप्येकशेषस्थितौ जल-घोषयोरेकदैवा-
न्वयबोधः । न च युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः, इष्टत्वात्,

देवेत्यर्थः, 'प्रतिपाद्ययोः' श्रेयोः, तथाच यथा नानापुरुषस्य एकदा
नानार्थानुभवस्तथा एकस्यापि अन्यथा साधवात् एकदा नानार्थान-
नुभावकत्वव्युत्पत्त्या नानापुरुषस्यापि स न स्यादिति भावः । 'आन-
यनस्य' आनयनप्रतिपादकपदस्य,^(२) 'उभयपरत्वे' उभयव्यक्तिपरत्व-
ग्रहे । नन्वेवं भिन्नवाक्यताव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'वाक्येति
वाक्यभेदव्यवहारस्त्वित्यर्थः, 'अर्थभेदादिति, न तु ज्ञानभेदादिति
भावः । 'वृत्तिद्वयापत्तिः' वृत्तिद्वयज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वापत्तिः,
'इष्टत्वादिति मुख्यार्थानुभवसामग्री-लक्ष्यार्थानुभवसामग्र्योः सप्र-
तिपन्नवत् परस्परविरोधित्वे माताभावादिति भावः । नन्वेवं यष्टौः
प्रवेद्येत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिविरहस्थले लक्ष्यार्थशाब्दबुद्धि-

(१) तिष्ठतीत्यत्रेति ख० ।

(२) आनयनस्येत्यत्र आनयनप्रदयेति पाठ अस्मिन्मूलपुस्तकत्रये वर्तते ।

नानार्थत्वात् एकपरनाप्तार्थपदवदिति चेत् । न ।
अनेकार्थानुभवसामग्रीसत्त्वेन वाधितत्वात् सामग्री-
विरहस्योपाधित्वाच्च । अतएवाक्षमानयेत्युक्ते भिन्न-

वत्स्वमात्रविषयकज्ञानसामान्यकमिति तु फलितार्थः, सामान्यपदो-
पदिनाच्च तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानमादाय नाशतः सिद्धमाधनमर्था-
न्तरं वा, अत्रेणाद्यं पश्यतीत्यादौ समूहालम्बनात्मकपदद्वयानुसन्धान-
मादाय व्यभिचारवृत्तयः स्वमात्रविषयकमिति, स्वमात्रविषयकत्वन्तु
स्रग्नक्तिविशेष्ये स्तनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिपदवृत्तिज्ञानाविशिष्टत्वं,
तेनात्रेण विभीतकं पश्येत्यादौ विभीतकपदाद्यप्यप्युच्यते समूहाल-
म्बनमादाय न व्यभिचारः न वा अत्रेण घटं पश्येत्यादौ घटपदस्यात्रे
स्रचणादशायां घटपदाद्यप्युच्यते समूहालम्बनमादाय व्यभिचारः,
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'नानार्थत्वादिति यावन्ति अत्रपदशक्यतावच्छेद-
कानि प्रातिखिकरूपेषोपादाद्य प्रत्येकं तदवच्छिन्नशक्तिकत्वे सति
तदितरधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वं हेतुः, समूहालम्बनः परामर्गः, यत्तद्भां
सामान्यतोव्याप्तिः, पुष्पवन्तादिपदान्यत्वेन विशेषणाच्च तत्र व्यभिचारः,
एवं यस्य पदस्य विवक्षितं ज्ञानमप्रसिद्धं तदन्यत्वेनापि विशेषणी-
यमिति भावः । 'सामयोविरहस्य' नानार्थानुभवसामग्र्यसमवहित-
त्वस्य^(१) । 'अतएवेति एकदा एकस्मात्पदादनेकार्थबोधसामयोविरह-
त्वा-

(१) सामयोविरहस्येत्यादि समवहितत्वस्येत्यन्तं पाठ उ०, ग० पुस्तक-
द्वये शक्ति ।

प्रकरणादिना भिन्ने तात्पर्यप्रमायां भ्रमे वां प्रति-
 पाद्ययोरेकदैवावृत्तिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तत्रैको
 विलम्बते, एवं घटं पटं वा आनयेत्यवानयनस्योभय-
 परत्वे एकदैवान्वयबोधो न त्वावृत्तिः-वाक्यभेदस्वर्ध-
 भेदात् न ज्ञानभेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च प्रति-
 वसतीत्यत्र^(१) गङ्गापदस्य युगपत्प्रवाह-तीरयोस्तात्पर्य-
 ग्रहे तयोर्द्वयोरप्येकदोषमिती जल-घोषयोरेकदैवा-
 न्वयबोधः । न च युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः, दृष्टत्वात्,

‘देवेत्यर्थः’, ‘प्रतिपाद्योः’ श्रेत्रोः, तथाच यथा नानापुरुषस्य एकदा
 नानार्थांतुभवस्तथा एकस्यापि अन्यथा स्थावरात् एकदा नानार्थान-
 नुभावकत्वव्युत्पत्त्या नानापुरुषस्यापि स न स्यादिति भावः । ‘आन-
 यनस्य’ आनयनप्रतिपादकपदस्य,^(२) ‘उभयपरत्वे’ उभयव्यक्तिपरत्व-
 ग्रहे । नन्वेवं भिन्नवाक्यताव्यवहारो न स्यादित्यत आह, ‘वाक्येति
 वाक्यभेदव्यवहारस्त्वित्यर्थः’, ‘अर्थभेदादिति, न तु ज्ञानभेदादिति
 भावः । ‘वृत्तिद्वयापत्तिः’ वृत्तिद्वयज्ञानस्य ग्राह्यबोधजनकत्वापत्तिः,
 ‘दृष्टत्वादिति मुख्यार्थांतुभवसामर्थ्य-सहकार्याणांतुभवसामर्थ्योः सत्प्र-
 तिपत्तवत् परस्परविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । नन्वेव यष्टौः
 प्रवेशयोः सादृश्यं मुख्यार्थानुपपत्तिविरहश्च लोके लक्ष्यार्थशब्दबुद्धि-

(१) तिष्ठतीत्यनेति छ० ।

(२) आनयनस्येति च आनयनपदस्येति पाठो अस्मात्प्रतुरीयस्युक्तकचये वर्तते ।

तात्पर्याह्नि वृत्तिः, न तु वृत्त्यनुरोधात् तात्पर्यं, गौण-
साक्षणिकयोरुच्छेदापत्तेः तात्पर्यनिर्वाहार्थं वृत्तित्वेन

दशायां नियमतो मुख्यार्थशाब्दबोधोपपत्तिः लक्षणायाः शक्यसम्बन्धा-
त्मकत्वेन लक्षणा-लक्ष्यार्थयोरुपस्थितिकाले शक्ति-शक्यार्थयोरवश्य-
मुपस्थितेरित्यत आह, 'तात्पर्याह्नीति तात्पर्यज्ञानसहकाराह्नी-
त्यर्थः, 'वृत्तिरिति, शाब्दबोधोपधायिकेति शेषः, तथाच मुख्यार्थं
तात्पर्यज्ञानाभावदशायामेव लक्ष्यार्थमात्रशाब्दबोध इति भावः ।
ननु वृत्तिज्ञानार्थमेव तात्पर्यज्ञानस्यापेक्षितत्वादन्वयतः सिद्धे वृत्ति-
ज्ञाने तात्पर्यज्ञानसत्त्वमकिञ्चित्करमित्यत आह, 'न लिति,
'वृत्त्यनुरोधात्' वृत्तिज्ञानानुरोधात्, 'तात्पर्यं' तात्पर्यज्ञानं, अपे-
क्षितमिति शेषः किन्तु शाब्दबोधहेतुतयेति भावः । शाब्दबोध-
हेतुत्वे युक्तिमाह, 'गौण-साक्षणिकयोरिति चन्द्रं पश्य यष्टीः प्रवे-
शयेत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिविरहस्यत्वे गौण-साक्षणिकार्थ-
शाब्दबोधयोरित्यर्थः, मुख्यार्थानुभवसामग्री-लक्ष्यार्थानुभवसामग्र्योः
सत्प्रतिपक्षवत् परस्परविरोधित्वादिनस्तवेति शेषः, 'उच्छेदापत्ते-
रिति तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधाहेतुतया मुख्यार्थं तात्पर्यामन्वे-
ष्युमयानुभवसामग्रीसत्त्वादिति भावः । ननु न भवत्येव तत्र साक्षणि-
कार्थशाब्दबोधः किन्तु गङ्गायां घोषइत्यादौ यत्र मुख्यार्थान्वयानु-
पपत्तिज्ञानं तत्रैव साक्षणिकार्थबोधइत्यत आह, 'तात्पर्यनिर्वा-
हार्थमिति मुख्यार्थबाधस्यत्वे तात्पर्यविषयलक्ष्यार्थान्वयबोधार्थमि-
त्यर्थः, 'वृत्तित्वेन' शाब्दबोधकारणोभूतज्ञानविषयसम्बन्धत्वेन, 'तयो',

तयोः कल्पनात् । मुख्य-लाक्षणिकयोरेकैकमात्रपरत्वे तु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । अनेकान्वयबोधपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधस्य दोषत्वे परिभाषापत्तेः, यत्र मुख्यार्थे शीघ्रत्वेन प्रथममन्वयबोधः अनन्तरं लाक्षणिकान्वयबोधः तत्रावृत्तिरेव तस्मात् युगपत्तात्पर्यग्रहे सति नावृत्तिः किन्वनेकार्यपरत्वे सत्येव यत्र तात्पर्यग्रहक्रमादन्वयबोधक्रमः तत्रावृत्तिः प्रथमोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति । एवञ्च लोके क्लृप्तत्वात् वेदेऽपीदं तात्पर्यमिति तस्य पौरोषेयत्वं ।

गौणी-तदितरलक्षणयोः । 'एकैकमात्रपरत्वे तु' एकैकमात्रपरत्वग्रहे तु, 'वृत्तिद्वयविरोधः' वृत्तिद्वयज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वाभावः, 'परत्वे' परत्वग्रहे, 'वृत्तिद्वयविरोधस्य' विरोधिवृत्तिद्वयज्ञानस्य, 'दोषत्वे' परस्परफलप्रतिबन्धकत्वाभिधाने, 'परिभाषापत्तेरिति तदभिधानस्य स्वशास्त्रमात्रपरिभाषापत्तेरित्यर्थः, 'शीघ्रत्वेन' प्रथमोपस्मितत्वेन, 'तत्रावृत्तिरेवेति, प्राथमिकपदज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः । 'तात्पर्यग्रहक्रमादिति' शाब्दधामन्यन्तरस्याप्युपलक्षणं, 'प्रथमोच्चारणस्य' प्राथमिकपदज्ञानस्य, 'पर्यवसितत्वादिति' नष्टत्वादित्यर्थः, 'इदं तात्पर्यमिति' बहुविध्यागर्भतात्पर्यमित्यर्थः, 'शाब्दप्रयोजकमिति' शेषः, 'तस्य' वेदस्य, 'पौरोषेयत्वमिति' पुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः, 'तच्च पुरुषकण्ठादिजन्यत्वं पुरुषप्रयत्नजन्यत्वं वेति भावः ।

नन्वस्तु तात्पर्यान्तरोधाद्देदस्य पुरुषप्रणीतत्वं तथापि नित्यज्ञा-

अथ मीमांसकाः यथोच्चारणपूर्वकत्वात् उच्चारणं
वेदे परतन्त्रं तथा तात्पर्यमपि तात्पर्यपूर्वकमेवेति

नादिमप्रणीतवन्तु^(१) कुतः पूर्वपूर्वाध्यापकपरम्पराप्रणीतमेव तदु-
पपत्तेरित्यभिप्रायेण शङ्कते, 'अथेति, 'मीमांसकाः' ईश्वरस्य वेदकर्मत्वा-
नभ्युपगन्तृमीमांसकाः, 'उच्चारणपूर्वकत्वादिति मजातीयोच्चारणमा-
पेक्षत्वादित्यर्थः, मजात्यञ्च ममानानुपूर्वीकत्वं, उच्चारणं ज्ञानं, तस्मा-
त्पेक्षत्वं च तच्चन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षात्परम्परया वा प्रयोज्यत्वं, 'उच्चा-
रणं वेद इति करणापाटवाद्यजन्यं वेदस्योच्चारणमात्रमित्यर्थः, उच्चा-
रणञ्च तदनुकूलकण्ठाद्यभिघातः तदनुकूलप्रयत्नो वा, 'परतन्त्रमिति
मजातीयोच्चारणानपेक्षं यत्तदन्वमित्यर्थः, अन्यथा साध्यादिशेषापत्तेः,
अथञ्च मीमांसकस्य स्वमते दृष्टान्तः, नैयायिकमते ईश्वरीय-
वेदोच्चारणस्यैव मजातीयोच्चारणमापेक्षत्वाभावादाक्यार्थज्ञानं ततो-
वाक्यार्थप्रतीतिश्च ततोवाक्यार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनताज्ञानाद्वाक्ये-
श्च ततो वाक्यरूपेष्टमाधनताज्ञानात् कण्ठाद्यभिघातादौ प्रय-
त्नस्यैव कण्ठाद्यभिघात इति क्रमेणेश्वरीयकण्ठाद्यभिघातादिः तत्र-
प्राप्त्य वा तच्चन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात् । न च परंत्येऽपि
वाक्यार्थपरम्परयाधौनवेदोच्चारणस्य शुकीयवेदोच्चारणस्य च न यथो-
क्तक्रमेण मजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वमिति वाच्यं ।
परतन्त्रमेऽपि कारण्येषावस्य साक्षात्परम्परया मजातीयोच्चारण-

(१) ईश्वरपद्योतननिबन्धि ल० ।

परतन्त्रं न तु कस्यापि प्रथमं तात्पर्यं अनादित्वात्
पूर्वपूर्ववाक्यार्थज्ञानेच्छयोच्चारणमुपजीव्याग्रिमाग्रिमस्य
तदिच्छयोच्चारणात् तदिच्छया तदुच्चारणमेव हि तत्-
परत्वं लोक-वेदसाधारणं, सा चेच्छा स्वतन्त्रा परतन्त्रा

जन्यवाक्यार्थानुभवाधीनत्वेन परस्परया प्रयोज्यत्वमभवात् शुकुस्या-
प्यानुपूर्वीज्ञानानुपूर्वीगोचरेच्छादिक्रमेण वेदोच्चारणं आनुपूर्वीज्ञान-
वत्प्रिचक्रस्यानुपूर्वीप्रयोगाधीनं, तस्यानुपूर्वीप्रयोगश्चावगमं साक्षात्प-
रस्परया मजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानाधीन इति तत्रापि
परस्परया प्रयोज्यत्वमभवादिति भावः । 'तात्पर्यमपीति वेदगोचर-
तात्पर्यमपीत्यर्थः, 'तात्पर्यपूर्वकमिति मजातीयगोचरवकृतात्पर्य-
ज्ञानसापेक्षमित्यर्थः, सापेक्षत्वञ्च पूर्ववत्तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षा-
त्परस्परया प्रयोज्यत्वं, 'परतन्त्रमिति मजातीयगोचरवकृतात्पर्य-
ज्ञानानपेक्षं यत्तदन्यदित्यर्थं, 'कस्यापि' वेदवक्तुः, 'प्रथममिति
मजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षमित्यर्थः, । ननु सर्गाद्यकाशी-
नवेदवकृतात्पर्यस्य मजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञानसापेक्षत्वमनुपपन्न-
मित्यत आह, 'अनादित्वादिति सर्गविच्छेदरहितत्वादित्यर्थः, (१)
'पूर्वपूर्वेति पूर्वपूर्वाध्यापकस्येत्यर्थः, 'उपजीव्येति' वाक्यार्थज्ञानद्वारा
उपजीव्येत्यर्थः । ननु स्वतन्त्रतदिच्छयोच्चारणमेव तत्परत्वं कथम-
ध्यापकतात्पर्येण निर्वाह्यमित्यत आह, 'तदिच्छयेति, 'लोक-वेद-

(१) सर्गविच्छेदविरहादिति घ० ।

वेति न. कश्चिद्विशेषः, तद्वधारणञ्चानादिमीमांसा-
परिशोधितन्यायादौ इत्युभयवादिसिद्धं, अतस्तात्पर्य-
नुरोधेन वेदस्य न पौरुषेयत्वं । नन्वर्थज्ञानं विनो-
च्चरितवेदात् कथमर्थधीः वाक्यार्थज्ञानं विना तदिच्छ-
योच्चारणाभावात्, प्रतिपुरुषमुच्चारणभेदादिति चेत्,
तर्हि पद्यमानभारतादपि तथाभूतादर्थधीर्न स्यात्
व्यासेन यत्प्रतीतीच्छया उच्चारणं कृतं तज्जातीयत्वात्
अर्थज्ञानं विनापि पद्यमानभारतादर्थधीरिति चेत्,
तर्हि वेदेऽपि तुल्यं, तत्तात्पर्यकजातीयत्वस्य निया-

साधारणमिति, शाब्दप्रमाप्रयोजकमिति शेषः, साधवादिति भावः ।
'सूतन्नेति मजातीयगोचरवक्रतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षेत्यर्थः, 'परतन्नेति
तत्सापेक्षेत्यर्थः, 'अनादिमीमांसा' साधवादिज्ञानात्मकतर्कः, 'परि-
शोधितेति महत्तेत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'पौरुषेयत्वमिति नित्य-
ज्ञानादिमप्रणीतत्वमित्यर्थः । यद्यपि तन्मतेऽप्रसिद्धिस्तथापि वेद-
वक्रतात्पर्यस्य न नित्यत्वमित्यर्थः । 'अर्थज्ञानं विनेति शुकाद्युच्चरि-
तादित्यर्थः, 'अर्थधीरिति विशेषदर्शिनोऽर्थधीरित्यर्थः, 'तदिच्छया'
वाक्यार्थज्ञानेच्छया । मनु पुरुषान्तरस्य तद्वाक्यार्थप्रतीतीच्छा वर्त्तत-
एव तदिच्छयेवोच्चरितोऽयं वेद इत्यत आह, 'प्रतिपुरुषमिति,
'उच्चारणभेदात्' वाक्यभेदात्, 'तथाभूतात्' अर्थज्ञानं विनोच्चरि-
तात्, 'तज्जातीयत्वादिति, साजात्यमानुष्यां विवक्षितं, 'वेदे' तथा-

मकत्वात् अन्यथा पद्यमानवेदात्तवाप्येयधीर्न स्यात्
ईश्वराप्रणीतत्वात् । अथ वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्
भारतादिवत् इति चेत्, को वेदः, अनुगतधर्माभावेन
तस्य शाखासु नानार्थत्वात्, तथाहि न मुख्यवेदपद-
प्रयोगविषयोवेदः मुख्यार्थाकथनात् । नापि शाखा-
समुदायः, तस्य वेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रति-
पादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेश्च । नापि स्वर्गकामादिवाक्यं,

भूतवेदे, 'पद्यमानवेदादिति शुक-सूखादिपद्यमानवेदादित्यर्थः, 'तव'
नेयाधिकस्य । ननु मम ईश्वरीयवाक्यार्थप्रतीतीच्छामादाय तत्रोप-
पत्तिरित्यत आह, 'ईश्वरेति, प्रतिपुरुषं वाक्यभेदादिति भावः ।
उच्चारणस्य स्वातन्त्र्ये सिद्धे अर्थसिद्धमेव तात्पर्यस्यापि स्वातन्त्र्यं
स्वतन्त्रोच्चारणव्यक्तिमूलभूतवाक्यार्थप्रतीतीच्छाव्यक्तेरेव स्वतन्त्रत्वादि-
त्यभिप्रेत्योच्चारणस्य स्वातन्त्र्यमेव साधयितुं शक्यते, 'अथेति,
'कोवेदः' किं वेदलं, 'मुख्येति, 'प्रयोगः' वृत्तिः, तथाच मुख्या या
वेदपदवृत्तिस्तदाश्रय इत्यर्थः, वेदपदशक्यत्वमिति तु फलितार्थः,
शक्यतावच्छेदकज्ञानं विना शक्यशक्तिज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह,
'मुख्यार्थेति अनुगतशक्यतावच्छेदकज्ञानाभावादित्यर्थः, । 'नापीति,
सर्वेषु वेद इत्यनुपपद्यते, 'तस्येति, वेदैकदेशस्य शाखात्वादिति भावः ।
अन्वयानुभवोपधायकत्वं वाक्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, 'समुदायस्येति,
'अप्रतिपादकत्वेन' अन्वयानुभवानुपधायकत्वेन, 'असिद्धेयेति अनुप-
धायकत्वकौ भागासिद्धेयेत्यर्थः, यद्वा व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकाभाव-

स्मृति-भारतादेरपि तथात्वात् । नापि सन्दिग्धकट्टक-
वाक्यं, वादिनोर्निश्चयात् । वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्य-
स्थस्य संशय इति चेत्, तर्ह्यनुमानाभ्यां तस्य संशयो-
मध्यस्थसंशयप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयः ।
नापि विवादाध्यासितं वाक्यं, अनुगतधर्मं विना वि-
वादस्याप्यभावात् भारतादावपि तत्सम्भवाच्च । नापि

मभ्युपेत्येदं, तथाच स्वरूपाभिद्वेषेत्येवार्थः । 'स्वर्गकामादीति शब्द-
तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकवाक्यमित्यर्थः ।
'सन्दिग्धेति सन्दिग्धपौरुषेयत्वकेत्यर्थः, 'निश्चयात्' अन्यतरकोटि-
निश्चयात्, 'वाद्यनुमानयोरिति पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वसाधकवाद्यनु-
मानयोरित्यर्थः, 'तुल्यत्वेनेति, अप्रामाण्यसंग्रहादिति शेषः, 'मध्यस्थस्य
संशय इति तच्चान्यकोटिद्वयस्यत्या मध्यस्थस्य मानसः संशय इत्यर्थः,
'अनुमानाभ्यामिति, कोटिद्वयस्यत्येति शेषः, 'संग्रहप्रश्नानन्तरमिति,
प्रश्नोन्नेयसंग्रहानन्तरमित्यर्थः, पक्षतावच्छेदकज्ञानं विना अनुमाना-
सम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणं भारतादावपि^(१) कदाचिन्
तादृगभंगस्यमभवेनांगतः मिदुसाधनापत्तिरित्यपि बोध्यं । 'विवा-
देति शौमांसकानामपौरुषेयत्वप्रतिपत्तिविशेष्यत्वमित्यर्थः, 'अनुगत-
धर्मं विनेति अनुगतधर्मं विशेष्यतावच्छेदकं विनेत्यर्थः, 'विवादस्येति
अपौरुषेयत्वप्रतिपत्तिविशेष्यत्वस्यापीत्यर्थः, 'अभावात्' अनुगतता-

(१) तादृगापीति त० ।

महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहारात् वेदत्वं ज्ञातिः,
 देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकशब्दवृत्तिज्ञातिभिः सङ्करप्रस-
 ङ्गात् । किञ्च पौरुषेयत्वं न तदर्थाधीजन्यत्वं तदुच्चारण-
 धीप्रभवत्वं वा, अध्यापक-तदुभयधीजन्यत्वेन सिद्ध-
 साधनात् । नाप्युच्चारणस्य सादित्वं, प्रत्युच्चारणस्य
 सादित्वात् । नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं, पद्यमानवेद-

भावात्, तत्तद्भ्रुकृत्वस्य विगोच्यतावच्छेदकत्वेऽपि विगोच्यतावच्छेदक-
 धर्मभेदेन विगोच्यताभेदादिति भावः । ननु तादृशप्रतिपत्तिविगोच्य-
 तालेनानुगम इत्यत आह, 'भारतेति, 'देवदत्तीयत्वाद्येति, इदमा-
 पाततः तादृशज्ञातीनां कार्य्यतावच्छेदकतया ननालेऽपि घतिविर-
 चात् । वस्तुतस्तु वेदत्वं ज्ञातिः प्रत्येकवर्णपरिचमात्ता ध्यामज्यवृत्ति-
 र्वा, आद्ये प्रत्येकवर्णपद्येऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तेः । न च पूर्वपूर्ववर्णानु-
 भवजसंस्कारमहकतेन्द्रियवेधां चरमवर्णवृत्तिरिति वाच्यं । चरमवर्णा-
 तिरिक्तमकवर्णपद्येऽपि तदवहातृकत्वादिना सादर्य्यस्य दुर्बलत्वाच्च ।
 न च कल-सत्त्वादिव्याप्यं गानेति वाच्यं । अनुगतत्वानुपपत्तेः । न
 द्वितीयः, जातेरतयात्वादित्येव तत्त्वं । माध्यं विकल्पयति, 'किञ्चेति,
 'तदर्थेति वेदार्थेत्यर्थः, 'तदुच्चारणेति वेदानुपूर्वीविगोचेत्यर्थः,
 'सादित्वमिति तथाच साधुच्चारणजन्यत्वं माध्यमित्यर्थः, 'सादित्वं'
 प्रागभावप्रतियोगित्वं, उच्चारण कण्ठाङ्गभिधातः, 'प्रत्युच्चारणस्येति
 उच्चारणमात्रस्यैवेत्यर्थः, तथाच सिद्धसाधनमिति भावः । 'स्वतन्त्रेति
 मज्ञातीयोच्चारणानपेक्षकप्रयत्नजन्यत्वमित्यर्थः, अतः 'नापीत्यादिना

भारतयोस्तद्भावात् । तज्जातीयः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
इति चेत्, तर्हि पद्यमानभारतं व्यासस्य न ममेति
कथं स्यात्, स्वातन्त्र्यञ्च यद्युच्चारणव्यक्तौ तदा ममा-
प्युच्चारणसामान्ये न व्यासस्यापि । किञ्च स्वतन्त्रपु-

त्रयेनेन न पौनरुक्त्य, 'पद्यमानेति, तथाचांग्रतोवाध-व्यभिचार-
विति भावः । 'तज्जातीय इति, तथाच स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं
साध्यमिति भावः । 'तर्हि'ति पद्यमानभारतस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
जातीयत्वं वदता तत् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतं न भवतीत्युक्तं भवति,
तथाच पद्यमानभारतं व्यासस्येति व्यवहारो न स्यात् तदीयत्वव्यव-
हारं प्रति सजातीयोच्चारणानपेक्षतदीयप्रयत्नजन्यत्वस्य नियामकत्वात्
अथ^(१) साक्षात्परम्परया तदीयप्रयत्नप्रयोज्यत्वमेव तदीयत्वव्यवहार-
नियामकं तदा न ममेति व्यवहारः कथं स्यादित्यर्थः । साजात्यं
तत्तद्भक्तिव्येन विवक्षितं शब्दत्वेन वेति विकस्य दूषणान्तरमाह,
'स्वातन्त्र्यञ्चेति स्वातन्त्र्यघटकसाजात्यनिरूपकत्वञ्चेत्यर्थः, 'उच्चारण-
व्यक्ताविति तद्भक्तिव्ये इत्यर्थः, 'ममापीति ममापि वेदानुकूलजनः
सजातीयोच्चारणानपेक्ष इत्यर्थः, तथाचास्मदादिप्रयत्नमादाय सिद्ध-
साधनमिति भावः । 'उच्चारणसामान्य इति शब्दत्वे इत्यर्थः, 'न
व्यासस्यापीति न व्यासस्यापि भारतानुकूलप्रयत्नः सजातीयोच्चारणा-
नपेक्षः वेदोच्चारणमापेक्षत्वादित्यर्थः, तथाच व्यभिचार इति भावः ।
ननु साजात्यमानुष्यां विवक्षितमित्युच्येत्, 'किञ्चेति, 'स्यतौ

(१) अथेयम्य यदीत्यर्थः ।

रूपप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यते तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकं, न हि तज्जातीयं स्वतन्त्रपुरुष-प्रणीतमस्ति । अथ स्वतन्त्रकृतसजातीयं स्वतन्त्रपुरुष-प्रणीतमिति साध्यमनिर्धारितविशेषं^(१) जीवी क्वचि-दस्तीति वदिति चेत् । न । पद्यमानभारते व्यभि-चारात् । अथार्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीय-मानपदत्वं पौरुषेयत्वं तस्य प्रथमभावश्यकत्वात्, अत-

चेति आद्यस्मृतौचेत्यर्थः, 'न हि तज्जातीयमिति, तत्पूर्वमिति शेषः, तथाच तज्जातीयत्वस्य भेदघटितत्वात्कृतप्रत्ययस्य चातीतार्थकत्वाद्वा-भिचार इति भावः ।' ननु वेदजातीयं पद्यः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं साध्यं पद्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन च साध्यसिद्धिरुद्देश्या अतः पद्यमानवेदे नांग्रतोबाध इत्याग्रङ्गते, 'अथेति, 'स्वतन्त्रकृतसजाती-यमिति वेदसजातीयमित्यर्थः, 'इति साध्यमिति इति पद्यताव-च्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमेयमित्यर्थः । ननु सर्गाद्यकालीनोवेदः पद्य इदानीन्ततनोवा, आद्ये आश्रयासिद्धिः चरमे बाध इत्यत-उक्तं 'अनिर्द्धारितविशेषमिति अविपर्ययकृतपद्यनिष्ठविशेषमित्यर्थः, वेदत्वेनैव पद्यत्वादिति भावः । अत्र च साधनक्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया, 'पद्यमानेति, अंग्रतोबाधाभावेऽपि व्यभिचार इति भावः । 'अथेति, 'अर्थं प्रतीत्येति स्वरूपकथनं, 'तदर्थपरतयेति स्वार्थप्रती-तीच्छेद्येत्यर्थः, 'तथेति स्वार्थप्रतीतीच्छारूपस्य तात्परत्वच्छेद्यर्थः,

(१) इत्यनिर्द्धारितविशेषं साध्यमिति क०, ख०, ग० ।

एवानुच्चारितोऽपि मौनिश्लोकः पौरुषेय इति चेत् ।
 न । अर्थज्ञानवताध्यापकेन सिद्धसाधनात्, अन्यथा
 पद्यमानवेद-भारताभ्यां व्यभिचारात् । अतएव
 वेदत्वं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतवृत्ति वाक्यवृत्तिधर्मत्वात्
 भारतत्ववदिति निरस्तं । स्वतन्त्रप्रणीतत्वं हि वा-
 क्यार्थगोचर्यथार्थज्ञानचिह्वापयिषयोच्चारणं तथाच
 तथाविधाध्यापकेन सिद्धसाधनं । एतेन वक्तृत्वानुवक्तृ-

‘अतएवेति उच्चरितत्वमुपेक्ष्य प्रतिमन्वीयमानत्वोपादनादेवेत्यर्थः ।
 ननु मन्त्रातीयोच्चारणानुपेक्षरूपेण स्वातन्त्र्येण प्रतीतीच्छा विशेष-
 णीयेत्यत आह, ‘अन्येति स्वातन्त्र्यविशेषणप्रसंगे इत्यर्थः, ‘पद्य-
 मानवेदेति, इदञ्च पद्यमनेऽपि व्यभिचारस्य सन्दिग्धानैकान्तिकतया
 दोषत्वमप्ये, ‘अतएव’ सिद्धसाधन-व्यभिचाराभ्यामेव, ‘वाक्येति
 योग्यताविशिष्टवाक्येत्यर्थः^(१), तेन साध्यस्य यथार्थत्वघटितत्वेऽप्यथोक्त-
 वाक्यवृत्तिधर्मं न व्यभिचारः । ‘चिह्वापयिषया’ जननेच्छया,^(२)
 ‘तथाविधेति’ अर्थज्ञानवतेत्यर्थः, उपरूपेण स्वातन्त्र्येणोच्छ्वाविशेषणे तु
 पद्यमानवेदादिवृत्तितद्देश्यत्वाद्दौ व्यभिचार इति भावः । ‘एते-
 नेति’ पद्यमानवेद-भारतयोर्व्यभिचारेणेत्यर्थः, ‘वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोरिति,
 मन्त्रातीयध्वंसाद्याप्योच्चारणकर्तृत्वं वक्तृत्वं, मन्त्राप्योच्चारणकर्तृत्वमनु-

(१) योग्यतादिघटितवाक्येत्यर्थ इति श्लो ।

(२) साध्यार्थज्ञानजननेच्छेति श्लो ।

त्वयोर्भेदस्य लोकसिद्धत्वात् सवक्तृकत्वं साध्यमिति
निरस्तं । नापि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणं पौरु-
षेयत्वं पद्यमानवेदे बाधात् भारते व्यभिचाराच्च ।
उच्यते, शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्य-

वक्तृत्वमिति भावः । भेदस्य लोकसिद्धत्वादिति, 'तथाच नाध्यापा-
केन सिद्धसाधनं तस्य वक्तृत्वाभावादिति भावः । 'सजातीयेति सजा-
तीयस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तद्वनपेचं तदप्रयोग्यं यदुच्चारणं कण्ठाद्य-
भिघातमन्वजन्यत्वमित्यर्थः, पूर्वं तादृशप्रयत्नजन्यत्वं साध्यमिह च
तादृशकण्ठाद्यभिघातजन्यत्वमिति भेदान्न पौनरुक्तं, साजात्यमानुपूर्व्या
विवक्षितं, प्रयोज्यत्वञ्च स्वजन्यवाक्यार्थज्ञान-तदिच्छादिद्वारा पूर्वोक्त-
क्रमेण बोध्यं, 'पद्यमानवेद इति, पद्यताच्छेदकसामानार्थिककरणेन
साध्यसिद्धेर्दृश्यत्वे च' यथास्मदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यं
करणापाटवादिना दैववशसम्पन्नं तत्रागतः सिद्धसाधनमिति भावः ।
किं वेदत्वमिति पद्यतावच्छेदकप्रश्ने समाधत्ते, 'शब्देति शब्दातिरिक्तं
शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तञ्च यत्प्रमाणं तन्न्यप्रमितिविषयार्थको-
पस्यदन्त्यत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेनाजन्योचः प्रमाणशब्दमन्व-
मित्यर्थः, तत्राचेदमेव पद्यतावच्छेदकमिति भावः । अत्र व्यासादि-
चाक्षुपादिप्रत्यक्षजन्ये दृष्टार्थकभारतादौ दृष्टार्थकायुर्वेदादौ चाति-
व्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, इत्यञ्च तदुभयातिरिक्तं प्रमाणं चक्षुरादिरेव
तन्न्यप्रमितिविषयार्थकतया तथोर्नातिव्याप्तिः । न च दृष्टार्थक-

वेदस्य लक्ष्यतया कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं । परैस्तस्य वेदत्वान्भुपगमेन तस्माल्लक्ष्यत्वादन्यथा तत्र सत्यन्तप्रतीकाभावेनाव्याप्यपत्तेः तस्य वेदत्वामावेऽपि पुराण-वेदव्याख्यानादेरिवाध्ययननिषेधोवाचनिकः शूद्रादीनां ।

यत्तु गेहे घटोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षजन्ये गेहे घटोऽस्तीत्यादिलौकिकवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तमिति, तत्र, वक्ष्यमण्युक्त्वा अदृष्टजनकाध्ययनविषयत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयतया तत्रातिव्याप्तिविरहान् ।

प्रमित्यविषयार्थकत्वमात्रोक्तावमश्व इति जन्यान्तं प्रमितिविशेषणं, शब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वमात्रस्य प्रमाणविशेषणत्वेऽयमश्वः शब्दोपजीव्यतिरिक्तेन प्रमाणेन वेदाद्यात्मकशब्देन वेदार्थस्य प्रमापणादतः शब्दातिरिक्तत्वमपि प्रमाणविशेषणं, शब्दपदस्य शब्दज्ञानपरं, अन्यथा शब्द-तदुपेजीव्यतिरिक्तप्रमाणेन वेदाद्यात्मकशब्दज्ञानेन वेदार्थस्य प्रमापणादमश्वतादवस्थान् शब्दस्य साप्रमाणत्वात् तमादाया-मश्वः, शब्दज्ञानातिरिक्तत्वमात्रोक्तावथमश्वः शब्दज्ञानातिरिक्तप्रमाणेनानुमानेन वेदार्थस्य प्रमापणादतमादुभयातिरिक्तत्वमुपात्तं, इत्यनुमानेन साप्यादिप्रसिद्धयं वेदस्यापेक्षणाश्वमश्वः । नन्वत्र शब्दोपजीवित्वं न शब्दजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानादेरप्यतयात्वेनामश्वपत्तेः । नापि तन्मूलकत्वं, तथापि चतुरादेर्दीपदानादिप्रवृत्त्यादिमूलकादृष्टद्वारा विधिशक्यमूलकतया तज्जन्योपनीतमानमादायामश्वभावेऽपि श्रवणेन्द्रियजन्योपनीतमानविषयार्थकत्वाद्यव्याप्यपत्तेः श्रवणस्य नित्यतया अदृष्टद्वारापि शब्दामूलकत्वात् सात्म-मन-प्रभृतिनित्य-

प्रमाणजन्यानुमित्यादिविषयार्थकतया अस्मन्वापत्तेः । अथ द्वितीय-
 प्रमाणपदमसाधारणप्रमाणपरं तेमात्म-मनःप्रकृतिप्रमाणमादाय ना-
 मन्भवः, प्रमित्यविषयार्थकेत्यत्र प्रमित्य उभयवादिभिहृत्वेन स्वज-
 न्यज्ञानमामानाकारत्वेन च विशेषणीया, स्वपदमन्वत्प्रतियोगि-
 वाक्यपरं तेन अथवाजन्योपनीतभानमादाय नात्थाप्तिः, न वा आत्मा
 इच्छावानात्मत्वादित्याद्यनुमितिविषययत्किञ्चिदर्थके स्वर्गकामोय-
 जेतेत्यादिवेदेऽत्थाप्तिः, न वा अभिधेयं प्रमेयवत् अभिधेयत्वादि-
 त्यादि सामान्यप्रत्यासत्तिज्ञानमूलकानुमितिविषयार्थकत्वात्^(१) अम-
 न्भवः । न च तथासत्यदृष्टस्य जन्यमावहेतुतया चक्षुरादेर्जन्यप्रमाण-
 मावहेत्वादृष्टद्वारा विधिवाक्यमूलकत्वेन अवयवैव शब्दमूलक-
 प्रमाणातिरिक्तसाधारणप्रमाणात् अवयवयोग्यार्थकदृष्टार्थकभार-
 तादावतिव्याप्तापत्तिरिति वाच्यं । अदृष्टादारकशब्दमूलकत्वस्य
 विवक्षितत्वेन चक्षुरादेरपि तादृशप्रमाणातिरिक्तसाधारणप्रमाणात्तया
 तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेन तत्रातिव्याप्तिविरहात्, अदृष्टादारक-
 शब्दमूलकप्रमाणस्य विशेषणज्ञानादिविधया शब्दजन्यपदार्थापक्षिति-
 वाक्यार्थानुभवप्रयोज्यानुमानयन्त्रिरेव प्रसिद्धा । न चैवं मेघादिकं
 शब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थके भारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः
 शब्दज्ञानातिरिक्ततादृशशब्दमूलकप्रमाणातिरिक्तसाधारणप्रमाण-
 ज-

(१) सामान्यलक्षणात्प्रमाणजन्यानुमित्यविषयार्थकत्वादित्यर्थं, शब्द-
 मूलकत्वस्यावतंसदाय सामान्यलक्षणात्प्रमाणेति अभिधेयत्वप्रमेयत्वादि-
 सामान्यलक्षणात्प्रमाणेत्यर्थः ।

न्यस्वजन्यज्ञानममानाकारतदर्थविषयकोभयवादिमिद्व्यप्रमितेरप्रसिद्धेः
 शब्दस्य च चतुराद्ययोग्यत्वाद्भेदोद्देश्य अवणायोग्यत्वात् मनःप्रस-
 त्तेश्च साधारणत्वात् अनुमानादेर्विशेषज्ञानविधया शब्दज्ञानजन्य-
 त्वेनादृष्टाद्वारकशब्दमूलकत्वादिति वाच्यं । शब्दमूलकत्वपदेन शब्द-
 वृत्तिज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्य विवक्षितत्वात् तथाचानुमानजन्यप्रमि-
 तिविषयार्थकत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् । न । तादृशप्रमा-
 णातिरिक्तसाधारणप्रमाणेन वेदनिष्ठाकाङ्क्षादिज्ञानेन वेदार्थस्य
 शब्दबोधजननादसम्भवापत्तेः, आकाङ्क्षादिज्ञानस्याकाङ्क्षादिलिङ्ग-
 कानुमितिकरणत्वेन विनश्यदवस्थतया धारावाहिकद्वितीयशब्द-
 बोधकारणत्वेन साधारणप्रमाणत्वात्, शब्दबोधान्यत्वेन प्रमिति-
 विशेषेण शब्दज्ञानातिरिक्तस्य वैचर्यप्रसङ्गात् । अथ यस्मिन्स्व-
 जन्यज्ञानममानाकारज्ञानमामान्यं साक्षात्परस्परयातिपरस्परया अदृ-
 ष्टाद्वारकशब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यं तत्त्वं शब्दोपजीविप्रमाणत्वं, स्वप-
 दमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, स्वजन्यज्ञानममानाकारत्वञ्च स्वजन्यज्ञानं
 यच्च यच्च येन येन रूपेण यद्दयद्विषयौकरोति तच्च तत्र तेन तेन
 रूपेण तत्तदवगाहितं, इत्यञ्च मनसोऽपि न वेदस्यत्वे तदतिरिक्त-
 प्रमाणत्वं मनसा वेदार्थगोचरानुभवाजननेऽवग्र साक्षात्परस्परया
 अतिपरस्परया वा वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणात्, एवं वेदनिष्ठा-
 काङ्क्षादिज्ञानमपि न तदतिरिक्तप्रमाणं तेनापि वेदार्थगोचरशब्द-
 बोधजननेऽवग्रं शब्दज्ञानजन्यपदार्थापत्तिरपेक्षणात् एवं क्रमेणात्म-
 मनोयोगशरीरादेरपि न वेदस्यत्वे तदतिरिक्तप्रमाणत्वं, भौतिक-
 वाक्य-दृष्टार्थकभारतादिष्वपि भौतिकवाक्य-भारतादिज्ञानं तज्जन्य-

पदार्थापत्तिनिवाक्यार्थानुभवमूलकानुमानव्यक्तिय तादृशं प्रमाणं^(१)
 प्रसिद्धं, चचुरादिना कदाचित् दृष्टार्थकभारतादिजन्यज्ञानसमाना-
 कारज्ञानजनने विशेषणज्ञानविधया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिविधया वा
 तादृशभारतादिज्ञानजन्यज्ञानापेक्षणात् तादृशभारतादावतिव्याप्ति-
 रतः सामान्यपदोपादानं,^(२) चचुरादिजन्यज्ञानसामान्यस्य शब्दज्ञान-
 प्रयोज्यत्वाभावात् चचुरादेरपि तदतिरिक्तप्रमाणतया चचुरादि-
 जन्योपनीतमानसामान्यप्रत्यासत्तिज्ञानविषयत्वस्य आत्म-मनः-शरी-
 रादेरपि तथात्वेन तज्जन्यानुमित्यादिविषयत्वस्य च वेदार्थं सत्त्वाद्-
 सम्भव इति स्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वं ज्ञानविशेषणं, इत्यस्य चचु-
 रादिना आत्मादिना वा वेदसमानाकारज्ञानजननेऽवगमं साक्षात्प-
 रम्परया वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणाद्देदस्यत्वे तेषामपि तद-
 तिरिक्तत्वाभावात्सम्भवः । न च तथापि सार्वज्ञान्यथानुपपत्त्या
 योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्यवेदार्थगोचर-
 ज्ञानात्मकोपनघसङ्कारेण चचुरादिजन्यवेदज्ञानसमानाकारज्ञानस्य
 सामान्यान्तर्गतस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानोपयोगित्वाभावेन^(३) वेदस्यत्वेऽपि

(१) शब्द-तदुपजीविप्रमाणात्मित्यर्थः ।

(२) चचुरादिजन्यकदाचित्कज्ञानस्य विशेषणविधया शब्दज्ञानजन्यज्ञान-
 प्रयोज्यत्वेऽपि विशेषणज्ञानस्य शब्दलक्षितज्ञानजन्यज्ञानत्वेन प्रयोजक-
 त्वविरहात् ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिविधया शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्य-
 त्वेऽपि उभयवादासिद्धज्ञानोपयोग्यत्वविरहात् शब्दज्ञानजन्यवाक्या-
 र्थानुभवमूलकज्ञानजन्यप्रयोज्यत्वेऽपि ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिविधया-
 लौकिकसन्निकर्षस्य परैरनुपपत्त्यात् सामान्यपदं व्यर्थमिति ध्येयं ।

(३) शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभावेनेति ख०, ग० ।

चक्षुरादेर्न निरुक्तशब्दोपज्ञौविप्रमाणत्वमिति वाच्यं । उभयत्रचमिद्वि-
 ज्ञानाप्रयोध्यत्वेन तादृशज्ञानसामान्यस्य विशेषणीयत्वात् । शब्दा-
 नुभवजनितस्मृतिपरम्पराधीनानुमितिविषयतया वेदार्थस्यायत्न-
 इत्यतः परम्परयातिपरम्परया वेत्ति, अदृष्टस्य कार्यमात्रहेतुत्वेन
 चक्षुरादिना गेहे घटोल्लीत्यादौ लौकिकवाक्यार्थविषयकज्ञानजनने-
 ऽपि नियमतोऽदृष्टद्वारा विधिजन्यज्ञानापेक्षणात् तादृशप्रमाणाति-
 रिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकस्याप्रमिद्धा अमम्व इत्यतोऽदृष्टा-
 दारेति, शब्दज्ञानप्रयोव्यतमात्रोक्तौ भेद्यादिक शब्दजनकमित्या-
 दिशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमा-
 चेणैव तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवश्यं शब्दज्ञानापेक्षणादतः शब्दज्ञान-
 जन्यज्ञानेति । न चैवमपि तदतिव्याप्तिप्रदव्या प्रमाणमाचेणैव
 तदर्थगोचरज्ञानजनने शब्दज्ञानजन्यस्य शब्द-शब्दत्वविशिष्टज्ञानस्य
 नियमतोपेक्षणादिति वाच्यं । इत्या शब्दज्ञानजन्यज्ञानस्य विव-
 क्षितत्वात् । न चैवं शब्दातिरिक्तविशेषणत्ववैयर्थ्यं वेदाद्यात्मकशब्देन
 वेदार्थगोचरज्ञानजनने^(१) अत्राद्यं शब्दज्ञानजन्यपदार्थोपपत्तिरपेक्ष-
 णात् शब्दोपज्ञौविप्रमाणातिरिक्तत्वविशेषणेनैव तथापि वारणात्
 शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थानुभवप्रयोध्यमित्युक्तौ च वेदगतपदजन्यपदार्थ-
 स्मृतिजन्यानुमानेन वेदार्थस्य प्रमाणादममवापत्तेरिति वाच्यं ।
 यत्रान्यपदेन शब्दज्ञानजन्यज्ञानद्वारा यत्रान्यस्य विवक्षितत्वात्
 वेदार्थगोचरशब्दबोधय शब्दज्ञानजन्यज्ञानद्वारा न वेदाद्यात्मक-

(१) वेदार्थगोचरानुभवजन्य इति न० ।

शब्दजन्य इति तद्विर्भावः । अखण्डभेदप्रतियोगिघटकतया
 अन्यत्वविशेषस्य संसर्गत्वपरिचायकतया वा अतिव्याप्याद्यवारुक्तत्वेऽपि
 न शब्दज्ञानाजन्यज्ञानद्वारेत्यस्य वैयर्थ्यं, नोपादेयमेव वा शब्दाति-
 रिक्तत्वं विशेषणं, मूले च शब्द-शब्दोपजीवीत्यत्र द्वितीयशब्द-
 पदस्य ज्ञानपरतया शब्दज्ञानोपजीवीति समुदायार्थः । न चात्मा
 शब्दजन्यज्ञानवानित्यादिशब्दे शब्दबोधघटितदृष्टार्यकभारतादौ
 तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमात्रेणैव तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवश्यं
 शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा अपेक्षणात्
 ज्ञानज्ञाने^(१) साक्षात्परम्परया वा विषयतया ज्ञानस्य प्रयोजक-
 त्वादिति वाच्यं । यतः प्रमाणान्तरजन्यज्ञाने शब्दजन्यत्वभ्रमात्तथैव
 सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या शब्दजन्यज्ञानस्य ज्ञानं ततस्तज्ज्ञानसह-
 कारेणैवानुमानादात्मनिष्ठशब्दजन्यज्ञानवत्त्वग्रहस्तथैव तदनुमान-
 जन्यतदर्थविषयकज्ञानस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात्तज्जन्य-
 प्रमितिविषयार्थकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् । द्वितीयप्रमाणपदञ्च स्व-
 रूपकथनं, प्रमितिविषयार्थज्ञानेऽत्र प्रमितिपदं स्वजन्यज्ञानसमा-
 नाकारानुभवमात्रपरं तादृशज्ञानमात्रपरं वा, प्रमात्वपर्यन्तप्रवेष्टे
 प्रयोजनविरहात्, स्वजन्यज्ञानसमानाकारेतिविशेषणात् प्रमेयत्वा-
 भिधेयत्वादिभ्रामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजज्ञानार्थोनेन प्रमेयमभिधेयव-
 दित्यनुमित्यादाकज्ञानेन सर्वस्यैव वेदार्थस्य विषयीकरणेऽपि ना-
 स्यन्न इति । नैव । आत्मा शब्दवानित्यादिशब्दत्वविशिष्टघटित-

(१) ज्ञानजनन इति छ० ।

दृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातियुग्रे प्रमाणमात्रेणैव तदर्थ-
विषयज्ञानजननेऽवश्यं शाब्दत्वजातिज्ञानमपेक्ष्यते उक्तज्ञाने च^(१)
साक्षात्परम्परया वा शाब्दबोधस्य ज्ञान प्रयोजक जातियस्य
व्यक्तिग्रहप्रयोज्यत्वनियमात्, शाब्दबोधविषयकज्ञाने च साक्षात्-
परम्परया वा विषयविधया शाब्दज्ञान प्रयोजकमिति तस्यापि
निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणतिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकान्य
त्वादिति । उच्यते । शाब्दज्ञान परम्परया अतिपरम्परया वा
शाब्दज्ञानप्रयोज्यञ्च यज्ञज्ञान तदतिरिक्तज्ञानविषयार्थकान्यते
सतीति सत्यन्तार्थ, प्रमाण-तज्जन्यत्वादिप्रवेगे प्रयोजनविरहात्,
परम्परया अतिपरम्परया वा शाब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेन वेदात्मक
शब्दत्वशाब्दबोधेन वेदार्थस्य विषयीकरणादसम्भववारणाय शाब्द-
ज्ञानातिरिक्तेति ज्ञानविशेषण, शाब्दज्ञानातिरिक्तज्ञानेनानुमि-
त्यादिना वेदार्थस्य विषयीकरणादसम्भव इति परम्परया अति-
परम्परया वा शाब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेति ज्ञानविशेषण, इत्यञ्चानु-
मित्यादे माध्यप्रसिद्धादिद्वारा परम्परया वेदज्ञानप्रयोज्यत्वाच्चा-
सम्भव । शाब्दज्ञानप्रयोज्येत्यत्र सूत्रान्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजन-
कत्वेन शब्दोविशेषणीय सूत्रममन्यत्प्रतियोगिवाक्यपर, तेना-
दृष्टस्य कार्यमत्रि हेतुतया ज्ञानमात्रस्यैवादृष्टद्वारा परम्परया
गङ्गास्नानादिवोधकविधिवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न तादृशज्ञानान्य-
ज्ञानाप्रसिद्धि, गङ्गास्नानादिवोधकविधिवाक्यस्य मेहे घटोऽस्तीति

(१) तत्रज्ञाने चेति छ० ।

लौकिकवाक्यसमानार्थकत्वाभावात्, न वा आत्मा शब्दवानित्या-
दावतिव्याप्तिः आत्मा शब्दवानित्यादिमानसलौकिकप्रत्यक्षानुमि-
त्यादेरपि स्वसमानार्थकशब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ततया शब्दज्ञाना-
तिरिक्ततया च तद्विषयार्थकत्वात् आत्मा शब्दवादित्यादिमान-
सप्रत्यक्षादेः स्वविषयशब्दबोधजनकौभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि तस्य
शब्दस्यात्मा शब्दवानिति वाक्यासमानार्थकत्वात् । नापि वेदगत-
प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिप्रयोज्यानुमितिविषयार्थकतया अ-
सम्भवः प्रत्येकपदस्यापि वेदजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजनकतया
पदार्थोपस्थितिसूत्रकानुमितेरपि तादृशशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वात् । अत-
एव शब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ^(१) तादृशदृष्टार्थकवेदे च नाति-
व्याप्तिः तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्य शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि^(२) स्वजन्य-
ज्ञानसमानाकारज्ञानजनकशब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वात् । न च तथापि आत्मा,
शब्दप्रत्यक्षममवायीत्यादिरूपशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृश-
दृष्टार्थकवेदे चातिव्याप्तिः अत्मा शब्दप्रत्यक्षममवायीतिशब्दस्यापि
तदर्थान्तर्गतत्वेन^(३) तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यैव स्वजन्यज्ञानसमानाका-

(१) भेष्यादिकां शब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थकभारतादावित्यर्थः ।

(२) विशेषणज्ञानादिविधया साक्षात्कारणीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य
तत्र लौकारे व्यापारद्वारा कारणीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य निश्चि-
नवेदार्थविषयकशब्दबोधे न्याय्यत्वात् परमव्याख्याने शब्दातिरिक्तपदं
व्यर्थमेवेति ध्येयं यदि क्व न लौकिक्यत्वे कदा व्ययस्य व्यस्योकारादत-
एवेत्यादिकमसङ्गतमित्यपि ध्येयं ।

(३) आत्मैत्यादिवाक्यान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः ।

रज्ञानजनकशब्दज्ञानप्रयोष्यत्वादिति वाच्यं । शब्दज्ञानप्रयोष्यपदेन
 शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोष्यताविशेषश्च विवक्षितवान् । न च तथाप्यात्मा
 शब्दवानित्यादावतिव्याप्तिस्तद्व्याप्ता आत्मा शब्दवानितिवाक्य-
 जन्यशब्दबोधश्च आत्मा शब्दवानितिवाक्यार्थतया तदर्थविषयक-
 ज्ञानमात्रश्चैव शब्दबोधद्वारा^(१) आत्मा शब्दवानितिवाक्यवृत्ति-
 ज्ञानप्रयोष्यत्वादिति वाच्यं । यत्रायं घट इत्यादियत्किञ्चिच्छब्दे
 शब्दत्वं गृहीत्वा तथैव सामान्यलक्षणप्रत्यामत्या निखिलशब्दबोधस्य
 ज्ञानं ततस्तेनैव ज्ञानेनात्मा शब्दवानिति निखिलशब्दबोधप्रका-
 रिकानुमितिसत्त्वे तदनुमितियत्केतुदर्थविषयिकाया आत्मा
 शब्दवानितिवाक्यवृत्तिज्ञानप्रयोष्यत्वात् सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने
 विषयस्याद्वैतत्वात् सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्योभयवादिमिद्वत्त्वाभावे-
 ऽपि तदनुमितियत्केतुभयवादिमिद्वत्त्वात् परन्तु शब्दत्वप्रकारक-
 यत्किञ्चिच्छब्दज्ञानादेव निखिलशब्दबोधप्रकारकतदनुमितियत्के-
 तुत्पत्तेः । न च तथापि शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोष्यया सुफलं दुःसा-
 मन्निवृत्ति सुप्रमावृत्तिधर्मत्वादित्यनुमित्या विषयीकृतार्थक-
 वेदेऽप्याग्निः किं वज्रना प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिमासान्यलक्षणप्रत्या-
 मन्तिज्ञानमाधीनेन प्रमेयमभिधेयवदित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्व-
 श्चैव वेदार्थं विषयीकरणमभवत् एवेति वाच्यं । तदन्वयज्ञानस्य^(२)
 स्वज्ञानममानाकारनेन विशेषणीयत्वात्, स्वज्ञानममानाका-

(१) विषयविषया शब्दबोधद्वारा इत्यर्थं ।

(२) शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोष्यत्वनिमित्तज्ञानस्येति तत् ।

रत्नञ्च स्त्रजन्यज्ञानविषयिताविलक्षणविषयिताशून्यत्वं, स्त्रजन्यज्ञानं यत्र यत्र येन येन रूपेण यद्यद्विषयीकरोति तत्र तत्र तेन तेन रूपेण तज्जद्वगमाहितं वा, स्त्रपदमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, अतएव वेदस्यापि यत्किञ्चिदर्थस्य थागादेरिच्छानुनित्यादिविषयत्वेऽपि नाव्याप्तिः, अतएव च वेदैकदेशो न वेदः यद्विग्रिष्टभागस्य तादृश-
 ज्ञानाविषयार्थकत्वं तस्यैव तत्त्वात् । न च तथापि मान्यज्ञान्या-
 नुपपत्त्या योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्य-
 स्त्रजन्यज्ञानममानाकारप्रत्यक्षविषयार्थकत्वाद् वेदस्यासम्भवः मोक्षहेतु-
 श्रवणाप्रयोज्यत्वेन तदन्यज्ञानस्य विशेषणेषुऽपि सुखत्वसामान्यलक्षण-
 प्रत्यासृत्तिजस्वर्गीयसुखज्ञानजन्येन सुखं दुःखामश्लिष्टं सुखत्वादि-
 त्यादिकूटलिङ्गकानुमानेन “यत्र दुःखेनेत्यादिवेदार्थस्य विषयी-
 करणादव्याप्तिः तादृशेश्वरज्ञानविषयार्थकत्वादसम्भवश्चेति वाच्यं ।
 उभयवादिभिर्द्वैतेष्वपि तदन्यज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् योगजधर्म-
 प्रत्यक्ष-कूटलिङ्गकानुमित्योर्मगवज्ज्ञानस्य च प्राभाकराभिद्वत्वात् ।
 न च तथापि वेदार्थस्य योगजधर्मनूलकानुमानविषयत्वादसम्भव-
 इति वाच्यं । कारणवाधेन तदनुमितिव्यक्तेः प्राभाकराभिद्वत्वात्,
 मोक्षहेतुश्रवणाप्रयोज्यत्वेन वा तदन्यज्ञानं विशेषणीयं । अथ तथापि
 प्रमेयत्वादिषामान्यलक्षणप्रात्यासृत्या वेदगतपदार्थ-वेदगतपदार्थता-
 वच्छेदकानां ज्ञानं ततः प्रमेयत्वादिरूपेण वेदगतपदार्थेषु प्रमेय-
 त्वादिरूपेण वेदगतपदार्थतावच्छेदकानां प्रमेयत्वादिहेतुना अतु-
 मितिरुतः प्रमेयत्वादिभोषेण केवलपदार्थतावच्छेदकप्रकारेण केवल-
 पदार्थानां स्मरणं ततस्तत्स्मरणसहकारेणानुमानादेदजन्यज्ञानममा-

नाकारज्ञानमिति क्रमेण वेदार्थस्य तादृशज्ञानविषयत्वादमभवत् ।
 न च तादृशानुमानजन्यवेदजन्यज्ञानसमानाकारज्ञान कारणवाधेन
 न प्राभाकरमिदं तेन सामान्यलक्षणानभ्युपगमादिति वाच्यं । तेन
 सामान्यलक्षणानभ्युपगमेऽपि पक्षतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकादिप्र-
 कारेण यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानादेव पक्षतावच्छेदकाश्रये यावति साध्य-
 तावच्छेदकाश्रयाणां यावतामनुमित्यभ्युपगमात् कारणवाधाभावा-
 दिति चेत्, न, भोपस्य वज्रधा निवारितत्वात् प्राचामसकतत्वात् ।
 न च तथापि सुखलादिसामान्यलक्षणया खण्डशः सुखादेरुपस्थित्या
 सुखं दुःखार्थाभिन्नमित्यादिप्रत्यक्ष-तन्मूलकानुमित्यादिसम्भवेन तदि-
 पर्ययकत्वादमभवत् इति वाच्यं । तज्ज्ञानातिरिक्तत्वेनापि ज्ञानस्य
 विशेषणौघादिति मत्त्यन्तद्वलनिष्कर्षः ।

वह्निना सिद्धतीत्याद्ययोग्यवाक्यजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानस्य
 भ्रमत्वनिषेधेन उभयवाद्यमिद्व्यतया तत्रातिव्याप्तिः, एवं ह्येकद्वि-
 त्यादिस्तोत्रेष्वतिव्याप्तिः तस्य निरर्थकत्वेन मत्त्यन्तद्वलस्य तत्रापि
 मत्त्वात् मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदतमित्यभियुक्तस्य स्मरणात्तस्यालक्ष्यत्वादतः
 प्रमाणशब्दत्वमिति, स्तोत्रस्य च निरर्थकतया न प्रमाणशब्दत्वं तस्य
 वेदत्वाभावेऽप्यध्ययननिषेधो वाचनिक एव शूद्रादीनामिति भावः ।
 प्रमाणशब्दत्वस्य प्रामितिजनकतया नैयायिकमिद्व्यशब्दत्वं तेन परमये
 चितेः मकलं कनकोधकवेदे^(१) नाद्याप्तिः । न चैवं तद्यथेऽप्रमाणीभूत-
 चितिः मकलं केति वादिवाक्येऽतिव्याप्तिः^(२) तस्य शब्दाप्रयोग्यचितिः-

(१) धनी वा इमानि भूतानि ज्ञापन्त इत्याद्याकारवेदे इत्यर्थं ।

(२) भारतादिवाक्येऽतिव्याप्तिरिति ल० ।

सकर्वकेत्याद्यनुमितिविषयार्थकत्वेऽपि तादृशानुमितेरीश्वरविद्वेषि-
 प्राभाकरासिद्धत्वात् तेनासत्स्यातेरनङ्गीकारादिति^(१) वाच्यं । स्वज-
 न्यान्तदलेनैव^(२) तस्य निरसनीयत्वात् तच्चानुपदमेव स्फुटीभवि-
 व्यति । स्वर्गसाधनत्वाद्यनुभाषकाश्रमेधादौ आत्म-सनःप्रभृतिनित्य-
 प्रमाणवर्गेषु चातिव्याप्तिवारणाय शब्दलोपादानं, मन्वादिस्मृति-
 भारतादावतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तं, तस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
 जन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्यादिप्रणयनात्, शब्दपदं वाक्यार्थ-
 पदञ्चात्र स्वरूपकथनं, जन्यज्ञानाजन्यत्वेव विवक्षितं तयोर्निवेशे
 प्रयोजनविरहात्, न्यायनये वेदस्यापीश्वरीयज्ञानजन्यत्वादसम्भववार-
 णाय जन्यपदं, जन्यज्ञानजन्यता च फलोपधानरूपा याद्या तेन
 वेदज्ञानं प्रत्यपि जन्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि नासम्भवः ।

यत्तु शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेत्यस्य शब्दज्ञानेत्यर्थः, इति तस्य,
 भारतार्थस्मरणजन्यभारतेऽतिव्याप्तेः तस्य स्मरणजन्यत्वेन शब्दज्ञाना-
 जन्यत्वात्, शब्दज्ञानाजन्यत्वपदेन शब्दज्ञानापयोर्ज्यत्वविवक्षणेऽपि
 भारतगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थस्मृतिचर्कारेण मनसा अनुमा-
 नादिना वा विशिष्टभारतार्थं प्रतीत्य प्रयुक्ते भारतेऽतिव्याप्तेः । न
 च जन्यज्ञानाजन्येत्युक्ती सत्यन्तविशेषणं प्रमाणशब्दलमित्यत्र प्रमाण-
 विशेषणञ्च व्यर्थमिति वाच्यं । दृष्टार्थकवेदे अतिव्याप्तिवारणाय
 सत्यन्तस्य लङ्फडित्यादिस्तोत्रे अतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणत्वविशेष-
 णस्योपादानात् ।

(१) जन्यवाक्यातेरनङ्गीकारादिति ख० ।

(२) शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यदलेनेत्यर्थः ।

अथ परमये ईश्वरानभ्युपगमात् अन्यज्ञानाजन्यत्वं न कापि वेद-
 इत्यसम्भवः । न च तन्मते वेदस्य नित्यत्वात् नासम्भवं इति वाच्यं ।
 तथा सति वर्णानां नित्यत्वं विना तद्घटितवेदानुपूर्थां नित्यत्वा-
 सम्भवेन शब्दमावस्यैव नित्यतया भारतादेरपि नित्यत्वाद्भारताश-
 वतिय्याप्तितादवस्थादिति चेत्, न, अन्यज्ञानाजन्यत्वपदेन अन्य-
 ज्ञानजन्यत्वेन यत्रैयाधिकमिदं तदन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव
 तन्मतेऽपि अन्यपदानुपादानेऽसम्भव इति अन्यपदं सार्धकं, अखण्डा-
 भावघटकत्वाच्च न स्वमते नैयाकिकमिद्वैत्यस्य वैयर्थ्यं, स्वमतमाव-
 साधारण्यस्य च तत्र देयमेव, शुकाद्युक्तवेदममानार्थकस्याद्यादे-
 रपि तावत्पदविषयकजन्यज्ञानजन्यत्वात्प्रतिव्याप्तिः, एवं यन्मादि-
 शब्दे वर्णोत्पत्तिस्वीकर्तव्ये यन्मोक्षित्यतस्तथादावपि मातिय्याप्तिः
 तस्यापि वादकजन्यज्ञानजन्यत्वात्, वाय्वाद्यभिघातप्रसक्त्यादौ
 मानाभावः वाय्वाद्यभिघातस्य वर्णोत्पादकत्वे मानाभावात्, तत्-
 पूर्वमवगमं कश्चित् अन्यज्ञानजन्यत्वेन तस्यैव फलोपधामात्माकजन्य-
 तायाश्च घटाश्च ज्ञानत्वेन वर्णत्वेन कार्यत्वेन च कार्य-कारण-
 भावात् । न च तथापि भगवदुच्चरितमनुसृत्यादावतिय्याप्तिरिति
 वाच्यं । तस्य भगवदुच्चरितत्वे मानाभावात्, भगवद्गीता च वेद-
 एव तस्यैव “भगवद्गीतासूपनिषत्सुविति श्रवणादिति न तथात्ति-
 य्याप्तिः, अस्तु वा तदन्यत्वमपि विशेषणं वेदातिरिक्ते शब्देऽप्यौचि-
 यमाणाऽप्यस्यार्थके भगवदुक्तवाक्यान्तरे मानाभावात् ।
 अथ मातिय्याप्तिप्राप्तपाप्याधुनिकोक्तवेदे सति-भारतादेरप्य-
 प्रयोगे प्रयुक्ते ईश्वरशक्त्यपेक्षे वेदे चाप्याप्तिः तस्य न्यायनये जन्य-

प्रमित्यविपर्ययकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्य-
प्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्, ईश्वरीयप्रमायाः^(१) अजन्यत्वात्,

ज्ञानजन्यत्वादिति चेत्, न, प्रमाणशब्दत्वपदेन एतादृशप्रमाणशब्द-
जातीयत्वस्य विवक्षितत्वात् साजात्यश्चाद्युपूर्व्यां तेन नातिप्रसङ्गः, तथा
साजात्यलाभायैव च शब्दत्वपदं इत्यश्चादिवेदमादायैव सर्वत्र
लक्षणसङ्गतिः नित्यानुमेयवेदशोभयवाद्यभिद्वयतया न लक्ष्यः तेन
तत्रानुपूर्वीं विरहेणोक्तजातीयलाभावेऽपि न सतिः । न च भगव-
दुक्तवेदव्याख्याने वेदैकदेशे चातिव्याप्तिरिति वाच्यं । अदृष्टजन-
काध्ययनविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे धर्तृत्वनेनापि विशेषणीयत्वात्
वेदव्याख्यादेरध्ययनं चि नादृष्टजनकमिति ।

सन्तानास्तु वेदत्वमखण्डोपाधिः तच्च यावदर्णयहे वेदव्यवहारः
प्रमाणसिद्धस्तावत्सु व्याप्त्यवृत्तिं तेन प्रत्येकवर्णयहे न सप्रत्यक्षं,
यदा शक्तिविशेषसम्बन्धेन पदवत्त्वं तत्त्वं^(२) यथा धातुत्वाख्यातत्वादि,
विशेषपदोपादानाच्च वेदसंश्रयकारोरादावतिव्याप्तिः सम्बन्धानु-
गमस्यादोषतया शक्यतावच्छेदकमेतेन शक्तिरूपस्य सम्बन्धस्य नाना-
त्वेऽपि न सतिः । अन्यस्तु प्रकृतौपयिकपक्षतावच्छेदकमात्रनिर्वचन-
पर इति प्राकरिति संबन्धः ।

नन्विदं कुतो वेदत्वं वेदानामीश्वरीयवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेताज-
न्यान्तद्व्यवहारमभिव्यक्तत्वादित्यत आह, 'ईश्वरीयप्रमाया इति ईश्व-

(१) ईश्वरप्रमाया इति क०, ख० ।

(२) वेदपदवाच्यमेव वेदत्वमिति ख० ।

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽपि अनुमानादेष्वेदोप-
जीवकत्वात् । स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेद-
समानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदार्थं प्रतीत्य
तत्प्रणयनात् । सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजाती-

रीयवाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थं, तथाच शब्दजन्यत्वविशेषणेनैव तद्वारण-
मिति भावः । शब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वदक्षस्य व्यावृत्तिरुक्ततो दर्श-
यति, 'वेदार्थस्येति, 'अनुमानादीति अनुमित्यादीत्यर्थं, आदि-
पदादुपमितिपरिग्रहः, "यच्च दु खेनेत्यादिस्वर्गपदादिशक्तिषाहक-
वेदार्थस्योपमिति विषयतादिति भावः । 'अनुमानादे' अनुमि-
त्यादे । अजन्यानन्तदक्षस्य व्यावृत्तिरुक्ततो दर्शयति, 'स्मृतीनामिति
'भारतादिभागस्य' भारतादेर्भागविशेषस्य दृष्टार्थकेतरभारताद्येक-
देशस्येति यावत्, 'वेदसमानार्थकत्वेऽपि' तादृशप्रमित्यविषयार्थक-
त्वेऽपि । किञ्च पौरुषेयत्वमिति साध्यप्रश्ने समाधत्ते, 'सजातीयेति
समानजातीयवाक्यस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तद्व्यपेक्षं तद्व्यपेक्ष-
यदुच्चारणं कष्टाद्यभिघातं प्रयत्नो वा तत्रन्यजातीयत्वमित्यर्थः,
समानजातीयत्वं तत्रन्यजातीयत्वस्यानुपूर्व्यां विवक्षितं, इत्यस्या-
ध्यापकोच्चारणमादाय न सिद्धसाधनं, पूर्वाध्यापकोच्चरितवेदज्ञाना-
देदार्थज्ञानं ततो वेदार्थप्रतीतिरूपेष्टसाधनताज्ञानाद्देदे इच्छ्या ततो
वेदरूपेष्टसाधनताज्ञानात् तत्तदनुक्तकष्टाद्यभिघातादौ प्रयत्नस्य
कष्टाद्यभिघात इति फलसाध्यापकोच्चारणस्य पूर्वाध्यापकोक्तसम-
मानानुपूर्वीकराद्यज्ञानप्रयोज्यत्वनिष्पत्त्यादिति भावः । वेदाद्भारतापे

यत्वं पौरुषेयत्वं, आद्यभारतेऽपि तज्जातीयत्वान्न
व्यभिचारः । अथवा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षो-

प्रतीत्यैवाद्यभारतप्रणयनाद्भारते व्यभिचारवारणाय स्वसमानजा-
तीयेति, एवञ्च तस्य विजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि स्वसमानजा-
तीयभारतज्ञानाप्रयोज्यत्वान्न व्यभिचारः, पद्यमानवेद-भारतयो-
र्बाध-व्यभिचारवारणाय सजातीयत्वमिति अतएव वेदसमानानु-
पूर्वीकभारत-स्रष्ट्याद्योरपि न व्यभिचारः, तच्चाप्याद्यवेदमादाय
तज्जातीयत्वमत्वात् प्रयोज्यत्वपदेन स्रजन्मवाक्यार्थज्ञानद्वारा प्रयो-
ज्यत्वमेव विवक्षितं अन्यथा भारते व्यभिचारापत्तेः आद्यभारतो-
च्चारणस्यापि भारतनिष्ठभारतार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनताज्ञानात्मकस्य
भारतज्ञानस्य प्रयोज्यत्वात् । न चास्रदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं
वाक्यं करणापाटवादिना दैववृत्तमन्त्रं तत्र तदेदवाक्ये तादृश-
तद्वाक्योच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन तद्वाक्यमादायांशतः सिद्धसाधनं एवं
घुनाचरन्यायेनोच्चरितस्रष्ट्यादितोवाक्यार्थं प्रतीत्य दैववृत्त्याद्यत्र
वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यमुच्चरितं तत्र तादृशोच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन
तद्वाक्यमादायांशतः सिद्धसाधनं इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरेष्टेऽश्वलात्, अतएव निखिलवेदानामेकधर्मावच्छे-
देन पक्षे ग्रन्थहतो निगर्व इति (१) दिक् । 'तज्जातीयत्वादिनि,
तज्जातीयत्वस्य भेदाघटितत्वात् निष्ठाप्रत्ययार्थातीतत्वस्य चाविव-
चितत्वादिति भावः । 'सजातीयोच्चारणेति सजातीयोच्चारणानपे-

(१) निर्भर इतीति ख० ।

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽपि अनुमानादेर्वेदीप-
जीवकत्वात् । स्मृतीनां भास्तादिभागस्य च वेद-
समानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदार्थं प्रतीत्य
तत्प्रणयनात् । सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजाती-

रीयवाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच शब्दजन्यत्वविशेषणेनैव तद्वारण-
मिति भावः । शब्दोपजीवतिरित्यदस्य व्यावृत्तिं हस्ततो दर्श-
यति, 'वेदार्थस्येति, 'अनुमानादीति अनुमित्यादीत्यर्थः, आदि-
पदादुपमितिपरिच्छेदः "यत्र दुःखिनेत्यादिस्वर्गपदादिशक्तिपादक-
वेदार्थस्योपमिति विषयत्वादिति भावः । 'अनुमानादेः' अनुमि-
त्यादेः । अजन्यानादस्य व्यावृत्तिं हस्ततो दर्शयति, 'स्मृतीनामिति,
'भारतादिभागश्च' भारतादेर्भागविशेषस्य दृष्टार्थकेतरभारताद्येक-
देशस्येति यावत्, 'वेदसमानार्थकत्वेऽपि' तादृशप्रमित्याविषयार्थक-
त्वेऽपि । किञ्च पौरोष्यत्वमिति साध्यप्रत्ये समाधत्ते, 'सजातीयेति
समानजातीयवाक्यस्य षडुच्चारणं ज्ञानं तदमपेक्षं तदप्रयोष्य-
षडुच्चारणं कष्टाद्यभिघातः प्रयत्नो वा तत्त्वजन्यजातीयत्वमित्यर्थः,
समानजातीयत्वं तत्त्वजन्यजातीयत्वज्ञानपूर्व्यां विवक्षितं, इत्यस्या-
ध्यापकोच्चारणमादाय न सिद्धमाधनं, पूर्वाध्यापकोच्चरितवेदज्ञाना-
देदार्थज्ञानं ततो वेदार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनतां ज्ञानाद्देदे इत्या-
ततो वेदरूपेष्टमाधनताज्ञानात् तत्तदनुकूलकष्टाद्यभिघातादौ प्रयत्नस्ततः
कष्टाद्यभिघात इति कमेयाध्यापकोच्चारणस्य पूर्व्याध्यापकोक्तसम-
मानाशुपूर्वा कवाक्यज्ञानप्रयोष्यत्वनिघमादिति भावः । वेदाद्भारतार्थं

यत्वं पौरुषेयत्वं, आद्यभारतेऽपि तज्जातीयत्वान्न
व्यभिचारः । अथवा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षो-

प्रतीत्यैवाद्यभारतप्रणयनाद्भारते व्यभिचारवारणाय स्वसमानजा-
तीयेति, एवञ्च तस्य विजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि स्वसमानजा-
तीयभारतज्ञानाप्रयोज्यत्वान्न व्यभिचारः, पद्यमानवेद-भारतयो-
र्बाध-व्यभिचारवारणाय सजातीयत्वमिति अतएव वेदसमानानु-
पूर्वीकभारत-सुत्याघोरपि न व्यभिचारः, तत्राप्याद्यवेदमादाय
तज्जातीयत्वमत्वात् प्रयोज्यत्वपदेन सूजन्यधाकार्यज्ञानद्वारा प्रयो-
ज्यत्वमेव विवक्षितं अन्यथा भारते व्यभिचारापत्तेः आद्यभारतो-
च्चारणस्यापि भारतनिष्ठभारतार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनताज्ञानात्मकस्य
भारतज्ञानस्य प्रयोज्यत्वान् । न चास्मदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं
वाक्यं करणापाटवादिना देववचनस्य तत्र तदेद्वाक्ये तादृश-
तद्वाक्योच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन तद्वाक्यमादायांशतः सिद्धसाधनं एवं
घुनाहरन्यायेनोच्चरितसुत्यादिदितोवाक्यार्थं प्रतीत्य देववचनस्य
वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यमुच्चरितं तत्र तादृशोच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन
तद्वाक्यमादायांशतः सिद्धसाधनं इति वाच्यं । पद्यतावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्, अतएव निखिलवेदानामेकधर्मावच्छे-
देन पद्यत्वे ग्रन्थज्ञानो निगम्ये इति (१) दिक् । 'तज्जातीयत्वादिनि,
तज्जातीयत्वस्य भेदाघटितत्वात् निष्ठाप्रत्ययार्थातीतत्वस्य चाविव-
क्षितत्वादिति भावः । 'सजातीयोच्चारणेति सजातीयोच्चारणानपे-

(१) निर्भर इतीति ख० ।

स्वरितवृत्ति प्रमाणावच्छेदकवाक्यवृत्तिधर्मत्वात् स्मृति-
त्ववत् । यद्वा वेदाः शब्दाजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थ-
ज्ञानजन्याः प्रमाणशब्दत्वात् भारतवत् । न च पद्य-
माने वेदे बाधः भारते मन्वादिस्मृतौ च व्यभिचारः
तेषां द्विकर्तृकत्वात्, तादृशज्ञानजन्यजातीयत्वं वा
साध्यं, तवाप्येतदभावादेव वेदेऽपौरुषेयत्वव्यवहारः ।

सोऽस्वरितजातीयमात्रवृत्तित्वं, तेन दैववशसम्पन्नवेदमादाय न सिद्ध-
साधनं, द्वितीयमुच्चारणं वा पूर्ववत् अर्थज्ञानविशिष्टत्वेन विशेष-
णीयं, 'प्रमाणतेति, अवेदानौन्ननवेदादिमात्रवृत्तितत्त्वज्ञित्वेदा-
नौन्ननवेदत्वादिधर्मं व्यभिचारवारणाय 'प्रमाणावच्छेदकेति,
प्रमाणावच्छेदकत्वं अध्ययनानुष्ठानान्यतरविधिविषयतावच्छेदकत्वं,
भवति च "स्वाध्यायोऽप्येतच्चः" "स्मृतिरध्यातव्येत्यादिविधिविषय-
तावच्छेदकं वेदत्व-स्मृतित्वादि, अस्वरितत्वञ्च शब्दधर्मत्वाद्यशमेधत्वादौ
व्यभिचारवारणाय^(१) 'वाक्यवृत्तीति, अशमेधत्वादेरपि "अशमेधेन
यजेतेत्याद्यनुष्ठानविधिविषयतावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु प्रमाणा-
वच्छेदकत्वमध्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्वं, 'वाक्यवृत्तीति च स्व-
रूपकथनमिति ध्येयम् । 'शब्दाजन्येति शब्दज्ञानाप्रयोज्येत्यर्थः,
तेन न तादृशप्रमाणादिजन्यत्वमादायागतः सिद्धसाधनमपान्तरं वा,
आनुपूर्वीयपार्यज्ञानजन्यतयागतः सिद्धसाधनस्यार्थान्तरस्य वार-

^(१) — दधर्मत्वाद्यशमेधत्वादावर्थं द्विकर्तृकत्वधर्मं व्यभिचारवारणायेति ग० ।

नन्वप्रयोजकमिदं वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानपूर्वकत्व-
मेव शब्दप्रामाण्ये तन्त्रं न तु तादृशज्ञानस्य शब्दा-
जन्यत्वमपि गौरवात्, अन्यथा वेदेऽपि तव द्विकर्तृक-
त्वेन प्रामाण्यं स्यात् लोके तथा दर्शनात्, एवञ्च
अनादिमीमांसासिद्धान्यायेनावगततात्पर्यात् वेदादर्थं
प्रतीत्य पूर्वपूर्वाध्यापकेन उच्चरिताद्देदादुत्तरोत्तर-
स्याप्यध्ययनतदर्थप्रतीतिरित्यनादितैवातः किं स्वत-
न्त्रपुरुषेण तत्प्रयोजनस्य परतन्त्रादेव सिद्धेः । किञ्च

णाय 'वाक्यार्थेति स्ववाक्यार्थेत्यर्थ इति द्रष्टव्यं । 'तादृशेति, अत्र
स्वसजातीयेति शब्दविशेषणं देयं तेन स्मृतौ भारते च न व्यभि-
चारतादवस्थं, 'एतदभावादिति स्वसमानजातीयोच्चारणानपे-
क्षोच्चरितजातीयत्व-शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यजातीयत्वयोरभावादि-
त्यर्थः, 'अन्येति प्रत्यक्षादिना श्च्यौतार्थकलौकिकवाक्ये तथा
दर्शनेन तत्कल्पने इत्यर्थः, 'लोके' लौकिकवाक्ये । 'मीमांसासिद्धेति
लाघवादिज्ञानसहसतेत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'अध्ययनतदर्थप्रती-
तिरिति अध्ययने मति तदर्थप्रतीतिरित्यर्थः, ततो वेदप्रयोग इति
शेषः । 'स्वतन्त्रपुरुषेणेति सजातीयोच्चारणानपेक्षवेदोच्चारयित्पुरु-
षेणेत्यर्थः, 'परतन्त्रादेवेति तादृशोच्चारणानपेक्षवेदोच्चारयित्पुरु-
षादेवेत्यर्थः । ननु सर्गाद्यकालीनवेदप्रयोगस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
प्रयोजकत्वं न सम्भवति प्रकृत्ये वेदोच्चेदादतो भगवत्सिद्धिरित्यत-
श्चाह, 'किञ्चेति, 'पूर्वकाल इति' हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः

पूर्वकालो न वेदग्रन्थः कालत्वात् वर्तमानकालवत् ।
 न चांग्रे वाधः अंग्रे चाश्रयासिद्धिः, अंग्रत्वेनानुपादानात्,
 पूर्वकालो न वेदग्रन्थ इत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेः
 नांग्रतः सिद्धसाधनं, तथा पूर्वकालीनं वेदाध्ययनं
 पूर्वध्ययनपूर्वकं अध्ययनत्वात् इदानीन्तनाध्ययन-
 वत् । न च लिप्यनुमितवेदाध्ययनेन व्यभिचारः, लि-
 पेरध्ययनपूर्वकत्वात् । न चैवं भारताध्ययनमपि तथा
 स्यात्, तस्य भारतादावेव व्यासादिकर्तृकत्वेन कथना-
 दिति । उच्यते । वेदप्रामाण्याधीनं तत्प्रामाण्यमित्या-

पक्षतावच्छेदकत्वात् पूर्विति एतत्पूर्वकाल इत्यर्थः, 'न वेदग्रन्थ इति,
 यद्यपि वेदवानित्येव वक्तुमुचितं तथापि पराभिमतवेदग्रन्थत्वाभा-
 वप्रकारकसिद्धयर्थमित्यदमभिधानं, 'अंग्रे' प्रलयक्षमे, 'अंग्रे वेति
 सर्गकाले' चैत्यर्थः, 'आश्रयासिद्धिः' सिद्धसाधनात् पक्षताभावः,
 'अंग्रत्वेन' विप्रिय्य प्रलयत्वादिना, 'उद्देश्यप्रतीतेरिति पक्षतावच्छेदका-
 वच्छेदेन प्रतीतेरित्यर्थः, 'गुर्वध्ययनेति, 'पूर्वकत्वं' प्रयोद्धत्वं, अन्यथा
 पूर्वसर्गाद्याध्ययनपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनात्, 'गुर्विति स्वरूपकथनमिति
 मन्तव्यं, 'अध्ययनत्वात्' वेदाध्ययनत्वात्, अतो न व्यभिचारः ।
 'लिपेरप्येति, साक्षात्परम्परामाधारप्रयोद्धत्वमात्रस्य प्रवेष्टादिति
 भावः । 'न चैवमिति, भारताध्ययनं भारताध्ययनपूर्वकं भारता-
 ध्ययनतादित्यनुमानसम्भवादिति भावः । 'तस्येति, तथाच वाधास्य

त्माश्रयः । न च पूर्ववेदप्रामाण्याधीनमुत्तरवेदप्रामाण्यमिति व्यक्तिभेदमादाय नात्माश्रय इति वाच्यं । एवं तत्पूर्वस्थापि तत्पूर्वप्रामाण्यात् प्रामाण्यमित्यनवस्थानात् । अनादित्वादयमदोष इति चेत् । न । मूलभूतप्रमाणान्तराभावात् अन्धपरम्परापातात् । स्वतः प्रमाणं वेद एव सर्व्वं च वेदे मूलमिति चेत् । न । सर्व्वेषामेव परवेदापेक्षत्वेन स्वतः प्रमाणत्वाभावात् । अतएव आचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्यत्र विश्वासवीजपरानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावादन्यपरम्पराभयेन तत्र

सिद्धिरिति भावः । 'आत्माश्रय इति वाक्यार्थयथार्थज्ञानपूर्वकत्वेन वेदप्रामाण्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यञ्च प्रमाणीभूतवेदजन्यत्वाधीनमिति परम्परया वेदजन्यप्रामाण्याधीनं वेदप्रामाण्यमित्यात्माश्रय इत्यर्थः, 'मूलभूतेति, वेदजन्यप्रामाण्यामित्यादौ पूरणीयं, 'प्रमाणान्तराभावादिति स्वतः प्रामाण्याभावादित्यर्थः, 'अन्धपरम्परेति प्रमाणाभ्यामन्यस्य स्वतः प्रामाण्यमूलकत्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः, स्वतस्त्वञ्च क्षेत्रप्रामाण्याधीनप्रामाण्यक्षेत्रत्वमित्यर्थः, 'वेदे' वेदजन्यज्ञाने, 'परवेदापेक्षत्वेनेति परवेदप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः, 'विश्वासवीजेति प्रमाणाभ्यामन्यव्यापकेत्यर्थः, 'परानपेक्षेति क्षेत्रप्रामाण्याधीनप्रामाण्यक्षेत्रेत्यर्थः, 'अन्धपरम्परेति स्मृतिजन्यज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गभयेनेत्यर्थः । ननु वेदप्रामाण्यमथपरवेदप्रामाण्याधीनं महाजनपरिग्रहादेव

वेदमूलकत्वकल्पना । अनादिमहाजनपरिग्रहादनादि-
वेदप्रवाहप्रामाण्यावधारणेऽपि तन्निर्वाहकेतरानपेक्ष-
मूलभूतप्रमाणाभावेनानाश्यास एव अन्यथा स्मृत्याचा-
रयोरप्येवं प्रामाण्यावधारणे प्रमाणमूलकत्वकल्पना^(१)
न स्यात् । तस्मादाश्यासवीजपरानपेक्षेश्वरप्रत्यक्षमूल-
कत्वादेव वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहादवंधा-
र्यते । एतेनानुमानमपि निरस्तं । मूलभूतप्रत्यक्षं
विना वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या साध्याभावसिद्धौ बाधात् ।

तत्रप्रामाण्यावधारणादित्यत आह, 'अनादीति, 'परिग्रहादिति'
'महाजनपरिग्रहादित्यर्थः, 'परिग्रहः' अध्ययनाध्यापन-तदर्थानुष्ठा-
नादि, 'तन्निर्वाहकेति महाजनपरिग्रहनिर्वाहकं यन्महाजनानां
ज्ञानजनकं प्रमाणं तद्रूपेतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकेतरमूलभूतप्रमा-
णकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अनाश्यास एवेति वेदजन्यप्रमाया अप्रमाल-
प्रसङ्ग एवेत्यर्थः, 'एवमिति महाजनपरिग्रहेणेत्यर्थः, 'प्रमाणमूलक-
त्वेति वेदमूलकत्वेत्यर्थः, 'आश्यासवीजेति प्रामाण्यवीजेत्यर्थः, 'परान-
पचेति नित्येत्यर्थः, 'ईश्वरप्रत्यक्षेति ईश्वरीशोपादानप्रत्यक्षेत्यर्थः,
'अनुमानमपीति अध्ययनपक्षकानुमानमपीत्यर्थः, 'प्रत्यक्षं विना'
नित्यप्रत्यक्षमूलकत्वे विना, 'प्रामाण्यानुपपत्त्या' सतः प्रामाण्यानुप-

(१) प्रमाणांतरमूलकत्वमेति ख०, ग० ।

ननु वेदो न पौरुषेयः अस्मर्थ्यमाणकर्तृत्वादिति
बाधकमस्त्विति चेत् । न । कपिल-कणाद-गौतमैस्त-
च्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तं वेदे सकर्तृत्वस्मरणस्य प्रतीयमान-
त्वात् । न च मूलभूतानुभवाभावात् स्मरणानुपपत्तिः,
पौरुषेयत्वानुमानाद्देवानुभवात् । अस्मरणमेव तत्र
बाधकमिति चेत् । न । एवं सत्यस्मरणानुभवयोर-

पत्या । सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते, 'नञ्चिति, वेदत्वं न पौरुषेयवृत्ति
अध्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्वे सति स्मर्थ्यमाणकर्तृत्वात्
व्यतिरेकेण भारतत्वं । दृष्टान्त इत्यत्र तात्पर्यं, यथाश्रुते "सा ते
भवन्वित्यादौ व्यभिचारादिति मन्तव्यं, स्मर्थ्यमाणकर्तृत्वं स्मृति-
बोधितपौरुषेयत्वकत्वं, तादृशस्मृतेरप्रचरद्रूपत्वेऽपि कपिलादीनां
दर्शनकर्तृत्वां तादृशस्मृतिज्ञानसत्त्वाद्धेतुः स्वरूपासिद्ध इति समा-
धत्ते, 'कपिलेति, 'सकर्तृत्वस्मरणस्येति पौरुषेयत्वबोधकस्मृतेरि-
त्यर्थः । 'मूलभूतेति स्मृतिकर्तृत्वंदे पौरुषेयत्वानुभवाभावादित्यर्थः,
तद्बोधकमूलभूतश्रुतिविरहादिति भावः । 'स्मरणानुपपत्तिः' स्मृति-
प्रणयनानुपपत्तिः, 'श्रुतुभवादिति स्मृतिकर्तृत्वंदे पौरुषेयत्वानुभवा-
दित्यर्थः, तथाचानुमानाद्देदे पौरुषेयत्वमवधार्यं स्मृतिप्रणयनमिति
भावः । 'अस्मरणमेवेति अत्र स्मरणपदं स्मरणार्थकज्ञानपरं, स्मृति-
कर्तृत्वंदे पौरुषेयत्वविषयकस्मरणाभाव एवेत्यर्थः, 'तत्र बाधकमिति
वेदगोचरपौरुषेयत्वानुभवादिबाधकमित्यर्थः, स्मृतिकर्तृत्वाद्गोचर-
स्मरणाभावेन तद्गोचरानुभवाभावः साधनीयइति भावः । 'अस्म-

न्योन्याश्रयात् । अग्रे तदर्थस्मरणाभावेऽपि प्रमाणस्यानुभावकत्वात् । न हि भाविस्मरणमपेक्ष्य प्रमाणमनुभावकं । “तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायन्त कृचः सामानि जज्ञिरे” इति कर्तृश्रवणात् “प्रतिमन्वन्तरश्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यादिकर्तृस्मरणाच्च । पौरुषेयत्वे बाधकं विना अर्थवादमात्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । “स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीत-

रणानुभवयोरिति अस्मरणानुभवविद्योरित्यर्थः । स्मरणाभावेनानुभवाभावसाधने व्यभिचारमप्याह, ‘अग्रे इति, उपेक्षात्मकज्ञानसत्त्वे इति शेषः, अप्रयोजकत्वमप्याह, ‘न हीति, भगवतो वेदकर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वानुमानं प्रमाणसुक्ता श्रुतिं सतिमपि^(१) प्रमाणयति, ‘तस्मादिति, ‘तपस्तेपानात्’ परमेश्वरात्, ‘कृच्’ वेदभागविशेषः, सामापि तथा, ‘कर्तृश्रवणात्’ भगवतो वेदकर्तृत्वबोधकत्वश्रुतेः, ‘अन्येति विभिन्नानुपूर्वीकेत्यर्थः, इति सध्रदायः, विभिन्नव्यक्तित्वेति तु परमार्थः, आनुपूर्वीभेदकल्पनायां गौरवात्, ‘कर्तृस्मरणादिति भगवतो वेदकर्तृत्वबोधकसत्तेरित्यर्थः । ‘अर्थवादमात्रत्वस्य’ श्रुतिमात्रत्वस्य । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकभारताद्येव वेदस्य पौरुषेयत्वे बाधकमिति तदप्याह द्वायामाह, ‘स्वयम्भूरिति नित्य इत्यर्थः, ‘एष-

(१) श्रुति-सर्वो अपोति छ० ।

स्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः कर्तारोऽस्य न कारकाः” इति महाभागवतपुराणीयवाक्यस्य श्रुति-विरोधेनान्यत्र तात्पर्यात् । न च कार्यपरमेव प्रमाणं, कर्तृस्मरणस्य सर्व्वत्राविध्यर्थत्वात् सकर्तृकत्वार्थवादस्य स्वर्ग-नरकार्यवादस्येव “ईश्वरमुपासीत” इति विधि-श्लेषत्वाच्च । साधयिष्यते च सिद्धार्थस्य प्रामाण्यं । न चैवमानन्दोऽपीश्वरे स्यादिति वाच्यं । तत्र मानान्तर-विरोधात् । पुरुषस्य भ्रम-प्रमादादिभूयिष्ठत्वेन वेदे

भगवानित्यपि वेदस्य विशेषणं । ‘कार्यपरमेवेति विधिसमभिव्या-
 दतमेवेत्यर्थः, ‘तस्मादित्यादिविध्यसमभिव्याहतत्वात् न प्रमाण-
 मिति भावः । ‘कर्तृस्मरणस्येति कर्तृत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः, ‘अविध्य-
 र्थत्वादिति विध्यसमभिव्याहतत्वादित्यर्थः, तथाच भारतादेरपि
 य्यासादिकर्तृकता न स्यादिति भावः । ‘सकर्तृकत्वार्थवादस्येति
 “तस्मादित्यादिविध्यसमभिव्याहतवाक्यस्येत्यर्थः, ‘स्वर्गेति “यस्य
 दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्येत्यर्थः, ‘विधिश्लेषत्वाच्चेति, अर्थवादस्याप्रामाण्य-
 यादिनापि विधिप्रयोजितार्थवादस्य प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः ।
 ‘सिद्धार्थस्येति विध्यसमभिव्याहतवाक्यस्येत्यर्थः । ‘न चैवमिति, “नित्यं
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्यर्थवादसन्त्वादिति भावः । ‘तच्चेति, सुख-
 तावच्छेदेन पुण्यजन्यत्वकल्पनात् तवानन्दपदेन दुःखाभावाभिधा-
 नादिति भावः । ‘भूयिष्ठत्वेनेति बहुतरदोषाशयत्वेनेत्यर्थः, ‘वेदे’

नाश्यास इति चेत् । न । धर्मिग्राहकमानेन नित्य-
सर्वज्ञत्वेन सिद्धे तत्र दोषाभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे तात्पर्यवादः ॥

कचिद्वेदे, 'अनाश्यासः' अप्रामाण्यप्रसङ्गः, कर्तृधर्मादिदोषजन्यत्व-
सम्भवादिति भावः ।

इति श्रीमपुराणाय तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये तात्पर्यवादरहस्यम् ॥

अथ श्रुत्यानित्यतावादः ।

ननु तथाप्यप्रयोजकं पौरुषेयत्वानुमानं नित्य-

अथ श्रुत्यानित्यतावाद्दृष्टम् ।

‘नित्येति नित्यत्वे च यच्चिर्दीपलं तेनैव प्रामाण्योपपत्तेरित्यर्थः ।
न च निर्दीपलं न प्रामाण्यप्रयोजकं तेषां वर्णमात्रस्यैव नित्यतया
विषन्वादिवाक्यमात्रेऽपि तत्सत्त्वादिति वाच्यं । निर्दीपलपदेन दोषा-
जन्यानुपूर्वीकत्वस्य विवक्षितत्वात्, आनुपूर्वी च तन्मते श्रुद्धमभेद-
पदार्थान्तरं स्यात् च वेदे नित्या अन्यत्र तन्नित्या, अन्यथा वर्णानां
सर्वत्र नित्यत्वेन नित्योन्नित्यविभागो न स्यात् । न चैवं नित्यत्वं
न निर्दीपलप्रयोजकं सदोषवाक्येऽपि तत्सत्त्वादिति वाच्यं । नित्यत-
पदेनापि नित्यानुपूर्वीकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु नित्यत्वेन निर्दीपत्वेन चेति प्रयोजकद्वयपरतया^(१)
व्याचक्षुः^(२) । तदसत् । नित्यत्वं यदि यथाश्रुतं तदा विषन्वादिवाक्य-
मात्रेऽतिशक्तिः आनुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानां सर्वत्र नित्यत्वात्,
यदि च नित्यानुपूर्वीविशिष्टत्वं तदा लौकिकवाक्यमात्र एवा-

(१) प्रयोजकत्वपरतयेति ख० ।

(२) व्याचक्षुरिति ख० ।

निर्दोषत्वेनैव तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति चेत् । न । वर्णानां
 अनित्यत्वेन तत्समूहस्य सुतरामनित्यत्वात् । न च
 तदसिद्धं, तथाहि वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे
 सत्युत्पत्तिमत्त्वात् घटवत् । न च हेत्वसिद्धिः, उत्पत्ती

व्याप्तेः । एतेन नित्यत्वविशिष्टनिर्दोषतयेति विशिष्टप्रयोजकपरतया
 व्याख्यानमपि पराप्तं । नित्यत्व-निर्दोषत्वे यदि यथाश्रुते तदा
 विश्वनादिवाक्यमात्र एवातिव्याप्तिः, नित्यत्वं यदि नित्यानुपूर्वी-
 कत्वं तदा लौकिकवाक्यमात्र एवातिव्याप्तिः निर्दोषत्वांग्रवैयर्थ्यापत्तिश्च ।
 यदि च नित्यत्वं यथाश्रुतं निर्दोषत्वं दोषाजन्त्यानुपूर्वीकत्वं तदा,
 नित्यत्वांग्रवैयर्थ्यादिति दिक् ।

यद्यप्येवमपि निर्दोषत्व न प्रामाण्यप्रयोजकं विश्वनादिशुकादि-
 वाक्येऽतिव्याप्तेः प्रतीतार्थविपरीतप्रत्यायनेच्छाया दोषत्वमते^(१) भा-
 न्तप्रतारकवाक्येष्वव्याप्तेषु, तथापि प्रसङ्गादवर्णानामनित्यत्वं व्यवस्थाप-
 यितुं तद्दोषमुपेत्य वर्णानामनित्यत्वे तद्वृत्त्यानुपूर्वी अनित्यत्वं
 साधयति, 'वर्णानामिति, 'तत्समूहस्य' वर्णवृत्त्यानुपूर्वीविशेषश्च,
 'सुतरामिति, अन्यथा अनेकममवेतकियश्च जातित्वनियमेनानुर्था-
 जातित्वापत्तेरिति तदवर्णानामनित्यत्वं । 'तथा हीति पञ्चतावच्छेदक-
 सामानाधिकरश्चैन साध्यसिद्धेश्चद्वेग्वलेनांगतः सिद्धसाधनवारणाय
 'वर्णात्मक इति वर्णशब्दवाच्य इत्यर्थः, तेन रूपादावर्णान्तरवारणाय
 'शब्द इति, ध्वमे व्यभिचारवारणाय 'समवेतत्वे मतीति, 'अच्छनेति

(१) प्रतीतार्थत्वादि मत इत्यन्त पाठ खण्डकके नास्ति ।

गकारः इट्टायामुत्पद्यमानोऽस्ति कौलाहल इति प्रत्य-
यात् । न च व्यञ्जकाभावात् प्रागनुपलब्धस्योपलब्धि-
मात्रं तस्य, उत्पन्नो गकार इति प्रत्ययात् । न चाय-
मौपाधिकः, अन्योत्पत्तावगृह्यमाणायामपि तदनु-
भवात् । न च स्वर्यमाणारोपः, बाधकाभावात् ।
अन्यथा घटोत्पत्तिरपि न सिद्धेत् ।

यत्तु श्रोत्रानुविधानात् पदं शृणोमीत्यवाधितानु-
व्यवसायात् श्रोत्रादन्येन ग्रहीतुंमशक्यत्वाच्च श्रोत्र-
ग्राह्यैवानुपूर्वी सा च घसमानकालीनप्रागभावप्रति-
योगित्वं टस्येति प्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्वं

कण्ठ-ताल्लाघभिघातादेरभावादित्यर्थः, अथच प्रागनुपलभो हेतुः,
'तच्छ' उक्तप्रत्ययस्य, विषय इति शेषः । 'उत्पन्न इति उत्पन्नवगा-
हितमनुभवमिद्धमित्यर्थः, 'श्रौपाधिकः' भ्रमरूपः, 'अगृह्यमाणायां'
अनुभूयमानायां, अयमुत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययाद्वर्णानामु-
त्पत्तिमत्त्वं माधितं ।

अन्ये तु श्रानुपूर्वीप्रत्ययादेव वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वं मिथ्यती-
त्याहुः, तन्मत्सुपन्यस्य दूषयति, 'यत्तिमिति, 'पदमिति श्रानुपूर्वी-
विशिष्टवर्णमित्यर्थः, तस्यैव पदत्वात्, 'भमानकालीनेति, तद-
ध्वंभाधिकरणत्वनानुपत्तिकत्वे मतीति विशेषणीयं, तेन विन-

वर्णस्य प्रत्यक्षमिति, तन्न, घज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वं
 टस्थानन्तर्यं तयोरानुपूर्व्यौ सा च मनसैव वृद्धते घट-
 पटज्ञानयोरिव । तदुपनीता च श्रोत्रविषयः । ननु
 स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञावाधितमिदमित्येकैका-
 एव गकारादिष्वक्तयः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वं
 न विषयस्तथापि नाशकत्वाभिमतशब्दान्तरादीनां

मितोद्धरिते नातिप्रसङ्गः, 'प्रत्यक्षमिति शानुपूर्व्यौप्रत्यक्षादेव सि-
 द्धमित्यर्थः^(१), 'घज्ञानेति, अन्यथा भौनिष्ठाकाव्याप्तेरिति भावः ।
 न चेश्वरोक्तस्थाने शानानन्तर्यासम्भवादव्याप्तिरिति वाच्यं । घज्ञा-
 नानन्तरमव्यवधानेन टज्ञानं भवन्नित्यभिप्रायविषयत्वे तात्पर्यात्,
 यत्र च शब्दादिवाक्ये न तथाभिप्रायमभावस्तत्रापौष्टरसादायैव
 तत्सम्भवः । नन्वेवं सा श्रोत्रप्राज्ञा न स्यादित्यत आह, 'सा चेति,
 'घट-पटज्ञानयोरिवेति घट-पटज्ञानयोरानन्तर्यमिवेत्यर्थः, 'तदुप-
 नीता' मानसोपनीता,^(२) पदं वृत्तणोमीत्यनुव्यवसाये लौकिक-
 विषयतानुभवो विशेष्यमात्र एवेति वदथं । 'इदमिति अनित्य-
 त्वानुमानमित्यर्थः, 'एकैकाएवेति एकैका नित्या एवेत्यर्थः, 'शब्दा-
 न्तरादीनामिति, 'आदिना तदुत्तरोत्पन्नपदार्थान्तरपरिग्रहः,

(१) इत्येव टस्थोत्पत्तिमत्त्वं सिद्धं यत्वं वर्णान्तरस्यावश्यकं ।

(२) तथापि मानसोपनयेनैव आशये तद्वानमिति भावः ।

अन्तरासम्भवेऽपि तावत्कालीनतां गकारस्य गृह्णा-
तीति “तावत्कालं स्थिरञ्चैनं कः पथान्नाशयिष्य-
तीति पराभिमतशुविनाशित्वव्यतिरेकान्नित्यताया-
मेव पर्यवस्यति । न च धर्मिणो गकारस्य भेदेऽपि
एकजातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञा, तथा सति तज्जातीयोप-
मितिः स्थान्न तु स एवायमिति । अथ तारत्व-मन्दत्व-
विरुद्धधर्माध्यस्तविषयत्वेन सा न प्रमाणं । न च
तारत्वादीनां स्वाभाविकत्वं विरुद्धत्वञ्चासिद्धं, मन्द-
स्थारो गकारस्तारान्मन्दोऽन्य इत्यनन्यथासिद्धप्रत्यक्षात्
तत्सिद्धेः । न ह्यपां शैत्य-द्रवत्वे स्वाभाविके इत्युच्यते
प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणं । तत् किं यो यद्गतत्वेन भासते

‘तावत्कालीनतां’ चिरकालीनगकाराभिन्नतां, “शुविनाशित्व-
व्यतिरेकादिति, विरुद्धविनाशित्ववाधसदृकतादिति श्रेयः, विरुद्ध-
विनाशित्वाभावस्योभयसम्मतत्वादिति भावः । ‘पर्यवस्यतीति वर्णः
पर्यवस्यतीत्यर्थः, तथाच वर्णो नित्यः विरुद्धविनाशित्वाभावे सत्यां-
शुविनाशित्वाभावादित्यनुमेयमिति भावः । ‘सा’ अभेदप्रत्यभिज्ञा,
‘स्वाभाविकत्वं’ वर्णवृत्तित्वं, स्वाभाविकत्वे हेतुमाह, ‘मन्द इति
मन्दो गकारस्तारो गकारइत्यर्थः, विरुद्धत्वे हेतुमाह, ‘तारादिति,
मन्दत्वावच्छेदेन तारभेदपक्षादिति भावः । ‘तत्सिद्धेरिति तयोः
शब्दवृत्तित्व-विरुद्धत्वयोः सिद्धेरित्यर्थः । आग्रहते, ‘तत् किमिति,

स तद्धर्म एव तथा सति रक्तः पटः लोहितः स्फटिक-
 इत्यादावपि तथा स्यादविशेषात्, न, रक्तत्वादीना-
 मन्यधर्मत्वस्थितौ स्फटिकादीनाञ्च तद्विरुद्धधर्मत्वे
 स्थिते जवाकुसुमादेरन्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्वाधेन
 तत्र भ्रान्तत्वात् । न चेह तारत्वादेरन्यधर्मत्वेनोप-
 स्थितिः । नापि गकारादीनां तद्विरुद्धधर्मवत्त्वं, नाप्य-
 न्यस्य तारत्वादिधर्मिणोऽनुविधानं । न चावश्यं
 स्वीकृतवायारेव धर्मास्तारत्वादयोगकारादिगतत्वेन
 भासन्ते इति वाच्यं । स्पर्शाग्रहे त्वचो व्यापाराभावेन
 त्वचा तद्ग्रहात् । न च श्रवसात्तद्ग्रहः, श्रवायवोय-
 त्वेन वायुमावधर्माग्राहकत्वाच्चक्षुर्वत् । तारत्वादयो

‘तथा स्यात्’ रक्तत्वादे स्फटिकादिधर्मत्वं स्यात्, ‘अन्यधर्मत्वेति
 स्फटिकादीतरधर्मत्वव्यवस्थितावित्यर्थः, प्रमाणान्तरमाह, ‘स्फटि-
 केति, हेतुन्तरमाह, ‘जयेति, ‘अन्वयेति, स्फटिकादौ रक्तत्वप्रत्यये
 इत्यादिः, ‘वाधेन’ रक्तत्वाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वेन, ‘अनुविधानमिति,
 तारत्वादिप्रत्यय इति शेषः । ‘न चावश्यमिति भवतामपि तार-
 मन्दशब्दोत्पत्तौ विप्रातोयवायुसंयोगस्य नियामवत्त्वादिति भावः ।
 ‘स्पर्शाग्रहे’ स्पर्शाविषयकस्पर्शात्कारे, ‘व्यापाराभावेन’ जन्मत्वाभावेन,
 ‘श्रवायवोयत्वेन’ श्रवायवोयवहिरिन्द्रियत्वेन, तेन मनसि न लीयि-

या न वायुधर्माः श्रावणत्वात् कादिवत्, वायुर्वा न श्रावणमात्रग्राह्यधर्मोमूर्त्तत्वात् पटवत्, अतएव न तारत्वादयो वायुधर्मध्वनिधर्माः वायुधर्मस्य ध्वनेरग्रहात् । न च ध्वनिरूपः शब्दो नभोवृत्तिरेव तथा सति तद्गर्भतारत्वादिग्रहः श्रवसेति वाच्यं । तारोऽयं गकार इत्येव ध्वनीनामस्फुरणात् तत्कारणाभावाच्च । न च व्यक्त्या विना जातिस्फुरणं, तस्यां व्यक्तिमानसंवित्संवेद्यत्वात् । न च स्मर्यमाणतारत्वाद्यारेयः,

शब्देः^(१) मात्रपदं सत्ता-द्रव्यत्ववारणाय, एतमुत्तरच सर्वत्र यथायोग्यं मात्रपदमथाहाय्यं । अतएवेति, वक्ष्यमाणध्वनेरग्रहादिति-दोषादेवेत्यर्थः, अग्रहादिति श्रावणमात्रग्रहामभावादित्यर्थः, तथाच व्यक्तिसहं विना कथं जातिग्रह इति भावः । ननु तारत्वादिनैव ध्वनेः स्फुरणमभ्युपगम्यतामत्र आह, तत्कारणेति गकाराद्युत्पत्ति-समये ध्वनिकारणीभूतस्य शब्दादेरभावादित्यर्थः । ननु तारत्वा-दिकं जातिविशेषज्ञस्य शब्दवृत्तित्वेऽपि तन्नियामकतया वायुनिष्ठं वैजात्यमावगच्छकं तथाच साधवात् तदेवास्तु किं शब्दवैजात्यान्तरे-

(१) न चायहकालं लौकिकप्रत्यक्षात्कालमेव तत्र मनसो व्यावृत्तिमिति कथं विशेषणमिति वाच्यं । अत्रमानस्यैव मनोऽन्यत्वात्, यत्र च लौकिकविषयित्वात्पिन्द्रवदशताप्रवेशे यन्निर्वाणवदशताप्रवेशे-
र्विषये बोध्यं ।

बाधकाभावात् प्रथमतस्तारत्वाद्यग्रहप्रसङ्गाच्चेति । मैवं ।
 तारत्वादथो न गकारादिजातयः गत्वादिना सङ्कर-
 प्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वं, ताराकारानुगत-
 प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन नानातारत्वेऽनु-

येति गौरवमेव बाधकमित्यस्वरमादाह, 'प्रथमत इति सादृश-
 विशिष्टगकारादिवुद्धिं विनेत्यर्थः, सादृशविशिष्टधर्मिज्ञानस्य सार्थ-
 भाणारोपे हेतुत्वादिति भावः ।' 'सजातीयेति स्वाश्रयसजातीये-
 त्यर्थः, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकेति' ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकेत्यर्थः, मन्दबुभुक्षाविरहविशिष्टतारसौकिकसाक्षात्कारत्वेन
 सौकिकविषयितया तारशब्दत्वेनैव वा कार्यसहवर्तितया प्रति-
 बन्धकत्वादिति भावः । तारशब्दस्य स्वरूपतो न प्रतिबन्धकः^(१)
 देग्रान्तरे तारशब्दमन्त्वेऽपि मन्दशब्दस्यायहापत्तेः सादृशतारत्वा-
 श्रयणहे सादृशमन्दलाश्रयणहो न जायते सादृशमन्दलाश्रयणमासात्-
 कारं प्रति सादृशतारत्वाश्रयणमासात्कारत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तेन
 सर्वेषामेव शब्दानां किञ्चिदपेक्ष्य तारत्व-मन्त्वेऽपि च न क्षतिः,
 प्रतिबन्धकाभावकूटश्च हेतुः तेनैकविधमन्दलाश्रयणहे नानाविधता-
 रत्वाश्रयणहस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र स्यावच्छिन्नाभाव-
 भासात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदके गलादौ मधुरतरशब्देनोत्कट-

(१) स्वरूपसमं प्रतिबन्धक इति श्रु० ।

बाधकाभावात् प्रथमतस्तारत्वाद्यप्रसङ्गाच्चेति । मैवं ।
तारत्वाद्ये न गकारादिजातयः गत्वादिना सङ्कर-
प्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वं, ताराकारानुगत-
प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रति-
बन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन नानातारत्वेऽनु-

येति गौरवमेव बाधकमित्यस्वरमादाह, 'प्रथमत इति यादृश-
विशिष्टगकारादिवृद्धिं विनेत्यर्थः, यादृशविशिष्टधर्मिज्ञानस्य सख्यं-
भाषारोपे हेतुत्वादिति भावः ।' 'सजातीयेति साध्ययसजातीये-
त्यर्थः, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकेति' ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकतावि-
च्छेदकेत्यर्थः, मन्दबुभुत्वाविरहविशिष्टतारसौकिकसाक्षात्कारत्वेन
सौकिकविषयितया तारशब्दवत्त्वेनैव वा कार्यसहवर्तितया प्रति-
बन्धकतादिति भावः । तारशब्दस्य स्वरूपतो न प्रतिबन्धकः^(१)
देयान्तरे तारशब्दसत्त्वेऽपि मन्दशब्दस्यापचापत्तेः यादृशतारत्वा-
श्रयणहे यादृशमन्दत्वाश्रयणहो न जायते तादृशमन्दत्वाश्रयणसाक्षात्-
कार इति तादृशतारत्वाश्रयणसाक्षात्कारत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तेन
सर्वथाप्येव शब्दानां किञ्चिदपेक्ष्य तारत-मन्दत्वेऽपि च न क्षतिः,
प्रतिबन्धकाभावस्तस्य हेतुः तेनैकविधमन्दताश्रयणहे नानाविधता-
रत्वाश्रयणस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र स्वावच्छिन्नाभाव-
साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदके गत्वादौ मधुरतरशब्देनोक्तं-

(१) स्वरूपस्य प्रतिबन्धक इति श्रुः ।

विषयरूपतया स्रग्गादिग्रहप्रतिबन्धशब्दवृत्तिमधुरतरले चाति-
 व्याप्तिवारणाय स्वाश्रयसजातीयेति, साजात्यञ्च गुणत्वव्याप्यजात्या
 तेन स्रग्गादेर्गुणत्वादिना मधुरतरशब्दसजातीयत्वेऽपि न क्षतिः ।
 न चैवं मधुरतरशब्दस्य स्वसमानजातीयकटुशब्दपहं प्रत्यपि प्रति-
 बन्धकतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकं मधुरतर-
 शब्दत्वं एवं गत्वावच्छिन्नाभावसाक्षात्कारस्यापि गकारविषयक-
 तया गत्वादिकमपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 मिति वाच्यं । गुणत्वव्याप्यजात्या स्वाश्रयसजातीयसाक्षात्कारमात्र-
 वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वात्
 मधुरतरशब्दस्य च स्वाविषयकसाक्षात्कारत्वावच्छेदेनैव^(१) प्रतिब-
 न्धकत्वात् उत्कटमधुरतरस्यापि रसान्तरसाक्षात्कारप्रतिबन्धक-
 तया तज्जातावतिप्रसङ्गवारणाय शब्दवृत्तिपदं, समवायेन शब्दवृ-
 त्तितालाभाय जातिपदं, तेन मधुरतरनिष्ठोत्कर्षस्यापि कालिक-
 तया शब्दवृत्तित्वेऽपि न तद्दोषताद्वयत्वं । न चात्र प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकत्वं यदि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तदा तारलेऽसम्भवः मन्दबुभुक्षा-
 विरहसद्वृत्ततारलस्यैव तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वात्, श्रेय^(२) तत्कोटि-
 प्रविष्टत्वं तदा मन्दबुभुक्षाविरहांगे मन्दत्वस्यापि प्रवेशान्मन्दत्वे-
 ऽप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपदेन ज्ञानविषय-
 तया प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रभवेततया तत्कोटिप्रविष्टत्वस्य विव-

(१) एवं गत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ स्रग्गादि-
 साधारणाय साक्षात्कारत्वाप्रवेशाच्च नोक्तदोष इति बोध्यं ।

(२) अथैवस्य यदौत्तर्यः ।

चिन्तात् । ननु तथापि तारबुभुक्षाविरहविशिष्टमन्दबुभुक्षापह-
 क्तमन्दग्रन्धसाक्षात्कारत्वेन तारग्रन्धग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतात्
 मन्दत्वेऽतिप्रसङ्गः । न च मन्दग्रन्धज्ञान जायतां मन्दग्रन्धानुभवो
 जायतामित्यादिभेदेन तच्छब्दसाक्षात्कारो जायतां तत्पुरषोक्त-
 ग्रन्धसाक्षात्कारो जायतामित्यादिभेदेन च मन्दबुभुक्षाया अननु-
 गमात् कथमेकरूपेण हेतुत्व^(१) मन्दग्रन्धसाक्षात्कारेच्छालेनानुगमे
 प्रमेयं जायतामित्यादेरपि षड्हापत्तेरिति वाच्यं । तत्तदिच्छान्य-
 मन्दसाक्षात्कारेच्छालेनानुगमादिति चेत्, न, तत्तदिच्छान्य-
 मन्दबुभुक्षावैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेषणीयतात् ।

साख्यदायिकास्तु तारबुभुक्षाविरहविशिष्टमन्दबुभुक्षालेन मन्द-
 बुभुक्षैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तारग्रन्धग्रहप्रतिबन्धिका न
 तु मन्दसाक्षात्कारत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्याहः । तदसत् । मन्द-
 ग्रन्धसत्त्वेऽपि तादृशेच्छायां तारग्रन्धग्रहप्रसङ्गादित्यापत्तौ चानु-
 भवविरोधात् ।

माञ्जु प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेकत्वपर्याय-
 धिकरणस्त्रायपत्तौसाक्षात्कारत्वकत्वं, मन्दग्रन्धसाक्षात्कारत्वञ्च न तथा
 बुभुक्षाविरहवैशिष्ट्यादेरपि तत्र प्रवेशात् । न चैव तारत्वेऽप्यसम्भवः
 तथापि बुभुक्षाविरहवैशिष्ट्यस्य प्रवेशादिति वाच्यं । मन्दबुभुक्षा-
 विरहविशिष्टतारग्रन्धसाक्षात्कारत्वेन हि न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु
 तारग्रन्धग्रहकालीनमन्दग्रन्धग्रहे मन्दबुभुक्षा हेतुः, कार्यतावच्छे-

(१) कथमेव रूपेण हेतुत्वमिति ल० ।

गमः, तदप्रतिसन्धानेऽपि तारत्वानुगतप्रत्ययात् । तारत्व-मन्दत्वे च न शब्दवृत्तिजाती सप्रतियोगिकत्वात् ।

दक्ष न तारशब्दग्रहकालीनमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वं तथा सति तारशब्दासत्त्वेऽपि मन्दबुभुक्षामत्वे तारशब्दग्रहकालीनमन्दशब्दसाक्षात्कारापत्तेः कित्तु मन्दबुभुक्षोत्तरमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वं,^(१) इत्यञ्च तारशब्दग्रहकाले सामान्यसामग्रीमर्थ्यादया मन्दसाक्षात्कारवारणाय तदकालीनमन्दसाक्षात्कारे केवलं तारशब्दसाक्षात्कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति तारशब्दसाक्षात्कारत्वस्य तत्पर्याय्यधिकरणत्वादित्याहुः । तदसत् । कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौणत्वात् मानाभावाच्च । न च तत्रापि विशेषण-विशेष्यभावेन त्रिनिगमनाविरहात् कार्य-कारणभावद्वयमिति^(२) वाच्यं । तथापि तत्रापि कार्य-कारणभावचतुष्टयात्^(३) तत्तदिच्छान्यमन्दबुभुक्षोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया कार्यतावच्छेदकगौरवं पुनरधिकमिति दिक् ।

‘तदप्रतिसन्धानेऽपि’ तादृशावच्छेदकत्वाप्रतिसन्धानेऽपि, तादृशप्रत्ययस्य कदाचिदपस्त्रापसम्भवादाह, ‘तारत्व-मन्दत्वे चेति, ‘न शब्द-

(१) मन्दबुभुक्षीविशिष्टमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वमिति ख० ।

(२) विशेषण-विशेष्यभावभेदेन कार्य-कारणभावद्वयमितीति ख० ।

(३) मन्दबुभुक्षोत्तरत्व-मन्दसाक्षात्कारत्वयोस्मारात्तुत्तरत्व-मन्दसाक्षात्कारत्वयोश्च विशेषण-विशेष्यभावभेदात् इत्यर्थः । न चोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात् विशेष्यप्रवेश इति वाच्यं । अनुत्तरत्वेऽपि तथा सम्भवात् प्रकृतारम्भतेरिति ध्येयम् ।

नापि तारत्व-मन्दत्वयोर्विरोधः, य एव गकारस्तार-
 आसीत् स एवेदानीं मन्द इति समयभेदेन वक्तृभेदेन
 च तयोरेकत्वप्रतीतिः । तारोऽयं न तारतरस्तारा-
 न्मन्दोऽन्य इति भेदप्रतीतिरस्तौति चेत्, न, धर्मिणो-
 ऽभेदे भासमाने विशिष्टधर्मिभेदप्रतीतिर्धर्मभेदविषय-
 त्वात् । एकत्र घटे लोहितोऽयं न श्यामइदानीमिति
 प्रतीतिवत् । न च तौत्रेण गकारेण मन्दगकाराभि-

ष्ट्यतीति, तथाच शब्दवृत्तिजातितया शानुगमसक्यत्वं इति भावः ।
 'शब्दवृत्तीति स्वरूपकथनं तेन तन्मते भाष्यसिद्धिः, (१) 'अप्रतियोगि-
 कत्वादिति भाष्यधिकत्वादित्यर्थः, 'अयमस्मान्मन्द-
 इत्येव प्रत्ययादिति भावः । रूपादिब्रह्मत्वापकर्षजातेस्तन्मतेऽभावात्
 अविचार इति भावः । शब्दवृत्तिजातित्वमभ्युपेत्याह, 'नापीति,
 'आसीदिति उपलब्ध इत्यर्थः, 'अन्ययातीतत्वानवघात् । 'वक्तृभेदेन
 चेति, य एव देवदत्तेन तार उचरितः स एव चेत्तेन मन्द-
 उचरित इति वक्तृभेदेन चेत्यर्थः, 'तयोः' तारत्व-मन्दत्वयोः, तारो-
 ऽयं न तारतर इति दृष्टान्ताद्ये, 'असीति, 'अधिकरणाभेदप्रत्यभिज्ञा
 बाधिकेति शेषः । 'भासमान इति प्रमाणसिद्ध इत्यर्थः, 'धर्मिणि
 तारत्वादिधर्मभेदविषयत्वादित्यर्थः, 'तौत्रेणेति तौत्रगकारमावा-
 त्कारेणेत्यर्थः, मन्दबुभुक्षाविरहसदृशतेनेति शेषः, 'अभिभवादिति

(१) तन्मते गुणगतभावद्वयीकारादिति भावः ।

भासन्ते दर्पणधर्मा इव मुखादौ तद्वयद्वयस्य स्पर्शपुर-
स्कारेण कर्णशष्कुलीत्वगिन्द्रियेण तार-मन्दजनकवायू-
नां त्वयाप्युत्कर्षापकर्षस्थोद्भूतस्पर्शस्य च स्वीकारात्
श्रीवेणैव वा । चक्षुरादेर्यत्र वायुधर्मग्रहस्तत्रायोग्यत्व-
मुपाधिः, अन्यथा श्रीवेण स्वगुणो न गृह्येत इन्द्रिये

ककारसाधारणताराकारानुगतप्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
न चैव गत्वादिक्कमपि वायुधर्मोऽप्यु तारत्वादिवत् वर्णस्लेक-
पवास्तु साधवादिति वाच्यं । य एव गकारस्तार आसीत् य-
एवेदानीं मन्द इतिवत्ककारादौ गकारादित्वेन प्रत्यभिज्ञाविरहोर्गि-
प्रत्युत ककाराद्गकारोऽप्य इत्यादिप्रतीतेरिति वद्वयं । 'स्पर्शपुर-
स्कारेणेति स्वयं विषयोऽत्येवत्यर्थः, 'कर्षेति कर्षणशब्दवच्छेदेन
सगिन्द्रियमधिकर्षणेत्यर्थः, यथा चक्षुरादौ कर्षणशब्दवच्छेदेन सगि-
न्द्रियमधिकर्षणं न तद्वयद्वयमिति भावः । अत एवाप्यावच्छेदेन सगि-
न्द्रियमधिकर्षणं न तद्वयद्वयमिति । 'उत्कर्षेति, अन्यथा कार्यवैजात्यं
न स्यादिति भावः । 'उद्भूतस्पर्शमेति, तत्र इवानुद्भूतस्पर्शस्य वायोः
शब्दाजनकत्वादिति भावः । नन्वेवं कुशाद्युपहतत्वात् तत्र गृह्येत^(१)
तारं स्पृशामीत्यनुभवमायापत्तियेत्यत आह, 'श्रीवेणैवेति, 'तद्व-
यद्वयमित्यनुपपत्तेः, 'अन्यमेति महत्त्वरदर्शनमात्रात् कर्षणे इत्यर्थः,

(१) कर्षणशब्दकुर्यादुपहतत्वात् साधत्वं न स्यादिति उ० ।

तथा दर्शनात्, चक्षुर्वा न पार्थिवरूपग्राहकं अपार्थि-
वेन्द्रियत्वात् रसनवत् इत्याद्यपि स्यात् । अथ योग्यो-
योग्येन गृह्यते स्वगुणः परगुणो वा, योग्यता च फल-
बलेन कल्पते, तर्हि श्रोत्रस्यापि वायुधर्मग्रहे तुल्यं ।
न च तारो गकार इत्यत्र वायोरप्रतीतिः, वायुत्वेना-
प्रतीतावपि तारत्वादिनैव तत्प्रतीतिः, यथा अम्लित्वे-
नाप्रतीतावपि अयोगोलके लोहित इति प्रतीतिः ।
ननु वायु-शब्दयोस्त्वचा श्रोत्रेण वा ग्रहे केन तारोऽयं
गकारइत्यारोप इति चेत्, न, उभयेन्द्रियग्राह्ययोर-
संसर्गाग्रहात् संसर्गव्यवहारः । अस्तु वा त्वगिन्द्रियोप-

‘तथा दर्शनादिति स्रगुणायाहकत्वदर्शनादित्यर्थः, ‘न पार्थिवरूपेति,
रसनादेः पृथिवीसमवेतसत्तायाहकतया व्यभिचारवारणाय रूपपदं,
तत्र रसेतरगुणपरं, अतएव प्राण्ये व्यभिचारवारणाय हेतावपा-
र्थिवेति, तत्रः पक्षमतया^(१) व्यभिचारो न दोषाय, त्वग्याह्यत्वेनापि
वा गुणो विशेषणीयः । ‘न चेति, त्वक् च वायुग्रहं विना न तद्-
वृत्तिजातियद्दसमर्थेति भावः । त्वचा तारत्वग्रहपक्षे इदं,^(२) ‘वायु-
त्वेनेति, वायुलक्ष्यं तन्मते त्वचो योग्यत्वेऽपि दोषाद्ग्रहइति भावः ।
त्वचा तारत्वग्रहपक्षे शङ्कते, ‘नन्विति, परमतेनाह, ‘अस्तु वेति,

(१) प्रतिबन्धिमुद्रया तत्रापि तस्य साध्यत्वमिति भावः ।

(२) चान्यथा वायुग्रहापेक्षा न स्यात् ।

नीतस्य श्रोत्रेणारोपः श्रोत्रेणैव वा तारत्वमद्दोऽपीत्युक्तं,
उत्पत्तिमच्चञ्चासिद्धं तत्प्रतीतिः श्रुतपूर्वोऽयं गकार-
इति प्रत्यभिज्ञानवाधितत्वात् । ननु प्रत्यभिज्ञैव तथा
वाधिता गत्वजात्वौपाधिकोऽभेदप्रत्ययो गकारे सम्भव-
तीत्युक्तमिति चेत्, न, गत्वजातेरसिद्धेः भेदे भासमाने
ह्यभेदप्रतीतिर्जातिमालम्बते । न च गकारभेदप्रतीति
रस्ति, तारत्व-मन्दत्वे अपि न भेदहेतू य एव तार-
स एवेदानौ मन्द इति प्रत्यभिज्ञानात्, गकारानित्य-
त्वेऽपि तथा सम्भवतीति चेत्, तर्हि नित्यत्वेऽपि कर्ण-

स्वमतेऽन्यथाख्यातेरभावान् । 'तथेति उत्पत्तिप्रतीत्येत्यर्थः, 'वाधि-
तेति व्यक्तभेदविषयत्वेन वाधितेत्यर्थः, न व्यक्तभेदविषयेति यावत्,
किन्तर्हि तस्या विषय इत्यत आह, 'गतेति, 'गत्वजातेरिति
गकारस्यैकत्वैकव्यक्रिमाचट्टित्वादिति भावः । ननु जातेरसिद्धा-
वयानुगतधर्मान्तरमभेदप्रत्यभिज्ञाविषयः स्यात् यदप्ये कौलाहल-
धीरित्यतो दोषान्तरमाह, 'भेद इति, 'भासमाने' अनुभवमिद्वे,
अन्यथा घटादित्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञानमपि दक्षगताञ्जलि^(१) स्या-
दिति भावः । ननु तारत्वादिविरुद्धधर्मोऽभेदोऽनुगीय इत्यत आह,
'तारत्वेति, 'भेदहेतु' भेदानुमापकौ, कश्चित् तत्रैव पाठः, 'य एवेति,
तथाच विरुद्धताभावात् भेदसिद्धत्वमिति भावः । 'गकारानित्यत्वे-
ऽपि' गकारस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि, 'तथेति व्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः,

(१) घटादित्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञानेऽपि दक्षगताञ्जलिरिति सू० ।

शङ्कुलीत्वगिन्द्रियोपनीतवायुधर्मात्पत्तेरुपाधित्वं सम्भवति । न च वायोरप्रतीतिः, उत्पन्नत्वेनैव तत्प्रतीतेः लोहितत्वेनेव जवाकुसुमस्य स्फटिके । अस्तु वा प्रागनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वेन उत्पन्नस्य सादृश्येन स्मृतोत्पत्तिमत्त्वारोपः । न चैवं घटादावपि नोत्पत्तिः सिद्धेदिति वाच्यम् । कुलालव्यापारानन्तरमनुभूयमानघटस्य तद्व्यापारात् प्रागनुभूयमानेन घटेन नाभेदोभासते किन्तु भेद एवेति तत्र प्रागसत्त्वे सत्त्वं सिध्यति, गकारे तूत्पत्तिप्रतीत्यनन्तरं कण्ठतात्त्वादिव्यापारात् पूर्वमनुभूयमानगकारेणाभेदप्रत्ययात्^(१) दीपवत् स व्यञ्जक एव । अथ शब्द उत्पद्यते

आरोपरूपत्वादिति भावः । तर्हि तुल्यन्यायतयोत्पत्तिमत्त्वप्रत्ययस्यापि धर्मत्वं सम्भवतीत्याह, 'तर्हीति, 'उपाधित्वमिति आरोपत्वमित्यर्थः, तथाच विनिगमकाभावादुत्पत्तिमत्त्वं सन्दिग्धमिति भावः^(२) । अनुभूयमानारोपं निषेधति, 'न चेति, 'स्फटिक इति, तादात्म्येनेति शेषः । ननु तदानौ नियमतो वायोन्सारत्वेनानुभवकल्पने वायुत्वानुभवप्रतिबन्धकदोषकल्पने च मानाभावो गौरवश्चेत्यत आह, 'अस्तु वेति, सादृश्यघटं विना तादृशधीरसिद्धेवेति भावः । 'मः' कण्ठतात्त्वादिव्यापारः, 'व्यञ्जक एव' शब्दस्य व्यञ्जक एव, 'उत्कर्षेति

(१) अभेदप्रत्ययिज्ञानादिति ख०, ग० ।

(२) सन्दिग्धाधिष्ठमिति भाव इति ख० ।

उत्कर्षवत्त्वे सति अपकर्षवत्त्वात् माधुर्यवत् अतएवा-

परममहत्त्वे व्यभिचारवारणाय विद्येयं, परमाणुपरिमाणे महत्त्वापे-
क्षयापहृष्टे व्यभिचारवारणाय भवत्यन्तं । न च तथापि परमाणो-
रणुत्वं ज्ञानुकाणुत्वापेक्षयोत्कृष्टत्वात्तदोपतादवस्थितिमिति वाच्यं ।
अपकर्षपदेन म्नाथ्ययनशतीयप्रतियोगिकापकर्षस्य विवक्षितत्वात्
स्वपदमपकर्षपरं, राजात्वाच्च गुणत्वव्याप्यव्याप्यत्रात्त्वा^(१) । न वैवं
भवत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अस्मिन्मापेक्षयाऽप्यन्तापहृष्टे शीघ्रो-
घ्राधारभक्तपरमाणुगतोऽप्युत्कर्षं व्यभिचारवारकत्वात् । स्वाद्यप-
समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिमहत्त्वित्तेन सजातीयं विमेष-
णीय तेन सर्वरारसाद्यमेक्षयापहृष्टे तण्डुलादिरमाद्यपेक्षया चोत्कृष्टे
जलपरमाणुमादौ न व्यभिचारः जलरमापेक्षया तथापकर्षविर-
हात्, स्वपदमपकर्षपरं । यदि च परमाणुपरिमाणे ज्ञानुकपरि-
माणपेक्षयापि नोत्कर्षादिति किन्त्वपकर्ष एव तन्मात्रान्तापहृष्टत्वेन
सुप्रसिद्धत्वात् अधिकरेण्यपकर्षत्वेन परिमाणस्योत्कृष्टत्वमिति
गुणकिरणावच्छानाचार्यैरभिहितत्वाच्च, तदा तु सजातीयत्वानुपा-
दाय तादृशोपाधिमहत्त्वप्रतियोगिकत्वेनापकर्ष एव विमेषणीयः ।

केचिन्नु प्रकृत्येन सतीत्यनेन विमेषणस्य परमाणुपरिमाणादौ
व्यभिचारः । न च भवत्यन्तवैयर्थ्यं, हेतुदये तात्पर्यात्, किन्तुत्कर्ष-
वत्त्वव्यतिरेकतौ प्रत्यक्षवधिरिन्द्रियत्रत्वेन विमेषणीयमत आत्म-
परिमाणस्य प्रत्यक्षत्वेन न तत्र व्यभिचार इति भाजः ।

^(१) महत्त्वस्य परिमादत्वेन तत्सतीत्यनेन, यि तद्व्याप्याद्युत्कर्षादिभावात् न
तद्व्याप्यं तत्र सुदृष्टं इति तदपेक्षयापकर्षवत्त्वमिति भावः ।

नित्यत्वमिति चेत् । न । तारत्व-सन्दत्वयोरुत्कर्षापकर्ष-
 योगकारे पूर्व्वन्यायेनासिद्धेः सिद्धौ वा जातिसङ्करभये-
 नोत्कर्षापकर्षयोर्जात्योः रसत्व-शब्दत्वव्याप्ययोर्नानात्वेन
 रसशब्दसाधारण्याभावात् । अतएव सजातीयसा-
 श्वात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः तत्प्रति-
 बन्धसाश्वत्कारविषयतावच्छेदकसामान्यमपकर्ष इति
 साधारणो हेतुरपास्तः । तारत्वादेर्गकारजातित्वा-
 सिद्धेः । साधनावच्छिन्नसाध्याव्यापकमूर्त्तगुणत्वस्याश्रौ-

• अनुमितानुमाने गौरवादाच्च, 'अत एवेति, 'अनित्यत्वमिति,
 शब्दे साधनीयमिति शेषः । 'साधारण्येति, तथाच शब्दवृत्त्युत्कर्षा-
 पकर्षघटितव्याप्तिरेवाभिद्धेति भावः । 'सजातीयेति, अत्र हेतुद्वये
 तात्पर्ये, गगन-परमाणुपरिमाणवृत्तिजात्योर्निहकप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकत्व-प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वयोरसत्त्वेन व्यभिचाराभावादुभयनिवेशे
 प्रयोजनविरहादिति शेषं । अमूर्त्तमात्रवृत्तिद्वित्वाद्दौ^(१) साध्या-
 व्यापकतया 'साधनावच्छिन्नेति, इदञ्च सन्निहितहेतुद्वयापेक्षया
 अन्यथा सुखादौ कर्मणि च साध्याव्यापकत्वापातात्, 'गुणपदञ्च
 समवायेन मूर्त्तवृत्तितालाभाय, ध्वनिश्च वायुधर्म इति मतेनेद-
 मिति न ध्वनौ साध्याव्यापकता, 'अश्रौचेति श्रोत्राग्राह्यगुणत्वस्ये-
 त्यर्थः, नातः श्रोत्रसंयोगादौ व्यभिचारः, ध्वनिभिन्नभावत्वावच्छिन्न-

(१) अद्वित्तिमात्रद्वित्वादाविति ख० ।

त्रत्वस्य चोपाधित्वात् अग्रयोजकत्वाच्च । न हि कार-
णाधीन एव उत्कर्षोऽपकर्षय, परंममइति परमाद्यौ
च परिमाणे प्रत्येकं सत्त्वात् । न चोभयस्यैकत्र सत्त्वं
कारणप्रयोज्यं, एकैकवद्द्वयोरपि प्रत्येकमेकत्वात् । स्वा-
देतत् श्रोत्रव्यापारानन्तरमिदानीं श्रुतपूर्वो मकारो
नास्ति विनष्टः कोत्याहस्य इति प्रतीतिः प्रत्यक्षमेव
शब्दानित्यत्वं विनाशिभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वानुमानाद्वा,
प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं ध्वंसस्य षट-

साध्यव्यापकत्वं^(१) बोध्यं तेन ध्वनि-तदुभयोर्न साध्याव्यापकता, अस्त-
न्मते शब्दानादेष्टव्यत्वे ध्वनेः षडिन्द्रियवेषकालस्य च व्यवर्त्तनात्
पद्येतरत्वं, उत्कर्षवत्त्वे मतीति पूर्वोक्तहेतौ दोषान्तरमाह, 'अग्रयो-
जकत्वाच्चेति । 'मजातीयेत्यादिहेतुपरत्वे 'परममइतीत्याद्यपिनघन्व-
विरोधान् अनुकूलतर्कमाशङ्क्य निराकरोति, 'न हीति । 'प्रत्येक-
मेकत्वादिति, तथाच प्रत्येकसत्तानियामकादेव एकत्रोभयवस्योप-
पत्तेर्न तत्र भकारणकत्वं प्रयोजकमिति भावः । 'श्रोत्रव्यापारा-
नन्तरमिति श्रोत्र-मनःसंयोगानन्तरमित्यर्थः । ननुत्पत्तिमत्त्वमेवा-
नित्यत्वं तत्र न प्रत्यक्षमिदमित्यतश्चाह, 'विनाशिभावत्वेनेति,
'उत्पत्तिमत्त्वानुमानादेति, 'शब्दानित्यत्वमित्यनुपपद्यते, 'अभावत्वेन'
ध्वंसत्वेन, तेन न सूक्ष्मान्वयाभावे व्यभिचारः, 'ध्वंसस्य' शब्द-

(१) ध्वनिगिद्धतरत्वावच्छिद्रसाध्यव्यापकत्वमिति उ० ।

ध्वंसवत् न तु विनाशग्रहे प्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षत्वं
तन्नं धर्माभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदिन्द्रियाग्राह्ये-
ऽपि प्रतियोगिसमवायिनि गन्ध-रसाभावयोर्ग्रहणाच्च ।
नोभयं गौरवात् स्मृतघटसंयोगध्वंसप्रत्यक्षत्वापाताच्च ।
न च प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे वायुस्पर्शध्वंसोऽपि
प्रत्यक्षः स्यात् इति वाच्यम् । आश्रयनाशजन्यस्य तस्य

ध्वंसस्य, 'विनाशग्रहे' विनाशप्रत्यक्षे, 'धर्माभावेति धर्मध्वंसेत्यर्थः ।
ननु स्वग्राहकेन्द्रियाग्राह्यप्रतियोगिसमवायिवृत्तिनाशत्वं^(१) ध्वंसप्रत्यक्ष-
तन्त्रमित्यत आह, 'तदिन्द्रियेति, 'गन्ध-रसाभावयोः' गन्ध-रस-
ध्वंसयोः । ननु तदिन्द्रियाग्राह्यप्रतियोगिकध्वंसत्वं प्रतियोगिसम-
वायिनो लौकिकप्रत्यक्षत्वज्ञ इयं नाशप्रत्यक्षे तन्त्रमित्यत आह,
'नोभयमिति, 'स्मृतघटेति स्मृतघटयोर्ग्रहणयोगध्वंसप्रत्यक्षं भूतलादौ
तस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तदानीं प्रतियोगि-समवायिनोलौकिक-
प्रत्यक्षविरहादिति भावः । यदा कदाचित् प्रत्यक्षविषयप्रतियोगि-
समवायिकनाशत्वस्य प्रयोजकत्वे च मानाभाव इति हृदयं^(२) । 'प्रत्यक्षः
स्यादिति वायौ प्रत्यक्षः स्यादित्यर्थः, अन्यथा कालादौ तत्रत्यचा-
भुषणमादिष्टापत्तेः सम्भवात् । 'आहकेति, वायुघटितेन्द्रियसन्निकर्ष-
विरहादिति भावः । नन्वेतावता शब्दध्वंसप्रत्यक्षसम्भवेऽपीदानीं श्रोत्रे

(१) खं प्रतियोगि तद्ग्राहकेन्द्रियाग्राह्यो यन्तत्समवायी तददृक्तीत्यर्थः ।

(२) तथाच गौरवादेव तदपि न वाच्यमिति भावः ।

प्राद्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । किञ्च यस्य सत्त्वं यथा-
नुपलब्धिरोधि तस्याभावस्तत्र गृह्यते इति योग्या-

युतपूर्वा गकारो नास्तीत्यव्यन्ताभावप्रत्यक्षसम्भवः अधिकरणतया
तद्देशिण्यावगाह्यभावप्रत्यक्षे^(१) तद्योग्यताविशिष्टप्रतियोगिमत्त्वानुपल-
ब्धिरूपाया योग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वात् अन्यथा जलपरमाणौ पृथिवीत्वं
नान्तोर्व्यपि प्रत्यक्षापत्तेः । न च महदुद्भूतकृपवदिन्द्रियसम्बद्धविश्ले-
षणताया एव पृथिवीत्वाद्यभावप्राद्वेन्द्रियतात्तदभावादेव न तादृश-
प्रत्यक्षमिति वाच्यं । तथापि भ्रूलजले पृथिवीत्वाभावमन्निकर्षेद्ग्राया-
मुपभोतशुद्धपरमाणुप्रकारेण तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्य दुष्कारत्वात् ।
न च तदानीं तादृशप्रत्यक्षे दृष्टापत्त्येव “जलपरमाणौ पृथिवी-
त्वाभावमावात्कारो न भवतीति प्रामाणिकप्रवादस्य च जलपरमाणु-
घटितसन्निकर्षेण पृथिवीत्वाभावमावात्कारो न भवतीत्यर्थ इति
वाच्यं । जलपरमाणुसन्निकर्षेद्ग्रायां पृथिवीत्वग्न्ययोग्यवस्तुत्वे-
सन्निकर्षेण्यवश्यकतया पृथिवीत्वाभावलौकिकमावात्कारस्यावश्यक-
त्वेन तत्र जलपरमाणुघटितसन्निकर्षजन्यत्वाभावस्य प्रपञ्चनिर्णयता-
पत्तेरित्यतोऽव्यन्ताभावस्य प्रपञ्चपादयति, ‘किञ्चेति, ‘यस्य सन्न-
मिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यद्ग्रायां विश्लेष्यस्य मतमित्यर्थः,
‘यत्र’ अधिकरणे, ‘अनुपलब्धिरोधि’ स्वावच्छिन्नवेगिण्यावगाहि-
लौकिकप्रत्यक्षाभावाभावापादके स्वावच्छिन्नवेगिण्यावगाहिनीकिक-
प्रत्यक्षापादकमिति यावत्, ‘तस्याभावः’ तादृशां विश्लेष्यात्त्वाभावः,

(१) वाङ्मयिन्द्रियेण भावोऽनुपलब्धिरोधकप्रामाण्यत्वात् नान्तोर्व्यापारदृष्टा-
देरम् ।

नुपलब्धार्थः । अतएव पृथिवीत्वाभावो जलीयपरमाणौ
न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः^(१) । अस्ति च

‘न च गृह्यते’ आधाराधेयभावसम्बन्धेन तद्विशिष्टतया साक्षात्-
क्रियते । अत्र भूतलादौ समवायादिना घटसत्त्वेन समवायादिना
घटोपलम्भस्यापादनसम्भवाद्तौन्द्रियसंयोगादिना घटाभावप्रत्यक्षा-
पत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्तं, यद्गुणावच्छिन्नेत्यु-
पादानान्मनसि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावश्चाचुषोर्नोद्भूत-
रूपत्वावच्छिन्नाभाव इत्यवधेयं । ‘पृथिवीत्वाभाव इति जलपरमाणौ
पृथिवीत्वं नास्तीति न साक्षात्कार इत्यर्थः, जलपरमाणुर्यदि
पृथिवीत्ववान् स्यात् पृथिवीत्ववैशिष्ट्यावगाहिलौकिकचाचुषविषयः
स्यादित्यापादनस्य जलपरमाणादौ व्यभिचारेणसम्भवादिति भावः ।
‘वायौ रूपाभाव इति वायवुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थः,^(२) वायुर्यदि
महत्त्वे सति चतुःसन्निकर्षादिमत्त्वे च सत्युद्भूतरूपवान् स्यात्तदो-
द्भूतरूपवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकचाचुषविषयः स्यादित्यापादनसम्भवा-
दिति भावः । यद्यप्येवं जलपरमाणावपि पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो
दुर्वारः जलपरमाणुर्यदि महदुद्भूतरूपवत्त्वे सति चतुःसन्निकर्षादि-
मत्त्वे च सति पृथिवीत्ववान् स्यात्तदा पृथिवीत्ववत्तयोपलभ्येतेत्या-
पादनस्य सुकरत्वात् । न च पञ्चावृत्तिधर्माविशेषितेन यद्गुणा-
वच्छिन्नसत्त्वेनेति विवक्षितमिति वाच्यं । एवमपि जलपरमाणुर्यदि

(१) महति वायौ रूपाभाव इति क० ।

(२) महति वायवुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थ इति ख० ।

तथा शब्दे तस्य सत्त्वे समवधाने च प्रतीतिप्रसङ्गात् ।
निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्तीति चेत्, न, इहेदानौ

गन्धवदणुभिन्नत्वे^(१) सत्युद्भूतरूपवत्त्वे सति चतुःसन्निकर्षादिमत्त्वे च
सति पृथिवीत्वान् स्यात्तदा पृथिवीत्ववत्तयोपलभ्येतेत्यापादनसम्भ-
वेन तत्र पृथिवीत्वाभावसाक्ष्यस्य दुर्वारत्वात्, तथापि पञ्चावृत्ति-
धर्मेण प्रतियोगिषाहकातिरिक्तेन साविशेषितेन यद्गुणावच्छिन्न-
मत्त्वेनेति विवक्षितं गन्धवदणुभिन्नत्वादिकञ्च^(२) प्रतियोगिषाहका-
तिरिक्तमेवेति नातिप्रसङ्ग इत्यभिमानः । न चैतस्य योग्यानुपलब्ध्य-
र्थत्वे^(३) घटवति भूतत्वे घटाभावलौकिकप्रत्यक्षधर्मासम्भवः तत्र
वास्तवघटवत्त्वेनापादनसम्भवादिति वाच्यं । अस्या अभावलौकिक-
प्रत्यक्षप्रमोपयोगित्वादिति दिक् । विस्तरस्त्वस्यत्वंतानुमानरहस्ये
व्यतिरेकिप्रत्येक्षुसन्धेयः । प्रकृते योजयति, 'संश्लि चेति, 'तस्य मत्त्वे'
समवायेन शब्दस्य मत्त्वे, 'समवधाने च' मनःसंयोगे च, 'प्रतीति-
प्रसङ्गादिति शब्दप्रत्यक्षापादनसम्भवादित्यर्थः, यदि मनःसंयुक्तत्वे
सति शब्दान् स्यात्तदा शब्दवत्तयोपलभ्येतेत्यापादनस्य निरूपद्रव-
त्वादिति भावः^(४) । 'निरधिकरणेति अधिकरणानवगाहिनीत्यर्थः,
अधिकरणस्य प्रकृतौ भानं न सम्भवति श्रोत्रस्याधिकरणस्य श्रोत्र-

(१) गन्धवद्विन्नत्व इति ख० ।

(२) गन्धवद्विन्नत्वादिकञ्चेति ख० ।

(३) योग्यानुपलम्भपदापत्त इति ख० ।

(४) यदि मनःसंयुक्तत्वे सति शब्दवत्त्वं स्यात् तदा शब्दवत्त्वात्त्वात्कार-
विषय स्यादिभाषारानस्य निरूपद्रवत्वादिति भाव इति ख० ।

शब्दो नास्तीति प्रतीतेः । तस्मात् यत्राधिकरणे देशे
समये वा प्रतियोग्यत्र वर्तते तत्र तदभावो निरूप्यते ।
अतएव सद्भ्यामभावो निरूप्यते इत्युक्तं, शब्दाभावस्य
च स्वतएवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् नाश्रये सन्निकर्षापेक्षा ।
इन्द्रियविशेषणतया नाभावग्रहणमिति चेत् । न ।

योग्यत्वादित्याशयः, 'इति प्रतीतेरिति इत्युपनीतश्रोत्रादिविषयक-
प्रतीतेरित्यर्थः । नन्वेवं योग्यप्रतियोगिकध्वंसस्य कुत्रचिदधिकरणे
प्रत्यक्षं भवति कुत्रचित्त्रे तत्र किं नियामकं अधिकरणयोग्यत्वस्य तत्र
नियामकत्वानभ्युपगमादित्यात् आह, 'तस्मादिति, 'यत्र' यत्रैव, (१)
'देशे' दिगुपाधौ, 'प्रतियोगी वर्तते इति प्रतियोगी प्रतियोगि-
मन्तीपक्षमापादयितुं शक्नोतीत्यर्थः, 'तत्र तदभाव इति तत्रैव
तदभावो निरूप्यत इत्यर्थः, न तु तस्यापि योग्यत्वं तन्त्रमिति
भावः । 'अतएवेति यत एव अधिकरणयोग्यत्वं न शब्दाभाव-
प्रत्यक्षे तन्त्रं अतएव, 'सद्भा' प्रामाणिकाभ्यामधिकरण-प्रतियोगिभ्यां
अभावो निरूप्यत इत्येवोक्तं न तु योग्याभ्यामधिकरण-प्रतियोगि-
भ्यामित्युक्तमित्यर्थः । ननु श्रोत्रस्य श्रोत्रासम्बद्धतया शब्दाभावे
इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वाभावात् कथं प्रत्यक्षमित्यत आह, 'शब्दा-
भावस्येति, 'स्वतएव' साक्षादेव, 'आश्रये' श्रोत्रे, 'इन्द्रियेति, तथाच
शब्दाभावो नाध्यक्षः अभावस्येति साक्षात्कारकारणेन्द्रियसम्बद्ध-

(१) नन्वेवमित्यादिः यत्रैवेत्यन्तः पाठः कण्ठके नास्ति ।

अयोग्यत्वस्योपाधित्वात् । अन्यथा गुणस्य संयुक्त-
समवायेन ग्रहणदर्शनात् न समवायेन शब्दग्रहः
स्यादिति । मैवं । सत एव हि शब्दस्य व्यञ्जकविरहा-
दनुपलब्धिमात्रं न तु भ्रंसः, तत्तद्याप्येतरसकलतदुप-

विशेषणतारहितत्वादित्यनुमेयमिति भावः । 'अयोग्यत्वमेति अयो-
ग्यत्वं विषयतया घात्काराजनकत्वं योग्यानुपलब्धिरहितत्वं वा ।
'अन्येति ग्रहणारदर्शनमात्रेण कल्पने इत्यर्थः । 'सादेतदिति
प्रज्ञायां समाधत्ते, 'मैवमिति, 'अनुपलब्धिमात्रमिति कदाचिद-
नुपलब्धिमात्रमित्यर्थः । ननु गकारादेः सर्वदा सत्त्वे चोके इदानीं
श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह, 'तत्त-
ज्ञाप्येति प्रतियोगि-प्रतियोगिव्याप्येतरप्रतियोग्युपलम्बकथावत्कारण-
विशिष्टप्रतियोगिमत्तानुपलब्धिरूपाया योग्यानुपलम्बेरभावादित्यर्थः,
श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीति प्रत्यक्षाभिद्वैरिति श्रेयः, अत्र प्रति-
योगिमत्तानुपलब्धिमात्रोपादाने अन्वकारदशायां निमोलितनयन-
दशायां सपुष्पादिदशायाञ्चाभावप्रत्यक्षापत्तिरतीन्द्रियमात्रप्रतियो-
गिकात्यन्ताभावप्रत्यक्षापत्तिश्चातो विशिष्टान्तं, अतीन्द्रियमात्रप्रति-
योगिकात्यन्ताभावश्चले च प्रतियोग्युपलम्भाप्रसिद्धा नातिप्रसङ्गः,
प्रतियोग्युपलम्बपदस्य तदिन्द्रियजन्यप्रतियोगिस्तौकिकप्रत्यक्षपरत्वात्,
यावदित्युक्ते अन्वकारादावपि घटाद्यभावचाचुषापत्तिः चतुः-
संयोगादिलक्षणप्रतियोगिपदकथत्किञ्चित्कारणसत्त्वाद्दुपदानं,
भावप्रत्यक्षदशायां प्रतियोगि-तदिन्द्रियमन्त्रिकषादेः प्रतियोगि-

लभकसमवधाने तदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेरभा-
वात् । प्रतियोग्युपलभकव्यञ्जकवायोरभावात्, विनष्ट-

याहकयावदन्तर्गतस्य सर्वत्रासम्भवादव्याप्तिवारणायैतरान्त यावत्-
कारणविशेषणं, प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतियोगिव्याप्य एव ।
न चैवमतौतानागतचचुरादिव्यक्तीनामपि तादृशघटादिगाहकत्वात्
यावत्प्रतियोग्युपलभकसमवधानं न क्षाप्येत्यसम्भव इति वाच्यम् ।
प्रतियोगि-तद्वाप्येतरनिष्ठानि तदिन्द्रियजन्यसौक्तिकप्रत्यक्षनिरूपि-
तानि घावन्ति कारणतावच्छेदकानि स्वाश्रयसम्बन्धेन तद्देशिष्यस्य
विवक्षितत्वात् । ननु तथाप्यत्र व्याप्यताया व्याप्यदिशि प्रतियोग्युप-
लभकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिदिशि च तादात्म्यं घटकं तेना-
तौतानागतघटाद्यभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनिष्ठमहत्वोद्भूतरूपादेर्व्यव-
च्छेदः इत्यस्य प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादेर्न व्यवच्छेदः तस्येन्द्रियेऽपि
सत्त्वेन प्रतियोग्यव्याप्यत्वात् प्रतियोग्युपलभकतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छि-
न्नानामपि प्रतियोगिव्याप्येतरतया असम्भावपत्तेः स्वाश्रयनाशजन्य-
संयोगनाशस्य प्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च व्यासज्वलन्तिगुणप्रत्यक्षहेतोर्या-
वदाश्रयसन्निकर्षस्य तादृशप्रतियोग्युपलभकयावदन्तर्गतस्याभावात्,
अतएव कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याप्यत्वाभिधानेऽपि न निस्तारः
प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादेः प्रतियोगिविनाशस्येऽपि सत्त्वेन तस्यापि
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यव्याप्यत्वात् आलोकादेर्घटत्वादिव्याप्य-
तथाऽन्वकारेऽपि घटत्वाद्यभावचातुष्यापत्तेरिति चेत्, न, प्रति-
योगि-तद्वाप्यपदेन प्रतियोग्युपलभकभाषाधारणकारणस्य विवक्षितत्वात्
प्रतियोग्युपलभकभाषाधारणकारणत्वस्य यादृशप्रतियोगिपाहकेऽसत्यपि

प्रतीतिरपि त्वगिन्द्रियोपनीतव्यञ्जकवायुस्पर्शध्वंसोपा-
धिकैव । वायुर्नोत्पादकः किन्तु व्यञ्जकः इत्यत्र किं
विनिगमकमिति चेत् । न । इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
नास्ति विनष्टः कोलाहलइति प्रतीत्यनन्तरं पुनः
श्रवणे श्रुतपूर्वोऽयं गकारः पुनः स एवायं कोलाहल-
इति प्रत्यभिज्ञानमेव, घटध्वंसप्रतीत्यनन्तरञ्च स एवायं
घट इति न प्रत्यभिज्ञानमिति तत्र विनष्टप्रतीत्या

यादृशाभावप्रत्ययं तत्तद्भक्तिमेव वाच्यमिदञ्च संभगांभावप्रत्यये
हेतुः श्रुतीन्द्रियान्योन्याभावप्रत्ययचक्षुले प्रतियोग्युपलभकाप्रसिद्धे-
उपलभपदस्य लौकिकप्रत्ययपरत्वादिति दिक् । ननु तथापि विनष्टः
कोलाहल इति प्रतीत्या शब्दस्य ध्वंसमिद्धिरित्यत आह, 'विनष्ट-
प्रतीतिरपीति, 'वायुस्पर्शध्वंसेति, न्यायनये वायोरतीन्द्रियतया
वायुध्वंसपरहाय वायुस्पर्शानुधावनं । न च वायुस्पर्शध्वंसोऽपि कथं
त्वगिन्द्रियोपनीतः श्राययनाग्रजन्यस्य तस्य घातकेन्द्रियसन्निकर्षा-
भावादिति वाच्यं । कालस्य परिन्द्रियग्राह्यतया^(१) कालघटित-
सन्निकर्षेण काले तस्य तत्रा प्रत्ययसम्भवादिति भावः । वायोर-
व्यञ्जकत्वे योग्यानुपलब्धिः सम्भवत्येवेत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'वायुरिति,
'किं विनिगमकं' किं प्रमाणं । 'प्रत्यभिज्ञानमेवेति, 'विनिगमक-
मित्यनुपपद्यते । नन्वेवं घटादेरपि लाघवात्प्रित्ययत्वमस्तु विनष्टप्रती-

(१) इदञ्च समवायुकारादुक्तं, वस्तुवो न्यायमतेऽपि तथा कल्पने काल-
स्यातीन्द्रियत्वेऽपि न चतिस्रघैवानुभवात् ।

ध्वंस एव सिध्यति । अतएव तारत्व-तारतरत्व-
मन्दत्व-मन्दतरत्वप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनाद्वरं प्रत्य-
भिज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वकल्पनमित्यपास्तम् । एतासु
सतीष्वप्यभेदप्रत्यभिज्ञानात् । स्यादेतत् शब्दः प्रयत्न-
साध्यः तदनभिव्यञ्जत्वे सति तदनन्तरमुपलभ्यमान-

तेरन्यदौ ध्वंसविषयत्वेनैवोपपत्तेरित्यत आह, 'घटध्वंसेति । 'अत-
एवेति, 'अपास्तमित्ययेतनेनान्वयः । 'एतासु सतीष्विति तारत्व-
तारतरत्वादिप्रतीतीनां यथार्थत्वेऽपीत्यर्थः, 'अभेदप्रत्यभिज्ञानादिति
यथायांभेदप्रत्यभिज्ञानसम्भवादित्यर्थः, तत्प्रतीतीनां स्वाश्रयव्यञ्ज-
त्वात्मकपरम्परासम्बन्धेन^(१) वायुनिष्ठतारत्वाद्यवगाहिलादिति भावः ।
'तदनभिव्यञ्जत्व इति, प्रतिबन्धकविधूननद्वारा प्रयत्नव्यञ्जे घटत्वादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं प्रयत्नजन्यलौकिकमात्रात्काराविषयत्वपरं,
कालादौ व्यभिचारवारणाय 'तदनन्तरमुपलभ्यमानत्वादिति तद-
न्वय-व्यतिरेकानुविधायिलौकिकप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः, यो यजन्य-
लौकिकमात्रात्काराविषयत्वे सति यदन्वय-व्यतिरेकानुविधायि-
लौकिकमात्रात्कारविषयो भवति स तद्वन्वय इति सामान्यमुखी
व्याप्तिर्नातो जन्यमात्रस्य प्रयत्नजन्यतया यदन्वय-व्यतिरेकानु-
विधायित्वार्थकस्य तदनन्तरपदस्य वैयर्थ्यं, दण्डाद्यनभिव्यञ्जे पटादौ
दण्डादिजन्यत्वाभावेन सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचारवारणाय तदु-

(१) स्वाश्रयजन्यत्वात्मकपरम्परासम्बन्धेनेति उ० ।

त्वात् षटवत्, अभिव्यञ्जकत्वं हि इन्द्रियसम्बन्धप्रतिबन्धकापनायकत्वादिन्द्रियसन्निधापकत्वाद्वा^(१) कुद्योत्सारखेनेव षटादीनां, तदुभयमपि शब्दे न सम्भवति नित्यसमवेतत्वेनावरणापनयन-सन्निधापनयोरभावात् ।

पादानात् । न च प्रथमज्ञानभिव्यङ्गायामपूर्वदेवदत्तनादिज्ञातौ व्यभिचार इति वाच्यम् । जातिमत्त्वे सतीति विशेषणात्, इत्यत्र सामान्यतोच्चाप्तौ चचुरादिमादाय घटादिदृष्टिरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । न च शब्दस्यापि बुभुक्षावशात् कर्णशस्कुल्यवच्छिन्नमनःसंयोगद्वारा प्रथमव्यङ्गत्वादभिद्धिरिति वाच्यं । तद्विश्वशब्दस्य पक्षीकरणादिति भावः । सामान्यतोच्चाप्यभिप्रायेण वृष्टान्तः षटवदिति, तत्र प्रतिबन्धकविधुननद्वारा प्रथमव्यङ्गत्वेऽपि तन्तुसंयोगादिमादाय साध्य-हेतुसत्तादिति भावः^(१) । सत्यन्तविशेषणस्य स्वरूपाभिद्धिं निराकरोति, 'अभिव्यञ्जकत्वं हीति, प्रथमस्येति शेषः । 'इन्द्रियसम्बन्धेति विषयेन्द्रियसम्बन्धेत्यर्थः, 'इन्द्रियसन्निधापकत्वादिति विषयस्येन्द्रियनिकटदेशानयनद्वारा इन्द्रियसन्निकर्षजननादेत्यर्थः, 'कुद्योत्सारणेनेवेति पूर्ववद्दृष्टान्तः, 'नित्यसमवेतत्वेनेति श्रोत्रसमवायरूपेन्द्रियसन्निकर्षस्य नित्यत्वेनेत्यर्थः, 'आवरणापनयनेति इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धकापनयनेत्यर्थः, 'सन्निधापनेति विषयस्येन्द्रियसन्निकर्षादेऽज्ञानयनद्वारेन्द्रियसन्निकर्ष-

(१) इन्द्रियसन्निकर्षाधापकत्वादेति क० ।

(१) षटवत्त्वे तन्तुसंयोगस्याहेतुत्वेऽपि तत्सत्य एव षटवत्त्वादिति भावः ।

नापि श्रोत्रसंस्कारात्, इन्द्रियसंस्कारस्य उन्मीलना-
लोकादेः सकृदिन्द्रियसम्बन्धयोग्यसर्वार्थोपलब्धनुकूल-
संस्कारजनकत्वं दृष्टं तद्वद्वायुरपि सकृदेव सर्व्वशब्दो-
पलब्धनुकूलं श्रोत्रे संस्कारमादध्यात्, तथाच सर्व्व-
शब्दोपलब्धिः स्यात् । तदुक्तं “सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्व्व-
शब्दान् प्रकाशयेत् । घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि

जननेत्यर्थः, ‘श्रोत्रसंस्कारादिति श्रोत्रसंस्कारदारेत्यर्थः, प्रयत्नस्य
शब्दव्यञ्जकत्वमिति श्लेषः । संस्कारश्च परमते पदार्थविशेषः, अस्म-
न्मते च वायुसंयोगादिरूपसहकारिणा समवधानं, ‘इन्द्रियसंस्कारस्य’
इन्द्रियसंस्कारकस्य, कश्चित्तथैव पाठः, ‘सकृदिति युगपदित्यर्थः,
‘इन्द्रियसम्बन्धेति इन्द्रियसम्बद्धो योग्यो यावानर्थस्तदुपलब्धीत्यर्थः,
‘तदत्’ उन्मीलनादिवत्, ‘वायुरपीति, ‘अपिना प्रयत्नसङ्घः, तेन
न प्रकृतसङ्गतिः, (१) ‘सकृदेव’ युगपदेव, ‘सर्व्वशब्देति भवन्मते
शब्दानां नित्यैकतया सर्व्वेषामेव शब्दानामिन्द्रियसन्निष्ठत्वादिति
भावः । ‘तथाचेति, युगपदेवेति श्लेषः, ‘सकृच्चेति युगपदेवेत्यर्थः,
शब्दानां नित्यैकत्वे इत्यादिः । ननु यच्चिज्ञासया संस्कार उत्पा-
दितसकृदेव बोधयतीत्यत आह, ‘घटायेति घटजिज्ञासयेत्यर्थः, ‘न
बुध्यत इति न बोधयतीत्यर्थः, युगपत् सर्व्वशब्दोपलब्धिं निरा-

न बुध्यते” ॥ अथान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्य्ये प्रतिनियत-
जनकजन्यत्ववच्छब्देऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जत्वमि-
ति चेत् । न । वर्णा हि न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः

कर्तुमाश्रिते, ‘अथेति, ‘प्रतिनियतजनकेति परस्परजनकेत्यर्थः,
‘शब्देऽपि’ ककारादिष्वपि, ‘प्रतिनियतेति परस्परव्यञ्जकव्यञ्जत्व-
मित्यर्थः, ‘वर्णा हीति, ‘न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः’ परस्पा-
रव्यञ्जकव्यञ्जा इत्यर्थः, व्यञ्जकत्वं तद्विषयकसाक्षात्कारजनकत्वं,
व्यञ्जत्वं तच्चन्यसाक्षात्कारविषयत्वं । ननु परस्परपदार्थत्वस्य दुर्बल-
त्वाच्चेदमनुमानं । न च तदर्थे एतद्वर्णव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभावः, एतदर्थे
तद्वर्णव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभाव एव परस्परव्यञ्जकव्यञ्जत्वं तथाचैवं
प्रयोगः ककारः खकारव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभाववान् खकारसमानदेश्च
सति तत्समानेन्द्रिययाद्यत्वात्^(१) एवं खकारं पचीकृत्य ककारा-
व्यञ्जकव्यञ्जत्वाभावः साध्यः सामान्यमुखी व्याप्तिरिति वाच्यं ।
तद्वर्णकत्वसमानदेशसमानेन्द्रिययाद्य-तद्वर्णकत्वकृते^(२) व्यभिचा-
रात् एतत्त्वस्य एकत्वव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जत्वात् । न च वृथक्त्वं-

(१) कसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयव्यञ्जकव्यञ्जकत्वसंयोगत्वेन हेतुत्वं एवमन्यत्र
एवञ्च वादृश्यव्यञ्जत्वमेव ककारादाविति न तदभाव इति मौमासक-
मतां, नैयायिकमते च वादृश्ययोगानां वर्णोत्पादकत्वमेव न व्यञ्जकत्वं
तथाच व्यञ्जकसाभ्यात् सिद्धिः ।

(२) एकमात्रवृत्तिपृथक्त्वमेकपृथक्त्वं, उभयमात्रवृत्तिपृथक्त्वं द्वि-
पृथक्त्वं एवमन्यदपि ।

एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात्

यच्चकमवधिज्ञानमेकत्वायच्चकमेव न पृथक्त्वसाक्षात्कारस्य निय-
मत एकत्वसाक्षात्काररूपत्वादिति वाच्यं । तद्व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावो
हि न तद्विषयकसाक्षात्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वाभावः,
सिद्धसाधनापत्तेः^(१) ककारव्यञ्जकविलक्षणवायुसंयोगस्यापि ककार-
खकारोभयविषयकममूहालम्बनसाक्षात्कारजनकत्वेन खकारसाक्षा-
त्कारजननस्वरूपयोग्यत्वात्,^(२) किन्तु तत्साक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनक-
जन्यसाक्षात्कारविषयत्वाभावो वक्तव्यः, तथाच व्यभिचार एव ।
भवति ध्येकत्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनकावधिज्ञानजन्यसाक्षात्कार-
विषय एकपृथक्त्वं । न च तद्विषयकसाक्षात्कारानुपधायकजन्य-
साक्षात्कारविषयत्वाभावस्तदर्थः, तथाच न सिद्धसाधन तन्मते ख-
कारविषयकसाक्षात्कारानुपधायकवायुसंयोगस्यापि ककारसाक्षात्कार-
जनकत्वादिति^(३) वाच्यं । तथापि तदुघटैकपृथक्त्वसमानदेश-
समानेन्द्रियग्राह्ये तदुघटैकत्वे व्यभिचारात्, एकत्वस्य पृथक्त्वसाक्षा-
त्कारानुपधायकत्वावधिज्ञानविरहकालीनालोकसंयोगस्य व्यङ्ग्यत्वा-
दिति, मैवं, एकवर्णस्य स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यापरवर्णाव्यञ्जकव्यङ्ग्यभिन्नत्व-

(१) मीमांसकमतेऽपि साध्यसत्त्वे निर्विवादादिति भावः ।

(२) खकारसाक्षात्कारजनकत्वादिति क० । तथाच तन्मतेऽपि कादे-
त्रिंशेऽध्याये तद्वायुसंयोगस्यापि तद्विषयकममूहालम्बनात्मक-
सविषयकत्वात्किञ्चित्साक्षात्कारजनकत्वेन तदवच्छिन्नभेदाकृत्व-
दिति भावः ।

(३) तथाच अविधिज्ञानम्याप्येकत्वसाक्षात्कारोपधायकत्वात् व्यभिचारः ।

घटैकत्वपरिमाणवत् । न चावयवसंयोग-बहुत्वव्यञ्जका-

मेव हि परस्परव्यञ्जकव्यञ्जितं, तथाचैवं प्रयोगः, ककारः
 स्वाव्यञ्जकव्यञ्जककारकत्वे सति खकारव्यञ्जकव्यञ्जं यद्यत्तद्विभः
 खकारसमानदेशे सति खकारपाहकेन्द्रियप्राप्तत्वात् यद्यत् समाव-
 देशे सति यद्वाहकेन्द्रियप्राप्तं तत् स्वाव्यञ्जकव्यञ्जकत्वत्वे सति
 तदव्यञ्जकव्यञ्जं यद्यत्तदन्यदिति सामान्यतो व्याप्तिः, इत्यत्र मोह-
 व्यभिचारः एकलक्ष प्रथक्त्वाव्यञ्जकव्यञ्जताभावात् । स्वाव्यञ्जक-
 व्यञ्जत्वञ्च स्वभावात्कारत्वावच्छिन्नान्नकारणताप्रतियोगिक-
 कार्यतायाः^(१) लौकिकभावात्कारविषयतया श्रवच्छेदकत्वं, यथा-
 युते सिद्धसाधनापत्तेः । खकारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि खकार-
 ककारोभयविषयकसमूहात्तन्मनसात्कारजनकत्वेन ककारसात्-
 कारजनकत्वात् तस्मिन्नेऽपि खकारे ककारव्यञ्जकव्यञ्जताभावेन
 स्वाव्यञ्जकव्यञ्जककारकत्वे सति खकारव्यञ्जकव्यञ्जत्वस्य ककारे-
 ऽभावसत्त्वात् । न च सिद्धसाधनवारणाय स्वभावात्कारत्वावच्छि-
 न्नान्नजनकजन्यसात्कारविषयत्वमेव तदस्त्विति वाच्यं । तद्व्यञ्जकत्व-
 समानदेश-समानेन्द्रियप्राप्तौ तद्व्यञ्जकत्वत्वे व्यभिचारात् । भवति
 हि प्रथक्त्वसात्कारत्वावच्छिन्नान्नकारणता-मनःसंयोगादिजन्यसात्का-
 रविषय एकत्वं एकत्वाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जकत्वप्रथक्त्वमिति
 कारणता क्षेत्रभाववृत्तित्वेन विशेषणोऽपि, स्वपदञ्च तच्छब्दवाच्य-
 परं, अन्यथा तद्व्यञ्जकत्वसमानदेश-समानेन्द्रियप्राप्तौ तद्व्यञ्जकत्वप्रथक्त्वे

(१) स्वभावात्कारत्वावच्छिन्नजनककारणताप्रतियोगिककार्यताया-
 इति ख० ।

वक्ष्यमिषारतादवस्थान् एकलव्यापि प्रकृतमाधात्कारनावच्छि-
 पात्रनरूपोः स्रमाधात्कारमात्रप्रतिबन्धकदोषविशेषाभावोच्यं-
 त्वात्, एकलव्येकलव्यात्कारनेन न कार्य-कारणभावः किन्तु
 तत्तद्गुणितेन तत्तद्गुणित्वात्कारनेन, यतएव एकत्वान्तरवृत्तिकार-
 णताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतया तद्वृत्तेःकलमस्य न यमिषारः,
 एवं तद्व्यञ्जकत्वमपि तस्मात्कारनावच्छिपात्रनरूपित्वा-
 रणताप्रतियोगिककार्यताया श्रौतिकमाधात्कारविषयतया चाच्छे-
 दकत्वं, अन्यथा भवन्तेऽपि^(१) ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषापि
 ककार-घकारोभयविषयकमनुशासनमाधात्कारजनकत्वेन ककार-
 व्यञ्जकत्वात् ककारे घकाराव्यञ्जकत्वमपि यत्तन्मतेन सिद्धमाधना-
 यत्नेः । न च सिद्धमाधनवारणाय तत्साधात्कारनावच्छिपात्रनर-
 जन्माधात्कारविषयत्वमेव तदस्य तन्मते ककारस्य घकारमाधात्-
 कारत्वावच्छिपात्रनकः ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेष एव तत्रान्य-
 माधात्कारविषयत्वेन तद्विषयताभावात् सिद्धमाधनाभावादिति
 वाच्यं । तथा सति तद्वृत्तेःकृपकत्वमानन्द-समानेन्द्रियपात्रे
 तद्वृत्तेःकले यमिषारात् । भवति ऐक्यावच्छिपात्रविशेषात्
 मेककृपकमेककृपकत्वमाधात्कारनावच्छिपात्रनकात्मनःसंयोगा-
 दिजन्यमाधात्कारविषयोऽप्येकत्वमिति, इत्यस्य एकलव्यापि साधा-
 त्कारविषयतया चात्म-मनःसंयोगादिजन्यतानवच्छेदकत्वात् यमि-
 षारः, अत्रापि कारणता स्वेतरभाववृत्तित्वेन । विशेषणीया रूपदं
 साधीभूतान्योन्याभावप्रतियोगिपरं, अन्यथा तद्वृत्तेःकृपकत्वमान-

(१) तन्मतेऽपीति ख० ।

देश-समानेन्द्रियघातदृष्टकले लक्षणविचारतावस्थान् । भवति
 दोकलसाचात्कारत्वावच्छिन्नाजनकावधिज्ञानवृत्तिकारणताप्रतियोग-
 गिककार्यतायाः साचात्कारविषयतया श्रवच्छेदकमेकपृथक्त्वं एक-
 पृथक्त्वसाचात्कारत्वावच्छिन्नाज्ञानकैकल-तत्साचात्कारमात्रप्रतिव-
 न्नकद्रोपविशेषाभावयोः साचात्कारविषयतया श्रवच्छेदककैकल-
 मिति^(१) ।

पिष्टशरणास्तु तदव्यञ्जकव्यङ्ग्य-स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यतत्कत्वोभयाभाव-
 एव परस्परव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावः । तथावाच्यं प्रयोगः, ककारः ख-
 कारव्यञ्जकव्यङ्ग्य-स्वाव्यञ्जकाव्यङ्ग्यकारकत्वोभयाभाववान् खकार-
 समानदेशे भवति खकारयाहनेन्द्रियघातत्वात्, यद्यत्समानदेशे
 भवति यद्वाहनेन्द्रियघातं तत्तदव्यञ्जकव्यङ्ग्य-स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यतत्कत्वो-
 भयाभाववद्भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः । प्रथमदृष्टाभावमात्रस्य
 साध्यत्वे तदृष्टकलसमानदेश-समानेन्द्रियघाते तदृष्टकपृथक्त्वे
 व्यभिचारः एकपृथक्त्वकैकलाव्यञ्जकावधिजनव्यङ्ग्यत्वात्, इत्यञ्च
 स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यकलकत्वाभावेन^(२) समयाभावसत्त्वात् व्यभिचारः ।
 परमदृष्टाभावमात्रस्य साध्यत्वेऽपि एतदृष्टकपृथक्त्वसमानदेश-
 समानेन्द्रियघातेतदृष्टकले व्यभिचारः, एकलस्य स्वाव्यञ्जकावधि-
 ज्ञानव्यङ्ग्यपृथक्त्वकत्वात्, इत्यञ्च पृथक्त्वव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावेनोभया-
 भावसत्त्वात् व्यभिचार इति शङ्कः । अत्रापि तदव्यञ्जकव्यङ्ग्यता-
 दिकं पूर्ववद्विधिं ।

(१) कार्यतावच्छेदककैकलमिति ख० ।

(२) स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यतत्कत्वाभावेनेति ख० ।

'एकावच्छेदेनेति, तेन सममेकावच्छेदेन^(१) तत्प्रमानदेशने
 सति तत्प्रमानेन्द्रियपाक्षनादित्यर्थः, इदञ्च व्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदक-
 त्वाभ्युपगमेनान्यथा परेषां प्रव्यथ नित्यैकतया काश्चिद्वैयक्त्या-
 व्याप्यवृत्तितयोरभावेन स्वरूपाभिध्यापत्तेः । अथ स्व-स्त्रावधि-
 ज्ञानमात्रव्यक्त्ययोर्व्यधिकरणप्रयत्नयोर्विभिन्यमंज्ञानविशेषधौव्यक्त्य-
 योय मोत्याद्यनयोर्व्यभिचारवारणाय 'समानदेशने सतीति सम-
 नियतदेशने सतीत्यर्थः, अन्यथा समानाधिकरणयोरपि परस्पर-
 राभावसमानाधिकरणयोर्मठावधिकषट-पटवृत्तिदिष्टयत्न-पटाव-
 धिकषट-मठवृत्तिदिष्टयत्नयोः स्व-स्त्रावधिज्ञानमात्रव्यक्त्ययोर्व्यभि-
 चारापत्तेः^(२) विभिन्यमंज्ञानविशेषधौव्यक्त्ययोः पापाण्यत्वव्याप्यपटल-
 पापाण्यत्वयोर्व्यभिचारापत्तेय^(३) । न चैवमपि भिन्यभिस्त्रावधिभिन्न-
 पितसमनियतैकप्रयत्नद्वये व्यभिचार इति वाच्यं । अवधिमेदेनैक-
 प्रयत्नभेदाभावात् । समनियतदेशत्वञ्च समतायेन विवक्षितं^(४)
 तेनाभावमाघात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि षट-पटल-
 योरन्योन्याभावाद्यन्ताभावयोर्भ्य व्यभिचारः । एकश्चैव वस्तुस्रष्टा-
 देरय-भूलावच्छिद्यवृत्तनिष्ठसंयोगयोः स्वस्त्रावच्छेदकपक्षव्यक्त्ययोर्व्यभि-
 चारवणाय एकावच्छेदेनेति^(५) । न चावच्छेदकादियसो न संयो-

(१) तेन समानाकारावच्छेदेनेति उ० ।

(२) इमो ही अस्मात् एषक् इत्यादिप्रतीतिविशेषं दिष्टयत्नादिकं हित्व-
 वदुभयवृत्तौति बोध्यं ।

(३) एतेन तद्व्याप्यदेशत्वमपि निरास्यते ।

(४) एतेन तदसमवायिसमवेतत्वे सति तत्समवायिसमवेतत्वं यजितं ।

(५) समवायावच्छिन्नाप्येतायां एकदेशावच्छिन्नत्वं बोध्यं ।

गादियहहेतुः किन्त्वावशकत्वादवच्छेदकावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्ष एव हेतुरिति^(१) कथं व्यभिचार इति वार्त्थं । तद्वेतुत्वाभिमानेनेतद्वि-
 ग्रीपणोपादानात् । नन्वेवमेकदेशावच्छिन्नत्वोक्तावयवैकग्राखावच्छेदेन
 चरणदयावच्छिन्नाभ्यां श्लेनेन मद्दृष्टसंयोगाभ्यां स्वस्वावच्छेदक-
 चरणदयावच्छिन्नाभ्यां व्यभिचारो दुस्वारः तयोः श्लेनचरणदयावच्छि-
 स्तलेऽप्येकग्राखावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् एकदेशावच्छिन्नत्वपदेनान्यूनान-
 तिरिकदेशावच्छिन्नत्वविवक्षणे समानदेशत्वविशेषणवैयर्थ्यादिति चेत्,
 न, चरणदयावच्छिन्नयोः श्लेन-दृष्टसंयोगयोर्था संयोगव्यक्तिर्यद्देश-
 व्यापिनी तत्र परस्परया तद्देशभागोऽवच्छेदको न तु सम्पूर्णा ग्रा-
 खोभयचावच्छेदिकेति यथाश्रुतेनैव तत्र व्यभिचारनिराम इत्यभि-
 प्रायात् । वस्तुतस्तु^(२) अभावसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य
 हेतुतया घटत्वात्कामाभाव-घटान्योन्याभावयोर्व्यभिचारवारणाय स-
 मानदेशत्वपदं समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्वार्थकं, स्व-स्वावधिज्ञानमाव-
 यन्नयोः समानकालीन-व्यधिकरणपृथक्त्वयोर्व्यभिचरसंस्थानविशेष-
 धीयन्नयोर्गोलात्मत्वयोर्व्यभिचारवारणाय तेन सममेकावच्छेदेनेति
 तेन सममन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकं, न तु तद-
 वच्छेदकावच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकं^(३) अतो व्यधिकरणपृथक्त्वयोरपि

(१) तथाच समवायस्येकाद्विशिष्टस्यापि भाव्यज्ञत्वं विद्येयवृत्तेविशिष्टा-
 नुयोगिज्ञानाभावात्पुनरुपमात् ।

(२) सम्पूर्णग्राखाया एकवच्छेदकत्वात्पुनरुपमात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्य
 सिद्धान्तविबद्धत्वाबाह्य वस्तुत्वस्त्विति ।

(३) न तु तदवच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकमिति ख० ।

कालरूपैकावच्छेदकावच्छेद्यत्वमन्वात् तद्दोषतादवस्थं तयोः काले
 स्तस्वाश्रयरूपविभिन्नावच्छेदकावच्छेद्यत्वात् । न च तत्र कालरूपै-
 कावच्छेदकमादाय व्यभिचारतादवस्थारणाय एकदेशावच्छेद्यत्वमेव
 विवक्ष्यतां किमन्यूनानतिरिक्त्वप्रवेगेनेति वाच्यं । तथापि परस्पर-
 राभावसमानाधिकरणयोरथ च समानाधिकरणयोर्मठावधिकघट-
 पटवृत्तिदिष्टयक्त्व-पटावधिकघट-मठवृत्तिदिष्टयक्त्वयोः स्तस्वाव-
 धिज्ञानमात्रव्यङ्ग्योर्थ्यभिचारापत्तेः विभिन्नसंस्थानविशेषधीयङ्गयोः
 पाषाणत्वव्याप्यघटत्व-पाषाणत्वयोर्थ्यभिचारापत्तेश्च तेषां यत्किञ्चिदा-
 श्रयमादाय काले एकदेशावच्छेद्यत्वात् । न चैकदेशावच्छेदेन सम-
 वायसम्बन्धेन वृत्तिमत्वमर्थोऽस्त्विति वाच्यं । परनये वर्णानामेकतया
 समवायसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् समवायसम्बन्धेन वृत्ताववच्छे-
 दकविरहेण स्वरूपामिद्व्यापत्तेः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदके मानाभावात्,
 उक्तविवक्षयान्तु वर्णानां समवायसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तित्वेऽपि काले
 कालिकसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वादाश्रयरूपावच्छेदकमादायैव हेतु-
 सम्भवः । न चैवं न्यायनये भागामिद्धिः सर्वेषां वर्णानामन्यूनान-
 तिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावादिति^(१) वाच्यं । एकसाक्षात्कार-
 विषयीभूतानां वर्णानां पचत्वात्, एवञ्च खकारसाक्षात्कारविषयः
 ककार इत्यादिक्रमेण पचता, अन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्य
 स्तानवच्छेदकानवच्छेद्यतृकत्वे षति तदनवच्छेदकानवच्छेद्यत्वं । न
 च परनये शब्दस्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अनवच्छेदकत्वमप्रसिद्धमिति
 वाच्यं । परनयेऽपि शब्दस्य कालिकसम्बन्धेन काले वृत्तावाश्रय-

(१) विभिन्नशब्दोत्पत्तिक्रान्तमन्वात्तन्मिति भावः ।

स्यावच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकप्रसिद्धेरित्येव तन्न^(१) । तत्पुरुषोपा-
 पेक्षानुद्धिजन्यद्विजादिषाञ्चात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति तदौपापेक्षानुद्धि-
 जन्यद्विजादिना हेतुत्वाभ्युपगमात् विभिन्नपुरुषोपापेक्षानुद्धि-
 जन्यद्विजाद्यौर्यमिचारवारणाय तत्समानेन्द्रियघातत्वादिति तदर्थं च
 तद्वाचकवक्षिरिन्द्रियव्यक्तिघातत्वमतो नोक्तमभिचारः, यदपेक्षा-
 नुद्धिजन्यं यत् दिलं तत् तत्पुरुषेन्द्रियस्यैव घातनित्येकेन्द्रियघात-
 त्वाभावात् घातत्व-वाचकत्वयोः फलोपधानगर्भत्वात् तद्विषयकसौ-
 क्तिकात्कारविषयत्वं वा तदर्थः । न च परस्परव्यञ्जकविभि-
 न्नावधिज्ञानव्यञ्जयोर्विभिन्नावधिकदोषत्वैकप्रयत्नत्वयोर्बन्धमिहार इति
 वाच्यं । स्वरूपेण परिमाणयज्ञे भावधिज्ञानापेक्षा किन्तु हस्त-वित-
 स्थाद्यवच्छिन्नत्वयज्ञे^(२) इति मतानुयायित्वात् । यद्ये च कारवता
 भाववृत्तित्वेन विशेषिता तेन परस्परव्यञ्जकपित्तदूरत्वादिदोषा-
 भावजन्ययोः साक्षात्कारविषयतया अवच्छेदकयोः शैत्य-परिमाणयो-
 र्बन्धमिहार इति ।

पित्तवरणाम् प्रकारान्तरेणाप्यनुमानं परिष्कुर्वन्ति, तथाचि
 साधे परस्परव्यञ्जकाव्यञ्जत्वं परस्परविषयकसाक्षात्कारविषयत्वं
 तद्विषयकसाक्षात्कारविषयत्वं साविषयकसाक्षात्कारविषयतत्कलो-

(१) तदनाश्रयस्यैव तदवच्छेदकत्वमिति भावः ।

(२) यथाचयवविकल्पयज्ञे इत्यर्थं, तथाच यथा यवधिज्ञानं विनापि
 स्वरूपत एव प्रयत्नत्वेन न यज्ञ तया न परिमायत्वेन दोषत्वेन वा
 परिमाययज्ञे यवधिज्ञानं विनापि दीर्घ इत्यादि व्यवहारात् किन्तु
 यथादीर्घ इत्यादावेव तदपेक्षोत्पन्नमिति भावः ।

भयाभाव इति यावत्, तद्विषयकसाक्षात्कारविषयत्व-विषयिता-
सम्बन्धेन तत्साक्षात्कारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकलोभया-
भाव इति तु निष्कर्षः । तदयं तिर्गलितप्रयोगः ककारः खका-
राविषयकसाक्षात्कारविषयत्व-विषयितासम्बन्धेन खकारविषयकसाक्षा-
त्कारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकलोभयाभाववान् खकारेण
सङ्घट्टेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् इति पूर्ववत्
सामान्यमुखी व्याप्तिः, साध्ये उभयदलप्रयोजनन्तु पूर्ववत् तदूघटैक-
लैकपृथक्त्वयोर्व्यापयं बोध्यं, उभयत्रैव साक्षात्कारोलौकिकोबोध्यः
अन्यथा अलौकिकप्रत्यक्षमादाय तदूघटैकलेकपृथक्त्वयोर्व्यभिचारा-
पत्तेः अलौकिकं प्रत्यक्षमादाय बाधापत्तेश्च । अथ न्यायनये बाधः
एकैकशोऽपि वर्णसाक्षात्काराभ्युपगमात् । न चैकावच्छेदेन वर्तमा-
नानामेव वर्णानां पक्षत्वमिति^(१) वाच्यं । वर्णानां क्रमिकोत्पन्नत्वेनै-
कावच्छेदेन वर्तमानानामप्येकैकशः साक्षात्कारादिति चेत्, न, एक-
साक्षात्कारविषयभूतानां वर्णानां पक्षत्वात्, एवञ्च खकारसाक्षा-
त्कारविषयभूतः ककार इत्यादिकक्षेपेण पक्षत्व^(२) । न चैवं मिद्ध-
साधनमिति वाच्यं । परनये ककार-खकारादीनामेकैकत्वेन तेषा-
मेव प्रत्येकमभिच्यतेः, हेतौ च यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्तौ समनि-
यतदेश-कालयोरेकपुरुषचक्षुर्मात्रग्राह्ययोर्ध्वंसविशेषयोर्व्यभिचारवार-
णाय समानदेशत्वे सतीति समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वे सतीत्यर्थकं,
नूलापावच्छिन्नयोः समनियतेन्द्रियग्राह्यतत्पुरुषीयसंयोगयोः संयो-

(१) पक्षत्वसिद्धिरिति ख० ।

(२) पक्षत्वं बोध्यमिति ख० ।

मन्मात्रयभेदज्ञानव्यङ्ग्यतया तादृशद्रव्य-तदवयववदयमयोगयोरैक्या-
 खावच्छेदेन चरपदधावच्छिन्नयोः खेन-वृत्तसंयोगयोर्विभिन्नकाले
 एकपुरुषमात्रप्रतीतयोश्च व्यभिचारवारणाय तेन सममेकावच्छेदे-
 नेति तेन सममन्मूनातिरिक्तावच्छेदकावच्छेदने घनौत्पर्यकं, अतः
 कास्वरूपेकावच्छेदकमादाय ग्राह्यारूपेकावच्छेदकमादाय च न त-
 द्दोषतादवस्थ्य अन्मूनातिरिक्तावच्छेदकावच्छेदकत्वञ्च पूर्ववद्वोधं ।
 अथैवं समनियतेन्द्रिययाज्ञ-समनियतकालव्यधिकरणरूपद्रव्यादिषु
 व्यभिचारः । न च तेषां विभिन्नावयवावच्छेदत्वात् न व्यभिचार-
 इति वाच्यं । रूपादीनां दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वविरहेण तेषामवयवा-
 वच्छेदने मानाभावात् एकत्र धर्मिणि भावाभावयोर्विरोधेनैवावच्छे-
 दकभेदाभ्युपगमादिति चेत्, न, व्यधिकरणरूपादीनां काले का-
 लिकसमन्वेन वृत्तो परस्परभिन्नानां स्वस्वाययाणामवच्छेदकत्वेन
 व्यभिचाराभावात् । समनियतरूप-रसाद्योर्ध्वव्यभिचारवारणाय विशेष्यं,
 तदयं परस्परयाज्ञेन्द्रियव्यक्रयाद्यन्तं स्थायाज्ञेन्द्रियव्यक्रयाद्य-
 तत्कले षति तदयाज्ञेन्द्रियव्यक्रयाद्यन्तमिति यावत्, न तु तद-
 याज्ञकवहिरिन्द्रियव्यक्रियाद्यन्तं, तद्विषयवकसौकिकसाक्षात्कारविष-
 यत्वं वा, स्वादेकवृत्तकृतसाक्षात्कारविषयस्यैकवृत्तयोर्ध्वव्यभिचारा-
 पत्तेः अत्रभिन्नानविरहद्रव्याणां विना वृत्तत्वं तथा स्वयं विना
 स्वयं च वृत्तेकवृत्तकृतं यदात् । इन्द्रियञ्च व्यक्तिलेनोपादाना-
 दिभिष्यपुरुषोपायेष्वनुद्विजन्त्यसमनियतदिग्मयोक्तादृशपरत्वाद्योश्च न
 व्यभिचारः पाद्यन-पाद्यकलयोः कर्मोपधानघटितत्वात् । न च
 तदाथेकैकवृत्तव्यभिचारमेव कदाचित् परस्परविषयकसाक्षा-

व्यञ्जेनावयविनोत्पलत्वव्यञ्जकदीपाव्यञ्जेन तन्नीलिम्बा
घटवृत्तिपृथक्काव्यञ्जकाव्यञ्जेनैकत्वेन वा व्यभिचारः ।

त्कारविषययोः समनियतेन्द्रियघाहयोः समनियतस्त्रेह-द्रवत्वव्यक्ति-
विशेषयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । दोषविरहदशायां परस्पराविष-
यकसाक्षात्कारविषयत्वस्य साध्यत्वादिति सङ्क्षेपः ।

एकवर्णस्यापरवर्णाव्यञ्जकव्यञ्ज्यत्वाभाव एव^(१) प्रतिनियतव्यञ्जक-
व्यञ्ज्यत्वाभावः स एव च साध्य इति भ्रमेण यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्या-
प्तावयविनमादायावयववृत्तिसंयोग-वज्जत्वयोरुत्पलवृत्तिनीलरूपमा-
दायोत्पलत्वे एकत्वमादाय चैकपृथक्त्वे क्रमेण व्यभिचारमाशङ्कते,
'न' चेत्यादिना 'व्यभिचार इत्यन्तेन, 'अवयवसंयोगेति अवयवसंयोग-
वज्जत्वयोर्यञ्जकस्याश्रयभेदग्रहणव्यञ्जेनावयविना करणभूतेनेत्यर्थः,
अवयवसंयोग-वज्जत्वयोरिति^(२) शेषः, 'व्यभिचार इत्यपेतनेन सम्बन्धः,
तयोरवयवव्यञ्जकस्याश्रयभेदग्रहणव्यञ्ज्यत्वादिति भावः । अथासञ्च्यवृत्तित्वे
सतीत्यनेन^(३) हेतोर्विशेषणेषुत्येतद्व्यभिचारवारणसम्भवादाह, 'उत्पल-
त्वेति, 'तन्नीलिम्बेति उत्पलनीलिम्बा करणभूतेनेत्यर्थः, उत्पलत्व इति
शेषः, 'व्यभिचार इत्यपेतनेन सम्बन्धः, दीपो नोत्पलनीलिमव्यञ्जकः

(१) एवकारेण सत्यन्तदलव्यवच्छेदः ।

(२) अतर्कविनमादायावयववृत्तिसंयोगेऽवयवताना वज्जत्वे चेत्यर्थः ।

(३) अथ धाव्यासञ्च्यवृत्तित्वं नैकमानवृत्तिधर्मावच्छिन्नधर्मात्मिकत्वं सं-
योगे तदभावात् परन्तु यावदाश्रयभेदग्रहणपक्षेऽस्यैवविषयत्वाविक-
मित्यभिप्रायः ।

अवयवसंयोगाऽवयविनोर्नीलत्वोत्पत्तत्वयोश्चाव्याप्य-
व्याप्यवृत्तिनोरुत्पत्तत्वस्य (१) चाधिकवृत्तित्वेनैकावच्छे-

प्रत्युत तत्प्रत्यक्षे दोषरूपतया प्रतिबन्धकः(१) तथाचोक्तं “प्रदीपै-
र्यज्यते जातिर्न तु नीरजनीलिमेति, जातिरुत्पत्तत्वादि नीरजमु-
त्पत्तमिति मतेनेदं। ननु तदव्यञ्जकव्यङ्गत्वं तस्मात्सात्कारत्वावच्छिन्ना-
जनकवृत्तिकारणताप्रतियोगिककार्यतायाः सात्कारविषयतया-
वच्छेदकत्वमतो नार्थं व्यभिचार उत्पत्तत्वात्सात्कारत्वस्य दोष-
कार्यतानवच्छेदकत्वादित्यत आह, ‘घटवृत्तीति घटवृत्तिप्रयक्त्वा-
व्यञ्जकस्य तत्तदवधिज्ञानस्याव्यङ्ग्येन घटैकत्वेन करणभूतेनेत्यर्थः,
घटैकप्रयक्त इति श्रेयः। हेतुभावादेवावयव्युत्पत्तनीलमादायावयव-
संयोगोत्पत्तत्वयोर्न व्यभिचार इत्याह, ‘अवयवसंयोगावयविनोरिति,
‘श्रवणव्याप्यवृत्तिनोरित्येतेनमवैव सम्बध्यते, ‘एकावच्छेदेन वृत्त्य-
भावादिति एकदेशावच्छेदेनान्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावादित्य-
र्थः,(१) यद्यप्यवयवसंयोगावयविनोरेकदेशावच्छेदत्वमन्यूनानतिरिक्त-
देशवृत्तित्वस्यास्यैव, न ह्येकदेशावच्छेदत्वमन्यूनानतिरिक्तदेशावच्छे-
दत्वं, समानदेशत्वविशेषणैयथापत्तेः, तथाप्यवयवसंयोगव्यक्तिर्यदेश-
व्यापिनी परस्परया तद्देशभाग एव तत्रावच्छेदको न तु सम्पूर्णा

(१) व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वेनोत्पत्तत्वस्येति घ० ।

(१) नृपानिपयकशौकिश्चन्द्रप्रत्यक्षानुसौकारात् रूपान्तरविषयकत्वं तस्या-
वच्छेदकमिति बोध्यं ।

(१) एकावच्छेदेनान्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावादित्यर्थ इति ख० ।

देन दृश्यभावात् । बहुत्व-पृथक्त्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वञ्च अव-
यव्येकत्वयोरिति न परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं,
अतएव नीला बलाकेत्यत्र रूप-परिमाणयोरङ्गनिखात-

कपालिका अवयविनि तु कपालिकैव साक्षाद्वच्छेदिकेति भावः ।
इदमुपलक्षणं साध्यस्य परस्परगर्भतया साध्यमत्त्वादिपि न तत्र व्यभिचारः ।
अवयव्युत्पत्तनीलिम्बोर्निरुक्तावयवसंयोगोत्पत्तत्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावा-
दित्यपि बोध्यं । अवयविनमादायावयववज्जले घटैकत्वमादाय घटै-
कपृथक्त्वे च व्यभिचारं परस्परघटितसाध्यमत्त्वेनोद्धरति, 'वज्जलेति
वज्जत्व-पृथक्त्वव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं वज्जत्व-पृथक्त्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं तदुभ-
यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नागमकृत्तिकारणताप्रतिधोगिककार्यतायाः
साक्षात्कारविषयतयावच्छेदकत्वाभाव इति यावत्^(१) 'न परस्परव्य-
भिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमिति न निरुक्तपरस्पराव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमित्यर्थः,
'अतएवेति भाववृत्तिकारणताघटितनिरुक्तपरस्पराव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वरूप-
साध्यमत्त्वादेवेत्यर्थः, 'नीला बलाकेति, 'बलाका' वकपंक्तिः, तस्माच्च
मेघसन्निधानरूपदोषवशात् शक्तापहेऽपि परिमाणयवः कदाचिच्च-
बुधा दूरत्वादिदोषवशात्^(२) परिमाणयवेऽपि शक्तापह इति पर-
स्पराव्यञ्जकतत्तद्दोषाभावव्यङ्ग्यत्वाद् व्यभिचारसम्भवो ध्येयः । 'अङ्गनिखात-
तेति अङ्गनिखातवंगेऽङ्गनिखननरूपदोषवशात् परिमाणयवेऽपि

(१) तथापि विवक्षितसत्यन्तदलामावात् साध्यमत्त्वमिति भावः ।

(२) कदाचिदङ्गनिखातादिदोषवशादिति क०, इदृशपाठस्य अङ्गविर-
द्यादिदोषवशादित्यर्थः, आदिना दूरत्वादिपरिग्रहः ।

वंशसङ्गा-परिमाणयोर्वा न व्यभिचार इति । मैवं ।

मङ्गायतः दौषविशेषान्तरवशाच्च मङ्गाया अग्रहेऽपि परिमाणयत इति परस्परव्यञ्जकतत्तदौषाभावव्यङ्ग्याद्वाद्युभिचारसम्भव इति भावः ।

पितृचरणानां मते लेकवर्णस्यापरवर्णाविषयकसाक्षात्कारविषय-
त्वाभाव एव प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभाव इति भ्रमेष यत्तद्वा
सामान्यतो व्याप्तावयवनिष्ठसंयोगवज्जलमादायावयविनि^(१) उत्पल-
वृत्तिनीलमादायोत्पलले घटवृत्त्येकपृथक्त्वमादाय च तदेकत्वे व्यभि-
चारमाशङ्कते, 'न चेत्यादिना, 'अवयवसंयोग-वज्जलव्यञ्जकावृत्तेनेति
अवयवसंयोग-वज्जलाविषयकसाक्षात्कारविषयेषेत्यर्थः, संयोग-वज्जल-
योर्दहे आश्रयभेदयद्दृष्ट्यापि हेतुतया तेन विनाशयवयविनो यद्वादिति
भावः । 'उत्पललेति, नीलरूपाविषयकदौषजन्योत्पलमासाक्षात्कारविष-
येशोत्पललेनेति व्युत्क्रमेण^(२) योजना, 'पृथक्त्वाव्यञ्जकवृत्तेनेति पृथ-
क्त्वादिविषयकसाक्षात्कारविषयेषेत्यर्थः, परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्य-
त्वरूपहेतुविशेषणाभावादेवावयवसंयोगोत्पलनीलमादायावयव्युत्पल-
लयोर्न व्यभिचार इति ममाशङ्कते, 'अवयवसंयोगेति, 'अव्याप्यवृत्तिनो-
रित्युभयत्रैव सम्यङ्कते, नीलस्योत्पलिकासावच्छेदेनाव्याप्यवृत्तित्वात्,
व्याप्यवृत्तित्वावयविनो दैमिकं उत्पलत्वस्य कालिकं पठते विव-
क्षितं एतेनावयवसंयोगनोन्निरूपयोरवयव्युत्पलनानवच्छेदकानवच्छे-
द्यत्वं नास्तीत्यभिहितं, अवयवसंयोगस्यावयव्यनवच्छेदकदेशावच्छेद्य-

(१) पूर्वशब्दस्य संयोगादावेव व्यभिचार इति तद्वैपरौयमिति ।

(२) व्युत्क्रमस्य नीलमपदोत्तरवृत्तौपाया उत्पलत्वपदोत्तरमनुसन्धानं ।

त्वात् नौलस्य चोत्पलत्वानवच्छेदककालावच्छेद्यत्वात् उत्पलत्वस्य
 नित्यतया कालस्य तदनवच्छेदकत्वात् । इदमुपलक्षणं श्रवयवसंयोगे-
 ऽवयव्यनवच्छेदकावयव्युत्पत्तिप्राक्कालावच्छेद्यत्वमपि बोध्यं । उत्पल-
 त्वेऽपि नौलरूपानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वं नास्तीत्याह, 'उत्पलत्वस्य चेति
 उत्पलत्वस्य नौलरूपानाश्रयेऽपि वर्तमानत्वेनेत्यर्थः, तथाचोत्पल-
 त्वस्य काले नौलरूपानवच्छेकनीक्षेतरस्वाश्रयावच्छेद्यत्वात् न नौला-
 नवच्छेदकानवच्छेद्यत्वमिति भावः । 'एकावच्छेदेन वृत्त्यभावादिति
 परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं उत्पलत्वे
 परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वाभावात्^(१) साध्यस्य पर-
 स्परगर्भतयासाध्यसत्त्वाच्च न नौलरूपमादाय व्यभिचारः उत्पलवृत्ति-
 नीलरूपस्योत्पलत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वाभावादित्यपि बोध्यं ।
 श्रवयववज्जत्वमादायावयविनि^(२) घटैकपृथक्त्वमादाय घटैकत्वे व्यभि-
 चारं परस्परघटितसाध्यत्वेनोद्भरति, 'वज्जलेति वज्जत्व-पृथक्त्ववि-
 षयकसाक्षात्कारमात्रस्यैव विषयत्वञ्चेत्यर्थः, तथाच वज्जत्व-पृथक्त्व-
 योरवयव्येकत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वाभावेनोभयाभावरूपसाध्य-
 सत्वमिति भावः । 'परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकत्वज्ञानं' परस्परविषयक-
 साक्षात्कारविषयत्वं, 'अतएवेति दोषाभावगर्भसाध्यसत्त्वादेवेत्यर्थः,
 'रूप-परिमाणयोरिति, अत्र 'परिमाणपदं बलाकानिष्ठशुक्लपाङ्क्ते-
 द्वियमात्रप्राज्ञबलाकापरिमाणयन्त्रिपरं, अन्यत्र निरुक्तसमानेन्द्रिय-
 प्राज्ञत्वाभावादेव व्यभिचारस्यासम्भवादिति दिक् ।

(१) उत्पलत्वस्य नौलरूपमादायकालवगिन्द्रियप्राज्ञत्वादिति भावः ।

(२) श्रवयववज्जत्वमादाय तत्समनिधतकालेऽवयविनीति ख० ।

वर्णाः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गाः आश्रयेण सह समा-
नेन्द्रियाग्राह्यत्वात् गन्धवत् इत्यापाततः सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् ।

‘वर्णा इति, पूर्वोपवर्णितमाध्यस्य प्रतियोग्येवात्र साध्यं, पक्षोऽपि
पूर्ववदेव, ककारत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरहेत्यलं तेन न्यायनये
नांगतः सिद्धसाधनं, ‘आश्रयेणेति खकाराद्याश्रयपाहकेन्द्रियाग्राह्य-
त्वादिति यथाश्रुतोऽर्थः, यद्यदाश्रयपाहकेन्द्रियाग्राह्यं तत्तेन समं
निरूपप्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गं यथा रसेन गन्ध इति सामान्यतो
व्याप्तिः । यद्यप्यवाप्यतौन्द्रियशृणुकादौ घटादिदृष्टिगुणरूपादिकमा-
दाय व्यभिचारः उपनीतमानमादाय सिद्धसाधनापत्त्या प्रतिनियत-
व्यञ्जकव्यङ्गत्वस्य साध्यस्य लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वपटितत्वेन तत्र
साध्याभावात्, तथापि नञ्व्यत्यासेन लौकिकसाक्षात्कारविषय-
तदाश्रयपाहकेन्द्रियाग्राह्यत्वं हेतुर्यो विवक्षितः, इत्यस्य शृणुकादौ^(१)
साध्याभावादेव न व्यभिचारः । घटादिदृष्टिगुणरूपादिकमादाय
तद्दृष्टिगन्धादौ व्यभिचारवारणाय लौकिकसाक्षात्कारविषयेति
तदित्यस्य विशेषणं । न च तथापि खकाराद्याश्रयस्य गगनस्य
ग्राह्यतासिद्ध्या पक्षे हेत्वसिद्धिरिति वाच्यं । परन्तु गगनस्यापि
खकाराद्याश्रयस्य चानुपपत्त्या साक्षकप्रसिद्धिसम्भवात्, अग्राहकेन्द्रि-
याग्राह्ये लौकिकसाक्षात्कारविषयतदाश्रयकत्व वा विवक्षणीयं लौ-
किकसाक्षात्कारविषयेति च तदित्यस्य विशेषणमिति दिक् । अत्र

(१) श्रुतौन्द्रियादाविति ख० ।

वस्तुतस्तु अनन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञानबलेनाभेदसिद्धौ
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वसाधकस्यैव बलवत्त्वं, शब्दस्य
शब्दजनकत्वञ्च शब्दनाशकत्वं वीचीतरङ्गन्यायेनोत्प-
त्तिकल्पनञ्च कल्पनमेव शब्दस्य शब्देऽजनकत्वाद्ना-
शकत्वाच्च अन्याद्यशब्दवत् । एतेन सामान्यवत्त्वे

समूहालम्बनमाद्यात्कारमात्रविषययोग्ययोः प्रामाणिकत्वे च तत्र
व्यभिचारो दुर्वार इति ध्येयं । 'आपाततः सत्प्रतिपक्षतादिति
वक्ष्यमाणयुक्त्वा अस्याधिकबलत्वेन समानबलताभावाच्च सत्प्रति-
पक्षनमित्यत उक्तं 'आपातत इति ।

'अनन्यथासिद्धेति अभेदं विनासुपपद्यमानेत्यर्थः । ननु शब्दस्य
नित्यत्वे शब्दस्य शब्दजनकत्वादिकं कथमुपपद्यत इत्यत आह,
'शब्दस्येति, 'वीची-तरङ्गन्यायेनेति कदम्बगोलकन्यायेन शब्दोत्पादस्य
गौरवपराहृतत्वात्तत्परित्यागः, 'कल्पनमेवेति मानाभावादिति भावः ।
साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'शब्दस्येति, 'अन्याद्येति वर्णात्मकः
शब्दो न शब्दजनको न वा शब्दनाशकः वर्णत्वादन्यशब्दवदाद्य-
शब्दवद्येत्यर्थः, परनये प्रतियोगिप्रसिद्धिर्ध्वनिजनके तत्राशके च,
अन्यत्वं शब्दाजनकत्वं, आद्यत्वं शब्दानाशकत्वं, न्यायनये शब्दमात्रस्य
दृष्टान्तत्वासम्भवादुभयोपादानं । तत्रये च वर्णमात्रमेव दृष्टान्तः,
'इत्यपास्तमिति इति वर्णानित्यत्वसाधनमपास्तमित्यर्थः । अत्र जातौ
ध्वंसे च व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, परमाण्णादौ व्यभिचारवार-
णायं विशेषदलं, अलौकिकप्रत्यवमादाद्य तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय'

सत्यस्मदादिवहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षत्वात् इत्यपास्तं, प्रत्य-
भिज्ञानवाधात् शब्दत्व-गत्वादेरसिद्धेश्च, तस्माच्छब्दो
नित्यः व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवत्, श्रोत्रप्राप्त-
त्वात् शब्दत्ववत्, विशेषगुणान्तरासमानाधिकरथैक-

लौकिकत्वलाभार्थं 'अस्मदादौति, आत्मनि व्यभिचारवारणाय
'बहिरितीति श्लेषं । 'एतेनेत्येव विवृणोति, 'प्रत्यभिज्ञेति, 'अधि-
क्षेपेति जालित्वाभिद्धेयेत्यर्थः, 'आदिपदात् सत्ता-गुणत्वादिपरि-
पक्षः, तथाच सत्यन्तविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।
मीमांसकः स्वनतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'व्योमैकगुणत्वादिति
व्योममात्रगुणत्वादित्यर्थः, व्योमीयनयोगादौ व्यभिचारवारणाच्च
मात्रपदं व्योमान्वाचमवेतार्थकं, अतस्तत्रये स्वनवायस्यानित्यतया
घटादिममवायेऽस्मन्नये च प्रागभावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं
समवेतार्थकं, व्योमत्वश्चाष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वं न तु शब्दाश्रयत्वं, तथा
सति तादात्म्येन शब्दस्यैव हेतुत्वसम्भवादिनरांशवेयर्थ्यापत्तेः, ध्वनिश्च
वायवीय इति न तत्र व्यभिचारः, व्याप्यवृत्तित्वे सतीत्यनेन वा
विशेषणीयं, ध्वनित्याव्याप्यवृत्तिः वर्णात्मकशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञा-
वक्षेण व्याप्यवृत्तित्वमिति न कोऽपि दोषः । 'श्रोत्रप्राप्तत्वादिति,
ध्वनिश्च कर्षणप्रसङ्गवृत्तिप्रत्यक्षगिन्द्रियप्राप्त इति न तत्र व्यभिचारः,
'शब्दत्ववदिति न्यायनये दृष्टान्तः, परनये शब्दत्वस्थोपाधितया
श्रोत्रप्राप्तताभावेन हेतोरभिद्धेयत्वमते च पञ्चिन्द्रियवेद्यः काष्ठो
दृष्टान्तः, 'विशेषगुणेति, अत्र घटादिनिष्ठमत्वाद्दौ व्यभिचारवार-

वृत्तिगुणत्वात् समयपरिमाणवत्, पृथिवीतरनित्यभूत-
विशेषगुणत्वात् अपाकजत्वे सति नित्यैकसमवेतत्वात्

णाय 'असमानाधिकरणान्तं शब्दभिन्नविशेषगुणसमानाधिकरणार्थकं, शब्दस्यापि शब्दात्मकविशेषगुणसमानाधिकरणत्वात् स्वरूपाभिद्धिवारणाय शब्दभिन्नेति, अखण्डाभावघटकत्वाच्च न वैयर्थ्यं,^(१) 'विशेषपदमपि स्वरूपाभिद्धिवारकं, वायुस्पर्शश्च तादृशासमानाधिकरण इति न तत्र व्यभिचारः, कालाकाग्निष्ठद्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय 'एकवृत्तीति, एकवृत्तित्वं एकमात्रवृत्तित्वमुभयासमवेतत्वमिति यावत्, समवाये^(२) व्यभिचारवारणाय 'गुणपदं समवेतार्थकं । न च मनोनिष्ठकर्म्म-वेग-परत्वापरत्वेषु व्यभिचार इति वाच्यं । तन्नये मनसो विभुतया तत्र तेषामनभ्युपगमात्, मनसो विभुत्वाभावे तु गुणपदं विभुसमवेतपरमिति न काण्यनुपपत्तिः । 'समयपरिमाणवदिति महाकालपरिमाणवदित्यर्थः, 'पृथिवीतरेति, परमाणुगन्धादौ व्यभिचारवारणाय 'पृथिवीतरेति भूतविशेषणं, जलावयविरूपादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूतपदं ज्ञानादावनैकान्तिकत्ववारणाय, भूतत्वमात्मभिन्नत्वमात्रं, नभोघटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'विशेषेति, अन्वित्य यदि वायुपरमाणुगुणोऽपि तदा तदन्यत्वेनापि विशेषणीयं, 'अपाकजत्वेति,

(१) अन्यथा शब्दभिन्नत्वस्य व्यभिचारावारकविशेषणतया वैयर्थ्यसम्भव इति वाच्यं ।

(२) तस्मिन्ने तस्य नानात्वादनित्यत्वाच्चेति भावः ।

जलपरमाणुरूपवत्, अव्यासज्यवृत्तित्वे सति अनात्म-
विभुगुणत्वात् कालपरिमाणवत्, विपक्षे बाधकञ्च प्र-
त्यभिज्ञानमेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः ।

परमाणुगन्धादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं तेजःसंयोगासमवायि-
कारणकान्यत्कार्यकं । न च तेजसमरोर-कण्ठाद्यभिघातजन्ववर्षपु
न्यायनये भागासिद्धिरिति वाच्यं । तदतिरिक्तञ्च पक्षत्वात्, जला-
वयविरूपादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूतपदस्य
ज्ञानादावनैकान्तिरूपवारणाय,^(१) भूतपदशून्यपाठे तु अपाकजन-
मेव सामान्यतः संयोगासमवायिकारणकान्यत्वं वाच्यमतो ज्ञानादौ
न व्यभिचारः । आद्यशब्देतरशब्दस्य पक्षत्वाच्च न न्यायनये भागा-
सिद्धिः, नभो-घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'एकेति, 'एकसम-
वेतनमव्याप्त्यवृत्तिगुणत्वं तेन जलपरमाणुद्वयसंयोगे परमाणुकर्मणि
च न व्यभिचारः, वेगस्य गतिषन्तानः, परत्वापरत्वमपि संयुक्त-
संयोगभूयस्वाप्नोपप्लवमेव अतः परमाणुनिष्ठेषु तेषु न व्यभिचारः,
तदन्वयेन वा विशेषणीयमिति भावः । 'अव्यासज्येति, संयोगादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय 'अनात्मेति,

(१) 'नित्यभूतैकसमवेतत्वादिति मूलपाठमनुसृत्य भूतपदस्य व्याख्यतिरामं
उद्धृतं ।

घटादिस्त्रीं व्यभिचारवारणाय 'विभक्ति, तन्नये घटादिममवाये व्यभिचारवारणाय गुणपदं समवेतार्थकमिति दिक् । तदर्थं शब्दानित्यत्वपूर्वपक्षनिष्कर्षः । लाघवात् ककारादयो वर्णा नित्या एकैका एव, विनष्टः ककारः उत्पन्नः ककार इत्यादिप्रत्ययस्य प्रागुपलब्ध्यानुपलभ्यमानत्वरूपदोषवशाद्भवः । न च वर्णानां नित्यत्वे घटपदत्वादिकं दुर्वचं अथवचितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवद्वलादेक्षत्वात् अथवचितोत्तरत्वस्य नित्यत्वेऽसम्भवादिति वाच्यं । घज्ञानानन्तरमथवधानेन दृष्टानं भवन्नित्यभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेन घवद्वलस्यैव तत्त्वात्, शुकाद्युक्ते च शिबकस्येश्वरस्य वाभिप्रायमादाय तत्सम्भवः । अथ सर्वेषां ककारादीनामेकत्वे तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिविलक्षणप्रत्ययानुपपत्तिः । न चैकस्यामेव ककारादियत्कौ तारत्व-तारतरत्व-मन्दत्व-मन्दतरत्वादिनागाधर्माभ्युपगमाच्च तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यं । तारत्वादेस्तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वे जातिरूपत्वानुपपत्तेः । न च भवन्मतेऽपि तारत्वादेर्जातित्वमसिद्धं कत्व-गत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादिति वाच्यं । कत्व-गत्वादिव्यापनानातारत्वादिस्त्रीकारात् । न च तारत्वादिकं वा नाना कत्व-गत्वादिकं वेत्यव विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कत्व-गत्वादेर्नानात्वे तार-मन्द-साधारण-क-ख-इत्याद्याकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः^(१) अधिकजातिकल्पनापत्तेस्तु^(२) । न च मयापि तार-तारतर-मन्द-मन्दतरककारादियत्कौनां परस्परभेदोऽभ्युपेयत एव परन्तु समानजातीय-

(१) तार-मन्दसाधारणककार-खकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेरिति पा० ।

(२) व्यर्थं पाठः खण्डके नास्ति ।

ककारादिव्यक्तौनामेव नाभेदोऽभ्युपेयत इति वाच्य । तथापि तारत्वं तारतरत्वादिर्जातिरूपत्वानुपपत्तिं तारत्वादेः ककार-खकारादिभेदेन विभिन्नताभ्युपगमे एकव्यक्तिवृत्तित्वात् अन्यथा कल-स्रलदिना सङ्करादिति चेत्, न, तारत्वादेः कत्वादिव्यायनानाजा-तित्वे ककार-खकारादिमाधारणताराशाकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः । न च तदसिद्धिः, अतुभवापत्त्यात् । तस्मात्तारत्वं तारतरत्वादिकमनु-गतत्वासाधनाच्च ककार-खकारादिष्वर्न्माधारणमेकमेवाखण्डोपाधिः, तच्च सर्वमिकस्यमेव ककारादिव्याक्तौ वर्त्तत इति न तादृशप्रत्य-यानुपपत्तिः । अत एव य एव ककारस्त्वार आसीत् य एवेदानौ मन्द इति प्रतीतिरपि साधु मङ्गच्छते । विस्मयणवायोर्यञ्जकतया च न सर्वदा तारत्वादिष्वर्न्धर्मपक्षे तार मन्दाद्युत्पत्तिनियमार्थं वायुनिष्ठवैलक्षण्यं तथाप्यभ्युपगमात् । न चैव तारोऽथ न तारतर-स्त्वाराम्बन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्य । प्रिखौ विनष्ट-इत्यादिप्रतीतिवद्विशेषणभेदप्रतियोगित्वस्यैव विग्रहे नेनावगाहनात् । न च तारककारादिषाच्चात्कारस्य कार्यमहभावेन मन्दककारादि-षाच्चात्कारप्रतिबन्धकत्वात् तयोर्भेदसिद्धिरिति वाच्य । तारत्वप्रका-रक-ककारादिषाच्चात्कारस्य मन्दत्वप्रकारकसाच्चात्कारप्रतिबन्धक-त्वेनाभेदेऽपि तदुपपत्तेः । अस्तु वा तारत्वं-तारतरत्वादिकं वायु-निष्ठैव जातिरुक्तदोषविशेषवशाच्छब्दनिष्ठतया^(१) भासते दर्पण-निष्ठतया सुखादिरिव, तार-तारतराद्युत्पत्तिनियमार्थं वायुनिष्ठ-वैलक्षण्यं तवाप्यावश्यकतया तस्यैव लाघवेन तारत्वं तारतरत्वादि-

(१) तत्तदोषवशाच्छब्दनिष्ठतयेति ख० ।

ह्यपलम्बोचितत्वात् । न च तस्य वायुधर्मत्वे श्रवणा कर्षं तद्व्युत्पत्तिः
 कर्षंशब्दप्रवृत्तिश्चलितगिन्द्रियोपनीतस्य तस्य श्रवणोपनीतमानाभ्युप-
 गमे तारत्वं स्पृशामीत्यनुश्रवणायापत्तेः श्रवणोपनीतानुश्रवणायाप-
 पत्तेरिति वाच्यं । वायुनिष्ठधर्मान्तरस्य श्रवणायोग्यत्वेऽपि तार-
 त्वादिस्तद्योग्यत्वाभ्युपगमात् योग्यतायाः फलवत्कृतत्वात् । न च
 श्रवणा वायुनिष्ठतारत्वादिपक्षाभ्युपगमे योषमंयुक्तमवायव्याति-
 रिक्तप्रत्यासत्तितकल्पनापत्तिरिति वाच्यं । अत्रत्यामप्यथैव तारत्वादेः
 श्रवणा पक्षात्^(१) वक्ष्यमाणक्रमेण विस्तृतवायुमयोगस्य तार-
 त्वादिशब्दकत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात् । एतेन एकगिन्देव कृत्वादे
 तारत्व-मन्दत्वादिमकलधर्मास्त्रीकारेऽप्युत्पत्त्यात् कृत्कारादयं कृत्कारात्-
 इति प्रत्ययानुपपत्तिः सप्रतियोगिकतारत्वस्य स्रग्मिप्रसङ्गात् स्र-
 प्रतियोगिकतारत्वस्यापि स्रग्मिप्रभ्युपगमे तारत्वेनोपलभ्यमानकृत्कार-
 यत्त्वावपि स्थापेक्षया तारत्वप्रत्ययमङ्गात् । न च तत्रापि तार-
 त्वादेर्जातिरूपतया सप्रतियोगिकतारत्वप्रत्ययानुपपत्तिर्भातेः सप्रति-
 योगिकत्वाभावनियमादिति वाच्यं । जात्यन्तरस्य मानाभावेन
 सप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि तारत्वादिजातेः सप्रतियोगिकत्वे बाध-
 काभावादित्यपि परास्तं । वायुनिष्ठतारत्वादेरेव कृत्कारादिप्रति-
 योगिकतया कृत्कारादौ धर्मोपपत्तेः । यदि च कृत्कारादौ तार-
 त्वादिप्रत्ययस्य तारोऽयं न तारतरस्ताराभन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्य-
 यस्य च प्रमालमप्यनुभवसिद्धं तदा सन्तु तार-तारतर-मन्द-मन्द-

(१) प्राक्कल्पविषयतायाः स्रग्मिर्कर्मप्रयोज्यत्वे मानाभावादिति भावः ।

तरादित्यक्तय एवैकैकाः तार-मन्दाद्यस्तु परस्परविभिन्ना एव^(१) । ननु तथापि ककार-गकारादीनां नित्यत्वे ककाराद्येकशब्द-साक्षात्कारदशायां गकारादिमूर्ध्वशब्दसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषामेव शब्दानां सर्वदा कर्षणशब्दवच्छेदेन सत्त्वादिति चेत्, न, न्यायनये ककाराद्युत्पादकतत्तद्विलक्षणवायुसमीगस्यैवाङ्गन्मते ककारादिसा-क्षात्कारजनकतया तद्विरहादिव युगपत् सर्वशब्दोपलब्ध्यसम्भवात् कण्ठाद्यभिधातश्च तत्तद्विलक्षणवायुक्रियासम्पादकतया परम्परयोप-युज्यते । ननु न्यायनये यत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन ककाराद्युत्पत्तिस्तत्र समवायसम्बन्धेन तत्तद्विलक्षणवायुसमीग इति सामानाधिकरण्य-प्रत्यासत्त्या वायुसमीगानां ककारादिहेतुत्वमते न कर्णान्तरे वायु-समीगात् कर्णान्तरे ककाराद्युत्पत्तिः तत्पुरुषीयशब्दलौकिकसा-क्षात्कार प्रति तत्पुरुषीयश्रोत्रसमवायस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्-पुरुषीयकर्षणविवरस्य वा विषयनिष्ठतया हेतुत्वमते न पुरुषान्तरौय-कर्षणवच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्य पुरुषान्तरेण ग्रहणं, भवन्नये च तत्तद्वि-लक्षणवायुसमीगानां ककारादिसाक्षात्कार प्रति कया प्रत्यासत्त्या हेतुत्व अव्यवहितपूर्ववर्तितामात्रेण हेतुत्वे युगपत् सर्वशब्दोपलब्धे-दुर्न्वारत्वात् सर्वदैवावश्यं यत्किञ्चित्कर्षणवच्छेदेन तत्तद्विलक्षण-वायुसमीगसत्त्वात् कर्षणस्य ज्ञानानवच्छेदकतया यत्कर्षणवच्छेदेन ककारादिसाक्षात्कारस्तत्र विलक्षणवायुसमीग इति क्रमेण हेतुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्वीयकर्षणवच्छिन्नविलक्षणवायुसमीगत्वेन हेतुत्वे प्रति-

(१) तथाच ताराकारानुगतव्यवहारस्य षटादित्यवधारणदुपपादनीय-इति भावः ।

कर्णं तत्तत्पुरुषभेदेनानन्तकार्य-कारणभावापत्तेः । न च तत्तद्विलक्षण-
वायुसंयोगः समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्तात्मनिष्ठ एव
ककारादिषाच्चात्कारहेतुः विलक्षणवायुसंयोगस्य फलवलकस्यतया
ककारादिषाच्चात्कारदशायामेव तस्यात्मनि सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यं । आत्मनो विभुत्वात् एकस्य पुरुषस्य कर्णावच्छेदेन विलक्षणवायोः
संयोगदशायां सर्वेषामेव पुरुषाणामात्मनि तदवच्छेदेन विलक्षण-
वायोः संयोगस्यावश्यकत्वादतिप्रसङ्गतादवस्थान्तात् । न हि संयोग-
निष्ठं विलक्षणं जनकतावच्छेदकं, कर्माजन्यतावच्छेदक-संयोगजन्यताव-
च्छेदकजात्योर्नागात्वापत्तेरपि तु वायुनिष्ठमेवेति चेत्, न, ममापि
तत्र तत्तद्विलक्षणवायुसंयोगानां शरीरनिष्ठतया ककारादिषाच्चा-
त्कारहेतुत्वात् । न चैवं हस्ताद्यवच्छेदेन विलक्षणवायोः संयोगस्यापि^(१)
ककारादिषाच्चात्कारजनकत्वापत्तिरिति वाच्यं । कर्णावच्छिन्न-
विलक्षणवायुसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पुरुषान्तरीयकर्णस्य न पुरुषान्त-
रीयशरीरनिष्ठसंयोगावच्छेदकः विलक्षणवायोः संयोगस्य फलवल-
कस्यतया ककारादिषाच्चात्कारदशायामेव तस्य शरीरे सत्त्वेन
हस्ताद्यवच्छिन्नविलक्षणवायुसंयोगस्य हेतुत्वेऽपि घटिविरहाच्च ।
इत्यच्च श्रोत्रसमवायादेरपि न प्रत्यासत्तित्वं तत्तद्विलक्षणवायुसंयो-
गानां व्यञ्जकत्वस्यावश्यकतया तत्र एवातिप्रसङ्गमङ्गान्तात् । न च तथापि
न्यायनये विलक्षणवायुसंयोगानां कत्वादिक्मेव समवायसम्बन्धेन
कार्यतावच्छेदकं भवन्मते तु कषाच्चात्कारत्वादिकं^(२) अतो गौरवं

(१) विलक्षणवायोः संयोगस्य सत्त्वेऽपीति ख० ।

(२) तत्र तु ककाराच्चात्कारत्वादिकमिति ख० ।

न्यायनयेऽनन्तककारादिव्यक्तिकल्पन तत्पुरुषीयशब्दलौकिकसाचा-
त्कारं प्रति तत्पुरुषीयत्रोत्रसमवायादेर्हेतुत्वकल्पनञ्च फलमुखमिति
वाच्य । ममापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन ककारादिव्यक्तेरेवावच्छे-
दकत्वात् ककारादिव्यक्तेरेकैकतया ककार-कत्वयोरविशेषात् । न
च तथापि लौकिकविषयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धार्थकस्थाननुगततया
कार्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धगौरवमिति वाच्यं । समवायवत्
लौकिकविषयत्वस्यापेकस्यैवानुगतस्य स्थावरेणाभ्युपगमात् तवापि
समवायस्यैकत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नकत्वाधारत्वस्यैव प्रतियक्ति-
भिन्नस्वरूपसम्बन्धात्मकस्य कार्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धत्वेन स-
म्बन्धाननुगमनिबन्धनगौरवस्य तुल्यत्वाच्च । न च तथापि तव
कत्वादिरूपेण कादिव्यक्तिरवच्छेदिका न्यायनये तु स्वरूपतः
कत्वादिव्यक्तिरिति स्थावमिति वाच्य । ममापि स्वरूपतः कका-
रादिव्यक्तेरवच्छेदकत्वात् । न च जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चि-
द्वर्णप्रकारेणैव भाननियमात् कथं कादिव्यक्ते स्वरूपतोऽवच्छेदक-
त्वमिति वाच्य । स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽपि कार्य-कारणभावयज्ञे क-
त्वादिरूपेणैव भानात् । न हि जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्वर्ण-
प्रकारेण भाननियमवत् किञ्चिद्वर्णप्रकारेणावच्छेदकत्वमित्यपि
नियमः, मानाभावात् । अथ तथापि लौकिकविषयतया कथ-
क्तिरवच्छेदिका लौकिकविषयतया कत्व वेत्यत्र विनिगमकाभावात्
तत्र कार्य-कारणभावदद्यापत्ति । न च कत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि वि-
सृष्टवशाद्युसयोगाभावद्वाया ककारसाचात्कारापत्तिवारणाय क-
कारव्यक्तेरवच्छेदकत्वावश्यकत्वमेव विनिगमकमिति वाच्य । एवं

सति विलक्षणवायुसंयोगाभावदशायां कत्वसाक्षात्कारापत्तेर्वारिणाय
 कत्वस्य अवच्छेदकत्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ककारादिविषयक-
 कत्वसाक्षात्कारस्थालीकतया ककारसाक्षात्कारसामर्थीविरहादेव त-
 दानीं कत्वसाक्षात्काराभावसम्भवेन कत्वसावच्छेदकत्वानावश्यकत्वात्,
 कोलाहलस्यले कत्वाविषयकस्यापि साक्षात्कारस्य सत्त्वेन कव्यक्तेरव-
 च्छेदकत्वस्य चावश्यकत्वादिति सङ्क्षेपः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादपूर्वपत्ररहस्यम् ॥

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते । गकारादिव्यक्तयोर्नैकैकाः, अस्ति च शुक-सारिका-मनुष्यप्रभवेषु स्त्री-पुंसतद्विशेषप्रभवेषु च गकारादिषु स्फुटतरवैलक्षण्यात् स्वरूपतोभेदप्रथा द्रक्षुञ्चौरादिमाधुर्यवत् । न चैयमौपाधिकी भेदप्रतीतिः, न हि विदितकुङ्कुमस्य कुङ्कुमारुणा तरुणीति-

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

‘अस्ति चेति चोद्देशो अस्ति हीत्यर्थः, ‘तद्विशेषेति स्त्री-विशेष-पुरुषविशेषेत्यर्थः, ‘स्फुटतरवैलक्षण्यादिति अनुभवसिद्धवैलक्षण्येन हेतुनेत्यर्थः, ‘स्वरूपतोभेदप्रथेति अन्योन्याभावस्वरूपपरस्पर-भेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘द्रक्षुञ्चौरादिमाधुर्यवदिति द्रक्षुमाधुर्य-चोर-माधुर्यादिवदित्यर्थः, ‘मन्मन्तादिति, ‘माधुर्यं मधुरोरसः, तथाच तत्र प्रयावैलक्षण्येन हेतुना परस्परभेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘ौपाधि-कीति परस्परयान्यनिवृद्धवैधर्म्यविषयेत्यर्थः, ‘भेदप्रतीतिः’ यथाङ्ग-गकारादिषु वैलक्षण्यानुभवः, अन्यनिवृद्धवैधर्म्यविषयत्वं दूषयति, ‘न हीति, ‘कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवदिति कुङ्कुमारुणा तरुणीति-प्रत्यये कुङ्कुमारुणवदित्यर्थः, ‘स्त्री-पुंसादिभेदनमिति स्त्री-पुं-

वत् स्त्री-पुंसप्रभवत्वमानुभविकमुपाधिः, (१) इन्द्रिया-
सन्निकर्षेण स्त्री-पुंसादिभेदमविदुषोऽपि शब्दभेद-
प्रत्ययात्, यतोऽनुमापयन्ति शुकशब्दोऽयं स्त्रीशब्दो-
ऽयमित्यादि अन्यथान्योन्याश्रयात्, तत्रभवत्वे ज्ञाते
भेदप्रत्ययस्तस्माच्च तदनुमानमिति । न च कृपा-
णान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् कृपाणे सुखदीर्घत्ववत्
औपपत्तिकमौपाधिकत्वं, अन्यानुविधानाभावात् । अथ

सादिनिष्ठं वैलक्षण्यमित्यर्थः, स्त्री-पुंसप्रभवत्वमिति पाठेष्वप्यनेष्वर्थः,
'अनुभविकं' अनुभवमिदं, 'उपाधिरितिकर्षव्युत्पत्त्या परस्परया
अंरोपप्रकारीभूतमित्यर्थः, 'इन्द्रियासन्निकर्षेण' इन्द्रियसन्निकर्षा-
दिविरहेण, 'शब्दभेदेति, 'भेदः' वैलक्षण्यं, तदज्ञानेऽपि भेदप्रत्यय-
इत्यत्र मानमाह, 'यत इति, तेनैव हेतुनेति श्रेयः । 'अन्यथा'
तज्ज्ञानानन्तरमेव शब्दभेदप्रत्यये, 'तत्रभवत्वे' स्त्री-पुंसादिनिष्ठ-
वैलक्षणे, 'भेदप्रत्ययः' शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययः, 'तस्माच्च' शब्द-
निष्ठवैलक्षण्यज्ञानाच्च, 'अनुमानमिति स्त्री-पुंसादिनिष्ठवैलक्षण्यानु-
मानमित्यर्थः, 'कृपाणान्वयेति यदा कृपाणे अर्थप्रतीतिस्तदैव सुखे
दीर्घत्वारीपो न पुनरादर्शादौ तत्रत्ययदशायामित्यन्वय-व्यतिरे-
कानुविधानादित्यर्थः, 'कृपाणे सुखदीर्घत्ववदिति कृपाणनिष्ठतया
भाषमानस्य सुखस्य दीर्घत्वप्रत्ययवदित्यर्थः, 'औपपत्तिकमिति

(१) स्त्री-पुंसादिप्रभेदत्वमानुभविकमुपाधिरिति पाठान्तरं ।

व्यञ्जकवायोरेव वैलक्षण्यं शुकादिगकारगतत्वेन भा-
सते वायोरुपलब्धिस्तेनैव रूपेणेति चेत् । न । ग-
कारगतत्वे बाधकाभावात् । न चाभेदप्रत्यभिज्ञानं
बाधकं, न हि य एव शुकशब्दः स एव स्त्रीशब्द इति
प्रत्यभिज्ञानं, अन्यथा तेषु भेदज्ञानाभावेन वक्तृविश्रे-
यानुमानं न स्यात् । न चाभिव्यञ्जकवायोरेव वैल-
क्षण्यं शुकाद्यनुमापकं, तस्य गकारावृत्तित्वात् तत्र

अन्यान्य-व्यतिरेकान्यथानुपपत्त्यादिभिद्भूमित्यर्थः, 'शैपाधिकत्वमि-
ति, शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययस्य यथाकथञ्चित् स्मर्यमाणारोपरूपत्व-
मित्यर्थः । न च ऋपाणे सुखदीर्घन्तारोपस्थानुभूयमानारोपरूपत्वमेव
न तु स्मर्यमाणारोपरूपत्वमिति कथं दृष्टान्तत्वमिति वाच्यं ।
यादृशं दीर्घत्वं ऋपाणे तादृशदीर्घत्वस्य सुखे आरोपाभावेन तस्यापि
स्मर्यमाणदीर्घत्वान्तरारोपरूपत्वमित्यभिप्रायात् । 'व्यञ्जकवायोरि-
ति, वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य तत्राप्यावश्यकतादिति भावः । 'गकार-
गतत्वेन भासते इति, प्रतीतिस्तु परम्परासम्बन्धेन प्रमाख्या साक्षात्-
सम्बन्धेन भ्रमरूपेव वेत्यन्वदेतदिति भावः । अत्रा विना कथं जा-
तियच्च इत्यत आह, 'वायोरिति, वायुत्वन्तु दोषान्न भासते इति
भावः । ननु शब्दस्य ध्वंसादिकल्पनागौरवमेव बाधकमित्यत आह,
'अन्यथेति, 'अन्यथा' तादृशप्रत्यभिज्ञाने, 'भेदज्ञानाभावेन' ज्ञाय-
मानवैलक्षण्यभावेन, 'तस्येति, तथाच गकारं पञ्चीकृत्य शुकाद्यु-
चरितने साधे वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य न पदधर्मत्वमिति भावः ।

चारोपे अनुमितेभ्रान्तत्वापातात् । तस्मात् यथा
 कृष्णा गौः शुक्ला गौरिति भेदे भासमाने गकारानु-
 गतप्रतीतिर्गोत्वमालम्बते तथा शुक्लादिगकारेषु भेदे
 भासमानेऽयं गकारोऽयमपि गकार इति बुद्धिर्गत्वमा-

लम्बते इति प्रत्यभिज्ञा च भेदप्रथा चोपपद्यते । किञ्च
गत्वादिकं यदि न जातिस्तदा कोलाहलप्रत्ययो न
स्यात् तथा हि नगरादौ बहुभिर्वर्णानामेकदोषारणे
दूरस्थेनानभिव्यक्तगकारादिवर्णविभागं कोलाहलमात्रं
श्रूयते । न च तत्र वर्णान्यस्य ध्वनिरूपस्य शब्दस्य श्रुतिः

वैशद्येनापि परम्परया शुकाद्युचरितवानुमानसंभवः । अस्तु वा
वायुं पक्षीकृत्य शुक्कण्ठाद्यभिहितत्वं^(१) साधौकृत्य शुकीयता-
नुमानमित्यस्मरणात् ककारादेरेकैकत्वे कल-सत्वादिजात्यनुपपत्त्वा
तेषां भेदं साधयति, 'किञ्चेति, 'गत्वादिकमिति, गत्वादिजातेरा-
वयस्कत्वे व्यक्तिभेदोऽप्यावयवक इति गूढाभिसन्धिः, 'कोलाहलप्रत्यय-
इति कोलाहलव्यवहार इत्यर्थः, 'वज्रभिः' जनैः, 'वर्णानां' बहूनां
वर्णानां, 'दूरस्थेनेति, दूरस्थत्वं इत्याद्यपेक्षया न तु शास्त्रशब्दापेक्षया
स्वकर्षावच्छिन्नैव शब्दस्य यदादिति ध्येयं । 'अनभिव्यक्तेति अन-
भिव्यक्तत्वादिजातिकमित्यर्थः, 'कोलाहलमात्रं' शब्दसमूहमात्रं,
'श्रूयते' यत् श्रूयते, तदेव कोलाहलव्यवहारविषय इति श्रेयः^(२) ।
तथाच वर्णत्वावान्तरकत्वादिजातिमत्तया अप्रतीयमानशब्दसमूहव-
त्त्वमेव कोलाहलत्वं तच्च गत्वादिजात्यभावे न सम्भवतीति भावः ।
नचप्रतीतध्वनिवाधान्तरजातिकध्वनियक्तिमसूह एव कोलाहल-
व्यवहारविषय इत्यत आह, 'न चेति, 'तत्र' कोलाहलव्यवहार-

(१) शुक्कण्ठाद्युचरितत्वमिति ख० ।

(२) इति भाव इति ख० ।

सम्भवति, तदभिव्यञ्जकभेरीताडुनादेरभावात् । न च
वर्णाभिव्यञ्जका एव ध्वनिव्यञ्जकाः, सन्निधानेऽपि श्रूय-
माणे वर्णे तच्छ्रवणप्रसङ्गात् । न च वर्णाभिव्यञ्जका-
वायुभिरेव दूरे ध्वनिमावमभिव्यज्यते, कव्यञ्जकस्य
गव्यञ्जन इव वर्णव्यञ्जकस्य ध्वनिव्यञ्जनेऽसामर्थ्यात्
तत्समर्थशब्दादेरभावाच्च । न च तत्र शब्दत्वमेव प्रती-
यते न शब्दः, व्यक्तग्रहे जात्यग्रहात् । न चाभिव्यञ्जको-
वायुरेव कोलाहलत्वेन प्रतीयते, शब्दत्वेन प्रत्ययात्

स्युक्ते, 'तदभिव्यञ्जकेति ध्वन्युत्पादकेत्यर्थः, ध्वनीनामनित्यतया^(१)
यथाश्रुतामङ्गतेः । 'ध्वनिव्यञ्जकाः' ध्वन्युत्पादकाः । 'दूर इति
दूरत्वमङ्कारादित्यर्थः, तथाच सन्निधानेऽपि ध्वनिर्जायत एव
व्यञ्जकाभावात् न श्रूयत इति भावः । ननु फलबलादूरत्वोपहि-
तानां वर्णव्यञ्जकानामेव तत्र सामर्थ्यं स्यादित्यत आह, 'तत्सम-
र्थेति ध्वनिजनकेत्यर्थः, तथाच कृतकारणं विना कथं तत्र ध्वनिः
स्यात् । न चात्र ध्वनौ शब्दादेर्न कारणत्वं किन्तु एतद्विजा-
तीयध्वनावेवेति वाच्यं । गौरवात् मानाभावाच्चेति भावः । अ-
गृह्यमाणव्यक्तिकशब्दत्वमेव कोलाहलत्वं स्यादित्यामङ्ग निराचष्टे,
'नं चेति । 'अभिव्यञ्जकेति ककारादिव्यञ्जकेत्यर्थः, अगृह्यमाणा-
न्वैश्वमेदिकाः परस्परविभिन्नाः गकारादिव्यक्तय एव कोलाहल-

सन्निधावपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । गकारादिग्रहेऽपि
तेषां परस्परभेदाग्रहात् कोलाहलधीरिति चेत्, न,
तेषु वैधर्म्याभावात् तदभावेऽन्योन्याभावस्याभावात्
स्वरूपग्रहणात् समीपे बहुगकारेषु भेदाभावेन तद्-
ग्रहे कोलाहलधीप्रसङ्गाच्च । अनेकवर्णोच्चारणस्य तद्धे-
तुत्वे दूरेऽपि तदप्रत्ययापत्तेः । तस्मादवश्यं गत्वादि-
जातिरूपेया यद्ग्रहे गकारादिग्रहेऽपि कोलाहलबुद्धि-

व्यवहारविषय इत्याशङ्कते, 'गकारादौति, 'परस्परभेदाग्रहादिति
परस्परनिष्ठो यो भेदस्तस्याग्रहादित्यर्थः, वैधर्म्यान्वोन्याभावस्वरूप-
रूपान् भेदान् क्रमेण विकस्य दूषयति, 'तेष्विति, गत्वादिजातेष्वं-
यानभ्युपगमादिति भावः । 'तदभावे' वैधर्म्याभावे, 'अन्योन्याभाव-
स्याभावादिति अन्योन्याभावस्य वैधर्म्याकाष्यत्वादिति भावः । ननु
वैधर्म्यान्तराभावेऽपि स्वरूपमेव तादात्म्येन वैधर्म्यमस्तु स्वरूपमेव
वा भेदो वाच्यः तस्य भेदत्वेनाग्रहान् कोलाहलप्रत्ययः सादित्यस्वर-
रसाद्विद्यमानभेदाग्रहो नियामको विद्यमानभेदाग्रहो वेति
विकस्य आद्ये दोषमाह, 'समीप इति, 'बहुगकारेषु' बहुभिन्न-
रितेषु गकारेषु, 'तद्ग्रह इति, तद्ग्रहे च तवान्यथाख्यात्यापत्ति-
रिति भावः । द्वितीये दोषमाह, 'अनेकेति, 'तद्धेतुत्वे' कोला-
हलधीहेतुत्वे, 'दूरेऽपीति, बहुभिरेकदा गकारोच्चारणेऽपीति श्रेयः,
'अवश्यं गत्वादिजातिरिति, गत्वादिजात्यभ्युपगमेऽनेकगकारादिव्य-
तिर्यक्त्या सिद्ध्यतीति भावः । ननु सन्तु कोलाहलबुद्धि-व्यवहाराद्य-

व्यपदेशौ । अस्ति च शब्दस्य कौऽपि च जातिविशेषः
 श्रोत्रग्राह्यः यस्मात् प्राच्यादिदिग्देशविशिष्टशब्दप्रभव-
 त्वमनुमीयते, अव्यपदेश्यत्वेऽपि इक्षुक्षीरादिमाधुर्या-
 वान्तरवत्तत्त्वात् । अन्यथा दिग्देशविशिष्टशब्दा-
 दीनां ग्रहे श्रोत्रस्यासामर्थ्यात् तत्प्रतीतिर्न स्यादेव ।
 तथापि गत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या शुकादि-

धानुपपत्त्या गत्वादिना जातयः एवमपि शुकादिप्रभवा एकैका एव
 सन्तु ककारादिव्यक्तय इत्यत आह, 'अस्ति चेति, 'यस्मात्' जाति-
 विशेषाद्धेतोः, 'प्राच्यादीति, तथाच शुकककारत्वस्यापि तत्तद्देश-
 प्रभवंत्वरूपवैजात्यभेदाद्भेद इति भावः । ननु प्राचीप्रभवत्वादेर्जाति-
 रूपत्व एव तदाश्रयककारादीनां नामात्वं तदेव कुत इति चेत्, न,
 प्राच्यादिप्रभवशुकीयाद्येकैककारादिविषयकत्वेनैव तादृशव्यक्तिय-
 चेऽपि प्राच्यादिप्रभवत्व-तदप्रभवत्वमन्देहात् प्राच्यादिप्रभवत्वादेर्ग-
 त्वादिव्याप्यजातिविशेषत्वावश्यकत्वात् जातिविशेषस्वीकारे च दोष-
 वशात् तादृशजात्यग्रहकाले एव तादृशसंग्रहोपपत्तेः, इत्यत्र कदम्ब-
 गोष्ठकन्यायेन शब्दोत्पत्तौ अन्यथा एकव्यक्तौ प्राचीप्रभवत्वादेरसम्भ-
 वात् वीचि-तरङ्गन्यायेनोत्पत्तौ च देशान्तरेऽपि तादृशमन्द्जम-
 न्दोत्पत्त्या देशान्तरान्यतावच्छेदकजात्या सङ्हरप्रसङ्गाच्च, 'शब्देति
 दृष्टान्तायै, शुकादिकमपि बोध्यं । 'अव्यपदेश्यत्वेऽपि' कस्यचित् पदस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तताभाववत्त्वेऽपि, 'तत्त्वत्वात्' प्राच्यादिप्रभवत्वजाति-
 त्वात् । 'अन्यथा' तादृशवैजात्यास्वीकारे, 'परापरभावानुपपत्त्येति

गकारादिषु न जातिविशेषा इति चेत्, शुक्कका-
 रादिषु क्त्वादिव्याप्या नानाजातिभिन्ना तथा प्रत्येकं
 शुक्ककारादिषु शुकादिप्रभवत्वमनुमाय तद्व्यवहारः,
 न तु शुक्ककारादिषु एका जातिरस्ति शुक्प्रभवत्वा-
 दनुमापिका तद्व्यवहारकारिका वा, गत्वादिना सङ्कर-
 प्रसङ्गात्, गत्वन्तु न नाना अननुगतत्वेन ततोऽनु-
 गतव्यवहारानुपपत्तेः । अतएव तारत्वमपि गत्वादि-

व्याप्य-व्यापकभावानुपपत्त्यर्थः, गत्वशून्येऽपि खकारादौ शुकादि-
 प्रभवत्वजातिसत्त्वात् शुकादिप्रभवत्वशून्येऽप्यन्यप्रभवगकारादौ गत्वा-
 दीनां सत्त्वादिति भावः । 'तथा' गत्वव्याप्यनानाजात्या, शुकादि-
 प्रभवत्वं शुकादिप्रयोज्यत्वं, एवं देशप्रभवत्वमपि देशप्रयोज्यत्वं,
 अन्यथा कर्णशम्कुल्यवच्छिन्ने शब्दजन्यशब्दे तज्जन्यत्वाभावादलप्रक-
 तापत्तेः, शुक्प्रयोज्यवृत्तिश्च जातिविशेषः शुक्-तद्देशजन्यताव-
 च्छेदकजातिव्यापक एव, तादृशजातेः शुक्-तद्देशजन्यतावच्छेदक-
 जात्यानुमानश्च व्यतिरेकिणैवान्वयसहचाराभावात्, तादृशजन्यता-
 वच्छेदकजात्यानुमानश्च तद्व्यदेश्यप्रभवेऽपि सति तद्देशप्रभवत्वा-
 दिना व्यतिरेकिणैव । 'तद्व्यवहारः' शुकादिप्रभवोऽयं गकार इति
 व्यवहारः, 'सङ्करप्रसङ्गादिति गत्वाभाववति खकारे शुक्प्रभवत्वस्य
 तदभाववति चान्यप्रभवगकारे गत्वस्य च सत्त्वात् शुक्प्रभवगकारे
 तयोः समावेशाच्चेति भावः । 'नाना' शुक्प्रभवत्वादिव्याप्य-विरुद्ध-
 भेदेन नाना, 'अनुगततद्व्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि

व्याप्यं नाना न तु गत्वं, तन्निश्चयेऽपि गत्वसन्देहश्च
 व्याप्यतावच्छेदकरूपानिश्चयात् । न चानुगतव्यवहारा-
 नुपपत्तिः, सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वेनानुगतेन नानातारत्वेष्वनुगतव्यवहारसम्भवात्,
 तदज्ञाने व्यवहारासिद्धेः । तारत्व-मन्दत्वे न जाती
 सप्रतियोगिकत्वात् इति चेत्, न, तारत्व-तारतरत्वादय-
 उत्कर्षादिरूपा जातिविशेषा एव ते चाश्रये गृह्य-
 माण एव गृह्यन्ते न तूत्कर्षावध्यपेक्षाः यथा मधुर-

ककार-खकारमाधारणशक्यप्रभवत्वप्रकारकानुगतव्यवहारानुपपत्तेस्त-
 चापि साम्यमेव तथापि तादृशानुगतबुद्धिरप्रामाणिकीत्यभि-
 प्रेत्येत्युक्तमिति भावः । 'अत एव' गकारानुगतव्यवहारानुप-
 पत्तेरेव, 'न तु गत्वमिति', नानेति शेषः । ननु तारत्वादेर्ग-
 त्वादिव्याप्यते तन्निश्चयो न स्यादित्यत आह, 'तन्निश्चयेऽपी-
 ति तारत्वादिनिश्चयेऽपीत्यर्थः', 'व्याप्यतावच्छेदकेति तारत्वादि-
 भिन्नगत्वादिव्याप्यतावच्छेदकरूपाभावादित्यर्थः', तारत्वादेर्वायुधर्म-
 न्नेनात्माप्यत्वादिति भावः । इदन्तु पररीत्या परं प्रत्युत्तर, स्वमते
 तु व्याप्यत्वेनाज्ञानदृशायामेतादृशनिश्चयेऽपि संगथोपपत्तिर्बोद्ध्या ।
 'अनुगतव्यवहारानुपपत्तिः' ककार-गकारादिमाधारणतार-इत्या-
 कारकानुगतव्यवहारानुपपत्तिः । 'सप्रतियोगिकत्वात्' श्रवधिनिरूप-
 णाधीननिरूपणकत्वात् । 'न तूत्कर्षावध्यपेक्षाः' न तूत्कर्षावधि-

तरत्वादय उल्कर्षव्यवहारं इतरसापेक्षाः कुर्वन्ति
 तथा मन्दाद्यपेक्षया तारत्वादिव्यवहारं, उल्कर्षस्तु जा-
 तिरूपादन्योऽस्तम्भावित एव, गकारे तु नैवं, अन-
 न्यथासिद्धभेदप्रत्ययवलेन वक्तृविशेषानुमानवलेन च
 तत्सिद्धेर्गत्व-कत्वव्याप्यतन्नातात्वस्वीकारात् । तवापि

विषयिष्येव तत्प्रतीतिः । 'तारत्वादिव्यवहारमिति, तारत्वादि-
 जातयः कुर्वन्तीति शेषः । अतः तारत्वादीनां जातित्वे सिद्धे
 व्यवहारार्थमव्यवहारायां न दोषः । एवं विलक्षणप्रतीतिवक्षानुस्य-
 दृत्तिकलेऽपि तारत्वं मन्दत्वञ्च जातिद्वयं घटत्व-कत्वमत्तादौ भावा-
 भाव इति न नेतादृशजातिद्वयमिति सख्यदायः । ननु नाना-
 गकारेषु उपाधिनैव गकारानुगतमतिरस्तु तत्कथमनुगतव्यवहारा-
 न्यानुपपत्त्या व्यापकजातित्व गत्वस्त्वित्यत आह, 'गकारे तु नैवमिति,
 'नैवं' न व्यापकजातिकल्पकाभाव', अत्र हेतुमाह, 'अनन्ययेति
 अनुगतधर्मावगाहप्रत्ययवलेनेत्यर्थः, ककार-खकारादिधाधारण-
 शक्य इत्याकारकानुगतप्रतीतिस्वसिद्धेति भावः । ननु देवदत्त-
 प्रभवत्वादुपाधिनैवानुगतवुद्धुपपत्तौ किन्तत्प्रभवत्वजात्येत्यत आह,
 'वद्विति वद्वदिविशेषो देवदत्तप्रभवत्वादि', तथाच वक्तृविशेषरूपो-
 पाधिरपि न जातिविशेष विना सिद्धतीति तत्स्वीकार आवश्यक-
 इति भावः । 'तन्नातानेति शक्यतादेर्गत्व-कत्वव्याप्यनानाजातिन-
 स्वीकारादित्यर्थः ।

केचित्तु 'गकारे तु नैवमित्यस्य यथा कत्व-खत्वादिव्याप्यनाना-

वायुवृत्तित्वे शुकादिककार-गकारादिव्यञ्जकवायूनां
विजातीयत्वं वाच्यं तथाच ककारव्यञ्जकवायुत्व-
व्याप्यं^(१) यदि शुक्वर्णाभिव्यञ्जकवायुत्वं तदा शुक्-
गकारव्यञ्जकवायौ^(२) न स्यात्, अथ व्यापकं तदा
सर्वं एव कव्यञ्जकवायवः शुक्वर्णाभिव्यञ्जकवायवः

जात्या शुक्प्रभवत्वमनुभाय शुकीयककार-खकारादिभाधारणेषु
शुकीयत्वव्यवहारस्तथा शुकीये गकारे गत्वव्याप्यनानाजात्या शुकीय-
त्वमनुभाय न तद्व्यवहारोऽपि तु गत्वव्याप्यैकजात्यैवेत्यर्थः, शुकीयत्व-
व्याप्यतायां किं प्रमाद्यमत-आह, 'अनन्यथाभिद्वेत्यादि, तथाचानु-
गतप्रतीतिनिर्वाहाय गत्वादिप्रतीतिनिर्वाहाय च गत्वजातेः शुक्-
तदन्वगकारस्यधारणत्वेऽनायत्या तद्व्याप्यत्वमिति भाव इत्याहुः ।

अपरे तु यत्र एक एव शुकीयो गकारस्तत्रैकव्यक्तिवृत्तितया
शुकीयत्वस्य जातिनाभावाच्चात्या शुक्प्रभवत्वमनुभाय शुकीयत्व-
व्यवहारो नेत्याह, 'गकारे तु नैवमिति, एतन्न्यते च गत्वादिः
शुकीयत्वजातियापकत्वे किं मानमिति शङ्कायां समाधत्ते, 'अनन्यथे-
त्यादि पूर्वोक्तार्थकमित्याहुः ।

'तवापीति, 'वायुवृत्तित्वे' शुकीयत्वादिजातीनां वायुवृत्तित्वे,
'विजातीयत्वं' गकारव्यञ्जकवायुविजातीयत्वं, 'न स्यादित्यस्य शुक्-

(१) ककारादिव्यञ्जकवायुत्वव्याप्यमिति क० ।

(२) शुक्ककारव्यञ्जकवायुत्वमिति क० ।

स्युस्तस्माद्वायुदृष्टित्वेऽपि तासां नानात्वभावशक्यं ।
 अथास्तु स्त्री-पुंसादिगकारभेदस्तथापि यावद्वक्तृभेद-
 मनन्ता एव नित्या वर्णाः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
 अस्युत्पाद-विनाशप्रतीतौ सत्यामपि स एवायं गकार-
 इति प्रत्यभिज्ञा, अस्ति हि तदनन्तरमस्युत्पाद-वि-
 नाशप्रथा । न चोत्पादप्रतीत्यभेदप्रत्यभिज्ञयोरन्यत-
 रस्य परस्परं विहायान्यदुबाधकमस्ति, न वानयोः
 परस्परं बाध्य-बाधकभावे विनिगमकं येनैकभ्रान्त-
 त्वेनाविरोधः स्यात् । कथं वा भेदाभेदज्ञानयोरन्य-

वर्णाभिव्याञ्जकवायुत्वमित्यादि', 'तासां' शुकीयलजातीना, उत्पा-
 दादिप्रत्यय-प्रत्यभिज्ञायोः परस्परप्रतिबन्धेन प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तभे-
 दावगाधिलासम्भवेनानायत्या तज्जातीयाभेदावगाहनाच्छब्दस्य नि-
 त्यतायां न प्रमाणत्वमिति समवधत्ते, 'अस्युत्पादेत्यादिना 'प्रमाण-
 यितु न शक्यत इत्यन्तेन । ननु यदि व्यक्तिभेदज्ञानाज्ञाने प्रत्यभिज्ञा
 तदैवाविरोधाय प्रत्यभिज्ञाया विषयभेदकल्पना युज्यते तदेव न,
 परन्तु यदोत्पत्त्यभेदव्याप्यतया तज्ज्ञानकाले कदाचिद्व्यक्तिभेदग्रह-
 एव प्रथमतो जातस्तदा तत्प्रतिबन्धकवशात् प्रत्यभिज्ञा न जायत-
 एवेति विनिगमनाविरहेणोभयोरेव प्रमाणतया प्रत्यभिज्ञाया-
 नित्यत्वे प्रमाणत्वमनुभवमेवेत्यत आह, 'कथं वेति, तथाच तादृश-
 भेदग्रहेऽपि तदुत्तरचक्षेऽनुभवविद्धां प्रत्यभिज्ञाविषयभेदकल्पनां

वावधारितं परस्परप्रतिबन्धकत्वं परिभूय प्रथमं तयो-
रेकसत्त्वेऽप्यपरीत्यत्तिप्रसङ्ग इति सङ्कटप्रविष्टत्वेन प्रत्य-
भिज्ञानं शब्दानित्यत्वे प्रमाणयितुं न शक्यते । नन्वे-
वमुत्पत्तिमत्त्वादिनाप्यनित्यत्वसिद्धिः कथं, इत्थं, उत्पा-
दादिवृद्धि-प्रत्यभिज्ञयोरप्यवश्यं विषयभेदः, एकविष-
यत्वे विरोधेनैकानन्तरमपरानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवञ्च
भेदे भासमाने प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयत्वं विषयो
न व्यक्त्यभेदः । न चैवं तज्जातीयोऽयमिति स्यात् न
तु सोऽयमिति वाच्यं । तज्जातीयत्वप्रतीतेरपि सोऽय-
मित्याकारदर्शनात् यथा सैवेयं गाथा तदेवेदमौषधं
बहुभिः कृतं मयापि प्रत्यहं क्रियमाणमस्तीत्यादौ । न

विना कथं स्यादित्यर्थः, 'इति सङ्कटेति, तथाच प्रत्यभिज्ञा तज्जा-
तीयाभेदावसम्भवेति भावः । ननूत्पादादिप्रत्ययानामेव विषयभेदः
कल्पयतां विनिगमकाभावात् इत्यञ्च कथं तेषां शब्दानित्यत्वे प्रमाण-
त्वमित्याशङ्कते, 'नन्विति, सिद्धान्तयति, 'इत्यमिति, प्रत्यभिज्ञाया-
स्तज्जातीयत्वावगाहने साधकमाह, 'एवञ्चेति, 'व्यक्त्यभेदः' तद्व्यक्तित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावः, 'इति स्यात्' इत्यभिज्ञापः स्यात् ।
ननु गाथावृत्तितद्व्यक्तित्वमानुपूर्वैरेव इत्यञ्च तावदर्णमसूहस्यानुपूर्वीत्वे
तस्य च नित्यैकतया तदन्तरवच्छिन्नाभेदविषयत्वेनेवोपपत्तौ तदप्रत्यभि-
ज्ञायास्तज्जातीयत्ववसम्भवनमसम्भवदुक्तिकमेवेत्यत आनुपूर्व्यां नागा-

इति तावद्वर्णमावमानुपूर्वी, जरा-राज-नदी-दीना-
दिषु तन्नानात्वात्, किन्तु तदुच्चारणान्तरमुच्चारणं
तज्ज्ञानान्तरं ज्ञानं वा तच्च नानेति तद्वती गाथापि
नानैव । नचाभेदे भासमाने उत्पादादिबुद्धिरेवान्य-
स्योत्पादादिकमवगाहते, गकारगतत्वप्रतीतेर्धान्तत्व-
प्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अभेदे भासमाने तद्विरुद्ध-
धर्मवत्वभ्रमानुदयात् विनिगमकाभावेनोभयस्यापि

त्वमेव बाधयति, 'न हीति, 'तच्च नानेति, तथाच तादृशानुपूर्वा-
त्मकतत्तद्वाक्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशानुपूर्वीरूपेदन्तर्विशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहितं न सम्भवति तादृशानुपूर्व्या इदानीमसत्त्वेन
विशेषणविषयकतद्ज्ञानासम्भवात् अतस्तादृशानुपूर्वीधमानजातीयानु-
पूर्वत्वच्छिन्नभेदाभाव एव विषयो वाच्यः, तथाच तदेव तज्जातीय-
त्वावगाहनमिति भावः । 'इति' इतिहेतोः, 'तद्वती' तादृशानु-
पूर्वीमती, 'गकारगतत्वप्रतीतेः' पूर्वानुभूतगकाराद्भिन्नोऽयं गकार-
इति प्रतीतेः, 'अभेदे भासमाने' प्रथमं भेदाभावरूपविशेषदर्शने
विरोधिनि षति, 'तद्विरुद्धधर्मवत्वभ्रमानुदयात्' तद्विपरीतज्ञानानु-
दयात्, 'विनिगमनाविरहेणेति, (१) उभयोर्थांथार्थश्च उत्पादादि-
प्रत्ययस्य तदौथोपादानादिविषयकत्वे प्रत्यभिज्ञायाश्च तज्जातीयत्वा-

(१) विनिगमकाभावेनैतच्च विनिगमनाविरहेणेति कस्यचिन्नुत्पत्तयस्य
पाठः ।

यथार्थत्वाच्च, कुतस्तर्हि तस्या अभेदो विषयः, यत्र प्रथमं न भेदप्रथा अतएव भेदसत्त्वे तदज्ञानात् क्वचित् सा भ्रान्ता, तस्माद्यत्र भेदप्रतीतिस्तदितरबाधकाबाध्या तत्र प्रत्यभिज्ञैव न भवति भवन्ती वा तज्जातीयत्वमा-
लम्बते, न तु भ्रान्ता, विशेषदर्शने भ्रमानुदयात् । अपि च यथा शङ्खादिध्वनीनां उत्पत्ति-विनाशप्रत्ययात्

वगाहित एव सिद्धतीति तथात्वमावश्यकमिति भावः । 'तस्याः' प्रत्यभिज्ञायाः, 'यत्र भेदप्रतीतिरिति, 'तदितरबाधकाबाध्या' 'तदि-
तरेण' प्रत्यभिज्ञेतरेण, 'बाधकेन' अप्रामाण्यन्यानादिना, 'अबाध्या'
अस्कुन्दिता न भवतीत्यर्थः, । ननु वर्णानामुत्पादविनाशकल्पनापे-
क्षयोत्पादादिप्रत्यायानां भ्रमलक्षण्येनैव युक्तेत्यत्राह, 'अपि चेति ।

ननु कलाद्यविषयकप्रत्यक्षविषयवर्णस्योमलं न कोलाहलत्वं ता-
दृशोपाध्यप्रतिसन्धानेऽपि कोलाहलप्रत्ययादन्यथा रूपत्वादिकमपि
चतुर्मात्रघातगुणत्वाद्युपाधिरेव तन्मतेऽपि स्यात् किन्तु शब्दलमि-
वाद्यण्डधर्मान्तरं कोलाहलत्वमत एव कलाद्यविषयकप्रत्यक्षविषय-
स्योपनीतभानदशायामपि गृहीतभेदकवर्णस्योमः कोलाहल इत्या-
कारको नाशुभवः तच्च धर्मान्तरं दूरत्वादित्यज्जमतः सन्निधाने न
गृह्यते इत्यत्र आह, 'अस्ति चेति, 'शब्दस्य' वर्णस्य, 'प्राच्यादिदिशां
गौड-वङ्गादिदेशानां, 'विशिष्टशङ्खादीनाञ्च, 'प्रभवत्वं' प्रयोज्यत्वं,
यस्मादनुमीयत इत्यर्थः, तेन श्रूयमाणवर्णव्यक्तीनां तत्तद्दिगाद्य-
जन्यत्वेऽपि न व्यभिचारः । शङ्खे वैशिष्ट्यं विन्नचणफुत्कारमहितत्वं,

तारत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्चानित्यत्वे सैवेयङ्गुर्जरीत्या-
दिप्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषया तथा वर्णप्रत्यभि-
ज्ञापि । अन्यथा ध्वनयोऽपि नित्याः स्युः उत्पत्ति-वि-

‘आदिना विपक्षीप्रकृतेरुपपत्तः, उच्चकारिविशेषवशात् यन्मादेरपि
वर्णोत्पादकत्वमते चेदं । ननु दिग्देशप्रयोज्यधर्मस्थासाधारणपद
ग्रन्थतानवच्छेदकत्वाज्जातित्वानुपपत्तिरित्यत आह, ‘अव्यपदेश्यत्वे-
ऽपीति असाधारणपदग्रन्थतानवच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः, ‘माधुष्यांवाप्तर-
वदिति, ‘अन्यथा’ दिगादिप्रयोज्यजातीनामपत्त्वे, ‘न स्यादेवेति, तथाच
तादृशजात्यनुरोधात् गकारव्यञ्जीनां नानात्वादवश्यं गकाराद्यनुगत-
मत्यर्थं गत्वादिजातिरभ्युपेतयेति तदवच्छिन्नाभेदविषयिण्येव प्रत्य-
भिज्ञा भविष्यतीति न्यायमतनिर्गमः । ग्रहते, ‘तथापीति, ‘परा-
परेति, शुकीयत्वादिकं कल्पमानाधिकरणजातिभिर्धं अव्यभिचा-
रिक्त्वव्यभिचारित्वान् रूपत्वादिवद्वदत्त्वादिवदेति भावः । ककारगत-
शुकीयत्वस्य कत्वाव्यभिचारित्वादुक्तहेतोः स्वरूपाधिद्विरित्याशयेन
परिहरति, ‘शुकेति । ननु कत्वादिव्याप्यायाः शुकीयत्वजातेर्नानात्वे
ककारादावनुगतः शुकीयत्वव्यवहारः कथं स्यादत आह, ‘तथा
चेति^(१) तादृशनानाप्रात्या चेत्यर्थं, ‘शुकादिप्रभवत्वं’ तत्प्रयोज्यत्वं,
ग्रहते, ‘न चेति,^(२) निरस्यति, ‘गत्वादिनेति, गत्वं विना शुकीयत्वं
सकारे शुकीयत्वं विना च गत्वं स्वीगकारे वचनं गत्वं शुकीय-
गकारे नियः सहीर्षमिति भावः ।

(१) ‘तदेवञ्च’ तथा चेतिपाठः इतिप्रमाणपुस्तके वचनं इति ।

(२) इदृशस्याख्याने ‘न लिख्यञ्च’ न चेतिपाठो युज्यते ।

ननु साङ्ख्यमिथा गत्वादिक्मेव शुकीयत्वादिस्थायं नाना कथं
 शोच्यते इत्यत आह, 'गत्वन्विति, 'अननुगतत्वेनेति, यद्यपि नाना-
 भिरेव गत्वजातिभिर्गंकारेषु कण्ठावच्छेदविलक्षणप्रयत्नप्रभवत्वमनु-
 माय तेनैव गणेशप्रकृतावच्छेदकजातिमदर्शनेनैव वा^(१) अनुगतगकार-
 स्ववहारः सम्भवत्येव तादृशोपाध्यप्रतिसन्धानेऽपि गकारानुगतमत्या
 अनुगततस्त्रीकारे तु शुकप्रभवत्वाद्युपाधेरप्रतिसन्धानेऽपि शुकोक्त-
 गकारादिनानावर्णेष्वनुगतमत्यतुरोधात् तेष्वपि शुकप्रयोज्यजाति-
 प्रसङ्गो दुर्वारः, तथापि शुकादितत्तत्राणिप्रयोज्यजातिर्यदि कत्वा-
 दिपञ्चाशज्जातिव्यापिका तदा प्राणिग्रतसमुच्चरितेषु ककारादि-
 पञ्चाशदणेषु तत्तत्राणिप्रयोज्यजातिग्रतस्त्रीकारेऽतिरिक्तपञ्चाशज्जा-
 तिकल्पनागौरवं स्यात् कलादिपञ्चाशज्जातीनां तत्तत्राणिप्रयोज्य-
 जातिव्यापकत्वे तु प्राणिग्रतसमुच्चरितेष्वपि कादिपञ्चाशदणेषु कत्वा-
 दयः पञ्चाशदेव जातयो न तु शतानि इत्येव गत्वादिजातेरनुगतत्वे
 मूलयुक्तिः, इदन्तु बोध्यं कत्वव्यायशुकप्रभव-तत्तद्देशप्रभवतारत्वमेकं
 एवं ककारादिवर्णान्तरेष्वपि अन्यतावच्छेदकजातेरननुपगमेऽपि
 उच्यभावादन्वया शुकीयत्व-तद्देशप्रभवत्व-तारत्वादीनां जातिषाङ्क-
 र्यापत्तेः शुकप्रभवत्व-तद्देशप्रभवत्व-तारत्वजातीयमाच्चात्कारप्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकशब्दजातिलाद्युपाधिभिरेव ककारादिष्विवान्यदेशीय-
 ककारादिष्वपि शुकीयत्वाद्यनुगतबुद्धेः सम्भवात् शुककत्वमेव सामान्यं
 तद्ग्राह्यञ्च तारत्व-तद्देशप्रभवत्वमेकं शुकगकारस्य तद्देशप्रभवतारत्व
 च सत्त्वेन जातिद्वयस्त्रीकारे साङ्ख्यादित्यपि वदन्ति । 'अतएवेति

(१) गपदेव गणेशबोधनादिवि भावः ।

मत्तादेरनुगतत्वादेवेत्यर्थः, ननु तारत्वस्य गत्व्याथत्वे तन्निययद्ग्रायां गत्वसन्देशो न स्यादित्योधिब्याप्यनिययस्य सत्त्वात् न आह, 'तन्नियय- इति, 'व्याप्यतावच्छेदकरूपानिययादिति, ताद्रूपेषु छिद्रदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मारकत्वात् इति भावः । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्य- भिप्रायेणैव वाय पन्वः । ननु तारत्वस्य नानात्वे ककार-गकारादिषु तार इत्यनुगतव्यवहारः कथं स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, परिहरति. 'सञ्जातौमेति, इत्यञ्च तद्गकारादयं शब्दस्तर इत्यञ्च पञ्चम्यर्थः तादर्थ्यं, तच्च शब्दशाब्दात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्पर्यवसितस्य तार- पदार्थस्यैकदेशे शब्देऽन्वितं, तेन गकाराद्यात्मकशब्दशाब्दात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमानयं शब्द इत्याकारकस्तथान्वयबोधः । न च महत्त्वादिगतीत्कर्षस्यैव तारत्वस्यापि सावधिकत्वे बाधकाभावाद्- बाधित्वमेव पञ्चम्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति तद्गकारापेक्षया मन्देऽपि वर्षे तद्गकारान्तारोऽयमिति प्रयोगापत्तिः ताद्रूपवर्षमती- त्कर्षस्यापि सापेक्षया मन्दशब्दानारशाब्दात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेक- तात् तद्गकारावधिकत्वाच्च अन्यथा तद्गकारादसौ मन्द इत्यपि प्रयोग- स्तत्र न स्यात्, यदेव हि वैजात्यात्मकापेक्षया तारत्वं तदेवान्यापे- क्षया मन्दत्वमित्यभ्युपगमात्, अतएव कुबलयमहत्त्वादुत्कृष्टं विन्महत्त्वं इत्यत्रापि पञ्चम्या नावधिलमर्थस्तथा सति विन्महत्त्वादुत्कृष्टं कुव- लयमहत्त्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः कुबलयनिष्ठस्य सर्पपाद्यपेक्षयोत्कर्षस्य विन्महत्त्वावधिकत्वनियमादन्यथा विन्महत्त्वात्पृष्ठं कुबलयमहत्त्वं इत्यपि प्रयोगो न स्यादेकमहत्त्वापेक्षया उत्कर्षस्यैवापरमहत्त्वापेक्ष- यापर्यवस्यतात् किन्तु कुबलयमहत्त्वादिन्महत्त्वमुत्कृष्टमित्यत्रापि

तादर्थ्यमेव पञ्चम्यर्थः, तच्च परिमाणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतजातिपर्यवसितस्य उत्कर्षपदार्थस्य एकदेशे परिमाणेऽन्वितं,
तेन कुबलयमहत्वात्मकपरिमाणगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकीभूतजात्याश्रयो विन्वमहत्वमित्याकार एव तत्रान्वयबोधः,
साश्रयावृत्तिद्रव्यसमवेतत्वसम्बन्धेनोक्तमहत्वस्यापहृष्टमहत्वसाक्षात्का-
रप्रतिबन्धकत्वादिति मिश्राद्यनुयायिनः ।

परे तु तुल्यव्यक्तिवृत्तिकमपि तारलं मन्दवच्च नैकं किन्तु
जातिद्वयमेव विलक्षणबुद्धिमिद्विजात् घटल-कलमत्वयोर्भेदे प्रमाण-
विरहादैकस्त्रीकारान्तथाच गकारावधिकं यन्मन्दत्वं तदिति तद्गका-
रावधिकस्य तारलस्य विरहात्तद्गकारावधिकतारव्यवहारासम्भवाद्-
वधिलमेव पञ्चम्यर्थः । न च तारलस्य सावधिकत्वे जातित्वं न
स्यात्, अप्रयोजकत्वादन्यथा संयोगादेः सावधिकत्वे गुणत्वं न स्यादिति
संयोगादयोऽपि निष्प्रतियोगिका एवेति किं न ब्रूयाः, एवञ्च कुब-
लयमहत्वादुक्तं विन्वमहत्वमित्यत्रापि नोक्तक्रमेणान्वयबोधः कथि-
तदिशा अल्लष्टमहत्वस्यापहृष्टमहत्वसाक्षात्कारप्रतिप्रतिबन्धकत्वे प्रमा-
णाभावात् सन्निकर्षविरहादेव महत्वावृत्तस्य जुष्टस्य परिमाणग्रह-
सम्भवात् अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारात् घटमहत्वादुक्तमहत्वमहत्वमै-
दिकसुखादुक्तं स्वर्गसुखमित्यादौ तादृशबुद्धिसम्भवात् गगनमह-
त्वादेर्घटमहत्वसाक्षात्कारं प्रत्यविरोधित्वात् किन्तु तत्राप्यवधिलमेव
पञ्चम्यर्थः, स चोत्कर्षपदवाच्यात्मक एवोत्कर्षपदस्यार्थेऽन्वितः, तथाच
कुबलयमहत्वावधिकं यदुत्कर्षपदवाच्यं तद्विन्वमहत्वमित्याकारक-
एव तत्रान्वयबोधः तत्तद्गुणार्थकपदोत्तरपञ्चम्यास्तद्गुणान्वितस्वार्था-

वधितस्य तदुक्तोत्कर्षभिन्नाऽऽन्तिस्वरूपसमन्वयेनैव उत्कर्षपदार्थं धर्मिणि
अन्वयबोधं प्रति साक्षाद्भावादेव विन्महत्त्वादुत्पद्यते कुवत्त्वमहत्त्व-
मित्यादिप्रयोगस्यासम्भवादिति प्राडः ।

स्वतन्त्रास्तु तारत्वमुत्कर्षत्वादिकञ्चास्वप्नमेव धर्मान्तरं स्त्रीकुर्वन्-
पास्येव सावधितमाश्रयन्तः कथितव्यवहारमुपपादयन्ति, तच्चिन्त्यं ।

ग्रह्यते, 'तारत्वेति, 'सप्रतियोगिकत्वादिति स्वेतरज्ञानाधीन-
प्रत्यक्षमानान्यकत्वादित्यर्थः, ब्राह्मणत्वादिजातौ व्यभिचारसन्नेऽपि
स्वरूपामिद्धा परिहरति, 'तारत्वेत्यादिना, 'उत्कर्षरूपा इति
जातित्वे हेतुगर्भविशेषणं, अतएव वक्ष्यति, 'उत्कर्षस्मित्यादि, 'न
न्निति उत्कर्षस्य योऽवधिस्तज्ज्ञानसापेक्षा न्यङ्गने इति पूर्वसाध्यः ।
नन्वेवमाश्रययज्ञोत्तरमेवायं तार इत्यादिव्यवहारः स्यादत आह,
'उत्कर्षव्यवहारमिति उत्कर्षार्थकतर-तमादिप्रयोगमित्यर्थः, 'इतर-
सापेक्षा इति स्वधर्मिक्रिया मज्जातीयगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकजातिमत्त्वत्त्वत्त्वोत्कर्षत्वं बुद्ध्या महत्कता इत्यर्थः, 'कुर्वन्तीत्यस्य
मधुरादिप्रत्ययान्तरमिति शेषः, प्रकृतिप्रत्यययोर्गुण-कर्मणोरन्तरस्यो-
त्कर्ष एव तर-तमयोरनुप्रासनात् इति भावः । 'मन्दाद्यपेक्षयेति
मन्दादिज्ञानमपेक्षेत्यर्थः, 'तारत्वादिव्यवहारमिति, 'तारत्व-तार-
तरत्वादयः' 'कुर्वन्तीति च इयमनुपपद्यते, तथाचाश्रयसन्निकर्षा-
द्बुद्धमापेक्षेऽपि तारत्वादौ प्रत्ययसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजाति-
त्वत्त्वत्त्वत्त्वोत्कर्षत्वं न न्यङ्गीतमतस्तदानीं न तारत्वव्यवहारसाद्रूप्येवैव
तारत्वादीनां तारपदप्रत्ययतावच्छेदकत्वादिति भावः । ननु गकार-
स्योत्कर्षत्वं मधुरतरौ रस इत्यादिक इव गतरः प्रत्यय इत्यपि

व्यवहारः स्यादत आह, 'गकारे तु नैवमिति गशब्दे तु न मधुरादि-
 शब्द इवोत्कर्षार्थकतर-तमादिव्यवहार इत्यर्थः, गकारस्य गपदशक्यता-
 नवच्छेदकतया सजातीयभावात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्व-
 माचस्य तर-तमादिव्यवहारं प्रत्यक्षिञ्चित्करत्वादिति भावः । ननु
 गकारो नोत्कर्षवान् तर-तमप्रत्ययाप्रकृतिशब्दत्वादन्यथा कत्वादिना
 सङ्करप्रसङ्गादत आह, 'अनन्येति, 'भेदः' वैलक्षण्यं, 'वक्तृविशेषः' शुका-
 दिः । ननु शुकीयत्वायुत्कर्षस्य शब्दवृत्तिले कत्वादिभिः साङ्ख्यभिया
 नानात्वं वाच्यं तद्वरं यच्चकवायुनिष्ठमेकैकं लाघवात् तत्कल्प्यतां
 आश्रयव्यङ्ग्यत्वलक्षणपरस्परसम्बन्धेनैव तादृशैकजात्या गकारादिषु
 शुकीयत्वव्यवहारसम्भवादत आह, 'तवापीति, शुकीयत्वादिजातेरिति
 शेषः । 'तामां' शुकीयत्वादिजातीनां, शङ्कते, 'अथेति, 'अनन्ता एवेति,
 नित्याभिरेव तत्तदर्थव्यक्तिभिस्तदङ्कुरतुमानसम्भवादिति भावः । 'प्रत्य-
 भिज्ञानादिति स एवायं शुकीयः ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः,
 निरस्यति, 'अस्ति शीत्यादिना 'न शक्यते' इत्यन्तेन, 'बाधकं' अप्रामा-
 ण्यज्ञापकं, 'अनयोरिति स एवायं गकारो नायं तद्वकार इत्याकारक-
 भेदाभेदज्ञानयोरित्यर्थः, 'भेदोऽत्र वैधर्म्ये, इदानीमुत्पन्नत्वादिकमि-
 त्यपि कथितम् । 'सङ्कटप्रविष्टत्वेनेति नित्यतासाधकधर्मसाधकतया स-
 न्दिग्धत्वेनेत्यर्थः । ननूकृदिगोत्यन्तिमत्वज्ञानमपि सङ्कटप्रविष्टमेवेति
 तदपि कथमनित्यत्वे प्रमाणीकर्तव्यमित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, उत्तर-
 यति, 'इत्यमिति, 'विरोधेनेति, पूर्वान्तुभूतव्यक्तिभेदस्येदानीमुत्पादस्य
 च मियो आवच्छंकधर्मत्वेन परस्परपक्षविरोधित्वादिति भावः । वि-
 ययभेदमाह, 'एवमेति 'न व्यक्तभेदः' न पूर्वान्तुभूततत्तद्व्यक्तिभाव-

च्छिन्नाभेदः, 'इति स्यात्' इत्याकाराभिलापः स्यात्, 'तज्जातीय-
 वेति । न चैवं तज्जातीयोऽयं गकारः सोऽयं गकारइत्यनुभवयोर्वै-
 लक्ष्यानुभवापलापप्रसङ्गः, प्रथमे तद्वृत्तिगतजात्यवच्छिन्नस्य द्वितीये
 तद्वृत्तिगत्वावच्छिन्नस्याभेदः सन्निष्पद्यगकारे भासतइत्येव स्फुटतरवै-
 लक्ष्यसम्भवात् । यत्तु तज्जातीयोऽयं गकार इत्यत्र गत्वजात्यव-
 च्छिन्नस्य स एवायं गकार इत्यत्र गत्वावच्छिन्नस्य चाभेदो भासते
 इत्येव वैलक्ष्यमिति तत्तुच्छं, तथा सत्ययं घटो घटइत्येवायं
 गकारो गकारइत्यन्वयस्य उद्देशविधेयतावच्छेदकयोरेक्येनासम्भवा-
 पत्तेरिति धेयं । ननु श्रानुपूर्वीं विशेषावच्छिन्नतत्तदणंशोमपर्यव-
 सितयोः पूर्वापरगाथाव्याक्तोरेवाभेदसम्भवात् सैवेयं गाथा इत्यत्र
 शब्दनित्यतावादिनां मते तज्जातीयत्वस्थावगाहनमभिद्धमत आह,
 'न हीति, मौनिलोकस्थानुपूर्वीं सम्पादयितुमाह, 'तज्जानेति,
 व्याख्यातत्वमेतत् । ननु सन्निष्पद्यगकारस्य प्रत्यभिज्ञायाः पूर्वा-
 नुभूतव्यक्तभेदसिद्धावुत्पत्तिमन्त्वप्रतीतावन्यदीयोत्पत्तिर्भासते इत्येव
 विषयभेदः किं न स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, निरस्यति, 'गकार-
 गतवेति, 'अभेद इति पूर्वानुभूतव्यक्तभेदस्य निश्चयदशायां तदि-
 रुद्धशेदानीमुत्पद्यमानत्वादिधर्मस्य भ्रमासम्भवादित्यर्थः, पूर्वानुभूत-
 तद्वृत्तिवस्थाधुनातनोत्पत्त्यभावावच्छेदकतया तद्वृत्तिवस्थैव व्यावर्तक-
 धर्मद्वयविधयाऽधुनातनोत्पत्तिमन्त्वभ्रमविरोधितादिति भावः । ननु
 तद्वृत्तिवस्थावच्छेदेनाधुनातनोत्पत्त्यभावस्यानिश्चयदशायासेवाधुनायमु-
 त्पद्यो गकार इति भ्रमे बाधकाभाव इत्यत आह, 'विनिगमयेति,
 'उभयस्येति स एवायमिदानीमुत्पद्योऽयमिति ज्ञानदयस्येत्यर्थः ।

नाश-तारत्वादिप्रतीतीनां प्रत्यभिज्ञानवलेनौपाधिक-
त्वात् । न च वर्णेषु तारत्वेनैव भासमाना ध्वनय-
उपाधयः सम्भवन्ति, न तु ध्वनिषु वर्णास्तज्जनककण्ठ-
ताल्वाद्यभिघाताभावादिति वाच्यं । वर्णोच्चारणदशा-
यामपि गुर्जरीकादिजनकानामभावात् । तस्मात्
उत्पत्ति-विनाश-तारत्वादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च
तुल्यत्वे द्वयोरपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा । न चोभयोरपि

पृच्छति, 'कुतलहोति, 'तस्याः' प्रत्यभिज्ञायाः, 'अभेदः' पूर्वानु-
भूतव्यक्त्यभेदः, उत्तरं, 'यचेति, 'कचित्' शुक्लादौ, 'सा' तद्भ्रजतमि-
तिप्रभिज्ञा, 'तदितरेति प्रत्यभिज्ञेतरस्य बाधकप्रमाणस्य बाध्या
नेत्यर्थः । 'न तु भ्रान्तेत्वस्य व्यक्त्यभेदानवगाहितयेत्यादिः, 'विशेषस्य'
व्यक्त्यभेदस्य, 'दर्शने' विरोधिनि सतीति श्रेयः । ननु गत्वादिक्म-
खण्डोपाधिकूपनेवास्त्वित्यतः प्रतिबन्धिमाह, 'अपि चेति^(१) ।

'प्रत्यभिज्ञानवलेनेति सैवेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञावलेनेत्यर्थः,
'श्रौपाधिकत्वादिति साचात्परस्परया वान्यनिष्ठोत्पादादिविषयक-
त्वादित्यर्थः । 'उपाधयः सम्भवन्तीति वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानस्यो-
त्पादादेराश्रयाः सम्भवन्तीत्यर्थः, 'तज्जननेति ध्वन्युत्पाददशायां
वर्णजनककण्ठाद्यभिघाताभावादित्यर्थः । न च तदानीं वर्णानुत्पादेऽपि
समर्थमानतन्निष्ठोत्पादादिरेव साचात् परस्परया ध्वनौ भासत इति
वाच्यम् । तदानीं वर्णभावे तस्मान्निध्यरूपदोषविरहात् आश्रयमा-

(१) ननु गत्वादिविषयकेत्यादिः प्रतिबन्धिमाह अपि चेतीत्यन्तः पाठः क्वचित्
टोकापुस्तके वर्तते, परन्वयमेव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ।

नित्यत्वमेव, उक्तन्यायेन प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्व-
विषयत्वात् । किञ्च यदि व्यञ्जः शब्दः स्यात् तदा
वाङ्मालोकाभावे घटस्येव व्यञ्जकाभावे शब्दस्यानुप-
लम्भात् तत्सशयः स्यात्, न त्विहेदानौ शब्दो नास्तीति

द्विधरूपपरम्परामन्वद्विरहाच्च साक्षात् परम्परया वा न भानसम्भव-
इत्यभिप्रायात् । 'वर्णोच्चारणेति, तथाच वर्णोच्चारणदशायामपि न
ध्वनेरुत्पादनियम इति भाव । इदन्तु समाधिसौकर्यादुक्त । वस्तु-
तस्तु वर्णानुत्पादेऽपि वायुनिष्ठोत्पादादेस्तन्निष्ठतारत्वादिवैलक्षण्यस्य
च ध्वनिनिष्ठोत्पाद-विनाश-तारत्वादिप्रतीतीना साक्षात् परम्परया
वा विषयत्वसम्भवादित्यपि बोध्य । 'उभयो' ध्वनि वर्णयो, 'उक्त-
न्यायेनेति ध्वनौ साक्षात्सम्भेनोत्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वसङ्गेनेत्यर्थ',
'प्रत्यभिज्ञाया' श्लेषेण गर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञाया, 'तज्जातीयत्वविष-
यत्वादिति तज्जातीयत्वादिविषयकत्वस्यैव तयानुमतत्वादित्यर्थ,
'तज्जातीयत्वादिपदान् गर्जरीत्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्भक्त्य-
भेदपरिग्रह । ननु साधवाङ्मनेरपि नित्यत्वाभ्युपगमे साक्षात्सम्भेनो-
त्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वमेवोपेयत इत्युच्येति, 'किञ्चेति, 'वाङ्मा-
लोकाभाव इति वाङ्मालोकस्य घटादित्यञ्जकस्याभावे इत्यर्थ',
'व्यञ्जकाभाव इति विलक्षणवायुमयोगरूपव्यञ्जकस्याभाव इत्यर्थ,
'तत्सशय स्यादिति शब्दसशय स्यादित्यर्थ, 'नित्य' प्रात्यक्षिक-
तन्निश्चय, प्रतियोगि तत्सम्बन्धिकर्पादीतरसकलप्रतियोग्युपलम्भकमह-
रुतानुपलम्भेरभावपाहिकाया अभावादिति भाव । इदमप्यापातत

निश्चयः तस्माद्दर्शो न नित्योऽनित्यो वा सत्त्वे

शब्दाभावप्रत्यवस्यते प्रतियोगिसन्निकर्षादिमध्ये यञ्जकवायुसंयोग-
स्यापि प्रवेगेन तादृशानुपलब्धिसत्त्वात्^(१) अभावभेदेन योग्यानुप-
लब्धिभेदात् शाब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । वस्तुतस्तु घटादिप्रतिबन्धिरिव
शब्दानित्यत्वे मानं तत्राप्येकजातीयानां सर्वेषां घटानामेकत्वस्य
नित्यत्वस्य च लाघवेनौचित्यात् अवयवसंयोगादीनां यञ्जकतयैवोप-
लभकादाचित्कत्वनिर्वाहात् उत्पादादिप्रत्ययस्थान्योत्पादादिमादा-
यैव सम्भवात् । ननु तन्नाशत्वेन तत्समवेतनाशत्वेन च नाश-नाशक-
भावात् कपालनाशे घटनाशस्य दुर्भारतया घटस्य नित्यत्वसम्भवः ।
न च जात्यादिनाशवारणाय स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेद-
कसम्बन्धतया घटादेर्नित्यत्वेन प्रतियोगिजन्यत्वविरहादेव न नाश-
दति वाच्यम् । लाघवात् स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्यैव नाशकतावच्छे-
दकसम्बन्धत्वादनन्तघटादिकल्पनायाः फलमुखत्वात् सत्त्वेन ध्वंसत्वेन
नाश-नाशकभावान्तरादेव जात्यादेरनाशलोपपत्तेः अनन्तप्रतियो-
गिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तैकनाश-
नाशकभावकल्पनाया लघुत्वादिति चेत्, न, तुल्ययुक्त्वा कपाल-कपा-
लिकादेरपि नित्यत्वस्य सुवचत्वात् तन्नाशेन घटादिनाशस्य दुर्बच-
त्वात् । किञ्चैवं सुखादिप्रतिबन्धिरपि तत्र मानं तत्रापि पूर्व-
वर्षानुभूतस्यैव सुखमस्मिन्नपि वर्षेऽनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञासत्त्वा-
दित्यास्तां विस्तरः । 'न नित्य इति न ध्वंसाप्रतियोगीत्यर्थः,

(१) तादृशानुपलब्धिसम्भवादिति ख० ।

सत्युत्पत्तिमत्त्वात्, अस्मदादिवहिरिन्द्रिययमाद्यत्वे सति
जातिमत्त्वात्, अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वाद्वा, आत्मैकत्व-
प्रत्यक्षत्वपक्षे प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, व्यापकसमवेत-

साधवादाह, 'अनित्य इति ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थं, 'मत्त्वे मतीति,
स्वमतेनायं हेतुः, 'अस्मदादीति, नित्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं मानसेतरलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वार्यकं, आत्मनि व्यभिचार-
वारणाय मानसेतरेति, आद्यान्व्यभिन्नग्रन्थस्य पक्षत्वात् पक्षताव-
च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाद्वा न भागासिद्धि-
र्दीपाय, सामान्यादौ व्यभिचारवारणाय 'जातिमत्त्वादिति,
जातिपदं समवेतमात्रपरमिति भावः । साधवादाह, 'अस्मदादीति
लौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वादित्यर्थं, आत्मनि जात्यादौ व्यभिचार-
वारणाय 'गुणेति, नित्यगुणे च व्यभिचारवारणाय विषयान्तः ।
नचात्मैकत्व-परिमाणयोर्व्यभिचार इत्यतश्चाह, 'आत्मैकत्वेति,
तत्परिमाणमपि बोध्यं, 'विशेषगुणत्वादिति, लौकिकप्रत्यक्षविषये-
त्यत्रापि सम्बध्यते, 'व्यापकसमवेतेति विभुसमवेतेत्यर्थः । यद्यप्यत्र
व्यापकसमवेतेति व्यर्थं, तथापि व्यापकसमवेतविशेषगुणत्वात् प्रत्यक्ष-
विशेषगुणत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्यं, प्रथमे व्यापकत्वं द्रव्यत्वव्याप्य-
जातिरहितत्वं, तेन भगवज्ज्ञानादौ न व्यभिचारः । न च द्वितीय-
हेतोः पूर्वाहभेदः, अत्र विशेषपदस्य सख्या-परिमाणान्यपरत्वात्
आत्मसमवेतान्यपरत्वाद्वा, तत्र विशेषगुणपदस्य परिभाषिकतत्पर-
त्वात् अतएव गौरवात्तत्परित्यागेनान्यस्योपादानः । यद्वा विशेषपदं

प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वात्, अव्या-
प्यवृत्तित्वात्, ईश्वरज्ञानञ्च न तथा, तत्रयोककारणा-
भावात्, वह्निरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्ष-

प्रत्यक्षान्वितं तथाच प्रत्यक्षविशेषगुण इति षष्ठीसमासात् प्रत्यक्ष-
विशेषविषयगुणत्वादित्यर्थः फलितः, प्रत्यक्षस्य विशेषोमानसेतर-
लौकिकरूप इति । न च तन्नये नीलादेरेकैकतया नित्यतया
च घटादिरूपे व्यभिचार इति वाच्यं । तस्यापि पक्षमत्वादिति^(१)
न कायानुपपत्तिः । एक एव हेतुः परन्तु तन्मते रूपादेरेकैकतया
नित्यतया च तत्र व्यभिचारवारणाय समवेतान्तं, प्रत्यक्षपदद्वयात्मन्ये
भगवज्ज्ञानादौ व्यभिचारणायेत्यपि द्रष्टव्यं इति अजवः । 'अनात्म-
प्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षत्वे सत्यात्मान्यगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकत्वादौ
व्यभिचारवारणायत्मान्येति, 'प्रत्यक्षपदानन्तरं 'विशेषेतिपाठे प्रत्य-
क्षविशेषोलौकिकप्रत्यक्ष इत्यर्थः, 'अव्याप्यवृत्तित्वादिति समवाय-
सम्बन्धेनावच्छिन्नवृत्तिकत्वादित्यर्थः, संयोगात्यन्ताभावादौ नित्यरू-
पादेरपि कालेष्ववच्छिन्नवृत्तिकत्वात् नित्यरूपादौ व्यभिचारवारणाय
समवायसम्बन्धेनेति । 'न तथा' नाव्याप्यवृत्ति, 'तत्रयोजकेति
अव्याप्यवृत्तितासाधकेत्यर्थः, 'कारणाभावात्' प्रमाणाभावात्, परेषां
शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वे विवादात् । हेतुन्तरमाह, 'वह्निरिति वह्नि-
रिन्द्रियगान्धगुणत्वादित्यर्थः, 'भूतप्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षत्वे सति
भूतगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकत्व-परिमाणयोर्व्यभिचारवारणाय'भूतेति,

(१) तथाच पक्षे पक्षसमे व्यभिचारो न दोषायेति भावः ।

गुणत्वात्, उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वा-

प्रत्यक्षञ्च. लौकिकं बोध्यं । 'उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति उत्कर्षापकर्षपदशब्देत्यर्थः, 'प्रवृत्तिनिमित्तेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते उत्कर्षापकर्षयोरेव जातिरूपतया जातिनिष्ठधर्मश्चेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, अत्रोत्कर्षपदशब्दजातिमत्त्वमात्रोक्तावाकाशादिमहत्त्वे व्यभिचार इत्यपकर्षपदशब्देति जातिविशेषणं, तावन्मात्रोक्तौ ज्ञानुक्तपरिमाणपेक्षयापहृष्टे परमाणुपरिमाणे व्यभिचारइत्युत्कर्षपदशब्देति । न च परमाणुपरिमाणं ज्ञानुक्तवृत्त्यनुपरिमाणपेक्षयोः पृथगमेव न त्वपहृष्टमणुत्वाग्ने तद्योः पृथग्वत्त्वादिति वाच्यं । अधिकदेशव्यापकत्वेनैव परिमाणयोः पृथग्वत्त्वं न्यूनदेशव्यापकत्वेनैव च परिमाणस्यापहृष्टत्वमिति मतेन तस्याभिधानात् । न चैकस्याजातेः सम्यपदशब्दत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । एकस्या एव जातेः किञ्चिदपेक्षयोः लक्षणत्वेन किञ्चिदपेक्षयापकर्षत्वेन चोभयपदशब्दत्वात् समवायसम्बन्धेन तादृशधर्मवत्त्वलाभाय जातिपदं, अतितारातिमन्द्शब्दयोश्च मानाभाव इति न तत्र भागासिद्धिः मध्यविधशब्दस्य वा पक्षत्वं । न च जलपरमाणुरभे श्रित्वोपरमाणुरभापेक्षयोः लक्षणवति शर्करारभापेक्षया अपकर्षवति च व्यभिचार इति वाच्यं । रूपवदसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयत्वात्, इदञ्चाणुपदं धन्यकदेव वक्ष्यति, वायुमहत्त्व-वेग-सुखादिकञ्च इष्टान्तः, वायुस्पर्शं च न किञ्चिदपेक्षयोः लक्षणपकर्षाविति तत्परमाणुस्पर्शं न व्यभिचारः ।

किञ्चित्तु 'उत्कर्षापकर्षपदस्योत्पत्त्यापहृष्टपदेत्यर्थः, इत्यञ्च

द्वैत्यादि, रसत्वादिव्याप्यजातेर्नानात्वेऽपि तादृशप्रवृत्ति-
निमित्तत्वस्य साधारण्यात् । न चात्र साधनावच्छिन्नस्य
पक्षधर्मावविच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकः स्पर्शवत्सम-

प्रवृत्तिनिमित्तपदं यथाश्रुतमेव जातिपदञ्च सार्थकं, तदनुपादाने
महदपेक्षयापकष्टः श्लुकापेक्षया चोत्कृष्टः परमाणुरिति प्रयोग-
विषये परमाणौ तादृशप्रवृत्तिनिमित्तपरमाणुपरिमाणमादाय
व्यभिचारापत्तेः, जलपरमाणुरसे व्यभिचारश्लोककर्मणैव वारणीय-
इत्याहुः । तदसन्, उत्कृष्टापकष्टशब्दयोर्वाक्यत्वेन पदत्वाभावात्,
उत्कृष्टापकष्टशब्दयोः पदत्वेऽपि उत्कर्षापकर्षात्मकजात्याश्रयस्यैव
तच्छक्यत्वेन परमाणुपरिमाणस्य तत्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाच्च, उक्त-
प्रयोगे चोत्कृष्टापकष्टशब्दयोर्लाञ्छणिकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

ननु जलपरमाणुरसे पृथिवीरसापेक्षयोत्कर्षापकर्षवति व्यभिचार-
इत्यतश्चात्र, 'रसत्वादौति, 'नानात्वेऽपि' उत्कर्षापकर्षार्थकनानापद-
शक्यत्वेऽपि, 'तादृशप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्येति उत्कर्षापकर्षपदशक्यतादृश-
जातिमतो जलपरमाणुरसस्येत्यर्थः, 'साधारण्यादिति रूप-रससाधा-
रण्यादित्यर्थः, तथाच रूपवदसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयमिति
भावः । 'साधनावच्छिन्नेति, इदञ्च वहिरिन्द्रियघाद्यगुणत्वादेर्हेतुत्व-
पक्षे बोध्यं । उत्कर्षापकर्षगर्भहेतुत्वपक्षे^(१) सुखादौ साध्याव्यापकत्वात्,
अत एव सर्वत्र हेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासम्भवादाह,
'पक्षधर्मैति वहिरिन्द्रियघाद्यगुणत्वादिरूपपक्षधर्मैत्यर्थः, 'स्पर्शवत्सम-

(१) उत्कर्षापकर्षगर्भहेतोरवच्छेदकत्व इति ख०, ग० ।

वेतत्वं उपाधिः, सर्वत्र वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणे
व्योमगुणेष्वनित्येषु ध्वनिषु साध्याव्यापकत्वात्स्पर्शवत्-
पदस्य पञ्चमात्रव्यावर्तकत्वेन पक्षेतरत्वाच्चेति । यदा
च वर्णा एव न नित्यास्तदा कैश्च कथा पुरुषविव-
क्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां,
कुतस्तगाञ्च तत्समूहरूपस्य वाक्यस्य कुतस्तमाञ्च
तत्समूहस्य वेदस्येति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ॥

वेतत्वमिति, साधनव्यापकतापरिहाराय 'स्पर्शवदिति, 'ध्वञ्चेति
सर्वत्र साध्ये इत्यर्थं, 'वर्णात्मकेति, तथाच ध्वने पञ्चवह्निर्भूतत्वात्तत्र
साध्याव्यापकत्वमिति भावः । ध्वनेरपि नित्यत्वमते वायवौशत्वमते
च तत्र साध्याव्यापकत्वाम्भवादाह, 'स्पर्शवदिति, 'पञ्चमात्रव्यावर्त-
कत्वेनेति उक्तसाधनवतो मध्ये पञ्चमात्रस्यैव व्यावर्तकत्वेनेत्यर्थं,
यथायुते श्रुणुपरिमाणादेरपि व्यावर्तनादभङ्गते, 'पक्षेतरत्वादिति
पक्षेतरत्वतुञ्जत्वादित्यर्थः । ननु माम्बु वर्णो नित्यमथापि पद-
वाक्यभेदान्बु नित्या एवेत्यत आह, 'यदा चेति, 'तत्समूहरूपस्य'
पदसमूहरूपस्य, 'तत्समूहस्य' वाक्यसमूहस्य ॥

इति श्रीमयुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्ये ॥

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादः ।

तथापि परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनतया प्रवाहावि-

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादरहस्यं ।

—०—

ननु तथाप्ययोजकं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतस्वरूपपौष्ट्येयत्वानुमाने वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपि प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वादेव प्रामाण्योपपत्त्या प्रामाण्यान्यवानुपपत्तिरूपानुसूक्ततर्कविरहादित्यभिप्रायेण गुरुः प्रकृते, 'तथापीति वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः, 'परतन्त्रेति स्वाश्रयोच्चारणानपेक्षोच्चारणकटन्त्वानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीकतयेत्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोग्यानुपूर्वीपरं । वस्तुतस्तु स्वाश्रयेतिस्थाने स्वमजातीयोच्चारणमिति वक्तव्यं तेन परमये वर्णानामनित्यत्वाभ्युपगमे वर्णानामिव तन्त्रसमवेतानुपूर्वा-अपि नाग्रात् वाक्यभेदेनानुपूर्वीभेदस्यावश्यकत्वेऽपि न चितिः, इत्यत्र स्वमये प्रवाहाविच्छेदहेतुत्वं तेन न्यायनये तादृशानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीप्रसिद्धावपि न चितिः ।

केचित्तु 'परतन्त्रेत्यादेः स्वमजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणकान्यतयेत्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिवाक्यपरं, इदञ्च न्यायनये घटादावेव

च्छेदमेव नित्यत्वं ब्रूमः इति चेत्, न, स्मृत्याचारानुमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात् । स्यादेतत्, विवादपद-

प्रसिद्धमित्याहुः । तदसत्, पृथुकस्यापूर्वानुपूर्वकवाक्यं श्रुत्वोच्चरिते तादृशानुपूर्वकवाक्ये प्रवाहाविच्छेदस्यभिचारित्वादिति ध्येयं ।

‘प्रवाहाविच्छेदमेवेति, स्वमजातीयानधिकरणकालकान्त्यत्वं ‘प्रवाहाविच्छेदः’, स्वमजातीयत्वञ्च स्ववृत्तितत्तदानुपूर्व्याश्रयत्वं स्ववृत्त्यानुपूर्वीमजातीयानुपूर्व्याश्रयत्वं वा, तेन परमये वर्णानामनित्यत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदानुपूर्वीभेदस्यावशकत्वेऽपि न घतिः, साजात्ये च तत्तदानुपूर्वीवृत्तिवैलक्षण्येन भेदकूटप्रवेगाच्च न प्रवाहाविच्छेदानुगम इति भावः । ‘शाखानामिति अष्टकामङ्गलादिकर्त्तव्यताबोधकानामित्यर्थः, ‘उच्छेददर्शनात्’ मजातीयानधिकरणे तत्तत्कालेऽदर्शनात्, तथाच प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः । प्रत्यक्षसिद्धवेदजातीया अनित्या एव स्मृत्याचारानुमितवेदास्तु यावत्काश्चमनधीता अश्रुतानुमितस्यभावा नित्या एव नावच्छिन्ना इति मत्यन्तरमाशङ्कते, ‘स्यादेतदिति, अत्र वेदत्वं अध्ययनविषयत्वव्याप्यं न वा, प्रत्यक्षविषयत्वव्याप्यं न वा, अनित्यत्वव्याप्यं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिर्विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिर्मङ्गल-होलाकाशाद्याचारानुमितवेदानां अष्टकादिवोधकस्मृत्यनुमितवेदानाञ्च अतीन्द्रियत्व-नित्यत्वस्त्रीकर्त्तृत्वां गुरुणां, ‘विवादपदमित्यादि प्रत्यक्षवेदमूलकस्यतावगतः सिद्धसाधनवारणाय, ‘विवादपदमिति उच्छेदमूलकताविवादपदविषय इत्यर्थः, इदानीन्तनप्रत्यक्षविषयवेदसमानविषयवेतरेति या-

मपूर्वबोधिका स्मृतिः स्मृत्यर्थानुभवजनकवेदमूला
अविगीत-महाजनपरिग्रहीतस्मृतित्वात् प्रत्यक्षवेद-

वत्, नातः प्रत्यक्षवेदमूलकेऽपि कदाचिद्विवादसम्भवात् स दोषस्तदव-
स्यः, लोभादिमूलकस्मृतिवारणाय 'अपूर्वबोधिकेति, 'अपूर्वबोधकत्वं'
वेदलक्षणीयसत्यन्तद्वलं विवक्षितं, वेदसमानार्थकत्वं वा, अतो न
न्यायनयेऽसिद्धिः तन्मते स्मृतेरपूर्वबोधकत्वाभावात् । अस्मन्नते आय-
वेदे तन्मते नित्यानुमेयवेदे अंगतो बाधवारणाय 'स्मृतीति,
स्मृतिर्वेदेतरवाक्यं । न च पचतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्य-
त्वेन अंगतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वाद्बिवादपदत्वविशेषणवैधर्म्यं तदव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाभावे अंगतो बाधस्यादोषत्वादपूर्वबोधक-
त्वविशेषणवैधर्म्यमिति वाच्यं । पचतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरु-
द्देश्यत्वेऽपि अंगतः सिद्धसाधनं दोषायेति प्राचीननये 'विवादपदत्व-
विशेषणोपादानात् । वस्तुतस्तु 'विवादपदेत्यादि स्वरूपकथनमात्रं ।
पचता तु अष्टकाः कार्य्या इत्यादि विग्रियैव । 'स्मृत्यर्थेति, भिन्नविषय-
वेदेन नार्थान्तरं युक्तं इति स्मृत्यर्थानुभवजनकेति वेदविशेषणं । न च
नैयायिकैरप्यष्टकादिवोधकस्मृतिमूलभूतवेदाभ्युपगमात् सिद्धसाधन-
मिति वाच्यं । न हि वेदस्यानुभवविरोधः । न च कथमस्मादुच्छेद-
सिद्धिः स्मृत्युपपत्त्यनन्तरं वेदाद्युच्छेदेऽपि तत्साधनसम्भवात् इति
वाच्यं । अस्मन्नये बहुस्य समवायेन सत्त्वादिति ध्येयं । 'अविगीतेति,
स्मृतित्वमात्रं लोभादिमूलकघटमानयेत्यादिवाक्यस्य व्यभिचारि
तस्यापि वेदभिन्नवाक्यत्वरूपस्मृतित्वात्ततः 'अविगीतेति, 'अविगी-

तत्त्वं अलौकिकत्वं, प्रत्यक्षादिमूलकैतरत्वमिति यावत्, शब्दोपजी-
विप्रमाणमूलकध्वान्तवाक्ये व्यभिचारवारणाय 'महाजनपरिगृही-
तेति, 'महाजनत्वं' प्रमात्मकप्रवर्तकज्ञानवत्त्वं, 'परिगृहीतत्वं' तद्व्या-
यमानार्थकत्वं । न चैवं मद्ब्रह्मपदकान्तुमानवत् समाधेयं । प्रत्यक्ष-
खण्डिशास्त्रान्मते आयुर्वेदस्य तन्मते तु नित्यातुमेयवेदस्य सिद्धत्वेन
च तत्र व्यभिचारवारणाय 'स्यतिनादिति वेदभिन्नवाक्यत्वादित्यर्थः ।
ननु वेदमूलकत्वं वेदजन्यत्वं तथाच बाधः स्यतिं प्रति वेदार्थज्ञान-
स्यैव हेतुत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलकस्यतावपि तदभावेन दृष्टान्तासिद्धि-
स्येत्यत आह, 'वेदति, (१) 'जन्यत्वं' प्रयोज्यत्वं, अन्यथा स्यतितः अर्थं

(१) 'तथाप्येति, न चैवं स्वतः प्रमाद्यपुटदयाविश्रान्नादन्धपरम्परामपत्तिः,
तेषामुपदेशेन वेदार्थदर्शितया स्वतः प्रामाण्यात् तथाच तदधीनमेव प्रामा-
ण्यमस्तु किमोश्वरेत्येति भावः । केचित्तु प्रवाहाविच्छिन्नत्वस्यं यद्विद्यत्वं तेन
यद्विहीयत्वं तत एव प्रामाण्यमस्त्वित्यर्थं इत्याहुः । 'उच्छेदेति, तथाच
प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः । सूत्र्याचारानुमितशाखाना स्वत एव
उच्छिन्नवेदात् तदर्थज्ञानकृतेनानुमितात् सूत्र्याद्युपपत्तिरित्याह, 'स्यादेत-
दिति, तत्र वेदस्य बाध्ययनविषयत्वव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षवेद-
मूलकस्यत्वार्थश्रुतं चिद्व्यापनमित्यत आह, 'चिवादेति, उच्छिन्नमूलत्वविवा-
दित्यर्थं, प्रत्यक्षवेदमूलान्तेष्वत्र तात्पर्यम् । न्यायादिमूलकस्यत्वार्थश्रुतो बा-
धादाह, 'अपूर्वबोधिकेति, अपूर्वप्रमापिकेत्यर्थं, वेदसमानार्थेत्यत्र तात्पर्यं,
अपूर्वस्यैव वेदार्थत्वात् वेदस्यापि पक्षत्वार्थश्रुतो बाधादाह, 'स्यतिरिति,
वाह्यमित्यर्थं 'अनन्वेत्यन्तं, अन्यथा तस्यानुभावकत्वानुपपत्तेः । यत्तु उच्छिन्न-
वेदमूलत्वेनार्थान्तरादाह, 'अनन्वेत्यन्तं, उच्छिन्नस्यासत्त्वात् अनकत्वं इति,
तत्र, वेदमूलत्वपदेनैव तद्विराकरणात्, उच्छिन्नवेदस्यापि पूर्वं सूत्र्यार्थानुभव-

मूलकस्मृतिवत्, वेदमूलकत्वञ्च वेदजन्यानुभवजन्यत्वं
ज्ञानद्वारा ज्ञायमानस्यैव वेदस्य स्मृतिहेतुतयानुमानं,

प्रतीत्य स्मृतौ व्यभिचारापत्तेः, तथाच वेदमूलत्वं वेदप्रयोज्यत्वं
इति भावः । अस्तु वा जनकत्वमेव मूलत्वमित्यत आह, 'ज्ञानेति
स्वस्वानुभवेत्यर्थः, कालो वा वाच्यः । ननु ज्ञानव्यवहितस्य कारणत्वं

जनकत्वाच्च । 'अविगीतेति, लोभमूलकस्मृतेर्विगीतत्वाद्गण्यमूलकस्मृतेर्महा-
जनापरिच्छिद्यत्वाद्देवस्यास्मृतितात्त्वं चित्तवस्तुपालं । महाजनस्यादृष्टार्थि-
प्रवृत्त इत्यवधेपमित्याहुः । तच्चिन्त्यं, एवं हि महाजनपदेनैव लोभमूलक
स्मृतिवारणे 'अविगीतपदवैयर्थ्यापत्ते, न हि लोभमूलकस्मृतिरपि अदृ-
ष्टार्थिपुरुषपरिच्छिद्योता, किन्तु लोभार्थिपरिच्छिद्योतैव, भ्रमादिना तथा
परिमृष्टे न्यायमूलकस्मृतावपि तथा समधे व्यभिचारात्तादवस्थमापत्तेः ।
अन्ये तु स्मृतित्वं शब्द तदुपश्रीविप्रमायातिरिक्ताप्रमाणाजन्यप्रमितिविषया-
यंकभिन्नत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वं, तेन लौकिकवाक्ये न्या-
यादिमूलकस्मृतौ वेदे च न व्यभिचारः, एवञ्च चैतन् वन्देतेत्यादिबौद्धागम-
मूलकस्मृतौ व्यभिचारादाह, 'महाजनेति, श्लेथेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेद-
मूलकस्मृतौ व्यभिचारः साध्यं वेदपदस्य विधिपरत्वेन तत्र साध्यात्प्रादित्यत-
आह, 'अविगीतेति, विधित्वञ्च निषिद्धफलकादृष्टाप्रतिपादकपरेदत्वमती न
कण्ठं भक्षयेदित्यादिवेदमूलकस्मृतौ न व्यभिचार इति वदन्ति । केचित्तु
अश्रीकिकादिगीतस्मृतितादिति हेत्वर्थः, न्यायप्रत्यक्षमूले तु लौकिकगो,
पुण्ड्रस्मृतिर्विगीतेति, स्मृतित्वञ्च अपिप्रस्योतप्रत्यक्षं, तेन वेदस्यास्मृतित्व,
साध्यानि-मन्वादिकन्तु स्मृतिरेवेत्याहुः । ननु वेदमूलत्वं वेदपरम्पराधारण-
तथापि निर्वाच्यतीति उच्छ्वन्नवेदमूलत्वेनापान्तरमत्त आह, 'वेदेतीति
शास्त्रान्तरं ।

कुविन्दस्येव ज्ञानादिव्यवहितस्य पटे, न तु कारणकार-
णता, वेदे सत्येव तत्प्रतिसन्धाने स्मृतिप्रणयनात्,
वेदार्थस्मृतिता च प्रसिद्धिसिद्धा, स्मृत्यर्थस्य स्मृतित एव
उपस्थितः । न च स्मृत्यर्थबोधकवेदानुमाने स्मृत्यर्थ-

न कापि दृष्टमित्यत आह, 'कुविन्दस्येवेति, 'आदिना विकीर्षापरि-
ग्रहः । पूर्वमत व्यवच्छिन्नमिति, 'न तु कारण-कारणतेति, वेदमूलत्व-
मिति श्रेयः । नन्वेवं स्मृतितोऽर्थं प्रतीत्य विरचितेदानोन्तनस्यतौ
व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदे सत्येवेति, 'एवकारः 'तत्प्रतिषन्धाने'
इत्यनन्तरं शोच्य, वेदसत्त्वे तत्प्रतिषन्धान एव स्मृतिप्रणयनादित्यर्थः,
तथाच तादृगस्यतेरेवासिद्धत्वेन न व्यभिचार इति भावः । इदमा-
पातत. वेदजन्यवाक्यायानुभव विनापि स्मृतितोऽर्थं प्रतीत्य स्मृति-
प्रणयनस्यानुभविक्तत्वात् । अप्रयोजकत्वनिरासायाह, 'वेदार्थेति वेद-
समानार्थस्मृतिता महाजनप्रसिद्धिसिद्धेत्यर्थः, तथाच यदीय वेद-
जन्यानुभवजन्या न स्यात् तदा महाजनानां वेदसमानार्थकप्रसिद्धि-
सिद्धा न स्यात् इत्येवानुक्ततर्क इति भावः ।

केचित्तु दृष्टान्ते माध्यमैक्यपरिहारायाह, 'वेदार्थेति वेद-
मूलस्मृतिता चेत्यर्थः, दृष्टान्ते इति श्रेय इत्याहः ।

ननु स्मृत्यर्थस्य प्रागज्ञानात् तदथानुभावकत्वेन वेदस्थानुमाना-
सम्भवात् कथं तेन रूपेषानुमितवेदान् सर्वत्र वाक्यायधीरित्यात-
आह, 'स्मृत्यर्थेति । 'स्मृत्यर्थबोधकेति स्मृत्यर्थबोधकत्वेन वेदानु-

रूपवेदार्थस्य विषयत्वात् वेदोऽनुवादकः ज्ञानान्तरो-
पनीतस्य विशेषणत्वेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, पाक-
कृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्य संज्ञासंज्ञिज्ञाने संज्ञाया-

मान इत्यर्थः, 'अनुवादकइति, सर्वज्ञानेन प्रकारेणानुमितवेदार्थ-
प्रत्यय इत्यर्थे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । 'ज्ञानान्तरेति विग्रिष्ठा-
दृहीतासंमर्गकस्य स्वाध्यवहितपूर्ववर्तिज्ञानान्तरोपनीतस्यैव विशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, अनुमितेः स्मृत्यर्थाविषयकत्वेऽपीति शेषः, 'विग्रिष्टबुद्धि-
सम्भवात्' तद्विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, तद्विशिष्टेयकबुद्धेरेव तद्विशिष्ट-
बुद्धित्वात्, अत एव विशेषणज्ञानान्तरं तददृष्टौतासंमर्गकविशेष्य-
ज्ञानं विशेषणाविषयकमपि विग्रिष्टबुद्धिः तथाचानुमितेः स्मृत्यर्थ-
विषयकत्वाभावाच्चानुवादकत्वमिति भावः । न च तथापि तदेव
'ज्ञानान्तरमादायानुवादकत्वमिति वाच्यं । न हि यदा कदाचित्
प्रतीतप्रत्यायकतामात्रेषानुवादकत्वं, तथा सति सर्वसैवानुवादकता-
यत्तेः, अपि तु समानकालीनानुभवान्तरविषयविषयकप्रतीतिजन-
कत्वं तत्, ज्ञानान्तरं वेदजन्यानुभवसमयवृत्ति तत्समय एव तत्रा-
ग्रात्, 'विग्रिष्टबुद्धिविषयतासम्भवादिति काचित्कः पाठस्तु प्रामा-
दिकः । तद्विषयत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धित्वमित्यत्र नन्वतेनेव दृष्टान्त-
माह, 'पाककृताविति, पश्यर्थं सप्तमी, 'मानसप्रत्यक्षायां' मानस-
शास्त्रात्कारे, 'पाकस्येति, अग्रिम इवशब्दोऽत्र सञ्ज्ञाया इत्यत्र च
सम्बध्यते, पाककृतेमानसप्रत्यक्षे यथा पाकस्य विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः,
तथापि हि पाको न विषयः नचिर्विषयकलौकिकप्रत्यक्षजनने मनसो

ज्ञानायथार्थत्वे तदनुव्यवसाये भ्रमविषयस्यैव, अन्यथा
 भ्रान्त-भ्रान्तिप्रसङ्गरापत्तिः न तु शब्दार्थोऽनुमानस्य
 विषयः तस्मात्सिद्धत्वेनाजनकतया स्मृत्यव्यापकत्वात् ।

असामर्थ्यात् अलौकिकप्रत्यासत्तेर्गुहभिरनङ्गीकारादिति भावः । न
 च पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षं कथं पाकविशिष्टबुद्धिः तद्विशेषणकबुद्धेरेव
 तद्विशिष्टबुद्धित्वात् पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षे पाको न विशेषणं स्वाथव-
 दितपूर्ववर्तिज्ञानविषयस्यैव तस्मिन् विशेषणत्वात् पाकज्ञानस्य च
 पाककृतिकाले एव नाग्रादिति वाच्यं । कृत्यनन्तरं स्मृतिरूपपाक-
 ज्ञानसत्त्वात् कथमन्यथा नैयायिकनयेऽपि तत्र पाकभानं ज्ञाननक्ष-
 प्रत्यासत्तेरभावात् । 'सञ्ज्ञेति नामविशिष्टनामिप्रत्यक्षे यथा नामं-
 विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः, तत्रापि हि सञ्ज्ञा न नामिप्रत्यक्षविषयः
 सञ्ज्ञायाः शब्दरूपत्वेन चतुरादेरयोग्यत्वात् अलौकिकप्रत्यासत्तेर्गुह-
 भिरनङ्गीकारादिति भावः । 'ज्ञानायथार्थत्व इति ज्ञानायथार्थत्व-
 मते, 'तदनुव्यवसाये' भ्रमानुव्यवसाये, 'भ्रमविषयस्येवेति भ्रमविषयस्य
 रजतत्वादिर्घया विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः, ज्ञानायथार्थत्वे इत्यत्राह,
 'अन्यथेति, 'अन्यथा' भ्रमानुव्यवसायेऽपि भ्रमविषयस्य रजतत्वादि-
 रिदममे विशेषणतदा भाने, 'सङ्करः' अभेद भ्रमत्वेनेत्यर्थः, स्मृत्य-
 र्थस्थानुमितिविषयत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'तस्य' वेदार्थस्य,
 'अधिष्ठेत्वेनेति स्मृत्युत्पत्तिपूर्वमसत्त्वेन मानाभावेन चेत्यर्थः, 'अजनक-
 तया' स्मृत्यजनकतया, 'स्मृत्यव्यापकत्वात्' स्मृत्यननुमेयत्वात्, कार्येण
 कारणानुमाने विधेयकोटौ कारणस्यैव विषयत्वमिति तद्विद्वान्तात्,

स च वेदो नित्यमनुमेय एवानुमितादेवार्थमवधार्य
स्मृतिप्रख्यनसम्भवात् । नन्वातंसारमपठितस्य न वे-

अतएव गुप्तनये कार्येण कारणानुमाने व्यापकतावच्छेदकमपि न
भाषते किन्तु व्यापकमात्रं तेन विनापि उक्तक्रमेण विधिष्टबुद्धेः
सम्भवादिति भावः ।

नव्यासु कार्येण कारणानुमाने विधेयकौटौ विधेयान्ने साक्षाद्-
विशेषणत्वेनाकारणोभूतस्य न भानमित्येव तत्सिद्धान्तः, अतएव
व्यापकतावच्छेदकस्य वङ्गितादेरकारणत्वेऽपि न भानानुपपत्तिरिति
शङ्कः ।

नन्वेतावताएकावोधकस्मृतिमूलभूतवेदसिद्धावपि तस्य कथमु-
च्छेदाभावसिद्धिः कथं वा तस्यानुच्छेदत्वे इदानीं न प्रत्यक्षमित्यत-
श्चाह, 'स च वेद इति, साधवारिति शेषः, 'नित्यमनुमेय एवेति
नित्यमेवानुमेय एवेति योजना, 'नित्यमेवेत्यस्य सर्वकालमेवेत्यर्थः,
क्रोधं कुटिष्ठा मदीत्यादिवच्च व्यापकमपि द्वितीया, 'अनुमेय-
एवेत्येवकारेण ऐन्द्रियकत्ववच्छेदः, तथाच साधवतकंसहकारा-
दुद्धानुमानादेव तदुच्छेदाभावसिद्धिरतीन्द्रियत्वोपगमेन न प्रत्यक्ष-
मिति भावः । ननु तस्यातीन्द्रियत्वे कथं ततोऽर्थं प्रतीत्य स्मृतिप्र-
ख्यनमित्यत आह, 'अनुमितादिति, स्मृतिधारया अनादित्वेन
मन्वादिस्मृतेः पूर्वमपि स्मृत्यन्तरस्य मन्वेन पक्षसम्भवादिति भावः ।
न च स वेदो न पश्चाद्दृष्टान्तर्गतः प्रत्येकं तेषामनित्यनसाधनेन
नित्यनवाधात्तदतिरिक्तसाक्षात्वादिति वाच्यं । तावदशान्तर्गत एव

दत्वं उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितो मौनिस्योक्तवदभिप्रायतो
वानुपूर्वीं हीनवर्णमाचस्य निरर्थकत्वात् । ज्ञानजनक-
समभिव्याहारस्यानेकत्वे विशेषाननुमानाच्चेति चेत् ।
न । स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य वेदस्य स्मृत्यर्थानुभा-

नित्योऽतीन्द्रियः कदापि केनाप्यनुच्चार्यमाणो यः कश्चिद्वर्ण एव स-
इत्यभ्युपगमात् युयमाप्सवर्णैरेव वा नित्यत्वञ्च प्रत्यक्षाधनत्वात् ।
वस्तुतस्तु तावदर्थोतिरिक्त एव सः । न च तदतिरिक्तवर्णस्थाभाव-
इति वाच्यं । एतदनुमानादेव तस्य सिद्धिरिति तन्मतनिष्कर्षः ।
'उत्पत्तित इति उत्पत्तिघटितानुपूर्वीं हीनस्येत्यर्थः, स्यात् एक-
वर्णोत्पत्त्यनन्तरमपरवर्णोत्पत्तिः, इदञ्च न्यायनये, 'अभिव्यक्तिर् इति
अभिव्यक्तिघटितेत्यर्थः, स्याच्च एकवर्णज्ञानानन्तरमपरवर्णज्ञानं, इदञ्च
गुरुनये, 'अभिप्रायत इति अभिप्रायघटितेत्यर्थः, स्याच्च एकपदोप-
स्थितेरनन्तरमपरपदोपस्थितौ तात्पर्यं, इदञ्च उभयमते, 'निरर्थक-
त्वात्' अन्वयबोधजनकत्वात् । ननु आनुपूर्वीं विशेषविशिष्ट एवा-
नुमेय इत्यत आह, 'ज्ञानजननेति, 'अनेकल इति अष्टकाः कार्य्याः
कार्य्या अष्टका इत्याद्यनेकविधत्वसम्भवेन विशेषरूपेष्वनुमानासम्भ-
वादित्यर्थः, विशेषरूपेषु व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । 'स्मृत्यर्थेति,
अथ स्मृत्यर्थत्वरूपेण स्मृत्यर्थज्ञापकत्वज्ञानं न कारणं किन्तु विशिष्य
तत्तदर्थज्ञापकत्वज्ञानं तत्तदर्थशब्दबुद्धेः हेतुः, अन्वयबोधप्रकारस्तु
प्रत्येकतत्तदर्थज्ञापकत्वप्रकारकतज्ज्ञानात् प्रत्येकतत्तदर्थोपस्थितिः तद-
नन्तरं इति-वर्तमानत्वयोरेव एकपदोपस्थाप्यानामपि परस्परमन्वय-

वक्तृत्वात् । न हि शाब्दबोधे निश्चितपदानुपूर्वी हेतुः,
व्यभिचारात् । पदस्य वर्णविशेषानुपूर्वी नियमेऽपि
तत्तद्वर्णानुपूर्वीकपदविशेषत्वेन न हेतुत्वं हस्त-करा-
दिपदानां प्रत्येकं व्यभिचारात् । किन्त्वव्यभिचारितदर्थ-
ज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य लाघवादावश्यकत्वाच्च, तदर्थज्ञा-
पकत्वज्ञानार्थनेव क्वचिद्वर्णक्रमस्वरविशेषाणामुपयो-
गः । अतएव वर्णलोपादौ कुशमानयेति सकारसन्देहे

बोधः । यदा मध्ये तत्तदर्थोपस्थितिं विनैव तत्तदर्थान्विधानुभवः
विशेषज्ञानस्य तन्मतेऽहेतुत्वादिति धेयं । ननु तथापि आनुपूर्व्यपि
हेतुः तद्व्यतिरेके कथं शाब्दधीरित्यतश्चाह, 'पदस्येति, 'तत्तदर्थेति
घोत्तरटलादिनेत्यर्थः, 'इत्येति पर्यायान्तरेण शाब्दबोधे तस्या अपि
व्यभिचारादित्यर्थः, 'किन्त्वव्यभिचारोति, 'अव्यभिचारि' अनुगर्त,
सर्वसाधारणमिति यावत्, 'लाघवादिति व्यभिचारखण्डनाय विशेषे-
पहूपेणानुपूर्व्यादिना अनेककार्य-कारणभावकल्पने गौरवादित्यर्थः,
'आवश्यकत्वादिति, स्यादि-त्यादिवर्णलोपस्थले सुप्रवर्णविशेषानिश्च-
यान्तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यैव हेतुत्वेनानुसरणीयत्वादिति भावः । ननु
इयानुपूर्वी न प्रयोजिका तदा यथा नदीशब्दश्रवणे नद्या अन्वय-
बोधः तथा दीनेतिश्रवणेऽपि तदन्वयबोधापत्तिरित्यतश्चाह, 'त-
दर्थेति, प्रकृते च तदिनापि तदर्थज्ञापकत्ववत् इति न तदपेक्षेति
भावः । 'स्वरविशेषाणामिति श्रवणादीत्यादिः, 'अतएवेति यत एव
तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमात्रं प्रयोजकमतएवेत्यर्थः, 'वर्णलोपादाविति

स्त्रिपावुच्चारणे वा हस्त-करसन्देहेऽपि वाक्यार्थबोधः ।
 ननु क्रमिकपदवत्त्वं वाक्यत्वं । न चात्र पदक्रमः, अनु-
 च्चार्यमाणतयोच्चारणाधीनस्य युगपदनुभूयमानतया
 बुद्ध्याधीनस्य वा तस्याभावादिति चेत्, न हि क्रमिक-
 पदवत्त्वं वाक्यत्वं, गौरश्च द्रव्यादावभावात् किन्तु विशि-
 ष्टार्थपरशब्दत्वं तच्चात्राप्यस्येव । अथानुच्चार्यमाणस्य
 न वाक्यत्वं न वा अर्थानुभावकत्वमिति चेत्, न,

स्यादि-त्यादावित्यर्थं, सुप्रवर्णविशेषानिश्चये इति शेष, 'आदिपदा-
 दर्पविकारमद्वयं, 'वाक्यार्थबोध इति, तदर्थज्ञापकत्वस्य निश्चया-
 दिति भावः । न च समयसाधारणमानुपूर्वो ज्ञानमात्र हेतुरस्त्विति
 वाच्यं । सम्बन्धितावच्छेदकविधया हि पदार्थमुपस्थापयन्ती अन्वयबो-
 धायोपयुज्यते । न च सम्बन्धितावच्छेदकसमये सम्बन्धनिश्चय इति ।
 'क्रमिकपदवत्त्वमिति क्रमवत्पदघटितत्वमित्यर्थं, 'उच्चारणाधीनस्त्विति
 एकपदोच्चारणविषयत्वरूपस्योच्चारणघटितत्वमित्यर्थं, 'बुद्ध्याधीनस्त्विति
 एकपदज्ञानोत्तरज्ञानविषयत्वरूपस्य बुद्धिगतत्वमित्यर्थं, 'तस्य' पद-
 क्रमस्य, 'अभावान्' वाक्यत्वाभावात्, तथाचाख्याग्निरिति भावः ।
 'विशिष्टार्थपरशब्दत्वमिति विशिष्टप्रतिपत्त्यनुकूलगतिमन्त्वमित्यर्थं,
 यथाश्रुते विशिष्टप्रतिपत्तीच्छयोच्चरितत्वरूपस्यापि तस्य नित्यानुमे-
 येऽसम्भवादिति श्रेयः । पूजापरभावेनोच्चार्यमाणपदवत्त्वस्य व्याप्य वाक्य-
 त्वमित्यभिप्रायेण गृह्यते, 'अथेति, 'अनुच्चार्यमाणस्य' पूजापरभावे-

लिप्यनुमितानामपि वाक्यत्वात् अर्थबोधकत्वाच्च, लि-
पितुल्या च स्मृतिः । किञ्च वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चार-
णाद्वाक्यत्वं, अन्यथा वाक्यमुच्चारयेत्त्वचानन्वयापत्तिः,
अनुच्चारितमौनिश्लोकश्च वाक्यं न स्यादुच्चारणदशा-
याञ्च वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्त्वमेव स्यात् एकदा तावत्प-

नानुच्चार्यमाणपदममूहस्य, 'लिप्यनुमितानामपीति, कदाचिदपि
केनाप्यनुच्चारितानां वाक्यानामिति शेषः । 'उच्चार्यमाणेत्यत्र वर्त्त-
मानत्वस्य ग्रानप्रत्ययार्थत्वात् । पूर्वापरभावेन स्रजनकवर्त्तमानोच्चारण-
विषयपदममूहत्वं वाक्यत्वव्यापकमभिमतं उच्चारणं कृतिरित्यभिप्रा-
येण दूषणान्तरमाह, 'किञ्चेति, 'वाक्यमुच्चार्यते' वाक्यत्ववि-
शिष्टमुच्चारणकर्म, 'न तु' न च, 'उच्चारणादिति, पूर्वमिति शेषः,
पूर्वापरभावेन स्रजनकवर्त्तमानोच्चारणविषयपदममूहत्वस्य वाक्यत्व-
व्यापकतया व्यापकाभावेन व्याप्याभावात् तथाच विशिष्टस्य उच्चा-
रणकर्मत्वानुपपत्तिः तेन रूपेण प्रागसत्त्वात् क्रियानिमित्तत्वरूप-
कारकत्वसम्भवात्, अस्मन्वति संभारस्थानन्ततया वाक्यत्वविशिष्टं
यथाकथञ्चिदाक्यं पूर्वमस्त्येवेति भावः । ननु विशिष्टस्य नोच्चारण-
कर्मत्वमित्यत आह, 'अन्यथेति वाक्यत्वविशिष्टोच्चारणकर्मत्वे
इत्यर्थः, 'अनन्यथापत्तिः' द्वितीयार्थकर्मत्वे वाक्यत्वविशिष्टानन्वया-
पत्तिः । ननु घटं जानातीत्यादाविवान्नापि द्वितीयार्थो न कर्मत्वं
अन्यथा तदाक्यमुच्चारयेदित्यचान्वयानुपपत्तिस्तत्रापि दुर्वारित्यस्ये-
राह, 'अनुच्चारितेति, कदाचिदपि केनापीत्यादिः, 'वाक्यस्य'

दानां उच्चारणाभावात् । न च कृत-क्रियमाण-करिष्य-
माणोच्चारणस्य वाक्यत्वं, समुदाये प्रत्येकस्याभावात् ।
तस्मादर्थविशेषज्ञापकत्वेनैव ज्ञातादर्थविशेषधौः । अत
एवास्ति वङ्गलिङ्गमितिशब्दात् प्रतीते धूमे वङ्गे-

वाक्यत्वम् । 'न च कृतेति कृत-क्रियमाण-करिष्यमाणोच्चारणविषय-
पदममूहस्वेत्यर्थः, 'समुदाय इति कुत्रापि पदे उच्चारणविषयत्वं
नास्तीत्यर्थः, सामान्यत उच्चारणविषयत्वव्याप्तिग्राहकमानाभाव इति
भावः । ननु विशेषरूपेणाज्ञातं ज्ञायमानकरणं फलं न तु जनय-
तीत्यत आह, 'अत एवेति यत एव विशेषरूपेणाज्ञातमपि ज्ञाय-
मानकरणं फलं जनयति अतएवेत्यर्थः, (१) 'लिङ्गं' व्याप्य, 'अनुमान-

(१) ननु वेदार्थप्रमापकत्वं स्मृतित्वञ्च स्मृतेर्वेदानुमानात् प्रागनुपस्थितानु-
गतस्मृतिपदप्रवृत्तिनिमित्तापरिचयात् दुर्लभमत आह, 'वेदार्थेति वेदा-
र्थता स्मृतिता चैवार्थः, तथाच या वेदार्थरूपादृष्टार्थप्रमापकत्वेन स्मृतित्वेन
च प्रसिद्धा तादृशेव वेदमूलकत्वविवादविषयः पक्षः । न च विवादविषय-
तावच्छेदकापरिषयः, उभयभिन्नान्यतरकोटिकान्यत्वस्येव तत्त्वादिति भावः ।
साध्याप्रसिद्धिं परिहृत्वा, 'स्मृत्यर्थ' इति, 'ज्ञानान्तरेति । न च तादृश-
ज्ञानगोचरत्वैव वेदार्थस्य वेदोऽनुवादक इति वार्त्तं, न हि यथाकथञ्चि-
दुपस्थितार्थबोधकतामात्रेणानुवादकता । भा भूदेकदा वेदार्थाधममे पुन-
स्तेव तदर्थबोधजननात् तदेदम्यानुवादकता तद्विनापि तेन कदाचिदर्थ-
बोधनात् यपि तदवस्थापेक्ष्योवनिरपेक्षप्रमापकबोधितार्थप्रमापकतया, सं-
शय-तर्कात्प्रेक्षादिबोधितार्थप्रमापकत्वान् प्रत्यक्षवेदानां । न च स्मृति-

रनुमानं, न तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातात् पदादर्थज्ञान-
मात्रं स्यात् न तु संसर्गधीः, घटः कर्मत्वमानयनं
भावना तद्वोधकमिति ज्ञानेऽपि घटमानयेतिवाक्या-

मिति, भवन्मते इत्यादि., अन्यथा तन्मते व्याप्यतावच्छेदकज्ञान-
स्यानुमितिहेतुत्वेन तत्रानुमितेरभिद्वेरेल्लग्नकतापत्तेः । 'ज्ञानमात्रं
कारणमात्रं, 'तद्वोधकं' घट-कर्मत्वानयन-भावनादीनां बोधकं'
तदर्थबोधकत्वस्यापि ज्ञानप्रदर्शनाय इदं, 'घटमानयेतीति यतिरे-
कदृष्टान्तः, तस्माद्यथान्वयबोधस्तथान्वयबोधाभावादित्यर्थः, 'अन्वय-
प्रकारेति अन्वयप्रतियोगीत्यर्थः, 'पदविशेषश्च' घटादिपदस्य, 'तदु-
त्थापितेति तद्वत्पदघटितेत्यर्थः, 'ज्ञापकत्वमात्रेण' तदर्थज्ञापकत्व-

निर्दोषप्रमाणं चवग्रहापेक्षणीया वा, सूत्रार्थगोचराचारादप्यनुमानसम्भवेन
तद्वानुमितवेदस्यापि तदर्थबोधकत्वादिति भावः । 'तस्येति, कार्येण कार-
णानुमाने अकारणस्य न तद्विषयत्वमिति परसिद्धान्त इति प्रागेव कथना-
दिति भावः । 'उत्पन्नित इति न्यायमते, 'अभिव्यक्तित इति युक्तमते,
'अभिप्रायत इति उभयमते । 'अभिचारादिति, घटमानयनय घटमि-
नुमात्रा वाक्याभ्यामन्वयधीदर्शनादिति भावः । 'अव्यभिचारोति अनुगते-
त्यर्थः । ननु यद्यानुपूर्वी न प्रयोजिका तदा नदी-देनेत्यादावविशेषापत्ति-
रित्यत आह, 'तदर्थेति । उच्चारणगर्भ वाक्यत्वं मा भुवुच्चारणव्याप्यन्तु स्वा-
दित्याश्रयते, 'अथेति । ननु विषयानुमितमपि कदाचिदुच्चार्यत एवेत्यत आ-
राह, 'किञ्चेति, उच्चार्यमाणत्वं वर्तमानोच्चारणविषयत्वमिति न तदर्थात्त-
भावेन दूष्यमिदं, न केवलं शब्दे हीतिरियमपि तु ध्यायमानकरणमात्रस्यैव
व्याप्य-ज्ञापकत्वज्ञानं वामयौत्याह, 'यतएवेति, इति व्याख्यानतरम् ।

दिवान्वयबोधाभावात् । एवञ्चान्वयप्रकारकर्मत्वाद्युप-
स्थापकविभक्त्यादिमत्पदविशेषस्य तदुत्थापिताकाङ्क्षा-
देश्च ज्ञानं वाक्यार्थधीहेतुरतो न तैर्विना ज्ञापकत्व-
मात्रेण ज्ञातादर्थधीः, हस्त-करादिसन्देहे कुशमानये-
त्यादौ विभक्त्यादिज्ञानादेव वाक्यार्थानुभव इति, मैवं,
न हि तत्तद्विभक्त्यादिमत्पदविशेषत्वेन वाक्यार्थधी-
हेतुत्वं, अननुगमात्, किन्तु घटः कर्मत्वमित्याद्यन्वय-
विरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिस्तथा सा चेहाप्यस्ति ।
वस्तुतस्तु नानापदात् पदार्थोपस्थित्यनन्तरं वाक्यार्थ-

मात्रेण, हस्त-करादिसन्देहस्य वर्णानुपूर्व्या व्यभिचारेऽपि विभक्त्यादि-
ज्ञानस्य न व्यभिचार इत्यत आह, 'हस्तेति, 'तत्तद्विभक्त्येति
अमादिविभक्त्यर्थः, 'पदविशेषत्वेनेति घटादिपदत्वेनेत्यर्थः, 'अननु-
गमादिति, कलममानय घटावानय इत्यादितोऽप्यन्वयबोधादिति
भावः । 'घटः कर्मत्वमित्यादीति, 'अन्वयविरोधीति पदविशेषण ।
ननु अन्वयविरोधित्वं अन्वयानुकूलविभक्त्यादिशून्यत्वं वाच्यं तथाच
विभक्त्यादिरहितनित्यानुमेयवेदान् कथमन्वयबोध इत्यस्तरसादाह,
'वस्तुतस्त्विति, 'तथैवेति तत्तद्विभक्त्यादिमत्तत्पदविशेषज्ञानत्वेने-
त्यर्थः, 'धामपी', तत्तत्पदविशेषज्ञानस्य हेतुत्वं न शाब्दबोधमात्रे
व्यभिचारात् अननुगमाच्च किन्तु तत्तद्व्ययानुभवविशेषे, एवञ्च
प्रकृतस्यैव तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव कारणं न तु तत्तत्पदविशेषज्ञान-

बोधे तथैव सामग्री अनुमितवेदाद्वाक्यार्थानुभवे
विलक्षणैव सा स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य स्मृत्यर्थानु-
भावकत्वात् धर्मिग्राहकप्रमाणेन तस्य तथैव सिद्ध-
त्वात् । तवेश्वरस्येवाशरीरस्य कर्तृत्वे । अतएव वर्ण-
पद-विभक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्याखण्डस्य स-
खण्डस्य वा वाक्यार्थानुभावकत्वात् पदार्थस्थानीयस्तस्य

मिति भावः । 'तथैव' स्मृत्यर्थानुभावकत्वेनैव, 'कर्तृत्वं इति, धर्मि-
ग्राहकमानेन सिद्धत्वमिति शेषः, यथा अन्यत्र स्मृत्यकारणशरीर-
विरहिणोऽपि ईश्वरस्य कर्तृत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धं तथान्यत्र स्मृत-
सामग्रीविरहिणोऽपि नित्यानुमेयवेदस्यानुभावकत्वं धर्मिग्राहक-
मानसिद्धमित्यर्थः, अन्यथा घटादिकार्यविशेषे विशिष्टस्येव कर्तृत्वं
दृष्टमित्यङ्कुरेऽपि कर्तृत्वं स्यात् कथमीश्वरस्य, 'अतएव' तथैव धर्मि-
ग्राहकमानसिद्धत्वादेव, 'पदार्थस्थानीयस्तस्य वाक्यार्थः' इत्यन्तो नैको-
पन्यः, 'अखण्डस्य' वर्णान्तराघटितशरीरस्य, 'सखण्डस्य' तद्घटित-
शरीरस्य, 'वाग्भ्य इवार्थे, अनेनैव वर्णात्मकस्य तस्य सिद्धेरिति
' धेयं । 'पदार्थस्थानीयः' पदार्थोपस्थितोऽर्थः, 'तस्य वाक्यार्थः' तज्जन्य-
वाक्यार्थः, यथा पदार्थोपस्थितौ न पदान्तरापेक्षा तथा तज्जन्ये
शाब्दबोधेऽपीत्यर्थः ।

केचित्तु यस्मिन् चक्षे पदार्थस्मरणं तस्मिन्नेव चक्षे तज्जन्ये
शाब्दबोधे न पदार्थस्मरणरूपव्यापारान्तरापेक्षेति भाव इत्याहुः ।

ननु तस्याखण्डत्वे वर्षसमूहत्वरूपं पदत्वं पदसमूहत्वरूपं वाक्यत्वञ्च

वाक्यार्थस्तत्र वर्णसमूहः पदं पदसमूहोवाक्यमित्य-
चापि ततो ग्रहः प्रमाणशब्दत्वमात्रेण तस्य सिद्धेः
अन्यथा कृतहेतुं विना सोऽनुभाषक इत्यादौ तदसि-
द्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ वा बाधः तेन विनेव सर्वा-
नुपपत्तिं परिभूय तदनुभावकत्वस्य धर्मिग्राहकमान-
सिद्धत्वात् । अतएव क्वचित् स्तुति-निन्दाभ्यां कल्पित-

क्य स्यादित्यत आह, तचेति नित्यानुमेयवेद इत्यर्थः, 'वर्णसमूह
पदमिति वर्णसमूहत्वरूप पदत्वमित्यर्थः', 'पदसमूहा वाक्यमिति
पदसमूहत्वरूपञ्च वाक्यत्वमित्यर्थः, अस्तीति शेषः, 'प्रमाणशब्दत्वमा-
त्रेति, 'मात्रपदान् पदत्व वाक्यत्वयोर्यत्रच्छेदः, 'सिद्धे' धर्मिग्राहक
मानसिद्धः, 'अन्यथा' शाब्दताधमात्रे एव तत्तद्विभक्त्वादिसमभित्या
इततत्तत्पदविशेषस्य हेतुत्वे, 'स' नित्यानुमेयवेद । विग्रहयति,
'तेनेति कृत्प्रहेतुनेत्यर्थः, कृत्प्रहेतारपेचितले तत्रानुभावकत्वस्यैवा-
सम्भवादिप्रिष्टसमभित्याहारविग्रहपदानुमातुसम्यक्त्वादिति भावः ।
त्वयेदमवगच्छ स्तुति निन्दास्यते मन्त्रशमित्याह, अतएवति यतएव .
शाब्दबोधमात्रे न तत्तद्विभक्त्वादिसमभित्याइततत्तत्पदविशेषस्य
इतुत्वं अतएव, 'क्वचित्' तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमात्राद्यन्वयबोध-
इत्यर्थः, 'स्तुतिरिति 'तरति मृत्यु तरति मच्छद्यत्या योज्यमेधेन
यजेत' इति वाक्येत्यर्थः, निन्देति यो ब्राह्मणानवगुरेत्त प्रतेन
घातयेदिति वाक्येत्यर्थः, अत्र विधिवाक्यस्याश्रयत्वादिति भावः । न

विधि-निषेधकवेदार्थमधिगत्य प्रवृत्ति-निवृत्तौ । अन्यथा
 विधि-निषेधकानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्त्यादिवि-
 शेषवत्पदस्वानुमातुमशक्यत्वात् न ततोऽर्थधीः स्यात् ।
 तथापि वक्तृज्ञानानुमानानन्तरमिवानुमितानुमा-
 नादेव वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकवाक्यवद्देदस्यानुवादवत्त्वं
 स्यादिति चेत्, न, धर्मिग्राहकमानेन स्मृत्यर्थज्ञापक-
 तया ज्ञातात् सम्भूतसामग्रीकत्वेनानुपदमेव वाक्यार्थ-

बोधोद्यात् अपेक्षणीयान्तराभावात्, अनुमानस्य व्याख्यादिज्ञानापेक्षितत्वेन विलम्बितत्वात् । न च वेद-
स्यापि योग्यतादिज्ञानापेक्षिततया विलम्बः, तन्निर-
पेक्षबोधकस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् योग्यतादि-
विशिष्टस्यैवानुमानाद्वा, एवं मङ्गलाचारस्याविगीत-
शिष्टाचारत्वेन कर्त्तव्यतामनुमाय सा कर्त्तव्यता वेदबो-
धिता असौकिकाविगीतशिष्टाचारकर्त्तव्यतात्वादिति
तद्बोधकत्वेनानुमितवेदात् कर्त्तव्यताधीस्ततः प्रवृत्तिः ।

तादिज्ञानेति, 'आदिपदान् तात्पर्यपरिग्रहः । ननु बोधकत्वमुक्तानु-
मानात् सिद्ध्यति न तु निरपेक्षबोधकत्वमित्यत आह, 'योग्यता-
दौति, 'योग्यता' अवाधितार्थकत्वं, स्पृतिस्थलीयं प्रकारमाचारे-
ऽप्यतिदिशति, 'एवमिति, 'मङ्गलाचारश्च' आचारविषयमङ्गलश्च,
कचिन् मङ्गलस्यैव पाठः, 'कर्त्तव्यतामिति बलवदतिष्ठाननुबन्धीष्ट-
साधनत्वसमानाधिकरणकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, हेतौ द्रष्टृसाधनातामि-
भ्रमाजन्यत्वं शिष्टत्वं, अविगीतत्वं बलवदतिष्ठानजनकत्वं एतद्व्यञ्जा-
चारविशेषणं, आचारत्वं आचारविषयत्वं, आचारः कृतिः, विवेचि-
तमिदमस्माभिः प्रत्यक्षरहस्ये । 'सा कर्त्तव्यता' मङ्गलौघकर्त्तव्यता,
'असौकिकेति कर्त्तव्यताविशेषणं, असौकिकत्वं शब्द-तदुपजीवि-
प्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यमित्यविषयत्वं, 'अविगीतत्वं' शिष्टाचार-
विशेषणं, 'आचारपदं' आचारविषयपरं, 'कर्त्तव्यतात्वात्' तच्चिह्न-
कर्त्तव्यतात्वात्, 'कर्त्तव्यताधीः' मङ्गलकर्त्तव्यताधीः । अनुमानद्वयं

ननु स आचारेवेदबोधितकर्तव्यताकः तादृशाचार-
त्वादित्यनुमितवेदात् तत्कर्तव्यताधीः, विभक्त्यादिकं
विनानुमितवेदात् तत्कर्तव्यताज्ञानाभावात् मङ्गलमा-
चरेदित्येवंरूपस्य च वेदस्य नानुमानं तथा व्याप्त्यभा-

व्यर्थ एकस्मादेव वक्ष्यमाणानुमानात् प्रकृतनिर्वाहादिति कस्यचिन्मतं
दूषयति, 'नन्विति, 'स आचारः' आचारविषयो मङ्गलादिः, 'तादृ-
शाचारत्वात्' अविगौतशिष्टाचारविषयत्वात्, हेतुमाह, 'विभक्त्या-
दिकमिति, 'अनुमितवेदात्' उक्तरूपेणानुमितवेदात्, 'तत्कर्तव्यतेति
मङ्गलविषयककर्तव्यताज्ञानामभावादित्यर्थः । न चैवं सूत्रमते एव कथ-
मनुमितवेदान् विभक्त्यादिकं विना मङ्गलकर्तव्यताबोधः स्यति-
स्थले एव वा कथं विभक्त्यादिकं विनानुमितवेदादाकार्यबोध इति
वाच्यं । अस्मिन् विशेषबाधके पक्षतावच्छेदकेऽप्यनुमितिरिति निय-
मादस्मिन्मते मङ्गलकर्तव्यतां पक्षयित्वा वेदबोधितत्वानुमाने मङ्गले-
ऽपि वेदबोधितत्वानुमानादुत्तरकालं वेदस्य मङ्गलबोधकत्वग्रहण-
म्भावात् विभक्त्यादिकं विनापि मङ्गलविषयककर्तव्यताबोधः अन्य-
तरस्यैव सामर्थ्यात्तन्मते कर्तव्यताया वेदबोधितत्वग्रहेऽपि मङ्गले
वेदबोधितत्वापहात् वेदस्य मङ्गलबोधकत्वग्रहाभावेन विभक्त्यादिकं
विना कर्तव्यतासाधनसम्भवेऽपि मङ्गलविषयकबोधस्यासम्भवात्
तज्ज्ञापकत्वेन ज्ञानस्यैव तदनुभावकत्वादिति भावः । ननु विभ-
क्त्यादिमभिव्याहृतवेद एव उक्तरूपेणानुमेय इत्यत आह, 'मङ्गल-
मिति, 'व्याप्त्यभावादिति, सामान्यधर्मस्य हेतुत्वादिति भावः ।

वात्, तस्मात् तस्य कर्त्तव्यतामनुभाय तद्बोधकवेदानुमानं, प्रथमं कर्त्तव्यताज्ञानेऽपि वेदानुमानं अविनाभावात् । न च तत एव प्रत्यक्षवेदानुमानं, प्रत्यक्षत्वे उच्छेदानुपपत्तेः शाखान्तरवत् ।

‘तस्य’ मङ्गलस्य, ‘तद्बोधकेति मङ्गलकर्त्तव्यताबोधकेत्यर्थ’ । नन्वेव प्रथमेव प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तौ कृत वेदानुमानेनेत्यत आह, ‘प्रथममिति, ‘अविनाभावादित्युपलक्षणं अनुमानिककर्त्तव्यताप्रामाण्यशङ्काप्रहसन्नेन ततः प्रत्यक्षभावादित्यपि बोध्यं, एतच्च ‘ततः प्रवृत्तिरिति प्रागुक्तमपि सङ्गच्छते इति ध्येय । ‘तत एव’ उक्तवेदमूलकत्वसाधकादेव, ‘प्रत्यक्षत्व इति, प्रत्यक्षविषयत्वस्य उच्छेदाभावव्याप्लादिति भावः । तथाचानुमाने बाध इति भावः । ‘उच्छेद’ अध्वनविषयत्वाभाव’, नातस्तन्मतेऽभिद्धिः^(१) ।

(१) ‘इच्छेति, तत्र विभक्त्यादिकमभिव्याहारमुन्नीयान्वयधीस्तत्क्षोपनज्ञानतोऽप्यन्वयधीरेव गेत्वाश्रय । ननु घट कर्मत्वमित्यादावभेदान्वयस्वरूपयोग्यत्वात् तत्तदन्वयविरोधिपदान्यत्व बाध तथाननुगमस्तदवस्य एवेति काशवाद्दिभक्त्यादिमत्पदत्वेनैव तद्व्यहोऽस्त्वित्यस्वरसेन मतान्तरमाह, ‘वस्तुतस्त्विति, प्रतिबन्धाभिप्रायेण दृष्टान्तमाह, ‘तवेति, ‘अतएवेति तथा धर्मिण्याहकमानसिद्धत्वादेवेत्यर्थ’, तद्व्यहिति त्वेनाज्ञातस्येत्यस्य विवरणं ‘अखण्डस्य’, ‘सखण्डस्य’ तद्व्यहिति त्वेन ज्ञातस्य, ‘वाशब्दोऽनास्थाया इवाप्येवा । ‘पदार्थेति आहत्य वाक्यार्थ एव ज्ञायते न तु पदार्थस्वरूपावान्तरव्यापारपेक्षेत्यर्थ, किञ्च कथं वेदत्वमित्यत आह, ‘प्रमावेति, तथाच न तद्व्यहिति वेदत्वं किन्तु प्रमाशब्दत्वव्यहिति तच्चाचाप्यस्येवेति भावः । तथाप्युच्छेदामगौ कथ्येत्याह, ‘अतएवेति, ‘अनुमितेति, एते सूत्रार्थाः

यत्तु अष्टकाः कर्त्तव्याः कार्या अष्टका इत्येवंरूपमेव
वाक्यमनुमेयं उपस्थितत्वात्, एवञ्च तत्रैवार्थे प्रतिपुरुष-

‘उपस्थितत्वादिति, यस्मानुमितिपूर्वमभये यदुपस्थितं तस्य

परस्परं संसर्गवन्तः वेदन्यानुभवविषयत्वादित्यादेरित्यर्थः, अत्र नाविषयत्वं
न वाऽप्राधान्येन विषयत्वं इत्यनुवादकतावशङ्कतीति भावः । ‘योग्यतादि-
क्षानेति, ‘आदिपदात् तात्पर्यादिपरिग्रहः । व्यभुषणमवादेनाह,
‘योग्यतादीति, उक्तरीतिमाचारस्यलेऽप्यतिदिशति, ‘एवमिति, एतदनु-
मानं प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातं । ‘सा’ मङ्गलाचारौयेत्यर्थः, तथाच
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति मते . मङ्गलाचारविशिष्ट-
कर्त्तव्यताया वेदबोधितत्वानुमितौ समानसंवेत्तृसंवेद्यतया मङ्गलाचारवि-
शिष्टकर्त्तव्यताबोधकत्वेन वेदसिद्धेस्तत्तद्भेदः तदर्थं ज्ञापकत्वज्ञानमात्रस्यैवात्र
सामग्र्यत्वात् तदिदमाह, ‘तद्बोधकत्वेनानुमितवेदादिति, ‘नन्विति, अत्र
कर्त्तव्यतामात्रबोधकत्वेन वेदसिद्धेर्न ततो मङ्गलाचारविशिष्टकर्त्तव्यताबोधः
स्यादिति भावः । न च मङ्गलाचार्यपर्यालोचनया अत्रापि मङ्गलकर्त्तव्यता-
बोधकत्वेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं । वस्तुगत्या या मङ्गलकर्त्तव्यता तद्बोध-
कत्वेन सिद्धावपि मङ्गलाचार्यबोधकत्वेनासिद्धेस्तद्बोधकत्वानुपपत्तेः । न ज्ञा-
काशः ओषध्याह्वय इत्यनुमितावाकाशेऽपि ओषध्याह्वयत्वभानसम्भव इति,
तर्हि मङ्गलाशं विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपसामग्र्यैव बोधयत्वित्यत आह,
‘विभक्तौति अनुमितवेदे विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपसामग्र्यभावादित्यर्थः ।
तर्हि तत्समभिव्याहृत एवानुमीयतामित्यत आह, ‘मङ्गलमिति, ‘वस्येति
मङ्गलाचारस्येत्यर्थः, ‘वदुबोधकैति मङ्गलाचारविशिष्टकर्त्तव्यताबोधकस्येत्यर्थः,
‘अविनाभावादित्युपलक्षणं अन्यपरम्परानिरासनाश्वासार्थंश्चेत्यपि द्रष्टव्यं, एवं
‘वतः प्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तमपि मङ्गच्छते इति ध्येयं । अत्र च कथं नानु-
वादकत्वमिति चिन्त्यं । इति व्याख्यानं ।

मन्यान्यवेदानुमानं न दोषाय एकार्थानेकपदोपस्थितौ
वानेकवाक्यानुमानमेवेति, तन्न, आचारतो वेदानु-
माने मङ्गलमाचरेदित्याद्यन्यतरोपस्थितौ नियमाभा-
वात् । अनेकवेदकल्पने च स्वानुभवविरोधः, मनु-
स्मृतिमूलञ्चानेकं वाक्यं नावश्यकमिति कथमाधुनि-
कोऽनेकमनुमिनुयात् । न च स्मृत्यर्थबोधकोवेदः स्मृति-
सदृश एवानुमेयः नियमतः स्मृतेरुपस्थितत्वात् इति
वाच्यं । तदर्थं स्मृतेरपि नानाप्रकारकत्वात् तस्य च
प्रदोषादौ अनुस्मरितवेदस्येव वेदत्वं श्रोत्रग्रहाणार्ह-

तदेव उपनीतं मनुस्मृतौ भाषते इति नियमादिति भावः ।
'न दोषायेति, सामग्रीवस्तुभिर्बुद्धेन प्रामाणिकगौरवत्वादोषत्वादिति
भावः । ननु यत्र एकस्मिन्नेवार्थे अनेकवाक्योपस्थितिस्तत्र का
गतिरित्यत आह, 'एकार्थेति, 'वेदानुमाने' वेदानुमानदशायां,
दूषणान्तरमाह, 'अनेकेति, 'स्वानुभवेति अनुमातुसाधवमदृक्ते-
नानुमानान्तरेण वेदस्य नानाप्रकारकत्वाभावनित्यथादित्यर्थः । एवं
स्मृतिमूलकवेदानुमानेऽप्याह, 'मनुस्मृतीति मन्यादिस्मृतीत्यर्थः,
लाघवादेकस्यैव तन्मूलस्य कल्पनादिति भावः । 'नानेति, तथाचा-
नेकवेदकल्पने स्वानुभवविरोध इति भावः । वस्तुतोऽनुमितावुपनी-
तमाने मानाभाव इति ध्येय । 'तस्य च' नित्यानुमेयस्य च, 'प्रदोषेति
यथा प्रदोषकाले तेषामप्युच्चारणाविषयत्वेऽपि स वेदस्तथायमपीत्यर्थः,
'श्रोत्रेति, स्वरूपयोग्यतावच्छेदकस्य वर्णत्वं श्रोत्रसमवेतविशेषण-

तया च शब्दत्वं वाक्यत्वमर्थबोधकत्वादित्येतदेव युक्तं
 स्मृत्याचारेण चानुमितो वेदोऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्व-
 खानुमितवेदात् उत्तरोत्तरस्मृत्याचाराविति नान्यपर-
 म्परा शब्दार्थशक्तिग्रहवत् स्वतः प्रमाणमूलकत्वात् ।
 तस्मान्नित्यानुमेयत्वं वेदस्य न तूच्छेद इति । अत्रोच्यते ।
 उच्छ्वन्नवेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः न सा-
 मग्र्यन्तरकल्पनं अतएव नाश्रयासिद्धिर्वाधो वा स्मृत्या-

त्वात् । न च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानप्रसङ्ग इति वाच्यं ।
 तैर्नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यभावनियमस्यानङ्गीकारादिति
 भावः । 'पूर्वपूर्वेषेति पूर्वपूर्वस्मृत्यादिनेत्यर्थः, 'नान्यपरम्परा'
 नाप्रामाण्यवन्देहः, 'शब्देति यथा शब्दशक्तौ व्यवहारलिङ्गकानुमा-
 नादिमूलं तथाचापि वेदमूलमित्यर्थः, 'नित्यानुमेयत्वमिति नित्यत्वे
 सत्यनुमेयत्वमित्यर्थः, 'न तूच्छेदः' न तु ध्वंसः । 'उच्छ्वन्नेति, न च
 तदर्थशापकत्वधानमेव सर्वत्र सामग्र्यस्त्विति वाच्यं । तदभावेऽपि
 श्रूयनाणवाक्यात् योग्यतादिप्रतिषन्धानेऽन्वयदर्शनादिति भावः ।
 कृतसामग्रीं विना न सोऽनुभावक इत्यत्र तदुक्तं दोषमुद्धरति,
 'अतएवेति^(१) । नन्वेवमिदानीं विभाषादिविग्रिष्टस्य मङ्गलमाचरे-
 दित्यादिवत् तस्य वेदस्यानुमातुं शक्यत्वादनुमितवेदात् कर्तव्यता-

(१) 'यत्त्विति, यथाच विमत्तयादिस्ममभिव्याहारवत् एवानुमानात्त साम-
 ग्र्यन्तरकल्पनमिति भावः । यद्यपि तादृशवेदेन समं न व्याप्तिसप्तधाप्युपनीत-
 भानमतेवेदं बोध्यं । 'श्रोत्रेति, कत्वादिरेव तदवच्छेदकत्वादिति भावः ।

चारानुमितवेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् । इदानीञ्च^(१)
 स्मृतेरर्थं प्रतीत्याचाराच्च कर्तव्यतामनुमाय प्रवृत्तिः ।
 न चैवं किं वेदेनेति वाच्यं । तुल्यत्वात् अविनाभावाच्च
 तत्कल्पनं तुल्यं तथाच स्मृत्याचारयोर्वेदजन्यानुभव-
 मूलत्वानुमानाद्देव पक्षधर्मतावस्थात् प्रत्यक्षवेदमूलक-
 त्वसिद्धिः । अन्यथा तस्यानुभावकत्वाभावेन मूलत्वा-

ज्ञानासम्भवेन कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इदानीञ्चेति । 'एवं'
 स्वत्यर्थज्ञानादितः प्रवृत्त्युपपत्तौ, 'किं वेदेनेति किं वेदानुमाने-
 नेत्यर्थः, 'तुल्यत्वात्' तथापि तुल्यत्वात्, 'कल्पनं' वेदानुमानं, 'पक्ष-
 धर्मतेति अप्रत्यक्षे वेदमूलकत्वेन बाधादित्यर्थः, पक्षधर्मतावलमेव
 दर्शयति, 'अन्येति, अप्रत्यक्षे सहकारिमुद्दानुपूर्व्यादिज्ञानाभावात्
 सामग्र्यन्तरकल्पनस्य गौरवपराहतादिति भावः । अनुमितेर्या-
 पकृतावच्छेदरूपकारकनियममभिप्रेत्य स्वपक्षे स्थापनां दर्शयति,

'वाक्यत्वमिति, व्याचारमूलाभिप्रायेणैवं तेन न पौनख्यमिति वाच्यः । ननु
 स्मृत्याचारमूलत्वं स्मृत्याचारयोरेवास्तु किं वेदेनेति श्रुत्या निरस्तवति,
 'स्मृतौति, 'उच्छिद्येति, न च तदर्थं प्रापकत्वञ्चालमेव खल्वं च सामग्र्यमिति
 वाच्यं । तदभावेऽपि श्रुयमाद्यवाक्याद् योग्यतादिप्रतिबन्धानेऽनुपपत्तौ दर्शनात्
 वाक्यादंशानुपूर्वत्वेन तन्प्रापकत्वेन प्रागज्ज्ञानाच्च इति भावः । 'अन्येति
 प्रागुक्तमुद्धरति, 'अतएवेति ।

(१) तन्निदर्शनी विमर्श्यादिविशिष्टस्यानुमानमप्रकृतात्तदर्थं प्रापकत्वेनैवा-
 नुमितस्मृतीञ्चिद्वेदस्यानुभावकत्वमिति सामग्र्यन्तरकल्पनमावश्यकमित्यत-
 आह, 'इदानीञ्चेति, तथाच प्रकृतत्वात्प्राधान्येन परं तस्यानुभावकत्वमिति
 न तत्त्वन्दनमिति भावः । 'तन्निविति, तथाच प्रामादिकं गौरवमिति भावः ।

नुपपत्तेः । तस्मात् स्मृत्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोऽध्य-
यनविषयश्च वेदत्वात् सम्मतवत्, अन्यथा सामग्र्यन्तर-
कल्पने गौरवप्रसङ्गः । ननु स्तुति-निन्दार्यवादेन
कल्पितात् विधि-निषेधकवाक्यात् कथमर्थमवगम्य
प्रवृत्ति-निवृत्तौ, न हि तत्र वर्ण-पद-विभक्ति-विधि-
प्रत्ययक्रमविशेषाणामनुमानं सम्भवति, व्यभिचारा-
दिति चेत्, न, स्तुति-निन्दावाक्याभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ति-
पराभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरर्थैरेव कल्प्यते लाघवात्

‘तस्मादिति, अध्ययनपदेन अदृष्टजनकाध्ययनं बोध्यते तेन हेतौ न
वैयर्थ्यं, प्रथममाद्ये तु वाक्यत्वमेव हेतुतया विवक्षितं । अप्रयोजक-
त्वमाशङ्क्याह, ‘अन्यथेति, ‘स्रुतीति स्तुति-निन्दारूपो योऽर्थवाद-
स्तेनेत्यर्थः, ‘अर्थवादः’ विधिषमभिव्याहृतं वाक्यं ‘कल्पितात्’ अनु-
मितात्, ‘प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरिति प्रवृत्त्यादिहेतुज्ञानविषय इत्यर्थः,
स च इष्टसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वञ्च, ‘कल्प्यते इति सोमो
राजानममृतात् सोमो ब्राह्मणानां राजा इत्यादौ सोम इष्टसाध-
नीभूतोपास्यको वेदे स्त्रयमानत्वात् वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायव्यं
श्वेतमालभेतेत्यर्थवादः, वायुवदित्वनुमीयते इत्यर्थः, ‘सोमः’ चन्द्रः,
‘स्त्रयमानत्वात्’ उक्त्तर्पवत्त्वेनावधारणात्, ‘चेपिष्ठा’ क्षिप्रफलदात्री,

‘व्यर्थं एवेति इष्टसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वचेत्यर्थः, ‘गौरवार्थिति, व्यवहृ-
कार्यकल्पनेनैवोपपत्तेरिति भावः । ‘उत्तेति विभक्त्या दिमतोऽनुमातुमशक्यत्वात्
सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवमित्यर्थः, ‘न त्विति, ‘तत्कल्पनादि’ कार्यकल्पनापी-

न तु विधायक-निषेधकवाक्यं गौरवात् उक्तदोषाच्च,
यच्च चार्थवादादेव तदर्थावगमः “तरति मृत्युमित्यादौ
तत्र न तत्कल्पनापि । अथ तस्याध्ययनविषयत्वे

‘वायव्यं’ वायुदेवताकं, दृष्टान्ते श्वेतच्छागलास्रभ्रानमेवोपासना गौर-
वितहेतुक्रियाया एवोपासनत्वात्^(१) ‘गौरवादिति विध्यनुमानं ततश्च
विधेरर्थधीरिति ज्ञानदयकल्पने विधिस्वरूपकल्पने च गौरवा-
दित्यर्थः, ‘उक्तेति, तादृग्गलिङ्गाभावादित्यर्थः । ‘तदर्थेति प्रवृत्त्यादि-
हेतुज्ञानविषयार्थावगम इत्यर्थः, ‘तरतीति “तरति मृत्युं तरति
ब्रह्मइत्यां योऽश्वमेधेन यजेत” इत्यन्तविधिप्रतिरूपके इत्यर्थः, ‘न
तत्कल्पनापीति नार्थकल्पनापीत्यर्थः, ‘अपिः’ शब्दकल्पनं समुच्चि-
नोति । न चानुवादात् कथं यागे प्रवृत्तिः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविष-
येष्टसाधनन कृतिसाध्यत्वयोरनवगमात् विधेरेव तदुपोधकत्वात् इति
वाच्यं । हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यत्र पूर्वसूत्रात् चकारानुवृत्तेः चकारस्य
च लट्प्रमुखायकत्वात् ऋटोऽपि क्वचित् साध्य-साधनबोधकत्वात्,

(१) सोमो राधानमन्त्रादित्यादि गौरवितहेतुक्रियाया एवोपासनत्वा-
दित्यन्तः पाठः आदर्शपुस्तकालुरूप एव मुद्रितः परन्त्वयं पाठः सम्यक्परि-
शुद्धत्वेन न प्रतिभाति ।

त्यर्थः, ‘अपि’ सामप्रगन्तरकल्पनं समुच्चिनोति । ननु कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं
तर्हि कस्यार्थ इयवशं तदोधाद्यं विधिकल्पनं, किञ्च तादृग्गस्य विधेर्मत्वव्याप्यः
त्वादवशं तत्कल्पनमिति । शडर्थ इष्टसाधनत्वं यौक्तिकञ्च कृतिसाध्यत्वमिति
क्वपि तच्च ऋटोऽनभिहितत्वात् इति चेत्, यत्र केचित्, सिद्ध-साध्यसमभि-
व्याहारेण सिद्धं साध्यापोपयुज्यत इति व्युत्पत्तिशलाकया प्रतीतिरित्याहुः ।

शाखान्तरवत् बहुभिर्मेधाविभिराध्यात्मिकशक्तिसम्प-
 न्नैर्धियमाणशाखाया उच्छेदासम्भव इति चेत्, न,
 एकस्य न सकलशाखाध्ययने शक्तिरित्येकेनेवापरैरपि
 तदनध्ययने शाखोच्छेदसम्भवादेकानधीताया अपरा-
 ध्ययनविषयत्वनियमे मानाभावात् शाखात्वस्यैव प्रत्य-
 क्षतएव भवन्तेऽपि विधिप्रतिष्ठाकोऽनुवादः प्रमाणैव कार्यता-
 बोधकत्वादिति । न चेवं तत्राभूतसाधनत्वस्य विधेयत्वस्याप्यत्वाद-
 रिनाभावेन तत्रापि विधिकल्पनमिति विधिगदस्यत्वामत्र तिरिति
 वाच्यं । तत्र नतान्तरतात् अथ च प्रयोजनाभावात् तत्तत्कल्पन-
 मिति तत्रैव बद्धमापत्तादिति । इदमापाततः, वस्तुतस्तु तत्रापि
 तत्तत्कल्पनमारब्धं अन्यथा कतिशाब्दशेषाधनत्वबोधोपगमेऽपि
 यथाऽनिष्टाननुबन्धित्वमनसमात्, कल्पनप्रकारस्तु अयमेधो यागः
 यथाऽनिष्टाननुबन्धित-कतिशाब्दत्वमनाधिकरणप्रद्वयत्वादितर-
 पसाधनत्वाम् प्रद्वयत्वादितरपमनामाधिकरणमेव वेदपोधितत्वात्
 प्रद्वयत्वमनाधिकरणमेव वेदपोधितं भाति तत्रसाधनं भव-
 तीति सामान्यमुधी शक्तिः इति ज्ञेयं । 'साध्यात्मिकी शक्तिः'
 एवधारणादिशक्तिः । ननिदानोमपि निदिशमाणादिदां यामा-

द्वशाखात्वस्याप्रयोजकत्वात् । यद्यपि वेदसहस्रशाखा-
विदे व्यासादयः सन्त्येव, तथाप्यध्ययनाभाव एव
शाखाच्छेदः । ननु शाखाच्छेदे वर्षा-पदवाक्यहानिश-
ङ्कया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थ-प्रयोगयोरनिश्चये वैदि-
कव्यवहारमात्रं लुप्येतेति चेत्, न, श्रूयमाणमात्रस्यैव
महाजनपरिमृहीतत्वात् तन्मात्रबोधिताङ्गेतिकर्तव्यत-

दौनां सत्वात् कथं तदुच्छेद इत्यत आह, 'यद्यपीति, 'अध्ययना-
भाव इति निमित्तमप्रती उच्चारणाभावनिमित्तक उच्छेद इत्यर्थः,
'वाक्यार्थ-प्रयोगयोरिति, प्रयोगो मन्त्रादिशरीरं । न च श्रूयमाण-
रूपवाक्यार्थप्रतीतौ किं बाधकमिति वाच्यं । तात्पर्यापहान् ।
'परिमृहीतत्वं' अध्ययनाद्यापनविषयत्वं, 'तन्मात्रेति श्रूयमाणमात्रे-
त्यर्थं, 'इतिकर्तव्यता' कर्मपरिपाटी, 'अनुष्ठीयमानत्वात्' कर्मणः
क्रियमाणत्वात्, वर्षादिहानिशङ्काविरहेणेति शेषः । यदि वर्ष-
पदहानिश्च स्यात् तदा तदवच्छिन्नस्य शाखात्वाभावेन तेषां तद-
ध्ययनादिकं तन्मात्रबोधिताङ्गेतिकर्तव्यतया कर्मानुष्ठानञ्च विरुध्ये-
तेति भावः । प्रयोगविषयोऽप्येवमेव बोध्यः श्रूयमाणमात्रस्य महाजन-
परिमृहीतत्वात् अन्यथा यदि वर्ष-पदहानिः स्यात् तदा तदव-

दावतद्गुणसम्बन्धानवच्छिन्नोद्दिष्टादर्घवादान्तरे यत्र वदवगमस्तत्र न तत्-
कल्पनमत्र तु तत्त्वन्परमेवेत्याहुः । विधेयत्वव्याप्तिर्धृतिस्तदाश्रवणविवान्ना-
वान् चान्यत्र प्रवृत्त्यर्थं न तद्येवैव ब्रूमः । वक्ष्यते प्रयोजकत्वादविनाभाव एव
नेति भावः । 'शाखात्वस्येति, त्वन्मत इति शेषः । अविद्ययो नानुमेयपदार्थ-

यैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च तदर्घनिश्चयात् । न च
 उच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यताशङ्कया एकस्मिन्नपि
 कर्मण्यनाश्यासप्रसङ्गः, नानाशाखेतिकर्तव्यतापूरणीय-
 त्वात् तस्येति साम्प्रतं, सन्ति हि तत्तत्कर्मणि नानाशा-
 खाबोधितसकलेतिकर्तव्यताबोधनायै नमेव कालक्रम-
 भाविनमनाश्यासमशङ्कमानैर्महर्षिभिः प्रणीता महा-
 जनपरिगृहीताः स्मृतय इति नानाश्यासः । अन्यथा

च्छिन्नस्य मन्त्रत्वाभावेन तेषां तदध्ययनादिकं विरुध्येतेति भावः ।
 नपेवं उच्छिन्नशाखाबोधितकर्तव्यताशङ्कया शिष्टानां कर्मभाषानुष्ठा-
 नमेव न स्यात् इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'अनाश्यासः' निष्कल्पप्रवृत्त्य-
 भावः, पूर्वं प्रत्यक्षशाखैकदेशावच्छेदेन शङ्काधीनः कर्मलोपः परि-
 श्रुतः सम्प्रति उच्छिन्नशाखाबोधितार्थशङ्काधीनः च परिष्कियत इति
 भेदः । 'अनाश्यासः' उच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यतासन्देहः । 'नाना-
 श्यास इति नैतिकर्तव्यतासन्देह इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं तन्मात्रबो-
 धितेतिकर्तव्यतायैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च सन्देह इत्यपि बोध्यं ।
 अत एव यत्र स्मृतिर्नास्ति तत्रापि न सन्देहः अन्ययोच्छेदानभ्युपगमे
 सर्वशाखानुष्ठापिनां शाखान्तरबोधितेतिकर्तव्यतासन्देहादितिकर्त-
 व्यतानिश्चयो न स्यादित्याह, 'अन्यथेति, 'नार्घनिश्चय इति तत एवेति-

इत्यत आह, 'वेदत्वं चेति, 'अथ एवेत्यस्य विवरणं, 'बाधादिति, 'विशिष्येति,
 यदि च सामान्यतोन्यतमत्वादिना मध्यत्वं, यदि वा तावदन्यतमत्वं वेदत्व-
 समानाधिकार्यमिति साध्यं तदा बाध एव मूलं, यदा एवदस्वरसादेवाह,
 'धर्मोति, 'प्रत्यक्षत्वादिति, उपनयमव्यादयेदं बोध्यं, तथाच सिद्धसाधनाद्वाशु-

एकस्य सकलशाखानवगमात् शाखान्तरबोधितेति कर्त्तव्यतासंशयेनैकशाखातो नार्थनिश्चयः स्यात् ।

यत्तु विभक्त्यादिमत्तत्त्वपदानां तत्समुदायानाञ्च प्रत्यक्षत्वन्तेष्वपि कश्चिद्देदः तत्रायं समुदायो वेद इत्यनिश्चय एव नित्यानुमेयार्थः, वेदत्वं वा तद्वानुमेयमिति, तन्न, प्रत्यक्षवेदातिरिक्तवाक्ये तदभिद्युक्तानां महाजनानां वेदत्वाभावनियथात् । अतएव वेदत्वं तत्र

कर्त्तव्यतानिश्चयो न स्यादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षत्वमिति इदानीमपि प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः', 'तेष्वपीति तेष्वेवेत्यर्थः', 'कश्चिद्देद इति यः कश्चिद्देदस्तवेत्यर्थः । ननु अनिश्चयो न नित्यानुमेयशब्दार्थ इत्यस्मिन्सादाह, 'वेदत्वं वेति, 'तत्र' यत्किञ्चिद्देदे, तथाचायमेव नित्यानुमेयशब्दार्थ इति भावः । 'वेदातिरिक्तेति वेदत्वेन निखीयमानातिरिक्त्यर्थः, 'वाक्ये' प्रत्यक्षमिदुवाक्ये, 'वेदत्वाभावनियथादिति, तथाच वेदस्य नित्यत्वासत्त्वमनायातमिति भावः । यद्यपि निश्चायकं प्रमाणं दुर्वाच्यं तथापि पूर्वपूर्वेषां वाक्यमेव तथेत्यभिप्रायः^(१) ।

मानमिति भावः । न च सूत्रानवविपरुह, अत्रपेक्षेति विशेषणादित्याहुः । 'नाध्ययनेति चतुष्टयेत्वध्ययनविषयत्वमित्यर्थः । 'तदभावादिति, न हि वाचानुपूर्वीर्विदित्ये केनचित्तथापाद्यत इति भावः । 'अन्यभुपगमादिति, देवदत्तप्रभवत्वाद्यनुमापकशांतिभिः सद्भिरप्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि शब्दतदुपश्रोत्रोच्चारितरूपवेदत्वानुमाने नोक्तोपख्येयापि वेदस्य नित्यानुमेयत्वविनादे वेदत्वस्य तथात्वसाधने व्यर्थान्तरमिति तात्पर्यं, इति व्याख्यानतरम् ।

नानुमेयं बाधात् विशिष्य यस्माच्चानाच्च धर्मवेदना-
जनकत्वञ्च वेदत्वं नानुमेयं तज्जनकत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्,
नाध्ययनविषयत्वं तदभावात्, न जातिरनभ्युपगमा-
दिति ।

‘अतएवेति, विवृणोति, ‘बाधादिति, ‘विशिष्येति, व्यापवन्तयेत्यर्थः,
कौटुम्बश्च वेदत्वं तवानुमेयमित्याह, ‘धर्मैति धर्मज्ञानजनकत्वमि-
त्यर्थः । न च निषेधवाक्याव्याप्तिः तस्य धर्माबोधकत्वादिति वाच्यं ।
धर्मपदस्यापूर्वमात्रपरत्वात् तस्यापि निषेधापूर्वबोधकत्वात् । न च
संज्ञावतिप्रसङ्गः, अपौरुषेयत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात् । न च स्तोमे-
ऽव्याप्तिः, तस्यालक्ष्यत्वादिति धेयं । ‘प्रत्यक्षत्वादिति उपनयसहकारेण
मनोवेचलादित्यर्थः, तथाच सिद्धसाधनात्तत्तुमानमिति भावः ।
‘अध्ययनेति अदृष्टविशेषजनकाध्ययनविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुतस्या-
तिप्रसङ्गत्वेन वेदरूपत्वासम्भवात् अध्ययनविषयत्वमात्रस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वेन ‘तदभावादित्युत्तरघन्यासङ्गतेः । बाधमाह, ‘तदभावादिति,
‘अनभ्युपगमादिति तया गुणगतजातेरनभ्युपगमात् कल-खत्वादिना
जातिमाह्वयञ्चेति भावः ।

भट्टास्तु सत्याचारानुमितो वेदः इदानीमप्यबाध्ययनगोचरो
न त्वन्येति वेदः प्रबुद्ध एव न तु नित्यानुमेयो न वा उच्छ्व-
न्न-इत्याहुः । तदसत् गौरवान्मानाभावाच्चेति द्रष्टव्यं ।

स्यादेतत् स्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वे तत्रोच्छेदादिवि-
वादस्तदेव त्वसिद्धं, तथा हि वेदसमानार्था महाजन-
परिगृहीता च स्मृतिः स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं स्मृत्यर्थानु-
भावकवेदानुमाने लिङ्गं तथाच प्राथम्यात् साध्यप्रसि-
द्ध्यर्थमुपजीव्यत्वाच्च स्मृतेरेवापूर्वादिवाक्यार्थज्ञानमस्तु
किं वेदेन तदर्थस्य स्मृतित एव सिद्धेः अपूर्वस्यापि

तटस्थ शङ्कते, 'स्यादेतदिति, (१) 'वेदेति वेदसमानार्थकत्वे-
नाभिमतेत्यर्थः', 'लिङ्गमिति पक्षीभूय तदनुमानप्रयोजिकेत्यर्थः,
तादात्म्येन स्मृतिरेव वा लिङ्गमित्याशयः, 'प्राथम्यादिति प्रथमं
स्मृते स्मृत्यर्थस्य वावशकोपस्थितिकत्वादित्यर्थः, 'साध्यप्रसिद्ध्यर्थमिति
स्मृतिज्ञानं विना स्मृतित साध्यघटकौभूतस्मृत्यर्थज्ञानाद्यम्भवादिति
भावः । 'तदर्थस्येति इष्टसाधनत्वादिज्ञानद्वारा वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, किञ्च उक्तरूपेष्वनुमितवेदार्थप्रत्यये स्मृतिज-
ज्ञानभावस्य आपकत्वेन वेदस्यानुवादकतापत्तिरित्याह, 'अपूर्वस्या-
पीति अपूर्वस्य यदि वेदेकगम्यत्वात् स्यात्तदा वेदस्य स्मृतितो ज्ञात-
मात्राप्रपकत्वं न स्यान्नपैव, किन्तु शब्दैकगम्यत्वमत 'स्मृतितो
ज्ञातस्य' स्मृतिज्ञातभावस्य आपकत्वेनेत्यर्थः ।

(१) तटस्थ प्रवृत्तिशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'तदर्थस्येति वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, वेदं विनापि अपूर्वोपस्थितावपूर्वत्वव्याघात इत्यत आह,
'शब्दैकेति, न तु शब्दविशेषवदैकवेद्यत्वं, गौरवादिति भावः । ननु वेद

शब्देकगम्यत्वेन स्मृतितोषातस्यं प्रापकत्वेनानुवादक-
तापत्तेय, सा च स्मृत्यन्तरादित्यनादिरेव स्मृतिधाराव-
श्यकी । अन्यथा मनुस्मृतेः पूर्व्वन्तवापि वेदानुमानं न
स्यात् । सर्वा च स्मृतिः स्मृतिजन्यवाक्यार्थप्रमाजन्य-
त्वेन महाजनपरिगृहीतत्वेन च प्रमाणमिति नान्यपर-
म्परा, प्रत्यक्षा च स्मृतिः स्मृतिमूलं नानुमिता अनुमि-

उपाध्यायान्तु ननु स्मृतितो यदि अपूर्वादिवाक्यार्थज्ञानं तदा
अपूर्वमपि वेदैकगम्यत्वमायातमित्यत आह, 'अपूर्वस्यापि शब्देकगम्य-
त्वेनेति, तथाच वेदैकगम्यत्वमेव अभिद्रमिति भावः । इतीयानां
स्मृतन्त्रो फलः, दूषणान्तरमाह, 'स्मृतिर इतीत्याहुः ।

'अनुवादकतापत्तेयेति, पेदष्टेत्यादिः । ननु वेदमन्तरेण
मन्त्रादिस्यतिरेव कथं भविष्यति वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य
हेतुत्वादित्यत आह, 'सा चेति, प्रलयादिकं नास्तीति भावः ।
'नवापीति नित्याहुमेयतावादिनस्तवेत्यर्थः, पक्षीभूतस्यत्यन्तराभा-
वादिति भावः । नन्वेवं वेदामूलकत्वे संतावप्रामाण्यशङ्का स्यादि-
त्यत आह, 'धर्वा चेति, 'प्रमाणं' निश्चितप्रामाण्यकं । न चैवं
मूलभूतनानास्मृतिकल्पनायेचया च एकवेदकल्पनेव लघीयसीति ।

विना मूलाभावे, स्मृतिरेव न स्यादित्यत आह, 'सा चेति, प्रलयादिकं
नास्तीत्यभिमानः । उत्पादकमुक्त्वा प्रामाण्यप्रापकमप्याह, 'महाजनेति,
पूर्व्वस्मृतिरतोन्मिया 'चेत् तदा किमपराज्जे नित्याहुमेयवेदेनेत्यत आह,

तवेदवत्तस्याननुभावकत्वात् । वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिस्तु प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिसाहचर्येण भ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभ-न्यायमूलस्मृताविव तान्त्रिकाणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलत्वभ्रमाद्वा भवन्ती न सम्भवन्मूलान्तराणां वेदमूलकत्वं कल्पयति । अथ स्मृतिरिव तद्देदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिगृहीता एवञ्च सा वेदमूलत्वनिबन्धना अविगीतमहाजनपरिगृहीतवेदमूलत्वप्र-

वाच्यं । सिद्धान्तेऽस्य बोधलात् । स्मृतिरपि नित्यानुगेयैव स्मृतिमूलमस्त्वित्यत आह, 'प्रत्यक्षा चेति, कथं तर्हि तस्य वेदसमानार्थकत्वप्रसिद्धिरित्यत आह, 'वेदार्थेति, 'प्रसिद्धिः' व्यवहारः, 'वेदाबोधितेति वेदाबोधितार्थकेत्यर्थः, प्रत्यक्षधममुक्त्वा आनुमानिकं तमाह, 'लिङ्गेति स्मृतित्वादिलिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमादित्यर्थः । ननु महाजनपरिगृहीततया वेदमूलकत्वप्रसिद्धेर्धममूलकत्वकल्पनमप्रक्यामिति शङ्कते, 'अथेति, 'महाजनेति, 'परिगृहोऽत्र प्रामाण्यनिश्चयो बोध्यः, 'वेदमूलकत्वेति वेदमूलकत्वथयार्थधीजन्येत्यर्थः, 'अविगीतेति, अविगीतवेदमूलकत्वप्रसिद्धित्वात् महाजनपरिगृहीतवेदमूलकत्वप्रसिद्धित्वात् इति हेतुद्वये तात्पर्यं, अन्यथा 'अविगीतेत्यस्य वैयर्थ्या-

'प्रत्यक्षा चेति, तर्हि वेदमूलत्वेन महाजनाना कथं तत्प्रसिद्धिरित्यत आह, 'वेदार्थेति, 'साहचर्येणेति प्रत्यक्षधमामिप्रायं, 'भ्रमात् वेदमूलकत्वभ्रमादित्यर्थः, 'वेदाबोधितत्वं' वेदाबोधितार्थत्वं, 'लिङ्गेति विवादास्पदं स्मृतिर्वेदमूला स्मृतित्वात् इति भ्रमादित्यर्थः । ननु सच्चिद्भमेव तत्र

सिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत्, एवं वेदार्थताप्रसिद्धिरपि । अन्यथा महाजनपरिगृहीतानादरे वेद-स्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्, न, यूपहस्त्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात्, क्लृप्तलोभादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च तत्र तत्प्रसिद्धौ विगानं महाजनानामिति चेत्, न,

पत्तेः, अविगौतलं वेदमूलकत्वभ्रमानधीनत्वेन शिष्टनिशीयमानत्वं, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च महाजनेनिर्णयितप्रामाण्यकत्वमिति हेतोर्भेदः, 'तत्प्रसिद्धिवदिति, 'वेदार्थतेति वेदसमानार्थताप्रसिद्धिरपीत्यर्थः, वेदसमानार्थतायथार्थधीजन्येति शेषः । अतुकूलं तर्कमाह, 'अन्यथेति, 'अन्यथेत्यस्यैव विवरणं 'महाजनपरिगृह्यानादर इति^(१) । 'युपेति युपे युपे हस्तिनो बद्ध्या इति लोभादिमूलकस्य तावित्यर्थः, 'तत्प्रसिद्धौ' वेदमूलकत्वप्रसिद्धौ । शङ्कते, 'क्लृप्तेति, 'तत्सम्भवात्' हस्त्यादेः स्यति सम्भवात्, 'विगानं' वेदमूलकत्वप्रमाधीनत्वेन निश्चयाभावात् प्रा-

(१) महाजनपरिगृहीतानादर इत्यत्र महाजनपरिगृह्यानादर इति पाठान्तरं ।

कुत इत्यत्र आह, 'सम्भवन्मूलेति, तथात्रासम्भवन्मूलान्तरत्वमेव तत्रोपाधिरित्याभासत्वमेवेति भावः । 'एवमिति वेदार्थताप्रसिद्धिः वेदार्थत्वनिश्चयनात्तद्वृत्तवेदार्थताप्रसिद्धित्वादित्यर्थः, 'अन्यथेत्यस्य विवरणं 'महाजनपरिगृह्यानादर इति । मूलाभिधिराह, शूरेति, असम्भवन्मूलान्तरत्वमेवविगौतलं विचारकाणां तत्त्वेन प्रतिपक्षविषयत्वं वा लिङ्गविशेषणमित्याश्रये, 'क्लृप्तेति, अभिधत्सिमुद्घाटयति, 'अत्रापौति, तथाच छहपासिद्धिरिति

अत्रापि मूलान्तरसम्भवाद्द्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव
तेषां । अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेद-
मूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं । न च वेदमूलेऽय-
मिति कृत्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात् तन्मूलत्वं, वेदमू-
लेयमिति प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनु-
मानेन । न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः,
असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिग्रहेणोत्त-

माद्यनिश्चयाभावः, 'तेषामिति, तथाच हेतुद्वयमेव स्वरूपासिद्धिमिति
भावः, 'प्रसिद्धावपि' प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि । नन्विद्य स्मृतिर्वेदमूला वेदमू-
लेयमिति कृत्वा महाजनपरिग्रहीतत्वादिति तदनुमेयमित्याशङ्कते,
'न चेति, 'परिग्रह' निश्चयः, 'तन्मूलत्वं' वेदमूलत्वं । ननु किं वेदमूलत्वं
तद्विद्येयक-वेदमूलत्वंप्रकारकमहाजननिश्चयविषयत्वं, वेदमूलकत्वप्र-
कारकमहाजननिश्चयविद्येयत्वमात्रं वा, आद्ये वेदमूलकत्ववदेतदि-
त्येव प्रथमं दुर्ग्रहमित्याह, 'वेदेति, प्राथम्यं तदनुमानापेक्षया,
तथाच हेतोरज्ञानरूपासिद्धिरिति भावः । अन्यमाशङ्क्य निराक-
रोति, 'न चेति, 'परिग्रहः,' निश्चयमूलवेदकत्वसाधक इति श्रेयः,
'असिद्धेरिति, तादृगनिश्चयश्चैवाधानभ्युपगमादिति भावः । ननु
तदसिद्धौ प्रामाण्यनिश्चयामभवेन कथं महाजनानां तदनुमानं

भावः । न चाविमीतत्वं वेदानिषिद्धत्वमिति नासिद्धिरिति वाच्यः । तथा
सति न्यायादिमूलकत्वसत्त्वेऽसिद्धौ व्यभिचारापत्तेः । वस्तुतोऽप्रयोजकत्व
बोध्यः । अथात्ररूपासिद्धिमुद्गाथ स्वरूपासिद्धिमाह, 'न चेति । आद्यारेऽपि

रोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः, एवं होलाकाद्या-
 चारेऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन,
 तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः । अविगीतालौकिकविष-
 यकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चावि-
 गीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात्,
 वेदं विनापि तत्कर्तव्यताधीसम्भवात् न तदर्थं वेद-

वेदमूलकत्वनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह, 'मन्वादीति,
 मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिपक्षेण चेति हेतुद्वयं, अत एव
 क्वचिच्चकारसन्धितोऽपि पाठः । 'उत्तरोत्तरेषां' महाजनानां,
 'परिग्रहात्' प्रामाण्यनिश्चयान्, सर्व्वः स्मृतिवदाचारोऽपि न वेद-
 मनुमाययतीति व्यवस्थाययति, 'एवमिति, 'होलाकाद्याचारेऽपि'
 होलाकादिक्रियायामपीत्यर्थः, 'वेदलिङ्गेन' अविगीतशिष्टाचारवि-
 षयत्वेन, 'तदर्थस्येति कर्तव्यतादिज्ञानद्वारा वेदप्रयोजनस्य प्रवृ-
 त्त्यादेरित्यर्थः, 'अविगीतेति, 'अविगीतत्वं बलवदनिष्ठाननुपस्थितं
 परदारादिप्रवृत्तौ व्यभिचारादिवारणाय, 'अलौकिकत्वं प्रत्यक्ष-
 गृहीतेष्टमाधनताकविषयान्यत्वं भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणाय,
 'मिष्टेति, 'मिष्टत्वं इष्टमाधनतांशे भ्रमरहितत्वं चैत्यवन्दनाद्याचारे
 व्यभिचारवारणाय, एवमलौकिकत्वविशेषणमपि त्यज्यतां गौरवा-
 दित्यत आह, 'अविगीतेति, 'न तदर्थं वेद इतीति, तथाचा-

वेदमूलत्वं निरस्यति, 'एवमिति, 'तुल्यमिति, तथाचाप्रयोजकत्वमुभयचेति
 भावः । विश्वसाधनमाह, 'अनुमानस्येति, 'धन्यया' सापेक्षस्याप्रमादत्वे, 'न

इति इहापि तुल्यं । आचार-कर्त्तव्यतानुमानयोरना-
दित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यत्वानुमानमूलकत्वात् नान्यपर-
म्परा । न च पूर्वानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति
स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् सा, व्याप्ति-पक्षधर्मता-
सत्त्वेन सर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् । नापीतरप्रामाण्या-
धीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादे-
रपि तथात्वापत्तेः । एतेन विवादपदमाचारो निर-
पेक्षप्रमाणमूलकः अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्य-
क्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तं । अनुमानस्य निरपेक्ष-

प्रयोजकत्वमिति भावः । 'नान्यपरम्परेति न भ्रममूलकत्वप्रद्वैत्यर्थं,
'सा' अन्यपरम्परा, स्वातन्त्र्यं हि प्रमारूपे फले जननीये प्रमाणा-
न्तरनिरपेक्षत्वं, सन्नोऽपि तत्रप्रामाण्याधोनप्रामाण्यकत्वं वा, आद्यं
प्रकृतेश्चक्षीत्याह, 'व्याप्नोति, 'सर्वेषामिति कर्त्तव्यतानुमानानामि-
त्यर्थं, 'अथ्यं' निरस्यति, 'नापीति, 'सर्वस्य' कर्त्तव्यतानुमानस्य,
'तथात्विति' अस्मात्स्वात्पत्तेरित्यर्थः, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यस्यापि अनु-
मानप्रामाण्याधोनमिद्विकल्पादिति भावः । अधीनतयापि दुर्वच-
नाद्येव्यपि बोध्यं । 'अविगीतेति, 'अथाविगीतत्वं वक्ष्यदतिष्ठामनुव-
न्धित्वं, महाजनत्वं एष्टमाधनताग्ने भ्रमशून्यत्वं, प्रमारूपे फले जननीये
प्रमाणाकारानपेक्षत्वं स्वातन्त्र्यमित्यभिप्रायेणाह, 'अनुमानस्येति,
येति, आचारो वेदमूलकः वेदमूलकत्वं प्रसिद्धेरित्यर्थः । अथ प्रामाण्य-
प्रसिद्धिरिति वा प्रसिद्धिमात्रं वा, चापे रीत्येवाह, 'अथिद्धेरिति अन्यतर-

प्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैव हेतोरुपपत्तेः निरपेक्ष-
त्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापेक्षत्वेन न
प्रमाणात्, व्याख्यादिसत्त्वात् । अन्यथा प्रमाणे निरपे-
क्षस्य वैयर्थ्यात् । न चाचारे वेदमूलत्वप्रसिद्धेस्तदनु-
मानं, असिद्धेः व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेद-
मूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहात्तथा, न हि वेदमूलोऽय-

तथाच सिद्धसाधनमिति भावः । 'हेतोः' अविगीतमहाजनाचारत्वस्य ।
'सापेक्षत्वेन' पूर्वपूर्वांतुमानसापेक्षत्वेन, 'न प्रमाणात्', उत्तरोत्तरानु-
मानस्येति शेषः, 'अन्यथा' सापेक्षस्य प्रमाणात्भावे, 'निरपेक्षस्य' निर-
पेक्षत्वविशेषणस्य, प्रमाणपदेनैव सापेक्षस्य वारणादिति भावः । 'न चेति
अयमाचारो वेदमूलकः वेदमूलकत्वप्रसिद्धत्वादिति प्रकारेणैवेत्यर्थः,
'असिद्धेरिति, तादृशप्रसिद्धेरेव तैरनभ्युपगमादिति भावः । 'व्यभि-
चारादिति क्षोभमूलके आचारे व्यभिचारादित्यर्थः, अप्रयोजकता-
माह, 'अन्यथेति न्यायादिमूलकाचारवदन्यथोपपत्तेर्न वेदमूलत्वमि-
त्यर्थः । 'परिग्रहात्' निश्चयात्, 'तथा' वेदमूलत्वं, पूर्वं स्यतेः स्यति-
मूलत्वे इदमाशङ्कितं इदादीनामाचारस्येति इति न पौनहत्यं ।
पूर्वं वेदाज्ञानरूपासिद्धिमाह, 'न हीति । ननु वेदमूलकत्वप्रकारक-

*सिद्धेरित्यर्थः, अन्ये त्वाह, 'व्यभिचारादिति, न्यायादिमूलकाचार इति
शेषः । 'अन्यथेति, न्यायादिमूलकाचारत्वान्तरसम्भवात्तथासाध्योपपत्त-
मिति भावः । पूर्ववदसिद्धिमाह, 'न हीति । 'न चेति वेदमूलत्वेन महाजन-
परिग्रहीतोऽप्यमिति कृत्वा महाजनपरिग्रहमानस्यैव हेतुत्वेऽधिकस्य व्यर्थ-

मिति कृत्वा महाजनानां तत्परिग्रहः, वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवादसिद्धेय । पूर्व-महाजनपरिग्रहादेवोत्तरोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानोप-पत्तेः । तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदसिद्धि-

महाजननियमविषयत्वेन महाजननियमो चेत्तुरमु इत्यत आह, 'न चेति, 'महाजनपरिग्रह', परिग्रहे हेतुरिति श्रेय, 'गौरवादिति मूलभूतवेदकल्पने गौरवादित्यर्थ', तथाचाप्रयोजकत्वमिति भावः ।

केचित्तु वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहीतत्वस्यैव हेतुत्वे द्वितीय-महाजनपरिग्रहस्य वैयर्थ्यादित्यर्थ इत्याहुः ।

'अभिद्वेयेति तादृशनियमस्यैवाभिद्वेयित्यर्थ । ननु महाजन-प्रवृत्तावेव तद्विषयत्वेन कर्त्तव्यताज्ञान स्यात् नैव च कथं स्यात्तत्र कर्त्तव्यताज्ञानाभावादित्यत आह, 'पूर्वेति पूर्वपूर्वमहाजनाचार-विषयत्वेनेवत्यर्थ', 'उत्तरोत्तरेषां परिग्रहादिति उत्तरोत्तरमहा-जनानां कर्त्तव्यतानियमादित्यर्थ', 'अनुष्ठान' प्रवृत्ति । 'तादृशेति अविगीतादिरूपेत्यर्थ । यद्यपि आचारसूत्रे इदमाश्रयित तथापि

त्वादित्यर्थ, वेदमूलकल्पने मोक्षेव तथाचाप्रयोजकत्वमित्यर्थे । 'अभिद्वे-रिति वेदगुणत्वज्ञान विनापि परिग्रहोपपत्तेरुपपत्तितहेतोर्गिद्धेयित्यर्थ । तदेव स्पष्टयति, 'पूर्वनि, पूर्वप्रवृत्तमप्युपाधिसामय प्रवृत्त, 'तादृशेति । पूर्वपूर्वसूत्रेणैवोत्तरसूत्रेति शिवादिश्रम उक्त इदानीमाचारान् स्मृति'

रिति चेत्, न, असम्भवन्मूलान्तरत्वस्योपाधित्वात् ।
 अन्यथा लोभ-न्यायमूलस्मृतेरपि वेदमूलत्वप्रसङ्गः ।
 अस्तु वा स्मृत्याचारयोरनादित्वं । न चाचारात् स्मृतिः
 स्मृतेराचार इत्यन्धपरम्परा मूलभूतप्रमाणाभावात्
 इति वाच्यं । स्मृत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणत्वात् ।
 अन्यथा न ततो वेदानुमानमपीति । उच्यते । प्रलये
 पूर्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्वज्ञेश्वरप्र-
 खीतवेदमूलात्वं स्मृत्याचारयोः । अन्यथा मूलाभावे-

दुपणान्तरदानाय तत्राप्युद्भावितमिति ध्येयं । 'अमत्तावदिति,
 नन्विदं प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिमूलके साध्याव्यापकं । न च वेद-
 तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणमूलकत्वमर्थः, साधनस्थापकत्वादिति,
 मैवं, साधनस्थापकतासंग्रयेन चन्द्रिगधोपाधिलसम्भवात् प्रत्यक्षवेद-
 मूलकत्वं वा तस्यार्थः, 'अन्यथेति अलौकिकत्वं विहाय अविगीत-
 मक्षाजनपरिगृहीतस्मृतित्वेन हेतुत्व इत्यर्थः, पूर्वपूर्वस्मृतेरुत्तरोत्तर-
 स्मृतिरिति पूर्वमुक्तं इदानीमाचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्याह,
 'अस्तु चेति । नैयायिकः समाधत्ते, 'प्रलय इति, 'वेदमूलत्वमिति
 वेदजन्यज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः, तदानीं स्मृत्याचारान्तरयोरभावादिति
 भावः । ननु मन्वादीनां पूर्वसर्गाद्युद्भूततत्तदर्थस्मरणदेवाचारादि-

स्मृतेराचार इत्याह, 'अस्तु चेति, 'उच्छेदादिति, नित्याद्युत्पेधवेदवादिमते-
 प्रीदं बोध्यं । 'मन्वादीनामिति तथाच तत्रोपजीतस्मृतिरेव तन्मूलमस्तु किं
 चर्यं ।

नान्यपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थ-
दर्शित्वं, तदुपायश्रवणादेस्तदानीमभावात् । पूर्वसर्ग-
सिद्धसर्वज्ञमन्वादय एव ते इति चेत्, न, प्रमाणाभा-
वात् । स्मृत्याचारयोः प्रमाणमूचात्वमेव तत्कल्पकमिति
चेत्, न, प्रतिसर्ग तेषामन्यान्यत्वकल्पने गौरवमित्ये-
कस्यैव नित्यसर्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्मृतय एव
तत्प्रणीताः, तासां मन्वादिकर्तृकत्वेन स्मृतौ बोधनात्

रूपपक्षे किं वेदनेत्यत आह अन्येषेति सर्गादौ आचारादिजनक-
तज्ज्ञानस्य वेदजन्यत्वाभावे इत्यर्थं, 'मूलाभावेनान्यपरम्परेति
तद्विश्वघ्नते अनाद्यासप्रसङ्ग इत्यर्थं, वेदमूलकत्व स्मृतिमूलकत्व-
प्रिष्टाचारमूलकत्वादिज्ञानानामेव विद्यामूलत्वादिति भाव । 'न
च मन्वादीनामिति, तथाच प्रत्यक्षमूलत्वात् तद्विन् ज्ञाने नामा-
माश्रयहेति भाव । 'पूर्वसर्गेति पूर्वसर्गमेवंज्ञत्व-वर्त्तमानयोगज-
धर्मजनितविश्वविषयमावात्कारवन्त इत्यर्थं, 'प्रमाणाभावादिति
मन्वादीनां सर्वज्ञत्वे इति श्रेय । तेषां' मन्वादीनां, 'नित्य-
सर्वज्ञेषेति नित्यसर्वविषयकज्ञानवत् कल्पनादित्यर्थं, तद्वचनादेव
सर्गादौ स्मृत्याचाराविति भाव । तत्प्रणीता' ईश्वरप्रणीता, तथाच
किं वेदनेति भाव । 'स्मृताविति "वाहारो धर्मशास्त्राणां मनु-

'एकस्मैवति, तथाच मन्वादीनां सर्वज्ञत्वस्मृतिः शाब्दसर्वविषयकज्ञान
वत्प्रविषयेति भावः । 'तासांमिति, 'स्मृताविति "वाहारो धर्मशास्त्राणां

स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वस्मरणाच्च । एवञ्च स्मृत्या-
 चारयोर्महाजनपरिमहाद्वेदमूलत्वसाधकमपि भग-
 वति प्रमाणं । अतएव “प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या
 विधीयते” इत्यागमोऽपि । एवञ्च पूर्वं प्रत्यक्षमूलावेव
 स्मृत्याचारौ, अग्रे च कालक्रमेणायुरारोग्य-बल-अज्ञा-
 ग्रहण-धारणादिशक्तेरहरहरपचौयमानत्वात् तदध्य-
 यनविच्छेदेन शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त्त-

विष्णु-संमोऽङ्गिराः” । इत्यादिस्मृतावित्यर्थः, ‘स्मृतावेवेति “यः क-
 श्यित् कश्चिद्भूमो मनुना परिकीर्तितः । स मन्वोऽभिहितो वेदे”
 इत्यादि स्मृतावित्यर्थः, ‘भगवतीति परम्परया भगवति प्रमाणमि-
 त्यर्थः, ‘अतएवेति यत एव प्रलये विच्छेदे भगवता वेदः प्रणीयते
 अतएवेत्यर्थः, ‘उपसंहरति, ‘एवञ्चेति, ‘प्रवृत्तिरिति, ‘शानुपूर्व्यादि-
 विप्रिष्टम्य वेदस्यानुभासुमशक्यत्वात् तस्याननुभावकत्वादिति भावः ।
 नञ्चिदानोनाशरलिङ्गकशानादेव प्रवृत्तिस्तर्हि स्रगांदावपि तथा-

---

व्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । नन्वेवं ऋतिरस्तु वेदमूला
 मङ्गलाद्याचारस्त्वौश्वरादेव भविष्यति घट-लिष्यादि-
 सम्प्रदायवदिति चेत्, न, बहुव्यापारघटितस्य तत्तदा-
 चारस्य गुरुत्वेन (१) मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव ला-
 घवेन कल्पनात् । न च मङ्गलादिपदशक्तिग्रहार्थमा-
 चार आवश्यक इति वाच्यं । स्वर्गादिपदवद्वाक्यार्थं त-
 दुपपत्तेः । अतएव यत्र वचनमात्रात् परप्रतिपत्तिस्तत्र
 स्तिति शब्दे, 'नन्वेवमिति, 'मङ्गलाद्याचारः' शब्दमङ्गलाचारः,
 'ईश्वरेति ईश्वरस्थाचारादित्यर्थः, 'घट-लिष्यादीति, यद्यपि स्तिति-
 रथाचारवदौश्वराधारमूला सम्भवति तथाप्यदृष्टार्थकस्त्वैवेदमूलक-
 नानुरोधेन स्तितौ नाशब्दितं । 'बहुव्यापारेति वाक्यापेक्षया बहु-
 तरकायादिव्यापारसाध्येत्यर्थः, 'तत्तदाचारश्चेति पूजादिरूपमङ्ग-
 लादिक्रियाया रत्यर्थः, 'मङ्गलमिति, तत्रानुपूर्वीविशेषोऽविवक्षितः
 तदनुमानकसम्भवात्, 'शक्तिग्रहार्थमिति, ईश्वरस्यैव प्रयोज्य-
 प्रयोजकदेशं परिच्छेद्य प्रथमं शक्तिप्राप्तकलादिति भावः । 'स्वर्गा-
 दिपदवदिति, यथा स्वर्गादिपदस्य "यत्र दुःखेन सम्भियमित्या-
 दिवाक्यस्य शक्तिग्रहस्तथा मङ्गलादिपदस्यापि तदुपपत्तेरिति,
 तथाच वाक्यपदकोभूतस्य शक्तिपदः प्रकारान्तरादिति भावः ।
 मङ्गलपदं नति-श्रुत्यादिपरं, 'अतएवेति यत्र एव व्यापारापेक्षया

(१) 'मङ्गलमाचरेदिति देवताशुद्धादिचमाचरेदित्यर्थः, तदपि वास्तवा-
 निमित्तं, यद्यत् इदानीमानुपूर्वीविशेष एव वेदस्यैव तदनुमानमिति ।
 'अतएवेति वाक्यापेक्षया व्यापारस्य गुरुत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेव वाक्यस्य

नाचारः परीक्षकाणां, तस्य च वेदत्वं नेश्वरप्रणीतत्वेन शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारात्, किन्तु तादृशा-
चारस्य वेदमूलत्वनियमादिति । स्यादेतत्, प्रलये
सत्येवमेव तत् स एव तु नास्ति प्रमाणाभावात् इति

वाक्यस्य लघुत्वमतएवेत्यर्थं, 'परीक्षकाणां' पण्डिताना । ननु
सर्गादौ स्रष्ट्याचारान्वथानुपपत्त्या मूलभूत सिद्ध तस्य वेदत्वं कुतः
ईश्वरप्रणीतत्वस्य शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारादित्यत आह, 'तस्य
चेति, 'तद्वचन इति घटमानयेत्यादितद्वाक्य इत्यर्थं', 'किन्त्विति,
इदमुपलक्ष्य तस्य ईश्वरज्ञानजन्यत्वादेव शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्व
पृष्टार्थकत्वाभावादेव सत्यन्नदत्त तथाच किमपर आशङ्कते वेदत्वे
इत्यादि द्रष्टव्यं । 'प्रलये मतीति काले कार्यद्रव्याधिकरणभेदे मती-
त्यर्थं', 'एवमेतदिति, 'एतत्' अष्टकादिवोधक स्रष्ट्यादिक, 'एव' वे-
दमूलमित्यर्थं', 'स एव' काले कार्यद्रव्याधिकरणभेदे एव, यथाश्रुते

कल्पनं तथापि तस्य वेदत्व कुत इयत आह, 'तस्य चेति, 'तद्वचने' घट-
मानयेत्यादौ, 'किन्त्विति । न घात्राप्रयोजकत्वं तथाच शक्तिप्राप्तक-
तद्वचनवत् इत्यमूल तद्वाक्यस्यापि वेदत्व मान्त्विति वाच्य । शब्द तदुपजीवी-
त्यादिपक्षमात्रान्तत्वेन तस्य वेदत्वादन्यथाश्रमेधेन शक्तेत्यादेरप्यवेदत्व-
'अत्रा स्मरिति भाव । उपोदघातसङ्गतिमाह, 'स्यादेतदिति, 'कालेयुप-
लक्ष्यं काशीपाधि दिगुपाधादिकमपि बोध्यं । एतच्च घटप्रागभावस्याकाश-
यधितया अर्थान्तर मा भूदिति बाधम्भोरवाप, तेन कार्यद्रव्याधिकरण-
भेदे कार्यद्रव्याधिकरणभेदस्य विवक्षितत्वात् कपालम्यातयात्वात् पञ्च-

चेत्, न, काल-कपालान्यावृत्तिघटप्रागभावः कार्यद्रव्यानाधाराधारः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण-

सिद्धसिद्धिव्याघातात् । तथाच कालो न कार्यद्रव्यानाधारः तद्वृत्ता-
प्रमित्यविषयत्वादिति फलितं । अत्र सुखादिसिद्धिमाह, 'काल-
कपालान्येति, कार्यद्रव्यानाधारत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वं तथाच
कालादेः शौरासोकादिकार्यद्रव्याधारत्वमामान्याभावेन तद्वृत्ति-

धर्मतावलेन तादृशकालसिद्धिरिति । न च दिशाद्यन्तरं तादृशकालासिद्धौ
दिशोऽपि तादृशसिद्धे, न शौरासोकादिषु दिक् सकलकार्यद्रव्यस्य,
तथाच तादृशकालावच्छेदकत्वेनैव दिशोऽपि तादृशसिद्धिरिति तत्सिद्धिर-
प्रत्यक्षैव । न च भूतजादिवृत्तित्वेनाद्यन्तरं, घटप्रागभावाधिकरण्यभूतभूतत्वादेः
कार्यद्रव्याधिकरणत्वनिमित्तात् प्रागभावस्य प्रतियोगिसमावदेशत्वात् । न च
कालस्यापि कार्यद्रव्याधिकरणत्वेन तद्भिन्नत्वाभावाद्वाह इति वाच्यं । अखण्डस्य
तत्त्वत्वेऽप्येकत्वाशोयाधि तथात्वेन बाधाभावात् । घटप्रागभाव एतत्त्वान्नो-
घटस्य प्रागभाव तेन यत्प्रलयसिद्धिः, अतएव प्रागित्यपि, एकदैव सर्व-
मप्रागभाव इति मतेनेद । अपिच एतद्वृत्तावृत्तित्वेन कार्यद्रव्ये
विद्येयकमित्याहुः । अतएव खण्डप्रलयसिद्धये द्वितीयस्थाने कार्यधिकरण-
घटं तस्मैव खण्डप्रलयपरदायत्वात् । यत् मन्वाप्रलयेनाद्यन्तरवारणाप
'वदिति, तत्र, प्रागभावस्य मन्वाप्रलयवृत्तित्वाभावादेव तदगमभावात्, का-
र्याधिकरणत्वस्य भावकार्याधिकरणत्व, 'अभावत्वादिति । नन्विदं कार्य-
द्रव्यानधिकरणान्योन्वाभावे व्यभिचारि अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदान्तराधिकरणत्वेन तत्र नाध्यायत्वादिति चेत्, न, तस्यापि कार्य-
मन्वाधिकरणत्वे विषयविहितकाले कालेन पक्षसमत्वात् अन्यथा विश्व-
दाघातात् ।

त्वमादाधारान्तरं स्यादिति तद्वृत्तिले बाधस्फोरणाय पक्षे 'काल-
 कपालान्यावृत्तिरिति, काल-कपालान्यावृत्तित्वञ्च स्वप्रतियोगिसम-
 वाधिनि वृत्तावपि नाश्रयाभिद्धिः । यद्यपि कपालस्यापि कालोपा-
 धितया कालान्यावृत्तौत्थावश्यकं, तथापि शब्द एव कालोपाधि-
 ति निष्कृष्टमतेनेदं, कपालपदञ्च स्वप्रतियोगिसमवाधिपरं, तेनो-
 दासीमतादृशकपालान्तरमिद्धा नार्थान्तरं । घटध्वंसप्रागभावे बाध-
 वारणाय घटपदं, घटप्रागभावलावच्छेदेन च कार्यद्रव्यानधि-
 करणवृत्तिलमिद्धिरुद्देशा तेन भाविप्रसव्यमिद्धा नार्थान्तरं, 'वृत्त-
 प्रसव्यसाधमादित्यनुपदं ध्वज्यमाणतया अस्तानुमानस्य वृत्तप्रसव्य-
 साधकत्वात्, स्वष्टप्रसव्ये कार्यगुणादिसत्वान्महाप्रसव्ये प्रागभावा-
 संत्वात् स्वमते बाधवारणाय साधे द्रव्यपदं । न चैवमपि तदानीं
 प्रह्लाष्टान्तरे कार्यद्रव्यसत्त्वादबाधः युगपत् सर्वत्रह्लाष्टप्रसव्याभावा-
 दिति वाच्यं । कार्यद्रव्यस्य एतद्ब्रह्माण्डीयत्वेन विशेषणात् । वस्तुत-
 रदानीं प्रह्लाष्टान्तरसत्त्वे मानमेव नासीत्यनेनैव तदभावस्यापि
 साधनात् । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वञ्च समन्वयसामान्येन बोध्यं, अन्यथा
 संयोगेन समवायेन वा अतधिकरणतौक्यौ सृष्टिकासीनसन्दाधा-
 त्ककालवृत्तितया सिद्धसाधनं, कालिकसमन्वेन तदुक्तौ बन्ध-
 नाशक्त कालोपाधित्वान्नीकर्तव्यमते कपालवृत्तितया सिद्धसाधना-
 धत्तेः । वृत्तित्वञ्च प्रतियोगिसमवाधिनि सादृश्यविशेषणताविशेषण
 प्रागभावत्तादृशविशेषणता-कालिकान्यतरसमन्वेन विवक्षितं, अन्यथा
 कालिकसमन्वेन वृत्तित्वाभिधाने तस्यैव प्रागभिद्धेः, संयोग समवा-
 यार्था तदभिधाने प्रागभावस्य पक्षे बाधापक्षे, समन्वयसामान्येन

तदभिधाने विशेषणताविशेषेणाकाशादिवृत्तित्वमादायार्थान्तरता-
पत्तेः यदोक्तान्यतरसम्बन्धन काल-कपालान्यावृत्तित्वस्यैव पचविशे-
षणत्वात् । न चेवमपि कथं प्रलयसिद्धिरिति वाच्यं । कपालस्य
कार्यद्रव्यानधिकरणभिन्नत्वसम्भवात् पचधर्मतावलेन कालस्यैव ता-
दृशस्य सिद्धेः । न च कालभिन्नदिग्विशेषसिद्धयार्थान्तरं, तदन्यावृत्ति-
त्वविशेषणेनैव तद्धारणादिति । नचच महाप्रलयपूर्ववृत्तित्व-
मादायार्थान्तरं प्रलये द्रव्यगुणादीनां क्रमेण नाशाभ्युपगमात् तत्-
पूर्ववृत्तित्वापि कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात् । न च प्रागभावस्य तदु-
भयवृत्तित्ववाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यं । गुरुणा तस्याविना-
ग्निनोऽभ्युपगमादित्यस्तरसात् साध्यान्तरमाह, 'कार्यद्रव्येति, उक्त-
रोत्या महाप्रलयं तत्पूर्ववृत्तित्वादाय अर्थान्तरवारणाय 'कार्याधि-'
करणेति, 'कार्यपदस्य अविनश्यदवस्थविनाग्निपरं, तेन ध्वंसं विनश्य-
दवस्थगुणादिकं वादाय न तद्दोषतादृश्यं । त्रैषं दर्शितदिग्भावस्येयं ।

निश्चास्तु प्रागभावस्य महाप्रलय-तत्पूर्ववृत्तित्ववाधादेव
पूर्वसाध्येऽपि महाप्रलय-तत्पूर्ववृत्तित्वादाय नार्थान्तरं किन्तु कार्य-
द्रव्यानधिकरणत्वविशिष्टकार्याधिकरणत्वस्यैव स्रष्टप्रलयस्य स्रष्ट-
प्रलयत्वरूपतया तत्साधनाय द्वितीयमाध्याऽभिधानमित्याहुः (१) ।
तदसत् । प्रागभावस्य महाप्रलय-तत्पूर्ववृत्तित्वे साधनात्
कार्यद्रव्यानधिकरणत्वे सति प्रागभावनस्यैव स्रष्टप्रलयत्वरूपतया
यदोक्तस्य स्रष्टप्रलयत्वानात्मकत्वादिति ।

(१) तस्माद्गुरुत्वरूपान्तरप्रलयपदार्थतया तत्साधनाय विशिष्टं प्रति-
भासते कार्येति तत्रमिश्रं मिथैः ।

वृत्तिर्वा अभावत्वात् आकाशवृत्त्यन्योन्याभाववदिति

न च कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावादौ कार्यद्रव्यानधिकरणत्वप्रमाविशेषत्वाधिकरणान्योन्याभावादौ च व्यभिचार इति वाच्यं । प्रलयकालेऽपि कालिकसम्बन्धेन तेषामन्योन्याभावसत्त्वात् दैग्निकविशेषणताविशेषणैव प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभावयोर्विरोधात् । न च द्वितीयमाद्ये महाप्रलयात्मकध्वसे महाप्रलयाव्यवहितपूर्ववृत्तिपदार्थध्वसे च व्यभिचार इति वाच्यं । एतत्कालीनाभावत्वस्य तत्र हेतुत्वात् । न च तन्मते व्ययविशेषणत्वं महाप्रलयानङ्गीकारादिति वाच्यं । स्वमते च तदभावात् । 'आकाशेति, साध्यसत्त्वप्रदर्शनायाकाशवृत्तिलोपादानं, तद्योपलक्षणं आकाशवृत्तिग्रन्थप्रागभाववदिति च दृष्टान्तान्तरं बोध्यं । न चाकाशस्य शौरालोकादिकाव्यद्रव्याधारतया दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदाधारत्वासिद्धेः कार्यद्रव्यसंयोगिताभावेण कार्यद्रव्याधारत्वे वैपरीत्यस्यापि दुर्वारत्वापत्तेरिति भावः । 'वृत्तप्रलयसाधनादिति वृत्तप्रलयत्वेन वृत्तप्रलयसाधनादित्यर्थः, घटप्रागभावत्वावच्छेदेन कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वस्य वृत्तप्रलयं विनानुपपत्त्या पक्षधर्मता-सत्त्वादवृत्तप्रलयनरूपेण तस्मिन्ने, वृत्तलक्षणेनैतत्सर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमपि तु तत्सर्गपूर्ववृत्तित्वमात्रं तेन घटप्रागभावत्वावच्छेदेन वृत्तप्रलयवृत्तित्वं न बाधितमिति भावः । भाविसर्गाव्यवहितप्रागभावस्यापि वृत्तप्रलयमादायेव कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वसम्भवेन घटप्रागभावपक्षकानुमानाच्च भविष्यत्प्रलयत्वेन सिद्धिसम्भव इत्यतो-

दत्तप्रलयसाधनात् । (१) एवमेव घटध्वंसं पक्षीकृत्या-
गामिप्रलयसाधनं । यद्वा घटः कार्यद्रव्यानधिकरण-

ध्वंसं पक्षीकृत्य भाविप्रलयं साधयति, 'एवमिति, अत्र कार्य-
द्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वं साध्यं, प्रयत्नसाध्ये महाप्रलये-
नार्थान्तरापत्तेः पक्षे घटपदं तत्कास्तीनघटपरं, अतो न परम-
ध्वसे बाधो न वा दत्तप्रलयेऽर्थांतरं । न चैवमपि महाप्रलयपूर्ववृत्तेन
षिट्टसाधनं प्रलये द्रव्यगुणादीनां क्रमेष नाग्राभ्युपगमादिति
वाच्यं । कार्याधिकरणत्वं हि अविनश्यदवस्थविनश्यधिकरणत्वं
ब्रह्माण्डहेतुदृष्टाधिकरणत्वं वा । न चैवं आकाशदृष्टान्योन्याभावस्य
कथं दृष्टान्तत्वं आकाशच्छावृष्टाधिकरणनाभावादिति वाच्यं । अदृ-
ष्टाधिकरणान्यस्यापि प्रकृते दृष्टान्तत्वसम्भवात् । एतत्कास्तीनपदार्थ-
प्रतियोगिकत्वञ्च हेतौ विशेषणं देयं अन्यथा अभावनमात्रस्य महा-
प्रलयाव्यवहितपगोत्पन्नघटध्वसे यमिशारापत्तेरिति श्रेयं । 'आ-
गामिप्रलयसाधनमिति भाविप्रलयत्वेन भाविप्रलयसाधनमित्यर्थः,
एतत्कास्तीनपदध्वसे कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वस्य
भाविप्रलयं विनानुपपत्त्या पक्षधर्मतावत्त्वाद्भाविप्रलयत्वेन भाविप्रल-
यषिट्टिरिति भावः । प्रकारान्तरेणागामिप्रलयं साधयति, 'यदेति,

(१) न चैवमन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधनिवृत्तिसाधयति,
आश्लेषेण कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वं साध्यं इति प्रतीकभावेन दृष्टतया तन्मा
तरवधिकरणत्वमेव इदानीं कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभाव इति प्रतीक्या
कार्यत्वेन तस्य तदधिकरणतावत्त्वात् । अत्र एव आकाशान्योन्याभावेऽपि विव-

कार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी कार्यत्वाच्छब्दवत् ।

‘घटः’ एतत्कालीनघटः, अतो न महाप्रलयाव्यवहितसर्गवृत्तिघटे बाधः, कालकपालान्यवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वेनापि घटो विशेषणीयः तेन दिगाकाशादिवृत्तित्वेन नार्थान्तरं, महाप्रलयेनार्थान्तरवारणाय बाधे ‘कार्याधिकरणेति, ‘कार्यपदमविनश्यदवस्थविनाशिकार्यपरं, तेन विनश्यदवस्थकार्यमादाय न तद्दोषतादवस्थं, न वा महाप्रलयाव्यवहितप्राक्कालमादायार्थान्तरं, तत्समवेतगुणनाशादृष्टादिनाशयोर्युगपदेव स्त्रीकारेण तत्कालस्याविनश्यदवस्थेनाधिकरणस्वाभाव्यात् प्रागभावोपादानेन भाविप्रलयसिद्धिरतो ‘ध्वंसेतीति भावः । ‘कार्यत्वादिति एतत्कालीनभावकार्यत्वादित्यर्थः, तेन ध्वंसे महाप्रलयाव्यवहितसर्गोपकार्यं न व्यभिचारः । अतीतानागत-

तया कालवृत्तित्वेऽपि देशतया बाधो नाधिकरण्यं कालः कालभिनन इति प्रतीत्यापत्तेः । नन्वेतदेव कथमिति चेत्, न, यगन्यगत्या वृत्तिभेदेन तथाभ्युपगमादित्याहुः । द्वितीयमाथे त्वभावत्वमनाद्यभावत्वमतएवान्योन्यानावलम्ब्यन्तमुक्तं वृष्टान्ते, तेन महाप्रलयाव्यवहितपदार्थध्वंसे न व्यभिचारः । केचित्तु एतत्कालोपाभावत्वादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः । न प्राक्काशस्य धौराजोकादिकार्यद्वयाभास्तथा वृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदधिकरणत्वानुपपत्तेः, संयोगिताभावेन तद्भावे वैपरीत्यापत्तेरिति भावः । प्रवक्तृवाच, ‘घटध्वंसमिति, न च एतत्कालीनप्रत्यनाशकालेनार्थान्तरं श्रव्यगुणादीना प्रमेय नाशादिति प्राच्यं । सूक्ष्मकालोपाधिभिन्नत्वेन कार्याधिकरणत्वस्य विशेष्यात् युगपदेव सर्वनाश इत्यन्ये । न च महाप्रलयाव्यवहितवृत्तिकार्यध्वंसे व्यभिचारः, एतत्कालीनभावत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । ‘कार्येति, पूर्ववन्न महाप्रलयपूर्वध्वंसेनार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’

वत् । सर्व्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं प्रतीयते
इति एककाले शून्यता लभ्यते । न च पवनपरमाणू-
नामपि पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनं, पक्षधर्मतावललभ्य-

कावच्छिन्नत्वात् द्रव्यत्वादिति यावत् । न च साध्यस्य केवलान्वयि-
तया प्रमेयत्वादित्येव कथं न कृतमिति वाच्यं । तस्यापि हेत्वन्तर-
त्वात् । न च महाप्रलयमादायार्थान्तरं, अदृष्टाधिकरणत्वेन पक्षता-
वच्छेदककालविशेषणात्, कालपदस्य स्थूलकालपरं तेन तादृश-
क्षणमात्रसिद्ध्या नार्थान्तरमिति नन्तव्यं । 'सर्व्वमेति, बाधाद्यनव-
तारदशायामिति शेषः । 'एककाले' एककालावच्छेदेन, 'पवन-
परमाणूनां' नष्टपवनारम्भकपरमाणूनां, 'श्रंगतः सिद्धसाधनमिति,
तस्य दृष्टान्तत्वात् अपचले प्रसूयासिद्धिरिति भावः । उद्देश्य-
प्रतीतेरसिद्धेर्नांशतः सिद्धसाधनमित्याह, 'पचेति एककालावच्छि-
न्नसाध्येत्यर्थः । ननु मा भूत् सिद्धसाधनं तथापि कथं तस्य दृष्टा-

साक्षाद्भवसत्त्वमिति वाच्यं । शब्दवददृष्टादावपि कुम्भकारादिविशेषप्रयोज्य-
जातिसम्भवेन तत्र तथापि यमिचारात् । केचित्तु अनादितावच्छेदक-
धर्मत्वादित्यर्थं, अनादितस्य अनातोपध्वंसक्याप्यप्रागभावप्रतिशोभित-
मित्याहुः । 'एककालोदा इति, स्वर्गवन्त इत्यपि पूर्य्यौषं, अन्यथा मनसि
अस्वर्गवति बाधापत्तेः, 'उपादेयपदस्य शोभादेयमत्रमरणान्दया बाधा-
पत्तेः गुणादिस्थत्वात् अन्योपादेयशून्यत्वाभावात्, शून्यपदस्य वादाचित्-
कामात्रपरत्वात्, अतएव 'आरम्भकत्वादिति हेतुशक्तं, अन्यथा मेघत्वादि-
त्याद्येव कियेतेति भावः । कार्यसमानकालोदादृष्टप्रबन्धकादाचित्-
कत्वापरत्वं इति वाच्यं तेन न महाप्रलयदेवार्थान्तरं, 'आरम्भकत्वात्'

साध्याप्रतीतेः, अभेदानुमानवच्च पक्षस्य दृष्टान्तत्वा-
विरोधः । यद्वा परमाणवः कार्यद्रव्यानधिकरण-
वृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवत्, भूगोलक-

न्तत्वं पक्षस्य दृष्टान्तत्वविरोधादित्यत आह, 'अभेदेति धूमवान्
वन्निमान् आलोकात् यथा महानभमित्याद्यनुमानवदित्यर्थः, नि-
श्चितसाध्य-साधनत्वं हि दृष्टान्तत्वप्रयोजकं न तु पदान्यत्वमपीति
भावः । 'परमाणव इति, यद्यथेकपरमाणुपक्षत्वेऽप्युद्दिष्टं सिद्ध्यति
तथापि सर्व एव प्रलये दौधूयमानाः कार्यद्रव्यविरहित एव तिष्ठन्ति
इति बोधनाय बहुवचनं, 'कार्येति, परमाणूनां कार्यद्रव्यानधिकर-
णत्वाभावात् तादृगकालसिद्धिः, अत्र दिग्दन्तं कार्यद्रव्यानधि-
करणे विशेषणं तेन न तादृगदिगार्थान्तरं न तु परमाणाकाश-
संयोगमादाय सिद्धसाधनं, द्वितीयकार्यपदस्येकाश्रितकार्यपरत्वात्
अतो न ध्वंसमादाय महाप्रलयेनाप्यर्थान्तरं, 'नित्यद्रव्यत्वादिति,
कपालादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति, गुणादौ व्यभिचारवा-
रणाय 'द्रव्येति । न चेश्वरे व्यभिचार इति वाच्यं । नित्येऽपि

द्रव्यममताधिकार्यत्वात्, अन्यथा उक्तसाध्यानाववति मनप्रभृतौ व्यभि-
चारापत्तेः, 'सर्वत्रेति, यथाचैवं तद्योक्तमनुमानप्रकाशे । 'न चेति, अपक्षत्वे-
ऽपीच्छ्यां सिद्धिरिति भावः । उद्देश्यप्रतीत्यविज्ञेयैः शतः सिद्धसाधनमित्याह,
'सत्त्वेति, 'अभेदेति, निश्चितसाध्यत्वं दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं न तु पदान्य-
त्वमपीति भावः । 'परमाणव इति, यत्रैव पार्थिवपरमाणुपक्षत्वेऽपीच्छसिद्धि-
रिति बोध्यं । अत्र 'कार्यवन्त इत्यत्र 'कार्यपदमथासज्यवृत्तिभावकार्यपरं

सन्तानोऽयं भूगोलकसन्तानानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रति-
योगी कार्यत्वात् घटवत् । यद्वा एतत्कर्मातिरिक्तानि

कान्तिकाधारत्वाभ्युपगमेन तत्रापि साध्यमत्वादिति भावः । ईश्व-
रान्यत्वेन आत्मान्यत्वे वा विशेषणीयं इति कश्चित्, तदस्मत्, परमा-
णादेव व्याप्यत्वाभिद्वयप्रसिद्धोरन्यतरापत्तेः ।

केचित्तु कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिस्पर्शवद्वृत्त्यनेकाधितान्यभाव-
कार्यवत्त्वं साध्यत इत्याकाशेश्वरवृत्तिलादिकमादाय साध्यमत्त्वात्
व्यभिचारः साध्ये चोपरञ्जकविशेषणं न दोषाद्येत्याहुः ।

‘भूगोलेति, ‘भूगोस्तः’ बहुषुण्डं, ह्यणुकं वा, ‘सन्तानः’ समूहः,
इदञ्च स्वरूपकथनमात्रं प्रत्येकपक्षतायामणुद्देश्यमिद्वेः । ‘कार्यत्वात्’
इदानीन्तनभावकार्यत्वात्, तेन चरमसर्गोत्पत्त्ये ध्वसे न व्यभिचारः ।
‘एतदिति, कियत् इति कार्यद्रव्यं, न तु स्यान्’, प्रत्यये परमाणु-
कर्मणामभ्युपगमात् । यद्यपि कर्मत्वावच्छेदेन यत्किञ्चित्कर्मप्रति-
बन्धकत्वमाधनेऽपि उद्देश्यमिद्विर्भवति, तथापि पक्षातिरिक्तत्वे

तेन परमात्माकाशसंयोगादिना न सिद्धसाधनं न वा महाप्रलयेनार्थान्तरं ।
कृपाणादौ व्यभिचारादाह, ‘दिव्येति, गोत्पादौ व्यभिचारादाह, ‘इत्येति,
न चेश्वरे व्यभिचारः, तदन्यत्वेनापि विशेषणात् । यद्यतो ‘भावपदं न दिवं,
‘कार्यपदं जातिमत्परं, तथाच ज्ञानादिकमादाय ईश्वरे साध्यमत्त्वात् व्यभि-
चारः । भावज्ञातौधिकरणत्वमपि कार्यद्रव्यानधिकरणविशेषणं यतो महा-
प्रलयकालीयमुद्यमादाय नार्थान्तरमिति । ‘भूगोलेति, यद्यप्यवतारमावापो-
द्धारिण्य भूगोलकस्याधुना नाशादर्थान्तरमित्यत्र उक्तं ‘सन्तानेति, कार्याधिक-
रत्वमपि विशेषणं देवं तेन महाप्रलयेन नार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’ भावकार्य-

कर्माणि एतत्प्रतिबन्धकप्रतिबंधानि कर्मात्वात् एत-
त्कर्मावत् । न चात्र व्यभिचारशङ्का, सर्वेषामेवंरूप-
त्वाद्नेवभावे च स्वभावप्रच्यवात् । अन्यथा निय-

दृष्टान्तत्वमित्यभिमानेन 'एतत्कर्मातिरिक्तानीति पञ्चविशेषणं,
'एतत्प्रतिबन्धकेति, एतावता यथधर्मतायत्नात् सकलकार्यद्रव्यप्रति-
बन्धक एकः कालः सिद्धतीति मित्याः, तदसत्, एतावता सकल-
कार्यद्रव्योत्पत्तिप्रतिबन्धकप्रसिद्धावपि कार्यद्रव्यानधिकरणकाला-
सिद्ध्या प्रत्यासिद्धेः तदानौ द्रव्यानुत्पादेऽपि उत्पन्नद्रव्याणां मत्त्वे
बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु 'एतत्कर्मातिबन्धकेत्यस्य एतत्कर्मानधि-
'करणकालेत्यर्थः, तत्प्रतिबन्धत्वञ्च कालिकविशेषणतया तन्निष्ठान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, एवञ्च सकलद्रव्यानधिकरण एकः
कालः प्रसिद्ध इति तत्त्वं । 'न चात्रेति, 'सर्वेषामिति सर्वेषामेव
हेतूनां, 'एवंरूपत्वात्' साध्यव्यभिचारितलनिश्चितत्वात्, 'अनेव-
भावे' साध्यव्यभिचारित्वे, 'स्वभावः' अनौपाधिकत्वात्तुभवः, 'प्रच्य-
वात्' प्रच्यवापत्तेः, तथाचानौपाधिकत्वमेव व्यभिचाराभावनिश्चाय-

त्वात्, 'एतत्कर्माति, यत्र प्रतिबन्धत्वं प्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन
जनितेन भागेन वष्टेऽपि कर्माणि साध्यसत्त्वात् बाधो व्यभिचारो वा, तथाच
'पञ्चधर्मीतावत्त्वेन सकलकर्मातिप्रतिबन्धकतया एकः कालः सिध्यतीति भावः ।
न च कर्मात्त्वमेव पञ्चतावच्छेदकमस्त्विति वाच्यं । पञ्चान्यस्येव दृष्टान्तत्वमिति-
मतेनोक्तत्वादित्येके । व्याप्तिग्रह एव साध्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यगरे । 'एवंरूप-
त्वादिति एतत्प्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । 'स्वभावेति, कर्मात्तावच्छेदे-

मेऽपि नियमान्तरापेक्षांयामनवस्थितेः । आगमोऽप्य-
मुमेवार्थं संवतदीति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

कमिति भावः । ननु निरूपाधिरथभिचार इत्यत्र नियमे को
नियामक इत्यत्र आह, 'अन्यथेति । नन्वनौपाधिकत्वानुभव एवा-
मौषामसिद्धः । न च पक्षेतरत्वादपि तादृशः सम्भवतीति वाच्यं ।
कार्यद्रव्यानुपादानदेशकालत्वादेः सम्भवात् पक्षेतरत्वस्याप्येत्यनुकूल-
तर्के सन्दिग्धोपाधित्वसम्भवात् अन्यथा अयं घट एतद्रूपाद्यतिरिक्त-
धर्मवान् घटत्वात् अपरघटवदित्यगो रूपाद्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-
सिद्धेर्दुर्वारत्वापत्तेः । अथ आस्ता केपु केपुचित् व्यभिचारग्रहा न तु
एककालीनसर्वे परमाणव इत्यत्र तथा हि द्रव्यमेवासमवायिका-
रणमन्वतयान्वनिखिलद्रव्यगुणमित्यविवादं, आदावपि द्रव्योत्पत्ति-
प्राक्क्षमये निखिलद्रव्यगुणमित्यत्र केयामपि सन्देहः । न च तथापि
अनुकूलतर्काभावे कथं व्याप्तिगृह इति वाच्यं । कर्मण्यव्याप्ति-
शाहकत्वादिति चेत्,^(१) न, एतादृशानुमानादपि व्याप्तिसिद्धौ
प्रागभावाधिकरणकालीनाः सर्वे परमाणवः यावत्समवेतकार्य-
शून्या द्रव्यत्वात् उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटवदित्यनुमानात् प्रागभाव-

(१) तथा ह्येत्यादि चेदित्यन्तः पाठ आदर्शानुरूप एव मुद्रित परन्त्वयं
पाठः सम्यक् परित्यज्येन न प्रतिभाति ।

मेव तादृशसंभावनिर्णयार्थेति भावः । ननु तादृशसंभाव एव किं नियामक-
मित्यत्र आह, 'अन्यथेति, तथापि नियामकान्तराभिधानप्रसङ्गे तेनैव
पक्षवपर्याप्तो बाधान्तरावतारो न स्यादित्यनवस्यार्थः । तदिदमुक्तं 'कृतं प्रस-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उच्छ्वस-प्रच्छन्नवादः ॥०॥

काञ्चावच्छेदेनापि सकलपरमाणूनां यावत्सममेतकार्यं गूढत्वविद्या-
यत्तेः । इयं हि यत्रैव सावकषयं निरवयवश्च तत्रायं उत्पत्तिका-
ञ्चावच्छेदेन निखिलसमवेतकार्यं गूढमित्यविवादं अत्रापि महा-
प्रक्षयावच्छेदेन निखिलकार्यं गूढमित्यत्रापि भवतां न विप्रति-
पत्तिरित्यस्मरमादाश्च, 'आगमोऽपीति, 'संवदति' समुदितं प्रमा-
पयति, अस्मिन्नेव पक्षे प्रमाणं यावत्, श्रूयते हि "सदेव धौम्येद्-
मथ आभीदेकमेवादितोऽपिमिति अर्थार्थः, 'एकं' एकत्वसङ्गायोगि,
'अदितोऽयं' वेत्तमेव, 'अये' प्राक्, 'धौम्येति' सम्बोधने, तेन प्राक्
निघं इत्यमेव आधीत् न कार्यद्रव्यमित्यागतं, प्रागभावाधिकरण-
कार्यद्रव्यगूढहास एव "नाहो न रात्रिरित्यागमेऽप्यनुमन्नेय इति
दिक् ॥

इति श्रीमदुरानाय-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उच्छ्वस-प्रच्छन्नवादः ॥

तत्त्वचिन्तामणौ। शब्दखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादादि-
उच्छन्न-प्रच्छन्नवादान्तभागस्य सूचीपत्रं ।

विषयः ।	पृष्ठं ।
शब्दप्रामाण्यलक्षणं	१०
शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतं	१४
तत्खण्डनं	१७
शब्दाप्रामाण्यवादिजरन्मीमांसकमतं	२३
तत्खण्डनं	२५
शब्दाप्रामाण्यवादिप्रभाकरादिमतं	२२
तत्खण्डनं	२०२
समतो शब्दस्य प्रामाण्यान्तरत्वव्यवस्थापनं	२२३
व्याकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः	२२५
व्याकाङ्क्षावादिभिद्धान्तः	२०८
योग्यतावादपूर्वपक्षः	२१५
योग्यतावादिभिद्धान्तः	२१२
आसत्तिवादः	२२६
तात्पर्यवादे परमतखण्डनं	३१८
तात्पर्यवादे समतव्यवस्थापनं	३२३
तात्पर्यवादे मीमांसकमतं	३४०
तत्खण्डनं	३४८
शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः	३७४
शब्दानित्यतावादिभिद्धान्तः	३२७
उच्छन्न-प्रच्छन्नवादः	४६५

